

Հ. Մ. Հարությունյան

ՎԱՐՎԱՐՈՒՄԸ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ

ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Է. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1983

Գրախոս՝ բան. գիտ. դոկտ., պրոֆեսոր Բ. Հ. Վերդյան

Հաղորդումյան, Հ. Ա.

Հ 422 Կառավարումը ժամանակակից հայերենում.— Եր.:
Երևանի համալս. հրատ., 1983.— 336 էջ.

Մենագրության մեջ ուսումնասիրվում է ժամանակակից հայերենի շարահյուսական այնպիսի մի բարդ երևույթ, ինչպիսին է կառավարումը: Հանգամանորեն վերլուծվում են կառավարման հիմունքները, բային, ածականին, գոյականին, կապին բնորոշ խնդրառական առանձնահատկությունները:

Հ $\frac{4602010000-07}{704(02)-83}$ 56—83

ԳՄԴ 81.22-2

4 Ар

АРУТЮНЯН ГЕНРИК АРТАВАЗДОВИЧ

УПРАВЛЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

(на армянском языке)

Издательство Ереванского университета

Ереван — 1983

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Կառավարումը, որ հայ քերականագիտության մեջ հայտնի է նաև խնդրառություն, հոլովառություն, վարում, կառավարություն տերմիններով, ժամանակակից հայերենի շարահյուսության այն հանգուցային պրոբլեմներից է, որի ուսումնասիրությունն ունի տեսական և գործնական-կիրառական նշանակություն: Լինելով բառերի շարահյուսական կապակցության եղանակներից մեկը՝ կառավարումը մի կողմից անմիջականորեն առնչվում է կապակցվող բառերի բառական իմաստներին, մյուս կողմից՝ ձևաբանական բազմաթիվ հատկանիշներին: Այսինքն՝ կառավարումը հիմնվում է կապակցվող բառերի իմաստային համատեղելիության վրա, իրականացվում է կախյալ բառի ձևաբանական (հոլովական) փոփոխություններով, կապերով, և այս իմաստով նրան վերաբերող հարցերը փաստորեն անմիջականորեն առնչվում են լեզվի երեք մակարդակներին՝ բառական, ձևաբանական և շարահյուսական՝ բացահայտելով նրանց կապն ու պայմանավորվածությունը: Ահա ինչու կառավարման ամբողջական ուսումնասիրությունն ունի որոշակի դժվարություններ ու բարդություններ:

Հայերենի կառավարման քննությունը ձեռնարկելիս նպատակ ենք ունեցել լեզվի երեք մակարդակների կապի ու պայմանավորվածության հիմքի վրա ցույց տալ, բացահայտել կառավարման էությունը, այն պայմանավորող գործոնները, հիմունքները, ընդգրկման սահմանները, տարբեր խոսքի մասերի և ներխոսքի մասային խմբերի պատկանող բառերի, նույնարմատ, արմատական իմաստի ընդհանրություն ունեցող տարբեր խոսքի մասերի կապակցական առանձնահատկությունները, կառավարման տարբերակներն ու նրանց ռճական-արտահայտչական արժեքը, անդրադառնալու լեզվի

զարգացման ու փոփոխության որոշ միտումների, տեղաշարժերի և այլն:

Քանի որ հայերենի կառավարմանը վերաբերող առանձին հարցեր քննված են հայ լեզվաբանների տարբեր բնույթի աշխատություններում, ուստի մեր նպատակն է բացահայտել կառավարման ընդհանուր օրինաչափությունները, ու այս իմաստով աշխատությունն ունի տեսական-ընդհանրացնող բնույթ, և կառավարման առանձին գործնական հարցեր պետք է դառնան ավելի հանգամանալից ուսումնասիրության առարկա:

Վերլուծության համար անհրաժեշտ փաստական նյութը քաղել ենք հատկապես XX դարի գեղարվեստական գրականությունից, ինչպես նաև գիտական, հրապարակախոսական գրքերից, թերթերից ու հանդեսներից, լեզվի գրավոր ու բանավոր տարբերակներից, թարգմանական գրականությունից, բառարաններից, որպեսզի վերլուծությունը լինի առավել ընդհանրացված, ընդգրկի ժամանակակից հայերենի բոլոր ոճերի ու դրսևորումների փաստերը: Հարկ եղած դեպքում դիմել ենք արևմտահայերենի փաստերին, կատարել համեմատություններ:

Հայերենի կառավարման վերլուծությունը կատարում ենք համաժամանակյա կտրվածքով, քանի որ մեր նպատակն է բացահայտել ժամանակակից հայերենի, իբրև լեզվի զարգացման ինքնուրույն փուլի, կառավարման առանձնահատկությունները: Օրինակներ կան նաև ավելի վաղ շրջանի գրականությունից: Պատմական փաստերի դիմում ենք միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտություն է զգացվում ցույց տալու կառավարման տեղաշարժերը, փոփոխությունները, բացահայտելու տարբերակները, ցույց տալու ավանդականության դերը:

Ժամանակակից հայերենի կառավարման հետազոտությունը ձեռնարկել ենք 10—12 տարի առաջ: Այդ ընթացքում ուսումնասիրել ենք հայ, ռուս և արտասահմանյան լեզվաբանների բազմաթիվ աշխատություններ, համեմատել լեզվաբանական տարբեր ուղղությունների բնորոշ վերլուծության մեթոդներ ու մեկնաբանություններ, ձգտել ենք գտնել պրոբլեմի քննության այնպիսի մեթոդ, այնպիսի եղանակ, որը

հնարավորություն տա բացահայտելու հայերենի կառավարման էությունը: Մեր քննության մեթոդի, վերլուծությունների արդյունավետությունը, հետևությունների ճշտությունը պարզելուն մեծապես օգնել է այն, որ տարիներ շարունակ Երեւելանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում կարդացել ենք հատուկ դասընթաց «Ժամանակակից հայերենի կառավարումը» վերնագրով, դեկավարել ենք այդ թեմային առնչվող մի շարք դիպլոմային ու կուրսային աշխատանքներ, ռեֆերատներ, գիտական նստաշրջաններում կարդացել ենք զեկուցումներ:

Աշխատությունը հանձնելով մասնագետների և ընթերցողների դատին՝ շնորհակալությամբ կընդունենք ամեն մի դիտողություն, քանի որ կառավարման և առհասարակ բառերի կապակցելիության վերաբերյալ մեր ուսումնասիրությունները շարունակելու ենք:

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ա. ՀԱՐՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1. 1. Գիտության յուրաքանչյուր ճյուղի առաջընթաց ամենից առաջ պայմանավորվում է նախորդների կուտակած փորձով, ձեռք բերած նվաճումներով և դրանց քննական օգտագործումով: Այս իմաստով յուրահատուկ պայմաններում է գտնվում հայ լեզվաբանությունը, որը սկզբնավորվելով V դարում Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ ֆեռականութեան» աշխատության թարգմանությամբ ու մեկնություններով, դարերի ընթացքում կուտակել է հայերենի տարբեր փուլերի ուսումնասիրության պատկառելի նյութ, մշակել է իր ավանդույթները, և դժվար է գտնել մի այնպիսի հարց, որն անուշադրության մատնված լինի հայ լեզվաբանների կողմից: Ընդ որում նկատելի է, որ հարցերը քննված-վերլուծված են տարբեր մեթոդներով ու ելակետերով, և եթե հայ լեզվաբանը նոր մեթոդներով, լեզվաբանության արդի մակարդակի ու պահանջների լույսի տակ ձեռնարկում է այս կամ այն պրոբլեմի ուսումնասիրություն, ապա չի կարող հաշվի չնստել կատարված աշխատանքի հետ, չօգտագործել ձեռքբերումները, նվաճումները:

Բայց մյուս կողմից կատարված աշխատանքը, արմատացած պատկերացումները երբեմն խոչընդոտում են գիտության առաջընթացը, կաշկանդում են հետազոտողին, կամ նոր մեթոդներով, նոր ելակետով քննությունը ոմանց կողմից արժանանում է բացասական վերաբերմունքի: Այս դեպքում անհրաժեշտ են սթափ հայացք, քննական մոտեցում նախկին պատկերացումների վերաբերյալ:

Նախքան ժամանակակից հայերենի կառավարման քննությունը հարկ ենք համարում համառոտ ներկայացնել հայ լեզվաբանության մեջ պրոբլեմի վերաբերյալ կատարված աշխատանքը, որը կօգնի որոշակի պատկերացում կազմելու,

Թե ինչ է արված մինչև օրս, ինչ ժառանգությունից ենք օգտվում, ինչ հարցեր են հետաքրքրել հայ լեզվաբաններին, ինչ հարցեր են կարոտ ուսումնասիրության:

Իհարկե, հարցի ամբողջական պատմությունը տալու պարտավորություն չենք ստանձնում, քանի որ դա մի ամբողջական մենագրության գործ է: Համառոտ նկարագրելով, թե մի քանի կարևորագույն աշխատություններում ինչպես են քննված կառավարումն ու կառավարմանն առնչվող հարցերը, կրկնությունից խուսափելու համար մեր վերաբերմունքը կարտահայտենք առանձին հարցերի վերլուծության ժամանակ: Հարցի պատմությունը ներկայացնելու ընթացքում կաշխատենք խուսափել երբեմն նկատվող այն սովորույթից, որ անցյալի ժառանգությունը արժեքավորելիս ելնում են այսօրվա պահանջներից, այսօրվա չափանիշներից՝ թույլ տալով ժամանակավրիպություն, հետևաբար ոչ օբյեկտիվ մոտեցում:

1. 2. Ինչպես վկայում են հայերենի քերականության պատմությունն ուսումնասիրողները, մինչև XIII դարը հայերենի շարահյուսությունն առանձին չի քննվել, ձևաբանությունից հստակորեն չի սահմանադատվել: Առաջին անգամ Վառդան Արեւելցին (XIII դար) «Վասն բանին մասանց» գրքում խոսքի մասերի տարբերակման հիմք է ընդունում բառերի շարահյուսական դերը, շարահյուսական գործառույթը (65, էջ 253), և այս աշխատությունը համարվում է հայերենի շարահյուսական ուսմունքի առաջին փորձը և նախատիպը¹:

Կառավարման վերաբերյալ առաջին ընդարձակ տեղեկությունները գտնում ենք Հովն. Քոնեցու «Համառոտ հաւաքումն յաղագս Բեռականին» գրքում: Ինչպես առաջաբանում գրում են Լ. Խաչիկյանն ու Ս. Ավագյանը, Քոնեցին առաջինն էր, որ XIV դարում հայերենի քերականությունն ազատեց հունարենի օրինակով նկարագրելու կաշկանդիչ ազդեցությունից և իր աշխատության մեջ պատշաճ տեղ հատկացրեց շարա-

¹ Հայերենի շարահյուսության պատմության հարցերով հետաքրքրվողներին հղում ենք է. Աղայանի (20), Գ. Զահուկյանի (61, 65), Վ. Առաքելյանի (26), Վ. Քոսյանի (71) և այլոց աշխատությունները, ինչպես և Հ. Կուսիկյանի «Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка», М., 1950:

հյուսական հարցերին, որը բացակայում էր Թրակացու և նրա հայ մեկնիչների գրքերում: Այս հարցում նա հետևեց լատինեների քերականություններին՝ թարգմանելով ու հայացնելով մի շարք տերմիններ, այդ թվում և կառավարումը (=կառավարություն): Նա բավականին տեղ է հատկացնում կառավարմանը՝ այն ըմբռնելով լայն իմաստով, քննելով բոլոր հոլովական լրացումները, նաև որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունները, «Յաղագս կառաւարութեան անգմանց ի յանկատար բանս...» վերնագրի տակ: Բուն կառավարումը քննում է «Յաղագս շարամանութեանց» բաժնում, որտեղ առանձին-առանձին, ըստ հոլովների նկարագրում է հայերենի կառավարումը, ընդ որում, ինչպես երևում է նկարագրությունից, նա կառավարումը պայմանավորող հիմնական գործոն համարում է բայիմաստը: Այսպես, օրինակ, նշում է, որ հայցական հոլով են պահանջում հետևյալ բայերը. «առնողական (կու սիրեմ զաստված)», «նշանակիչ ժամանակաց (մնացի ի Հոռոմ զերիս ամս)», «վերաբերին առ ուսումն (կու ուսուցանեմ զքեզ)», «բայք, որ վերաբերին առ ի վաճառելն (կու վաճառեմ զայգին)», «պատրուղականք (կու խաբեմ զմարդ)», «բայք որ վերաբերին առ գով կամ առ պարսավ (կու նախատեմ զմարդ)», «աղբսական (կու աղաչեմ զքեզ)», «բայք, որ վերաբերին ի կերակուրս (կու ուտեմ զհացն)», «յիշողականք և մոռացականք (կու հիշեմ զաստուած)», «պճնողականք (կու զարդարեմ զեկեղեցի)», «բայք միատրիչք և բաժանիչք (կու միատրեմ զեկեղեցի)», «բայք, որ վերաբերին առ հեշտութիւնս (կու փափկացուցանեմ զքեզ)» (էջ 203—204): Այս նույն համակարգով ներկայացված են նաև մյուս հոլովներով լրացում առնող բայերը: Իսկ բայի սեռերը տարբերակելիս Հովհ. Քոնեցին հիմնականում հենվում է հոլովառություն վրա, ուշադրություն դարձնելով նաև այն հանգամանքին, որ որոշ բայեր «խնդրում են» մեկից ավելի հոլովներ (էջ 179): Խոսվում է նաև նախդիրների հոլովառության մասին, սակայն ոչ բոլորին է բնորոշ համարում այդ հատկանիշը:

Հայերենի կառավարման հարցերին անդրադարձել են Ռսկ. Երեանցին, Հովհ. Հոլովը, Ս. Զուլալեցին, Յոհ. Շրյոդերը, Մ. Սեբաստացին, Կ. Գալանոսը, Բ. Դպիրը և ուրիշ-

ներ: Կարծում ենք, բոլորին անդրադառնալու հարկ չկա: Ներկայացնենք առավել լայն ընդգրկում ունեցող և ճանաչում գտած մի քանի հեղինակների գրքերում արտահայտված կարծիքները:

1. Յ. Մ. Չամչյանը առաջին հեղինակն էր, որ հայերենի բերականությունն ազատեց հունաբանության և լատինաբանության ազդեցություններից, դրանով իսկ արհեստական ներմուծումներից, ցուցաբերեց լեզվի անկանխակալ ուսումնասիրություն (61, էջ 303), և պատահական չէ, որ 1779 թվականին լույս տեսած «Քերականութիւն հայկազեան լեզաւի» գիրքը յոթ անգամ վերահրատարակվեց Թիֆլիսում, Շուշիում, Վենետիկում, Մոսկվայում: Մ. Չամչյանը մեծ ուշադրություն է նվիրում շարահյուսական հարցերին, մասնավորապես խնդրառությանը: Նա նախ քննում է բայանուն գոյականների խնդրառությունը, համեմատում համապատասխան բայերի հետ, գոյականները խմբավորելով բայի սեռերի հետ ունեցած հարաբերակցությամբ՝ ներգործականահաղորդ, կրավորականահաղորդ, չեղորականահաղորդ, ապա քննում դրանց խնդիրներն առանձին-առանձին: Նույն կերպ է մտնենում ածականների խնդրառությունը: Հատուկ ուշադրություն դարձնելով խնդրառու բառի իմաստին՝ նա ցույց է տալիս նաև բառի կազմության դերն այդ հարցում, նշում, որ որոշ ածականներ արդեն սլարոնակում են սեռի խնդիրն իրենց մեջ և այլևս այդպիսի խնդիր չեն պահանջում (օրինակ՝ օրենսդիր):

Մ. Չամչյանը բայերի խնդիրները բաժանում է երկու խմբի՝ սեռի և բնության: Սեռի խնդիր ստանում են ներգործական և կրավորական բայերը, բնության խնդիր՝ չեղորները, ներգործականները և կրավորականները, ապա տալիս է ներգործական բայերի բնության խնդիրները որոշելու 13 կանոն, կատարում բայերի իմաստային բաժանումներ: Ուշագրավ դիտողություններ կան նաև սերված բայերի խնդրառության վերաբերյալ (եղնելով բայի կազմությունից): Նա նշում է, որ բարդ և բաղադրյալ բայերը եթե չեն փոխում նախատիպի արտահայտած իմաստը, ապա առնում են նույն խնդիրը, ինչ համապատասխան պարզ բայը: Անդրադառնում է տարբեր հոլովներով խնդիրներ պահանջող չեղոր բայերին, ստորոգե-

լիական վերադիրը համարում է էական բայերի խնդիր: Մ. Չամչյանը հանգամանորեն խոսում է նաև այն երևույթի մասին, երբ անորոշ դերբայն է հանդես գալիս որպես խնդիր, նշում խնդրի արգելման երևույթը, ըստ որի «աներևույթ բայք բազում անգամ՝ ի բազում տեղիս ընդ առաջ ելեալ դիմաւոր բայի՝ արգելուն զխնդրառութիւն նորա զի ինքնին լեալ խնդիր բային՝ ինքեանք առնուն զխնդիրն ըստ պահանջելոյ բնութեան իւրեանց և յայնժամ կոչին արգելիչ խնդրոյ», ինչպես «Որ խոստացար տալ զփականս արքայութեան երկնից երանելոյն Պետրոսի» (56, էջ 218):

1. 4. Կառավարումը բավականին ընդարձակ քննարկված է Գ. Ավետիսյանի «Քերականութիւն հայկական» գրքում: Նա քննում է գոյականի, ածականի, բայի և կապի կառավարումը՝ հարկ եղած դեպքում անուն բառերի կառավարումը համեմատելով նույնարմատ բայի հետ ըստ սեռերի առնչության: Բայերի խնդիրները բաժանում է երկու տեսակի՝ սեռի և բնության, չեզոք բայերը բնության խնդիր են պահանջում տարբեր հոլովներով, ներգործական և կրավորական բայերը առնում են թե՛ սեռի և թե՛ բնության խնդիրներ: Նա անում է կառավարման հետ կապված մի շարք արժեքավոր դիտողություններ, որոնք մինչև օրս չեն կորցրել իրենց թարմությունը: Հիշատակենք մի քանիսը. ներգործական բայերի խնդիրը երբեմն զորությամբ է հասկացվում (այն, ինչ կոչում ենք զրո խնդիր), բայը երբեմն իր արմատը կարող է առնել որպես խնդիր, ուշադրություն է դարձնում տարբերակներին և տեղաշարժերին (վկայել զայս և այսմ, հովուել զհօտ և հօտին), մի շարք չեզոք բայեր ներգործական նշանակություն են ձեռք բերել և բնության խնդիրը փոխում են հայցականով խնդրի (հաճիլ, խնդալ, կանխել, յուսալ), բայի սեռը փոխելիս բնության խնդիրը պահպանվում է, նույն բայը տարբեր իմաստներով տարբեր հոլովներով խնդիրներ է պահանջում (դնեմ, անցանեմ, բարկանամ), եթե միասին գործածվում են տարբեր բայեր, ապա «սովորաբար խնդիրն դնի ըստ պահանջման մոտավոր բային», կատարում է բայերի իմաստային խմբավորումներ ըստ կառավարող բառի հոլովի և այլն: Գ. Ավետիսյանը կառավարմանը հատկացնում է 150-ից ավելի էջ:

1.5. Ինը հրատարակություն է ունեցել Վ. Չալըխյանի քերականությունը՝ «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի»: Գրքի երկրորդ մասը վերնագրված է «Համաձայնութիւն», որտեղ ըստ էության քննված է հայերենի շարահյուսությունը: Տարբերակելով խոսքի մասերի կապակցության երկու տեսակ՝ անունը անվան հետ, անունը բայի հետ (55, էջ 141), երկրորդ դեպքում նկատի ունի «անուն բայի» խնդիրները: «Խնդիր կ'ըսուի ամէն հոլոված բառ, որն որ իւրաքանչիւր բայ իր նշանակութեան համաձայն կ'ուզէ առնել... խնդիր կ'ըսուի նաև նախադրութիւններուն առջեւն եղած հոլովները» (55, էջ 142): Նա չի տարբերակում պարագաները: Ստորոգելիական վերագիրը նույնպես համարում է էական բայերի խնդիր, որ դրվում է սովորաբար ուղղականով, բայց «վայելչութեան ու հարցման նայելով, կրնայ ամեն հոլովով» դրվել: Ուղիղ խնդիրը համարելով սեռի խնդիր, որ կարող են ունենալ միայն ներգործական բայերը, այն դիտում է որպես սեռերը տարբերակող ցուցիչ: Առանձնացնում է ասել, կոչել, անվանել և այլ բայեր, որոնք սեռի խնդրից բացի կարող են ստանալ երկրորդ խնդիր: Խոսելով մասնական անունների մասին, նշում է, որ նրանք առնում են սեռականով և բացառականով խնդիրներ, այնուհետև անդրադառնում է բայանունների խնդրառությանը, դրանք քննում բայերի հետ ունեցած իմաստային հարաբերությամբ, ներկայացնում զանազան հոլովներով խնդիր առնելու դեպքերը:

1.6. Ա. Բագրատունու «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» գիրքը իր գիտական բարձր մակարդակով, փաստական նյութի առատությամբ յուրահատուկ տեղ է զբաղում մինչ այդ եղած գրաբարի քերականությունների մեջ: Նա ընդարձակ բաժին է հատկացնում նաև հայերենի կառավարմանը՝ դրան նվիրելով մի քանի գլուխներ: «Բայն և խնդիր» վերնագրի տակ նա խնդիրներ է համարում «բառ հոլովեալ՝ որ ընծայի բային իբր լրումն նշանակութեան նորին»: Նա առանձին քննում է ստորոգելին որպես խնդիր (խնդիր էական բայից), որը կարող է գործածվել գրեթե բոլոր հոլովներով: Արժեքավոր դիտողություններ կան ներգործական բայերի կառավարման վերաբերյալ (խնդիր սեռի ներգործական բայից) (283—293): Հարցը այնքան մանրամասն

է քննում, որ նույնիսկ նշում է, թե որ դեպքում է խնդիրը որոշյալ, երբ՝ անորոշ, որ բառերը կարող են դառնալ ներգործական բայի խնդիր, երբ է լինում կրկնակի հայցականով խնդիր, համեմատում նույնարմատ բայն ու ածականը, ուշադրություն դարձնում բայի իմաստի և դրանով պայմանավորված խնդրի փոփոխությանը (լսել ձայնի==անսալ)՝ ներգործական-չեզոք և չեզոք-ներգործական: Այնուհետև քննում է կրավորական բայերի սեռի խնդիրը (293—295), նշելով, որ և՛ ներգործական, և՛ կրավորական բայերի խնդիրը երբեմն զորությամբ կարող է հասկացվել, դրանք սեռի խնդիրներն են ի տարբերություն բնության խնդիրների, որ կարող են ստանալ չեզոք բայերը, ինչպես նաև ներգործական և կրավորական բայերը, ուշադրություն է դարձնում հատկապես կառավարման տարբերակներին, նշում սխալները, տեղաշարժերը:

Ծրոք դուրս չմղված է անունների խնդիրներին (էջ 306—313), նշելով. «Բազում անուանք գոյականք և ածականք, հաղորդովին ունենալով ընդ նշանակութեան բայից, իբրև արմատ նոցին կամ ածանցեալ, առնուն զանազան խնդիրս ըստ նոցա»: Նա զուգահեռներ է անցկացնում բայերի սեռերի և համապատասխան անունների միջև, պարզում նրանց կառավարման ընդհանրությունները, այնուհետև անցնում «միջակ անունների» խնդրառությանը բացատրականով, նաև սեռականով և տրականով ու նախդիրով: Նկատելի է, որ Ա. Բագրատունին խնդիրները չի մասնատում, բառը գործածում է լայն իմաստով՝ ընդգրկելով այժմյան ըմբռնմամբ նաև պարագաները:

Ինչպես տեսնում ենք այս համառոտ նկարագրական ակնարկից, կառավարման հարցերը բավականին ընդարձակ տեղ են գրավում գրաբարի քերականների աշխատություններում՝ հիշելով նրա կարևորությունից:

1. 7. Աշխարհաբարի քերականության հիմնադիրը համարվում է Արսեն Այտընյանը: Նրա «Քննական փեռականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի (հանդերձ ներածութեամբ և յաւելումով)» գիրքը աշխարհաբարին նվիրված լավագույն աշխատություններից է, որտեղ բազմաթիվ այլ իրողությունների հետ քննվում է նաև խնդրառությունը: Նախ ասենք, որ բոլոր քերականների նման նա ևս բայի սե-

ռերը բնութագրելիս հիմնվում է բայի, ենթակայի և խնդրի շարահյուսական հարաբերությունների վրա: Իսկ նախադրությունները քննելիս իբրև նրանց տարբերակման հիմունք նշում է խնդրառությունը՝ բուն նախադրությունները պահանջում են տրական հոլովով խնդիրներ, «գոյականէ նախադրությունները» «իրենցմէ յառաջ սեռական հոլով կ'ուզեն» (էջ 121), իսկ «մակբայներէ առնուած նախադրութիւններն իրենցմէ յառաջ բացառական հոլով կ'առնուն» (124):

Գրքի երկրորդ բաժինը վերնագրված է Փնոսք կամ բառերու համաձայնութիւն», որտեղ քննվում է հայերենի շարահյուսությունը: Տարբերակելով բառերի կապակցության երեք տեսակ՝ Ա. Այտընյանը դրանցից մեկը համարում է խնդրառությունը, խնդիր համարելով այն հոլովածնը, որ «գլխաւոր խոսքին կիսկատար միտը կ'ամբողջացնէ» (էջ 152) Գլխավոր խնդիրներից զատ բայը երկրորդական խնդիրներ ևս կարող է պահանջել բայի կամ նախադասության բովանդակությունը ավելի ամբողջացնելու համար: Նա խնդրառությունը բնորոշ է համարում բային, գոյականին, ածականին, նախադրություններին: Ա. Այտընյանը նույնպես տարբերակում է բայերի խնդիրների երկու տեսակ՝ սեռի և բնության, ըստ էության խնդրառության հիմունքների դիտելով բայի սեռը և իմաստը: Սեռի խնդիրները բնորոշ են ներգործական և կրավորական բայերին (հայցականով և բացառականով արտահայտված խնդիրներ), ապա վերլուծում է ներգործածն և կրավորածն կառույցները, ցույց տալիս նրանց իմաստային ընդհանրությունը և կառուցվածքային տարբերությունը, թվարկում է ներգործական մի շարք բայեր, որոնք հայցական հոլովի փոխարեն առնում են տրականով խնդիր (հաղթել, աղաչել, օգնել, սպասել, տիրել, խնայել, հետևել, զարնել, նայել և այլն), իսկ որոշ շեղոք բայեր հայցականով խնդիր են առնում իրենց արմատը (լաց լացել, քուն քնել և այլն), կամ այլ բառեր (արիւն քրտնիլ, կրակ շնչել, ճամփա քայլել, ծովեր անցնել և այլն):

Անդրադառնալով բնության խնդիրներին՝ Ա. Այտընյանը նշում է, որ այդպիսի խնդիր առնում են բոլոր սեռերի բայերը՝ տարբեր հոլովներով: Այդ բայերը խմբավորելով ըստ խնդիրների հոլովական ձևավորման՝ նշում է, որ ուղղականով խըն-

դիր առնում են միայն էական բայերը, դրանց մի մասն էլ առնում է հայցական հոլովով խնդիր (հիմնականում կրավորական բայեր): Ա. Այտընյանը շատ նախորդների նման նույնպես չի տարբերակում խնդիրները և պարագաները՝ բոլորը միասին համարելով խնդիրներ: Թեև դերբայների խընդրառությունը քննում է առանձին, բայց նշում է, որ դերբայները առնում են նույն խնդիրները «ինչ որ փրենց բայը կը պահանջէ» (էջ 164): Այս շարքում վերլուծվում են նաև բայանուն գոյականներն ու նրանց բնորոշ խնդրառությունը:

1. 8. Հետաքրքրական է, որ աշխարհաբարի ուսումնասիրությանը նվիրված քերականական աշխատություններում խնդրառության քննությանն ու վերլուծությանը այնպիսի ընդարձակ տեղ չի հատկացվում, ինչպես գրաբարի քերականություններում: Այս իմաստով թերևս բացառություն է Ա. Այտընյանի աշխատությունը, որի մասին խոսեցինք: Օրինակ. Մ. Գարագաշյանի «Գործնական քերականութիւն հայ լեզուի» գրքում խնդրառության վերաբերյալ կան հատուկեմտ դիտողություններ: Նույնիսկ այնպիսի քերական, ինչպիսին Ս. Պալասանյանն է, որի քերականությունը համարվում է հայերենի արևելյան տարբերակի առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը, համեմատաբար քիչ տեղ է հատկացնում խնդրառությանը՝ ընդամենը երեք-չորս էջ, որն էլ ըստ էության նոր բան չի ավելացնում մինչ այդ եղած նախորդ քերականների դիտողություններին, կարծիքներին: Ընդհանրապես խնդրառու համարելով որևէ հոլովածևով լրացում պահանջող բայերը, ինչպես նաև անուններն ու նախադրությունները, նա գրում է. «Գլխավոր խնդիր են լրացուցիչ բառերը, որոնք անհրաժեշտ են նախադասության մեջ, իսկ երկրորդական խնդիր պարագայական բառերն են, որոնք սերտ կապակցութիւն չունին բայի հետ և կարող են նախադասութիւնից դուրս թողուիլ»: Ինչպես ասացինք, Ս. Պալասանյանը խնդրառությունը քննում է շատ համառոտ, սակայն չպետք է մոռանալ, որ ինչպես Ս. Պալասանյանի, այնպես էլ այդ շրջանի շատ հեղինակների գրքերը հիմնականում դասագրքեր էին, հետևաբար խնդրառությունը ավելի բազմակողմանիորեն քննելը նպատակահարմար չէր:

Ասենք նաև, որ հետագա շրջանի հայ լեզվաբանների աշ-

խատություններում համեմատաբար շատ է ուշադրութիւն դարձվում աշխարհաբարի խնդրառութիւնը վերաբերող հարցերին:

1. 9. Հայ քերականագիտութեան մեջ արմատական հեղաշրջում կատարեց Մ. Աբեղյանը: Ազատ լինելով նախորդ քերականների ճնշումից, լեզվական ընդունված կաղապարների կաշկանդումներից, աշխարհաբարն ուսումնասիրելով իբրեւ հայերենի զարգացման առանձին, ինքնուրույն փուլ՝ նա ըստեղծեց քերականական կուռ համակարգ՝ շատ կողմերով հայերենը ենթարկելով կառուցվածքային վերլուծութեան: «Աշխարհաբարի շարահյուսութիւն» (1912 թ.) գրքում առկա են կառուցվածքային լեզվաբանութեանը բնորոշ վերլուծութեան ձևեր ու հասկացութիւններ (որոշակիորեն շանվանելով դրանք)՝ համաժամանակյա քննութիւն, երկատման սկզբունք, փոխակերպումներ, միջուկային կառուցքի գաղափար: Մ. Աբեղյանը լեզվական ձևերի քննութիւնը մղեց առաջին պլան՝ երբեք շանտեսելով բովանդակութիւնը և այլն: Նա նախադասութեան բայականտրոն ուսմունքի հետևորդ էր՝ բայ-ստորոգյալը համարելով կառուցվածքային-քերականական կենտրոն, միջուկ: Բառերի հարաբերութիւնը բաժանելով երկու տեսակի՝ համադասական և ստորադասական, նշում է ստորադասութեան երկու տեսակ՝ կախում և ներունակութիւն, կախման հարաբերութիւնը կոչելով խնդրառութիւն կամ վարում, որն արտահայտվում է անմիջապէս հոլովներով կամ հոլովներով և կապերով: «Կախման հարաբերութեան մեջ լրացում գոյականն ենթարկվում է լրացյալին, որն իր նշանակութեամբ իշխում է նրան՝ խնդրելով, պահանջելով, որ իր լրացումը դրվի այս կամ այն ձևով. լրացումի կապակցութեան հղանակն և հարաբերութիւնն իր լրացյալի հետ՝ կախված է լրացյալից» (4, էջ 396):

Մ. Աբեղյանը խնդրառութիւնը, բայի սեռը և խնդիրները քննում է իրարից անբաժան: Սեռը դիտելով որպէս շարահյուսական հասկացութիւն՝ կատարում է բայերի աստիճանական բաժանում ըստ երեք տարբեր հիմունքների. ա) ըստ բայի և խնդրի հարաբերութեան՝ ենթակայական և առարկայական, բ) ըստ բայի և կրող խնդրի հարաբերութեան՝ անցողական և անանցողական, գ) ըստ բայի և ենթակայի հա-

րաբերության անցողական բայերը լինում են ներգործական և պատճառական, անանցողականները՝ չեզոք և կրավորական: Այս բաժնում նա սեղմ ու դիպուկ դիտողություններ է անում ենթակայական ու առարկայական, անցողական ու անանցողական, ներգործական, պատճառական, կրավորական ու չեզոք բայերի և խնդիրների հարաբերության վերաբերյալ, բուն խնդիրներից տարբերում է պարագայական խնդիրները, նշում է «ներգործական սեռին համապատասխան կրավորական բայերի» գործածությունները տարբեր իմաստներով՝ բուն կրավորական, անդրադարձ, փոխադարձ և չեզոք (էջ 373—379):

Խնդրառության վերաբերյալ բավականին բնդարձակ և արժեքավոր վերլուծություններ կան «Հոլովների նշանակությունը և կիրառությունը» բաժնում (էջ 399—471), որտեղ նշում է բայերի տարբեր իմաստային խմբեր, որոնք առնում են այս կամ այն հոլովով արտահայտված լրացում, քննում է կապերի նշանակությունն ու նրանց հոլովառությունը (էջ 471—497):

1.10. Հրաշյա Աճառյանի աշխատություններում խնդրառության մասին կան հատուկենտ դիտողություններ այս կամ այն հարցերի քննարկման ժամանակ: Սեռերի տարբերակման հիմքում դնում է բայի խնդիրը և հաճախ դրանով որոշում բայի սեռը: Իսկ «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների» բազմահատորյակի 5-րդ հատորում ընդամենը երկու էջ է հատկացնում կապերի խընդրառությանը՝ համեմատություններ անցկացնելով զրաբարի, արեմտահայերենի ու արևելահայերենի միջև, բացատրելով խնդրառական որոշ տեղաշարժեր:

1.11. Ժամանակակից հայերենի խնդրառության հարցերը համեմատաբար ընդարձակ քննված են Վ. Առաֆեյանի շարահյուսական մի շարք աշխատություններում: Հայերենի խնդրառությանը վերաբերող տեսական ու գործնական հարցեր վերլուծված են «Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները» գրքում և «Հայերենի խնդրառության մասին» հոդվածում, իսկ «Հայերենի շարահյուսություն» երկհատորյակի առաջին գրքում փաստական հարուստ նյութի հիման վրա քննում է նա-

խաղաասության անդամները ըստ հոլովական և հոլովակապա-
լին արտահայտությունների՝ բնականաբար ընդգրկելով նաև
խնդրառությունը, Հարկ եղած դեպքում վ. Առաքելյանը կա-
տարում է բայերի իմաստային խմբավորումներ, ցույց տա-
լիս ներխոսքիմասային իմաստով պայմանավորված հոլովա-
ռական ընդհանրությունները: Թերեւք մեկ օրինակ. «Հաղորդ-
ման անուղղակի խնդիր են առնում առանձնապես ասացա-
կան բայերը. այսպես՝ ասել, հաղորդել, հայտնել, թելադրել,
գուժել, հրամայել, պատասխանել, խոստովանել, պատմել,
բացատրել, զանգատվել, հարցնել, գեկուցել և այս կարգի այլ
բայեր» (25, 1, էջ 296): Միաժամանակ ուշադրություն է
դարձվում խնդրի իմաստին՝ այդպիսի բայերի խնդիր են դառ-
նում հատկապես անձ արտահայտող բառերը, իսկ մյուսները՝
փոխաբերական նշանակությամբ գործածվելիս: Գրեթե նույն
հարցերը քննված են նրա մի այլ աշխատությունում՝ «Ժամա-
նակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցություն-
ների իմաստային առումները», բայց այլ ելակետից՝ այս
դեպքում ոչ թե ըստ խաղաասության անդամների և նրանց
արտահայտության, այլ ըստ հոլովական իմաստների, այ-
սինքն՝ հոլովական լրացումները որ գերադաս բառերի նկատ-
մամբ իմաստային ինչ հարաբերության մեջ են, ինչ հարա-
բերություններ են արտահայտվում:

Կայերի խնդրառությունը հանգամանորեն վերլուծված է
նույն աշխատության երկրորդ մասում՝ կայերի արտահայ-
տած իմաստային հարաբերություններից անբաժան: Առանձ-
նապես արժեքավոր են և՛ բայերի, և՛ կայերի խնդրառական
տեղաշարժերին վերաբերող դիտողությունները՝ այդ տեղա-
շարժերը հիմնականում կապելով բայիմաստի փոփոխության,
բազմիմաստության, ինչպես և պատմական մի շարք գործոն-
ների հետ: Առանձին ուշադրություն է դարձված անորոշ դեր-
բայով խնդիր պահանջող բայերին՝ այդպիսի շատ կապակ-
ցություններ համարելով բայական բաղադրյալ ստորոգյալ:
Իսկ «Հայերենի խնդրառության մասին» հոդվածում որոշա-
կիորեն առանձնացվում են բայերի սեռի և իմաստի խնդիր-
ները:

1.12. Մեր օրերի հայ լեզվաբաններից բայի խնդրառու-
թյանը վերաբերող զանազան հարցերի մասին բավականին

ընդարձակ, հաճախ և մանրամասնորեն խոսել է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը «Բայր ժամանակակից հայերենում» աշխատությունում: Ծիշտ է, սա ըստ էության ձևաբանական ուսումնասիրություն է, բայց բայի սեռը քննելն անհնար է առանց շարահյուսությանը, մասնավորապես խնդրառությանը դիմելու, և, բնականաբար, հեղինակը պետք է զբաղվեր բայի սեռի և խնդրառության փոխհարաբերության հարցերով: Հենց սկզբում նա այդպես էլ գրում է. «Լինելով բայի էական հատկանիշներից մեկը... սեռի կարգը մեծ կարևորություն ունի նրա խոսքի մասային-քերականական բնույթի և մյուս կողմից նախադասության կառուցվածքի մի շարք իրողությունների ըմբռնման, պարզաբանման ու բնութագրման գործում» (5, էջ 419): Բայի սեռի քննության ընթացքում կատարելով աստիճանական բաժանում՝ Ա. Աբրահամյանը նախ տարբերակում է անցողական և անանցողական սեռադասերը, դրանց առանձնացման հիմքում դնելով ուղիղ խնդիր առնելու կամ շառնելու հատկանիշը՝ խոսելով նաև այլ հոլովներիով այլ խնդիրներ առնելու հարցի մասին: Անցողական սեռադասի մեջ քննում է ներգործական սեռի և պատճառական սեռային առման բայերը: Ներգործական սեռի և նրա ներսում առանձնացվող պատճառական սեռային առման բայերի միջև այն տարբերությունը կա, որ «պատճառական բայաձևերով ներկայացվող գործողությունը անպայմանորեն ակտիվ, ներգործուն գործողություն է՝ պատճառական-միջնորդական գաղափարով», «գործողության անմիջական օբյեկտը որպես ուղիղ խնդիր լռելյայն ունենում է նաև գործողի կամ եղողի լրացուցիչ դեր, կամ այդ յուրահատուկ դերի համար հանդես է գալիս մի առանձին խնդիր ևս» (5, էջ 534—535): Վերջինս, որ առկա է ներգործականից կազմված պատճառականներում, կոչում է միջնորդական խնդիր (5, էջ 558), որն արտահայտվում է տրական հոլովով (Պետրոսը սովորեցնում է ինձ բոլոր եղանակները):

Անանցողական սեռադասի մեջ Ա. Աբրահամյանը քննում է չեղոք և կրավորական սեռերի, ինչպես նաև միջին անդրադարձ սեռային առման բայերը՝ նորից լուրջ ուշադրություն դարձնելով դրանց խնդիրներին:

Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից առանձնապես կա-

րևոր են գրքի վերջին հատվածները, որտեղ նա վերլուծում է խնդրառական մի շարք երևույթներ՝ բայի բաղմիմաստությունը և իմաստով պայմանավորված խնդրառական տարբերությունները, բայի փոխաբերական գործածությունը և խնդրառությունը, ներքին խնդրառությունը (կռիվ կռվել, երգ երգել), սեռային տեղաշարժերը (գրաբարի և ժամանակակից հայերենի փաստերի հիման վրա), դրանցում խնդրի հոլովական արտահայտության դերը, կրկնասեռությունը՝ նորից կապված խնդրառության հետ և այլն:

Այս աշխատությունում այնքան շատ են բայի սեռի և խնդրառության հետ կապված արժեքավոր դիտողությունները, հաճախ բավականին համոզիչ ու սպառիչ, երբեմն վիճելի, որ դժվար է հայերենի կառավարումը ամբողջական ձևով ներկայացնել ու վերլուծել առանց այս գրքի ծանրակշիռ դիտողությունների:

1.13. Ժամանակակից հայերենի բայի սեռի վերաբերյալ առանձին ուսումնասիրություն է գրել պրոֆ. Մ. Ասատրյանը: Սեռերի տարբերակման՝ ձևաբանական ցուցիչներից բացի նա նույնպես խիստ կարևոր է համարում ենթակայի, գործողության և խնդրի հարաբերության բնույթը (27, էջ 65), անդրադառնում է բայի սեռի կարգի և նախադասության շարահյուսության, նախադասության կառուցվածքի հետ ունեցած առնչության հարցին, նշելով, որ «բայի սեռի կատեգորիան հանդես է գալիս որպես այնպիսի ձևաբանական կատեգորիա, որը շփազանց սերտ կերպով կապված է ամբողջ նախադասության կառուցվածքի հետ: Բայի սեռային փոփոխությունը մեծ մասամբ պայմանավորում է նախադասության նոր կառուցվածք (էջ 80): Այս աշխատությունում հատուկ ուշադրություն է դարձված պատճառական բայերի ենթակայի և խնդրի (խնդիրների) հարաբերության քննությանը, խնդիրների հոլովական արտահայտությանը, նախադասության ներգործաձև և կրավորաձև կառուցվածքներին, նրանց փոխակերպմանը և դրանով պայմանավորված ենթակայի և խնդրի հարաբերության, նրանց ձևաբանական արտահայտության փոփոխությանը, ինչպես և այլ հարցերի:

Խնդրառության առնչվող որոշ հարցեր քննված են նրա մի այլ աշխատության՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբա-

նության հարցեր» եռհատորյակի տարբեր բաժիններում՝ կապված այս կամ այն հարցի հետ:

Կարծում ենք, հարկ չկա անդրադառնալու բոլոր լեզվաբաններին ու նրանց աշխատություններին, մանավանդ այն աշխատություններին, որոնցում կառավարումը շատ քիչ տեղ է գրավում, կամ նրան անդրադարձել են անուղղակիորեն, կապված այլ հարցերի քննությանը: Հիշատակենք այն աշխատությունները, որոնց հեղինակները շոշափել են կառավարմանը վերաբերող որոշ հարցեր. Հ. Բարսեղյանի «Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն», Է. Աղայանի «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը», Ա. Մուրվալյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն», Ռ. Իշխանյանի «Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը», Ս. Աբրահամյանի «Ժամանակակից հայերենի քերականություն» և այլ աշխատություններ, որոնցում խնդրառության մասին խոսք է գնում այնքանով, որքանով այն առնչվում է բայի սեռին: Հիշատակենք նաև որոշ դասագրքեր, մեթոդական ձեռնարկներ, հոդվածներ (Գ. Սևակ, Ա. Ղարիբյան, Ս. Գյուլբուղադյան, Ս. Գալստյան, Պ. Պողոսյան, Հ. Օհանյան և այլն):

1.14. Կառավարման վերաբերյալ առավել ուշագրավ ու ամբողջական արժեքավոր վերլուծություններ կան Գ. Զառուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ» աշխատությունում, որը նշանակալից երևույթ է հայ լեզվաբանության մեջ: Քանի որ բազմիցս առիթ կունենանք այս աշխատությանը անդրադառնալու, ուստի այստեղ ընդհանուր գծերով ներկայացնենք այն նյութը, որը մեզ հետաքրքրում է:

Կառավարումը (= կառավարություն) բոլոր նախորդների նման դիտելով ստորադասական կապակցության եղանակ, առաջին անգամ հայ լեզվաբանության մեջ տաբերակում է կառավարման տեսակները՝ գործառական-շարահյուսական, ձևական-ավանդական, ուժեղ և թույլ, պարտադիր և ոչ պարտադիր, միակի և բազմակի, մի քանի տողով բնութագրում է դրանք, ապա համեմատաբար հանգամանորեն խոսում բայերի կապակցելիական դասակարգման մասին՝ դասանշային, արժույթային, ընտրութային: Առաջինը բայի կապակցելիությունն է ենթակայի դասային տարբեր խմբերի հետ, երկրոր-

ղը բայերի խմբավորումն է ըստ առարկայանիշ բառերի ու բառակապակցությունների, իսկ ընտրության ղափակարգումը բայերի խմբավորումն է ըստ մակբայների հետ նրանց ունեցած կապակցելիության (62, էջ 466—482):

Բայերի արժույթային դասակարգումն ըստ էության բայերի կառավարման ուսումնասիրություն է: Արժույթը կարող է հանդես գալ որպես ենթակաառություն, ստորոգառություն, խնդրառություն և պարագաառություն, և բայերը կարող են լինել զրո արժույթի, միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ և այլն: Այնուհետև Գ. Զահուկյանը կատարում է բայերի արժույթային դասակարգում. նախ անցողական բայերը, ապա անանցողականները՝ հաշվի առնելով սերող և սերվող բայերը: Իսկ կապերի կառավարումը քննում է «Հարաբերական բառեր և բառախմբեր՝ կապեր» վերնագրի տակ (էջ 318—332): Համեմատաբար քիչ բան է ասված գոյականների և ածականների կառավարման մասին, այն էլ փոխակերպման քննությանը նվիրված բաժնում: Բավականին նուրբ դիտողություններ կան այն հարցի վերաբերյալ, թե գոյականները ինչ գործառությամբ կարող են հանդես գալ (էջ 427), որ բայերը ինչ բնույթի լրացումներ կարող են առնել (էջ 431):

1.15. Խնդրառության զանազան հարցերի անդրադարձել է Վ. Քոսյանը «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» աշխատությունում՝ կապված բառակապակցության քննությանը: Մեզ հետաքրքրող հարցերը վերլուծված են «Ածականի բառակապակցություններ», «Գոյականի բառակապակցություններ» և «Բայական բառակապակցություններ» գլուխներում: Վ. Քոսյանը գոյական լրացումով ածականական բառակապակցությունները բաժանում է երեք խմբերի. «1. կապակցություններ, որոնց գլխավոր բառ ածականը նախադասության մեջ կատարում է ստորոգելիական վերադրի պաշտոն, 2. կապակցություններ, որոնց լրացյալը նախադասության մեջ կատարում է պարագայի պաշտոն, 3. կապակցություններ, որոնց լրացյալը նախադասության մեջ որոշիչ է» (71, էջ 169): Այնուհետև ածականական բառակապակցությունները վերլուծելով ըստ կախյալ բառի արտահայտության (հոլովական, հոլովակապային)՝ նա հանգամանորեն ներկայացնում է տարբեր հոլովներով (տրական, բացառա-

կան, գործիական, ներգոյական) և կապերով լրացումներ առնող ածական գերադաս անդամով կապակցությունները, մանրամասնորեն կատարելով նաև իմաստային վերլուծություն: Այդ կապակցություններում արտահայտվում են ենթակայական, որոշչային, պարագայական ընդհանուր իմաստներ, ապա նշում է մատուցման, հանգման, փոխադարձ կապի, նմանության, համապատասխանության, ձգտման, ուղղվածության, շահի, սահմանափակման, վերաբերության և այլ խնդրային ու պարագայական հարաբերություններ:

Հաջորդ՝ «Բայական բառակապակցություններ» գլխի ըսկըգրում վ. Քոսյանը անդրադառնում է բայի խնդրառությանը, նշում, որ այն առաջին հերթին պայմանավորվում է լրացյալի բառային իմաստով, կարևոր նշանակություն ունի նաև լրացման իմաստը, բայի սեռը (էջ 262): Այնուհետև նա համառոտ խոսում է խնդրառական և սեռային տեղաշարժերի, կրկնասեռությամբ պայմանավորված խնդրառության մասին: Բայական բառակապակցությունները վ. Քոսյանը քննում է ըստ լրացումների հոլովական և հոլովակապային արտահայտության, լրացումները խմբավորելով ըստ հարաբերության իմաստի, այս ընթացքում կատարելով բայերի իմաստային որոշ բաժանումներ՝ նշելով իմաստային ընդհանրությամբ պայմանավորված խնդիրները: Օրինակ՝ «Բայի լրացումները տրական հոլովով» վերնագրի տակ առանձնացնում է խնդրային տրականով բառակապակցություններ (մատուցման, հանգման, ուղղության, շահի (և վնասի), վերածման (փոխարկման), փոխադարձ կապի, համապատասխանության, համեմատության, փոխարինության, վերաբերության, հավելման, ընկալման, ստացական, ներգործող, ուղիղ խընդրի, միջնորդական (պատճառական) խնդրի, պարագայական (նպատակի, ուղևորության, տեղի, ժամանակի, ձևի, վիճակի, խնդրային վիճակի, հիմունքի և պատճառի): Նույն ձևով քննարկված են նաև մյուս հոլովներով լրացում ունեցող բայական բառակապակցությունները: Այնուհետև առանձին քննում է «Բայի լրացումները կապով և կապի խնդրով» հարցը (էջ 398—441)՝ այս ընթացքում նորից կատարելով բայերի իմաստային խմբավորումներ, խոսելով նաև կապերի խնդրառության մասին:

Գրաբարի բառակապակցություններին և դրա հետ կապված խնդրառական հարցեր քննված են վերջերս լույս տեսած «Գրաբարի բառակապակցությունները» աշխատությունում:

1. 16. Կառավարումը բավականին ընդարձակ ներկայացված է «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության երրորդ հատորում, նախ բառակապակցության (հեղինակ՝ Ն. Պառնասյան), ապա նախադասության անդամների (հեղինակ՝ Հ. Օհանյան) բաժիններում, որն էլ առաջացնում է որոշ անհարկի կրկնություններ: Ասենք, որ այն քննարկվում է նաև «Կապակցություն» բաժնում:

Բառակապակցության մասում քննված են կառավարմանը վերաբերող այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են բայանուն գոյականով, ածականով, բայով գերադաս և հոլովական կամ հոլովակապային ձևավորումով ստորադաս անդամ ունեցող կառույցները՝ ուշադրություն դարձնելով բաղադրիչների իմաստային հարաբերությանը:

Նախադասության անդամների և նրանց արտահայտությանը նվիրված բաժնում կառավարմանը վերաբերող հարցերը քննված են «Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ» և «Բայական անդամի լրացումներ» վերնագրերի տակ: Խնդիրները, ինչպես շատ այլ աշխատություններում, բաժանված են երկու խմբի՝ սեռի, որ բնորոշ է ներգործական և կրավորական բայերին, իմաստի, որ բնորոշ է բոլոր բայերին: Ուղիղ խնդիրը քննելիս ուշադրություն է դարձված խնդրառական տեղաշարժերին, իսկ անուղղակի խնդիրների տեսակները քննելիս կատարված է խնդիրների իմաստային բաժանում, ապա տրվում են բայերի իմաստային որոշ խմբեր, որոնք պահանջում են այս կամ այն իմաստն արտահայտող խնդիրներ:

Խնդրառությունը ավելի որոշակիորեն քննված է «Կապակցություն» բաժնում (էջ 369—406): Խնդրառությունը պայմանավորող հիմնական գործոններ համարվում են բայիմաստը և սեռը, «մի դեպքում խնդիրը դրսևորվում է հոլովների, մյուս դեպքում՝ բառի թեքված ձևի ու նրա հետ գործածվող կապի միջոցով» (371): Ապա խնդրառությունը քննվում է «Միակի խնդրառություն» և «Կրկնակի խնդրառություն» խիստ անորոշ վերնագրերի տակ: Ասենք, որ ըստ էության այս տարբերակումը չի բացահայտում խնդրառության էությունը: Նախ

«Միակի խնդրառություն» բաժնում բերվում են այնպիսի օրինակներ, որոնց խնդրառու բայը բազմարժույթ է, հետևաբար միակի խնդրառությունը նրան բնորոշ չէ, թեև բացատրության մեջ ասված է. «Միակի ոչ տարբերակային խնդրառությունը ստորադասական այնպիսի կապակցություն է, որի դեպքում բայը միևնույն նշանակությամբ առնում է ձևական տարբերակ չունեցող միայն մեկ խնդիր» (էջ 372): Իսկ հետո նշվում է, որ կան բազմաթիվ ներգործական բայեր, որոնք կարող են առնել թե՛ ուղղականով, թե՛ տրականով լրացումներ՝ նույն ուղիղ խնդրի պաշտոնով: Այս բացատրությունը ենթադրում է, որ կրկնակի խնդրառությունը պետք է լինե՛ր այն երևույթը, երբ բայն առնում է նույն խնդրի տարբերակային ձևեր: Բայց իրականում այդպես չէ: Հետևե՛նք մեկնաբանությանը. «Կրկնակի խնդրառությունը շարահյուսական այն երևույթն է, երբ բայի քերականական հատկանիշով և նշանակությամբ կանխորոշվում են մեկից ավելի լրացումներ (իսկ ինչո՞ւ «կրկնակի խնդրառություն»—Հ. Հ.), այսինքն՝ երբ բայը ըստ սեռի և իմաստի պահանջում է երկու տարբեր խնդիրներ՝ արտահայտված տարբեր հոլովներով» (էջ 390): Ինչպես երևում է օրինակներից և հետագա բացատրություններից, փաստորեն քննվում են միայն երկու խնդրի պահանջող բայերը, թեև իրականում այդ բայերը կարող են առնել երկու խնդրից ավելի. մատուցել, հանձնել, կտակել, խմեցնել, սովորել, կտրել և այլն: Այս բաժնում քննվում է նաև անվանական խնդրառությունը՝ նորից ըստ ստորադաս բառի հոլովական ձևավորվածության (էջ 394—406):

1.17. Ժամանակակից հայերենի կառավարմանը վերաբերող որոշ հարցեր քննված են «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում» աշխատությունում: Գ. Գաբրիելյանի «Սեռային տեղաշարժեր և սեռափոխության ու կրկնասեռության մասնակի դեպքեր» հատվածում (էջ 306—318) վերլուծված են սեռային որոշ տեղաշարժեր ու բառերի իմաստային փոփոխություններ, դրանց հետ կապված՝ խնդրառական փոփոխություններ: Մասնավորապես նշված է, որ չեղոք սեռի մի շարք բայեր նեքլիա փուլում հակում են ցուցաբերում դեպի ներգործականությունը՝ գերազանցել, գրոհել, դիմավորել, ծափահարել, կտրտել, հսկել, հուսալ, ձեռնարկել, ունկրեղ-

րել, սպասարկել, տենչալ՝ բերելով օրինակներ համապատասխան խնդրառական զուգաձևերով: Գ. Գարեգինյանը խոսում է նաև անորոշ դերբայով արտահայտված խնդիրների հոլովական տեղաշարժերի մասին՝ նշելով. «Նկատելի է, որ լեզվի զարգացման սովետական փուլում այս դերբայը ավելի ու ավելի է հոլովառական անհամաձայնություն ցուցաբերում իր գերադաս բայի նկատմամբ՝ հանդես գալով ուղիղ ձևով» (էջ 317):

Հիշատակված գրքում զետեղված է Ռ. Հովհաննիսյանի «խնդրառության բնագավառում տեղի ունեցած փոփոխություններ» ուսումնասիրությունը (էջ 397—408): Հեղինակը նշում է, որ ժամանակակից հայերենի խնդրառության համապարգում նկատվող տեղաշարժերը իրենց բնույթով բազմազան են. «խնդրառու բառի հոլովառության փոփոխություն, խնդրառու բառի կապական խնդրի փոփոխություն, կապով խնդրի փոխարինում միայն հոլովով արտահայտված խնդրով և ընդհակառակն, լեզվի զարգացման նախորդ փուլին բնորոշ խնդրառական որոշ ձևերի մերժում, պասիվացած կամ որոշ ժամանակ գործածությունից դուրս եկած ձևերի աշխուժացում և այլն...» (էջ 398): Այնուհետև հեղինակը բերում է համապատասխան օրինակներ, վերլուծում դրանք, ցույց տալիս խնդրի արտահայտության փոփոխության պատճառները (գրռնել, ձեռնարկել, ազդել, ցրվել, օգտվել, հսկել, ունկնդրել, տիրապետել, խթանել, խանգարել, դիմավորել, գերազանցել բայեր և վրա, համար, մեջ, միջև, բացի կապեր):

1. 18. Ինչպես երևում է հարցի պատմության այս համառոտ ակնարկից, հայերենի կառավարումը հայ քերականների համար դեռ միջին դարերում եղել է առանձին հետաքրքրության առարկա, քանի որ այն ունի խիստ կարևոր դեր կապակցությունների և առհասարակ նախադասության ձևավորման գործում: Կատարվել է բավականին աշխատանք տարբեր բնույթի ուսումնասիրություններում: Սակայն, ինչպես տեսանք, դրանցից ոչ մեկը կառավարման ամբողջական ուսումնասիրություն չէ: Ելնելով աշխատության բնույթից, հետադոտության նյութից ու ուսումնասիրողի նպատակներից՝ կառավարումը ներկայացվում է այս կամ այն կողմով, հաճախ միակողմանիորեն, ոչ ամբողջ բարդության ու բազմա-

զանության մեջ: Համեմայն դեպս, ինչպես ասել ենք, կանք բավականին արժեքավոր դիտողություններ, վերլուծություններ, կուտակվել է ահագին փորձ, որոնք կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերով:

ա. Կառավարումը բառերի ստորադասական կապակցության եղանակ է, նշանակում է՝ հղումաձևի կամ կապի ու հղումաձևի կապակցություն դերադաս բառին՝ վերջինիս պահանջով: Ուշադրության են առնվել բայի և նույնարմատ գոյականի, ածականի կառավարման ընդհանրությունները՝ դրանով իսկ նշելով բառիմաստի վճռական դերը կառավարման հարցում:

բ. Կառավարման հիմնական գործոններ են նշվում բառիմաստը, բառի կազմությունը և սեռը:

գ. Բայի սեռերը տարբերակելիս լուրջ ուշադրություն է դարձվել կառավարմանը, քննվել են բայի իմաստով և սեռով պայմանավորված խնդիրները, դրանք համապատասխանաբար կոչելով սեռի և բնության խնդիրներ: Անհրաժեշտության դեպքում ուսումնասիրողները կատարել են բայերի իմաստային բաժանում, անդրադարձել են մեկից ավելի խնդիրներ պահանջելու երևույթին (բազմարժեքայնություն):

դ. Ուշագրավ դիտողություններ կան զրո խնդիրների, խնդրառական և սեռային տեղաշարժերի, ենթակայի, ստորոգելիական վերադրի և բայի կապակցության, անորոշ դերբայով խնդիրներ պահանջող բայերի և խնդրի արգելման, կապերի խնդրառության, այսպես կոչված «ներքին խնդրառության», նախադասության մեջ ստորոգյալի խիստ կարևոր, կառուցվածքային դերի, ուժեղ և թույլ, պարտադիր և ոչ պարտադիր խնդրառության, բայերի արժույթայնության, բայի և խնդիրների իմաստային հարաբերության և առհասարակ կառավարմանն առնչվող բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ:

Այս ընդհանրացումը կատարելով հանդերձ նշենք, որ վերոհիշյալ հարցերը տարբեր լեզվաբանների աշխատություններում ուշադրության են արժանացել տարբեր չափերով, վերլուծվել են տարբեր երակետերով, ծավալով և խորությամբ: Դրանց մի մասին հարկ կունենանք անդրադառնալու ժամանակակից հայերենի կառավարումը վերլուծելիս: Հասկանալի է, մեր հետազոտության մեջ չենք կարող չհիմնվել դարերի

պատմությունն ունեցող հայ լեզվաբանության ավանդույթների, կուտակած նյութի և հարուստ փորձի, արժեքավոր դիտողությունների վրա, բայց դրանցից օգտվում ենք քննադատաբար, լեզվաբանության զարգացման ժամանակակից մակարդակի լույսի տակ՝ ելնելով մեր ուսումնասիրության նպատակներից ու խնդիրներից:

Բ. ՏԵՐՄԻՆԻ ՀԱՐՑԸ: ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԸ

1. 19. Հայերենին վերաբերող շարահյուսական աշխատություններում քննվող հասկացությունը կոչում են խնդրառություն, հոլովառություն, վառում, կառավարություն՝ ընդհանուր առմամբ հասկանալով կապակցական այն երևույթը, երբ կապակցվող բառերից մեկի՝ գերադասի պահանջով մյուսը՝ ստորադասը դրվում է այս կամ այն հոլովով կամ կապով և հոլովով: Ընդունելով հանգերձ, որ որոշ տերմիններ, հատկապես հնից եկող, կարող են լինել պայմանական, համենայն դեպս չենք կարող շանդրադառնալ հիշյալ տերմինների ճշգրտությանը, քանի որ նույն հասկացությունը հայտնի է տարբեր անուններով: Սրանցից ամենատարածվածը խնդրառություն և հոլովառություն տերմիններն են, ուստի նախ արանց մասին:

Խնդրառություն ասելով հայ լեզվաբանների մեծ մասը նկատի ունի հոլովական և հոլովակապային արտահայտությունն ունեցող լրացումների կապը լրացյալին՝ որոշչային, պարագայական, խնդրային և այլն, և ստացվում է որոշակի հակասություն: Ինչո՞ւ: Նախկինում մեր շատ քերականներ չէին տարբերակում խնդիրները և պարագաները, պարագաներն առանձնացված չէին, և փաստորեն տերմինն իրեն արդարացնում էր: Սակայն հետագայում, հատկապես XX դարում արդեն որոշակիորեն տարբերակեցին խնդիրները և պարագաները, պարագաները նույնպես կառավարվող լրացումներ են, ուստի խնդրառություն տերմինը դարձավ հասկացության էությունը շարտահայտող սոսկ պայմանական անվանում: Այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ է Գ. Ջահուկյանի առարկությունը. «խնդրառություն» և «հոլովառություն» տերմիններն «անհաջող են». «առաջին դեպքում շարահյուսական

կապակցության եղանակը շփոթվում է սրա իրականացման միջոցի հետ, երկրորդ դեպքում հասկացությունը նեղացվում է», քանի որ «ա) կառավարությունը կարող է լինել ոչ միայն «խնդրառություն», այլև «պարագաառություն»..., բ) կառավարությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն իբրև «հոլովառություն», այլև որպես «կապառություն» (62, էջ 424)։ Այսինքն՝ խնդիրը շարահյուսական որոշակի հասկացություն է, նախադասության առանձին անդամ, որից կազմված խնդրառություն բառն էլ բնականաբար նշանակում է խնդիր առնելու երևույթ, և առաջանում է տերմինի ոչ միայն անորոշություն, այլև երկիմաստություն, ինչպես նաև քերականական տարբեր հասկացությունների շփոթություն, որը ամենևին էլ խրախուսելի չէ։

Ինչ վերաբերում է հոլովառություն տերմինին, Գ. Զահուկյանի ասածին ավելացնենք, որ բոլոր հոլովական լրացումները կառավարվող բառեր չեն (հոլովաձևերով արտահայտված որոշիչներ)։ Նկատի ունենալով այս ամենը՝ Գ. Զահուկյանը նախընտրում է «կառավարություն» տերմինը, որն ունի այն առավելությունը, որ հասկացության շրջանակները չի նեղացնում, պայմանական ու երկիմաստ չէ իբրև լեզվաբանական տերմին, իր կազմության սկզբունքով համապատասխանում է կապակցության մյուս եղանակներն անվանող համաձայնություն և աղբյուրություն տերմիններին։ Սակայն ասենք, որ կառավարություն տերմինը հարմար չէ, այն փաստորեն ճանաչվում է որպես правительство բառի համարժեք։

Հիշյալ տերմիններից թերևս նախընտրելի է Մ. Աբեղյանի գործածած վարում տերմինը, բայց նկատի ունենալով հասկացության ընդհանրությունը տարբեր լեզուների համար և նրանցում ընդունված տերմինը², նպատակահարմար ենք համարում գործածել կառավարում տերմինը։ Վերջինս իր իմաստով և կազմությամբ համապատասխանում է ռուսերենում գործածական управление տերմինին, նույնարմատ է որոշ լատինաբան քերականների և Գ. Զահուկյանի գործա-

² Հասկացությունն անգլերենում անվանում են government, ֆրանսերենում՝ rection:

ծած կառավարություն տերմինին, լիովին արտահայտում է անվանվող հասկացության իմաստը, էությունը, քանի որ, իսկապես, «խնդրառու» կամ «հոլովառու» բառը ստորադասին կառավարում է, թելադրում, որ գործածվի այս կամ այն քերականական ձևով: Եվ վերջապես «կառավարումը» իրոք գիտական տերմին է, որ ընդունված է գիտության շատ այլ ճյուղերում և նշանակում է տարբեր համակարգերի կազմակերպման եղանակ, գործունեության եղանակ, որն ապահովում է նրանց կառուցվածքային ամբողջականությունը (ԵՇՅ, 3-րդ հրատ., 27, 1977, էջ 87):

Կառավարում տերմինը նախընտրելի է նաև զուտ գործնական նկատառումներով: Կենտրոնական այս տերմինից կարող ենք ստեղծել հարակից նույնարմատ այլ տերմիններ: Ստորադասական կապակցություններում կազմիչ տարրերը հայտնի են գերադաս ու ստորադաս տերմիններով, ինչպես նաև՝ լրացում-լրացյալ, կառավարման դեպքում՝ խնդիր և խնդրառու և այլն, որոնք կառավարման քննության համար բոլորովին էլ նպատակահարմար չեն: Առաջինները ընդհանուր են բոլոր ստորադասական կապակցությունների համար, իսկ խնդիր տերմինը, ինչպես ասել ենք, ժամանակակից հայերենում գործածվում է որոշակի իմաստով (նախադասության նախադաս), ուստի անհրաժեշտ է կազմիչ տարրերը որոշակիորեն տարբերակել համապատասխան անվանումներով: Կառավարում տերմինը հնարավորություն է տալիս կազմելու նույնարմատ, ընդհանուր հասկացությունը հիշեցնող տերմիններ՝ կառավարող (գերադասի, լրացյալի համար) և կառավարվող (ստորադասի, լրացման համար) և խուսափելու ընդհանուր ու անորոշ տերմիններից:

Իհարկե, ասածն ամենևին չի նշանակում, թե առհասարակ մերժում ենք հայ քերականագիտության մեջ ավանդաբար գործածված խնդրառություն և հոլովառություն տերմինները: Բանն այն է, որ գործ ունենք ընդհանուր հասկացությունը նրա մասնավոր արտահայտություններից, «իրականացման միջոցից» տարբերելու և դրանք համապատասխան տերմիններով կոչելու պահանջի հետ: Բառերի ստորադասական կապակցության եղանակն ընդհանուր տերմինով կոչում ենք կառավարում և ինչպես այլ դեպքերում, այնպես էլ այս-

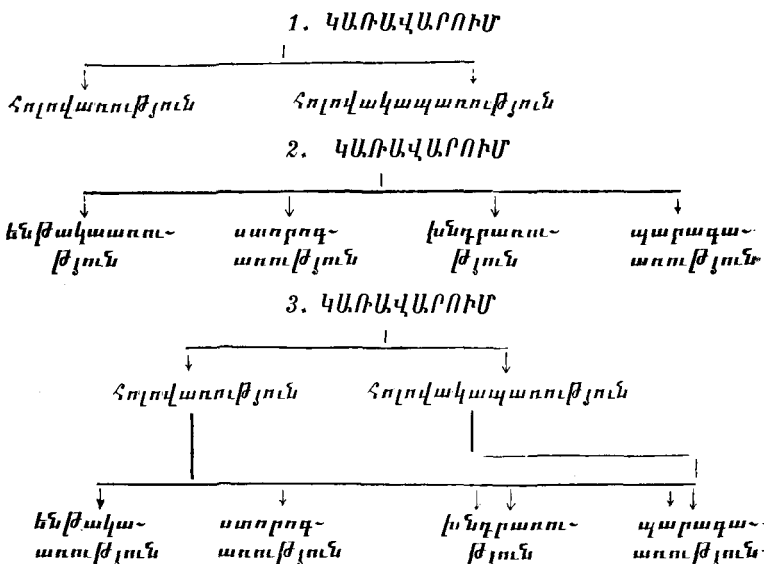
տեղ գործ ունենք լեզվի, լեզվական կառույցի երկու կողմերի՝
ձևի և բովանդակության հետ:

ա. Ըստ կառավարվող, ստորադաս բաղադրիչի քերական-
ական ձևավորման (մակերեսային կառուցվածք) կառավա-
րումն արտահայտվում է իբրև «հոլովառություն» և «կապա-
ռություն» (հոլովակապառություն), այսինքն՝ կառավարվող
բառն ունենում է հոլովական կամ հոլովակապային արտա-
հայտություն: Հոլովառությունն այն կառավարումն է, որի
դեպքում կառավարվող ստորադաս բառն ունի հոլովական
ձևավորում, արտահայտվում է որևէ հոլովաձևով (փայտը
կտրել սղոցով, ընկերոջից նամակ ստանալ, աթոռը մոտեց-
նել սեղանին, կարդալ գիրք, սիրել գյուղը և այլն): Կապա-
ռությունն այն կառավարումն է, որի դեպքում կառավարվող
ստորադաս բառն ունի հոլովակապային ձևավորում, ար-
տահայտվում է հոլովով և կապով, կապը դրվում է կառա-
վարող գերադաս բառի պահանջով և իր հերթին ունի հոլո-
վական «խնդիր»՝ հոլովակապառություն (ընկերոջ հետ զրու-
ցել դասերի մասին, սիրվել աշակերտների կողմից, ծիծաղել
խեղկատակի վրա, կովել թշնամու դեմ, վազել դեպի փողոց
և այլն):

բ. Ըստ կառավարումով ստեղծված շարահյուսական կա-
ռույցի բաղադրիչների միջև առկա իմաստային հարաբերու-
թյան բնույթի (խորքային կառուցվածք)՝ կառավարումն ար-
տահայտվում է իբրև ենթակաառություն (աշակերտը գրում է,
բանվորը աշխատում է), ստորոգառություն (մարդ կոչել, ու-
սասնող դառնալ), խնդրառություն (ուտել հաց, գրել նամակ,
մոտենալ սեղանին, հեռանալ սեղանից, գրել գրիչով), պարա-
գառություն (ապրել Երևանում, գնալ տուն, ցրտից դողալ,
կանգնել հատակին, ազատվել ըստ հրամանի, պատժել ան-
կարգության համար):

Ենթակաառությունը և ստորոգառությունը արտահայտ-
վում են միայն իբրև հոլովառություն, խնդրառությունը՝ սո-
վորաբար իբրև հոլովառություն, երբեմն նաև հոլովակապա-
ռություն, պարագառությունը՝ իբրև հոլովառություն և հո-
լովակապառություն:

Ասվածը գծապատկերով կունենա հետևյալ տեսքը.



1.20. Յուրաքանչյուր գիտական պրոբլեմի քննություն ձեռնարկելիս հետազոտողի մամենալուրջ մտահոգությունը ուսումնասիրության առավել արդյունավետ մեթոդի, ձևի ընտրությունն է: Հնարավոր են տարբեր մոտեցումներ. հետևել արդեն հայտնի, ճանաչում գտած որևէ տեսության, մեթոդի: Բայց այդ մեթոդը կարող է հարմար լինել մի լեզվի, որևէ պրոբլեմի քննության համար, մի այլ լեզվի, մի այլ պրոբլեմի քննության համար շտալ ցանկալի արդյունք: Նկատի պետք է ունենալ նաև, որ նախապես ընտրած որոշակի մեթոդը, հայտնի և ընդունված սկզբունքներն ու կաղապարները հետազոտողին կարող են կաշկանդել. նախատրամադրվածությունը հնարավորություն չի տալիս բացահայտելու քննելիք նյութն իր բազմազան դրսևորումների մեջ, վեր հանելու բոլոր առանձնահատկությունները, նկատելու նորը, եթե դրանք չեն համապատասխանում նախապես որդեգրած սկզբունքներին ու արդեն ճանաչում գտած կաղապարներին:

Բայց մյուս կողմից որոշակի մեթոդի բացակայությունը քննությունը կարող է դարձնել տարերային, ոչ կազմակերպված, կամայական ու սուբյեկտիվ: Նման դեպքերում կբա-

ցակայի որոշակի համակարգը, կոթվարանա օրինաչափությունների բացահայտումը, անհնար կզառնա ընդհանրացումներ կատարելը:

Ելնելով այս նկատառումներից, ուսումնասիրելիք նյութի բնույթից, պրոբլեմի էությունից՝ կարծում ենք, նպատակահարմար է քննությունը կատարել վերլուծաբար, աղատ, հլած տեսություններից վերցնել այնպիսի սկզբունքներ, գտնել այնպիսի մեթոդներ և ստեղծել վերլուծության այնպիսի համակարգ, որը հնարավորություն կտա հարցն ուսումնասիրել ամբողջության մեջ, բացահայտել նրա առանձնահատկությունները և դրանով իսկ հայտնի վերլուծության մեթոդներին մոտենալ վերլուծաբար, ունենալ քննական մոտեցում, որն էլ հնարավորություն կտա ոչ միայն բացահայտելու օրինաչափությունները, տարբերելու կանոնականն ու ոչ կանոնականը, այլև ցույց տալու տեղաշարժերը, դարգացման միտումները: Վերլուծության համակարգը ոչ թե պետք է փրկարել դրսում, վերցնել ուրիշներից, այլ փնտրել, հայտնաբերել ներսում՝ ելնելով նյութից, նպատակադրումից:

1. 21. Հայտնի է, որ սովետական գիտությունը, այդ թվում և լեզվաբանությունը, ունի իրեն արդարացրած ընդհանրական մեթոդը՝ մատերիալիստական դիալեկտիկան (176, էջ 24), որը պահանջում է հետադոտովող փաստերը ոչ թե հարմարեցնել արդեն հայտնի կադապարներին, ոչ թե պատրաստի ճշմարտություններ ապացուցելու և կրկնելու միջոց է, այլ փաստերն ու երևույթները վերլուծելու ուղեցույց, նրանց կապն ու հարաբերությունը, էությունը բացահայտելու միջոց, նորը գտնելու և վերլուծելու եղանակ: Դիալեկտիկական ընդհանրական մեթոդի հիման վրա յուրաքանչյուր գիտություն մշակում է իր մեթոդները, քննության եղանակները: Ավելին, տվյալ գիտության մեջ լինում են տարբեր ուղղություններ, հոսանքներ, տեսություններ, դպրոցներ՝ իրենց բնորոշ մեթոդներով՝ պայմանավորված նյութի ընձեռած հնարավորություններով, ուսումնասիրության նպատակով: Դիտության մեջ առհասարակ շատ բան կախված է մեթոդի, քննության ելակետի ճիշտ ընտրությունից, որոշակի սկզբունքի մշակումից, և պատահական չէ, որ նույն նյութի քննությունից հաճախ արվում են տարբեր հետևություններ, ստաց-

վում են տարբեր արդյունքներ, որն էլ ի վերջո նշանակում է հարցն ուսումնասիրել տարբեր ելակետերով, տարբեր տեսանկյուններից:

Մեթոդների բազմազանությունը, դպրոցների ու ուղղությունների ներսում եղած ներքին տարբերությունները բնորոշ են նաև լեզվաբանությանը: Փաստորեն լեզվաբանական ուսմունքների պատմությունը լեզուների ուսումնասիրության առավել ամբողջական, ներքին հակասություններից զերծ մեթոդների որոնման պատմություն է: Զգտելով ազատվել նախորդ ուսմունքների, նրանց բնորոշ մեթոդների թերություններից, քննադատելով դրանք՝ լեզվաբաններն առաջադրում են նոր մեթոդներ, ստեղծում են նոր տեսություններ, ճշգրտվում են շատ պատկերացումներ, լեզուն վերլուծվում է տարբեր տեսանկյուններից: Դա խիստ բնական, նույնիսկ անհրաժեշտ երևույթ է, քանի որ լեզուն ինքը անընդհատ գործածվող ու այդ ընթացքում փոփոխվող, զարգացող երևույթ է. ծնվում են լեզվական նոր ձևեր, հասկացություններ, ձևավորվում են նոր կառույցներ, որոնք ուսումնասիրելու համար նախկին մեթոդները, քննության ձևերը հաճախ հարմար չեն լինում: Իհարկե, ամեն ինչ հեշտությամբ չի լինում. նախկին մեթոդների վարժված գիտնականները հեշտությամբ չեն գիշում, ամեն մի նոր հետևություն, որ տարբերվում է մինչ այդ եղած, արմատացած պատկերացումներից, հեշտությամբ չի ընդունվում, հաճախ մերժվում է, քննադատվում: Դրա պատճառն այն է, որ ինչպես նշում է Ի. Անդրեևը «Теория как форма организации научного знания» գրքում, հին պատկերացումները սերտորեն կապված են գիտնականների լայն շրջանի շահերի ու հեղինակության հետ, և նրանք էլ լրջորեն դիմադրում են նորին, հաճախ նույնիսկ անթույլարելի ձևերով: Ոմանք կարծում են, թե արդեն ամեն ինչ բացահայտված է գիտության մեջ, և այլևս անելիքներ չկան: Դա դոգմատիզմի, պահպանողականության իսկական արտահայտություն է (77, 129), որը քիչ վնաս չի հասցնում գիտության զարգացմանը: Հավասարապես ճիշտ չէ նաև այն մոտեցումը, երբ նախորդ ուսմունքները, հետազոտության մեթոդներն ու նրանց հիման վրա ստեղծված գիտական արդյունքներն ամբողջությամբ մերժվում են: Դա նշանակում է դարերի ընթացքում ձեռք բեր-

ված գիտական նվաճումների ժխտում, դիտության առաջընթացի հիմքի խախտում:

1. 22. XX դարում շարունակվում են լեզվի վերլուծության և ուսումնասիրության նոր, առավել արդյունավետ մեթոդների որոնումները: Այդ են վկայում մի շարք նոր ուղղությունները, հոսանքները և՛ արտասահմանյան, և՛ սովետական լեզվաբանության մեջ: Իհարկե, դժվար է դրանցից մեկն ու մեկը համարել անթերի կամ սխալ: Այս տեսակետից իրավացի են «Грамматика современного русского литературного языка» (1970) գրքի հեղինակները, երբ գրքի առաջաբանում գրում են. «Գիտության զարգացման արդի փուլում չի կարող լինել լեզվի քերականական կառուցվածքի այնպիսի նկարագրություն, որ ճանաչվի միակ կոնստրուկտիվը, այդպես էլ չեն կարող առաջարկվել այնպիսի գիտական լուծումներ, որոնք համարվեն միակ ճիշտը» (107, էջ 5): Հետևաբար, լեզվաբանական այս կամ այն մեթոդը, ուղղությունը սխալ, ոչ ճիշտ համարելը, ինչպես երբեմն արվում է, կարծում ենք, գիտականորեն ճիշտ մոտեցում չէ: Ընդհակառակն, գիտության զարգացման պատմությունն ապացուցում է, որ տարբեր ուղղությունների, հոսանքների, դպրոցների գոյությունը ոչ թե խանգարել, այլ նպաստել է գիտության զարգացմանը, հարցերի առավել բազմակողմանի, ամբողջական, տարբեր տեսանկյուններից մեկնաբանմանը, ընդհանրացումներ կատարելուն:

Մենք ամենեին նպատակ չունենք հանգամանորեն խոսելու լեզվաբանական տարբեր ուղղությունների, հոսանքների, մեթոդների առավելությունների ու պակասությունների մասին. դրա վերաբերյալ ստեղծվել է ահագին գրականություն, և վերլուծությունների ընթացքում մեր վերաբերմունքը առանձին տեսակետների վերաբերյալ պարզ կդառնա: «Կառավարումը ժամանակակից հայերենում» պրոբլեմն իր մեջ ունենալով լեզվաբանական տեսական բազմաթիվ հարցեր՝ ընդհանուր լեզվաբանական բնույթի ուսումնասիրություն չէ, և լեզվաբանական մի շարք հասկացությունների կանգրագառ-

նանք այնքանով, որքանով դրանք առնչվում են կառավարմանը:

1. 23. Մեր օրերում փաստորեն ամենատարածված լեզվաբանական հիմնական ուղղությունները ավանդական ու կառուցվածքային են (ներքին տարբերությունները, հոսանքները չհաշված), որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առավելություններն ու թերությունները, իր ներգրումը լեզուների ուսումնասիրության մեջ:

Դարերի պատմություն ունեցող ավանդական լեզվաբանությունը մեծ դեր է խաղացել լեզուների ուսումնասիրության գործում, ունի դարավոր ավանդներ, կուտակել է հսկայական փաստական նյութ, հարուստ փորձ, շատ բան է արել շարահյուսական հիմնական միավորների և կապակցության եղանակների ուսումնասիրության մեջ՝ զգալի չափով առաջ մղելով լեզվաբանության զարգացումը: Բայց, ինչպես իր հոգվածներից մեկում նշում է Լ. Բարխուդարովը, նրա «ամենամեծ թերությունը, որը կտրուկ սահմանափակում է ավանդական քերականության հնարավորությունները, հետազոտության կայուն, խիստ վերլուծական կարգի, հստակ ու կոռեկտորված շարահյուսական քննության մեթոդների բացակայությունն է, ավելի շատ հետազոտողի ինտուիցիայի, անձնական «հոտառության» վրա հենվելն է, որն իր հետ բերում է այլ թերություններ, «ձեաբանական և շարահյուսական չափանիշների, զուտ լեզվաբանական, տրամաբանական և հոգեբանական կարգերի, միավորների շփոթություն, ոչ հստակ սահմանադատում» (89, էջ 90): Ավանդական քերականության, մասնավորապես տրամաբանական հոսանքի ներկայացուցիչների հիմնական թերությունն այն է, որ լեզուն քննվում է ոչ թե որպես յուրահատուկ համակարգ, այլ տրամաբանական իմաստների, հասկացությունների արտահայտման միջոց, քննության ելակետը ոչ թե քերականական ձևերն են, այլ իմաստները, որի հետևանքով էլ հաճախ հստակորեն չեն սահմանադատվում ձևն ու բովանդակությունը, կամ ձևի և բովանդակության փոխհարաբերությունը քննվում է ոչ հետեւողական: Ասածին իբրև ապացույց կարող են ծառայել լեզվական հասկացությունների, քերականական կարգերի սահ-

մանումները, որոնք առատորեն կան դպրոցական դասագրքերում և մինչև օրս հարատևում են:

Կառուցվածքային լեզվաբանությունը լեզվի կառուցվածքի վերլուծությունը կատարում է լեզվական ելակետերով ու շահանքներով, համաժամանակյա կտրվածքով, որոշակիորեն տարբերակում է խոսքն ու լեզուն, վերլուծության կանոնները ավելի հստակ են, սահմանադատված են մակարդակները, պատշաճ տեղ է տրվում փոխակերպումներին, հաջողությամբ օգտվում է մաթեմատիկական որոշ հասկացություններից, կադապարում է լեզվական կառույցները և այլն, որոնց շնորհիվ լեզվաբանությունը դարձել է ավելի ճշգրիտ գիտություն, ազատվել է տրամաբանական ու հոգեբանական կադապարների ճնշումից: Սակայն կառուցվածքային լեզվաբանության շատ ներկայացուցիչներ հաճախ անհրաժեշտ ուշադրություն չեն դարձնում լեզվական միավորների արտահայտած իմաստին, և դա էլ իրավացիորեն համարվում է թերություն:

Ինչ վերաբերում է սերող ֆեռականությանը, որի տեսական հիմունքները շարադրված են Ն. Խոմսկու աշխատություններում, համեմատաբար նոր է, բայց հատկապես վերջերս ավելի շատ քննադատվում է այն պատճառով, որ ձևավորված լինելով այնպիսի միջավայրում, որտեղ իշխում էին մաթեմատիկան, խորհրդանշական տրամաբանությունը և տեխնիկան, «լեզվաբանությունը զրկեց դժվարությամբ նվաճված անկախությունից, այն նորից զրեց փրկսոփայության, տրամաբանության և հոգեբանության ծառայության մեջ», — նշում է ամերիկյան գիտնական Ռ. Հոլլը (1956, էջ 61—62):

Բայց Ն. Խոմսկու և նրա հետևորդների աշխատություններում կան մի շարք ուշագրավ վերլուծություններ, վերլուծության արդյունավետ ձևեր, որոնք օգտակար կարող են լինել տարբեր կարգի ուսումնասիրություններում: Մասնավորապես նկատի ունենք խորհային և մակեդոնացի կառուցվածքների ուսմունքը, փոխակերպումներին պատշաճ ուշադրություն դարձնելը և այլն:

Ավելացնենք, որ, ինչպես ասել ենք, լեզվաբանական ուղղությունների քննադատությանը պետք է մոտենալ վերապահորեն, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրն ունի լեզվի ու-

սումնասիրության, վերլուծության իր նպատակները, խնդիրները, ելակետերը, շահանիշները և ինքնին վերցրած մի ամբողջական համակարգ է, որ կարող է օգտակար լինել այս կամ այն լեզվի, լեզվական այս կամ այն պրոբլեմի քննության համար: Ուշագրավ է Վ. Ադամսիի դիտողությունը. «Եթե նախապես ռուսումնասիրված լեզուների սկզբնական նկարագրության համար կառուցվածքային լեզվաբանությունը հասավ նշանակալի հաջողությունների, ապա արդեն վաղուց ռուսումնասիրված լեզուների նկատմամբ այն կիրառելիս տվեց միանգամայն անբավարար արդյունքներ (քանի դեռ ամբողջությամբ հավատարիմ էր իր սկզբունքներին)՝ սովորաբար ամփոփվելով վաղուց արդեն հայտնի փաստերի նկարագրության նոր տերմիններով» (74, էջ 100): Իսկ Յ. Կուրիլովիչը գրում է. «Յուրաքանչյուր տեսություն իր գոյությունը արդարացնում է, եթե առաջադրում է այնպիսի մեթոդ, որը մասնագետին հնարավորություն է տալիս լուծելու ինչպես եղած պրոբլեմները, այնպես էլ առաջադրելու և լուծելու նորերը» (129, էջ 36):

Փաստերի ռուսումնասիրությունը պարզում է, որ կառուցվածքային և սերող քերականություններին բնորոշ շատ հասկացություններ, լեզվական վերլուծության առանձին ձևեր ու եղանակներ սաղմնային ձևով, այս կամ այն շահով առկա են ավանդական լեզվաբանության մեջ, և հետևաբար նոր ուղղությունները ձևավորվել են ավանդական լեզվաբանության հիմքի վրա, օգտվել են ավանդական լեզվաբանության դարավոր նվաճումներից՝ բայց ավելի հստակորեն սահմանադատելով որոշ հասկացություններ: Օրինակ. մակերեսային և խորհային կառուցվածքների տեսությունը ոչ այլ ինչ է եթե ոչ վաղուց հայտնի լեզվական ձև և իմաստ հասկացությունների (այլ տերմինով՝ արտահայտության և բովանդակության պլանների) նոր տերմինավորում, ավելի հստակ տարբերակում քերականության մեջ, նրանց հետևողական հաշվառում և փոխկապակցված քննություն:

Այս ամենը նշանակում են, որ լեզվաբանական տարբեր ուղղությունների, տարբեր հոսանքների առկայության պայմաններում լեզվաբանը պետք է ձգտի գտնելու ռուսումնասիրության այնպիսի եղանակ, այնպիսի մեթոդ, որ հնարա-

վորութիւնն ունենա հարցն հետազոտելու ավելի արդյունավետ ձևով՝ օգտվելով թեկուզ տարբեր ուղղութիւնների դրական կողմերից, հենվելով նրանց նվաճումների վրա: Սա պետք է արվի ոչ թե մեխանիկորեն, այլ ստեղծագործաբար՝ հաշվի առնելով քննարկվող նյութը, ուսումնասիրութեան նպատակները:

1. 24. Ժամանակակից հայերենի կառավարման քննութեան ավելի արդյունավետ ձև համարում ենք հարաբերակցական եղանակը, որի տեսական հիմնավորումը և գործնական կիրառութիւնը տալիս է ակադ. Գ. Զահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսութեան հիմունքները», արժեքավոր աշխատութիւնում՝ շատ հարցերի տալով նոր մեկնաբանութիւն, նոր լուծում: Հարաբերակցական եղանակը նա բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Այսպես կոչված հարաբերակցական քերականութիւնը կառուցված է երկու հիմնական սկզբունքով. 1. քերականական կառուցվածքի նկարագրութիւնը տարվում է բնական խոսքի մէջ արտահայտութեան միջոցների հաջորդման կարգին խստորեն համապատասխան, ընդ որում նախ արտածվում են ընդհանուր կանոններ, ապա քննվում է ամեն մի օղակն առանձին, 2. նկարագրութեան բոլոր փուլերում կատարվում է երեք գործողութիւն՝ արտահայտութեան պլանի կառուցվածքի տարրերի բացահայտում՝ անկախ բովանդակութեան պլանից, ապա բովանդակութեան պլանի կառուցվածքի տարրերի բացահայտում՝ անկախ արտահայտութեան պլանից և, վերջապես, կառուցվածքների փոխհարաբերութեան, այսինքն՝ ընդհանուր կառուցվածքի սահմանում»: Այլ կերպ ասած՝ քննութիւնը կատարվում է հետևյալ սկզբունքով՝ «նախ տարբերել և ճանաչել առանձին-առանձին, ապա միացնել և ճանաչել ներքին կապը» (62, էջ 5—6):

Տարբերակելով հարաբերակցական մոտեցման երկու ձև՝ արտահայտութեան պլանից դեպի բովանդակութեան և հակառակը՝ Գ. Զահուկյանը առանձնացնում է արտահարաբերակցական և ներհարաբերակցական քերականութիւններ, քննութիւնը կատարում է արտահարաբերակցական սկզբունքով, այն է՝ արտահայտութեան պլանից ու միջոցներից գնալով դեպի բովանդակութեան պլան, որի վերջնական արդյունքն

այն է, որ տարբեր իմաստները միավորվում են ըստ ձևական ընդհանրություն:

Իհարկե, այս մոտեցումն ունի այլ արտահայտություններ: Հիշատակենք նաև Յու. Ստեպանովի տեսակետը: Նա տարբերակում է կառուցվածքային և կառուցվածքային-իմաստային քերականություններ: Կառուցվածքային քերականությունը լեզուն քննում է նրա կառուցվածքի տեսանկյունից, վերլուծում է կառուցվածքը, որին նախորդում է իմաստային քերականությունը, որը հիմնականում զբաղվում է քերականական իմաստների քննությամբ: Կառուցվածքային-իմաստային քերականությունը քննում է կառուցյուններ և նրանց բաղադրիչների միջև առկա իմաստային հարաբերությունները (171, էջ 117—118): Իսկ Ա. Մուխինը լեզվաբանական վերլուծության մեթոդը բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Այն հետազոտողին կողմնորոշում է դեպի լեզվական միավորների վերլուծություն նրանց իմաստային և ձևական հատկանիշների համատեղության մեջ, որոնք չի կարելի բնութագրել առանց ուսումնասիրելու համապատասխան լեզվական միավորներն իրենց փոխադարձ կապերի ու հարաբերությունների մեջ՝ լեզվի այս կամ այն համաժամանակյա կտրվածքում» (139, էջ 11—12):

Լեզուն հաղորդակցման միջոց է, մտքի արտահայտման ձև, և հենց ինքը իր բնույթով պահանջում է լեզվական հարցերը, երևույթները քննել, վերլուծել ձևի, կառուցվածքի տեսակետից, բացահայտել կառույցի տարրերը, նրանց կապակցության լեզվական միջոցները (մակերեսային կառուցվածք, արտահայտության պլան), ապա անցնել բովանդակությանը, ցույց տալ, թե ինչ իմաստներ են արտահայտվում տվյալ ձևով, տվյալ կառույցով, պարզել մակերեսային և խորքային կառուցվածքների փոխհարաբերությունը, առաջնորդվելով այն տկգրունքով, որ լեզվի կառուցվածքը ավելի տարբերակված և խորը իմանալու համար ավելի շատ պետք է խորամուկ լինել ոչ այնքան նրա «խորքային կառուցվածքների մեջ (դրանք լեզուներում քիչ են տարբերվում), այլ հարկավոր է խորանալ նախադասությունների և բառակապակցությունների տիպերի և տեսակների բաղմազանության մեջ, որ բնորոշ է մակերեսային կառուցվածքներին» (168, էջ 25): Հայտնի է,

որ ի վերջո մակերեսային կառուցվածքով տարբեր շարահյուսական կառույցները կարող են ունենալ նույն խորքային կառուցվածքը՝ համեմատենք՝ աշակերտը գնում է = աշակերտի գնալը, քամին օտրում է ծառեր = ծառերն օտրվում են քամուց, խոսել գործերից = գործերի մասին, աշակերտի պայուսակ = աշակերտական պայուսակ, տղան, որ լավ է երգում = լավ երգող տղան և այլն, որը կոչվում է շարահյուսական համանշտություն և, ընդհակառակը, խորքային կառուցվածքով տարբեր կառույցներ կարող են ունենալ նույն մակերեսային կառուցվածքը, որը կոչվում է շարահյուսական համանունություն. Սարյանի նկարը = ա. Սարյանի նկարած նկար, բ. Սարյանին պատկերող նկար, գ. Սարյանին պատկանող նկար:

1. 25. Նշենքով ասվածից՝ նպատակահարմար ենք համարում ժամանակակից հայերենի կառավարումը քննելիս կատարել վերլուծական նկարագրություն, որի էությունը համառոտ կարող ենք ձևակերպել հետևյալ կերպ:

Լեզուն դիտելով իբրև յուրահատուկ համակարգ, որը ենթակա է ներքին փոփոխությունների, քննությունը կատարում ենք համաժամանակյա կտրվածքով: Նախ առանձնացնում ենք կառավարման լեզվական կառույցները (կառավարման տիրույթ)՝ դրանք խմբավորելով ըստ կառավարվող բառի (բառերի) քերականական ձևավորման, կաղապարում ենք, որն էլ դառնում է կառույցների յուրահատուկ նկարագրություն, վերլուծում ենք տիրույթի բաղադրիչները, պարզում դրանց արտահայտությունը, փոխադարձ պայմանավորվածությունը, ապա, հարկ եղած դեպքում, անցնում ենք դրանց միջև առկա խմաստային հարաբերության քննությանը, պարզում մակերեսային ու խորքային կառուցվածքների փոխհարաբերությունը, դրա հիման վրա ցույց տալիս կառավարման տարբերակները, տեղաշարժերը:

Հիմնվելով լեզվի մակարդակների տեսության վրա³, հե-

³ Լեզվական մակարդակների հարցը նույնպես լեզվաբանության վիճելի հարցերից է (139, էջ 34—35): Այսպես՝ է. Աղայանն ընդունում է յոթ մակարդակ՝ տարրության, հնչյունային, ձևական, բառային, ձևաբանական, շարահյուսական և ստորոգումային (17, էջ 43): Մենք հետևում ենք

տեում ենք այն սկզբունքին, որ ավելի բարձր, վերին մակարդակի միավորների համար ստորին մակարդակի միավորները կառուցվածքային տարրեր են՝ հնչույթ-բառ-բառաձև-շարահյուսական կառույց ստորակարգությունյամբ: Հասկանալի է, անտեսելով առաջինը՝ հնչույթը, պարզում ենք, թե բառերի բառական ու քերականական ինչ հատկանիշներ են դեր խաղում կառավարման տիրույթում:

Քննելով լեզվական կառույցը, որը, հայտնի է, ընդհանուր է ու վերացական, կաղապարելով և վերլուծելով այն, համապատասխան օրինակներով ցույց ենք տալիս նրա կիրառությունը խոսքում:

Ինչպես կառուցվածքային քերականությունն առհասարակ, այնպես էլ մեր քննությունը վերլուծական է, ինդուկտիվ. ամբողջը բացահայտելու, օրինաչափությունը գտնելու, ընդհանուրը սահմանելու, ընդհանրացում կատարելու համար նախ պետք է բացահայտել մասերը, նրանց ներքին պայմանավորվածությունը, ներքին մեխանիզմը (163, էջ 124), այսինքն՝ լեզվական ավելի փոքր միավորներից՝ շարահյուսություններից ու նվազագույն կառույցներից գնում ենք դեպի ինչպես ավելի մեծ, այնպես էլ ընդհանուր, համակցված, ոչ նվազագույն կառույցներ՝ կառավարման ամբողջական տիրույթ:

Վերլուծության ենթակա շարահյուսական կառույցը քննելու, բաղադրիչների ձևի ու բովանդակության հարաբերությունը պարզելու, փոփոխականն ու անփոփոխականը որոշելու, տարբերակները վերլուծելու համար գիմում ենք փոխակերպումների⁴ օգնությանը: Ինչպես նշում է Վ. Սոլնցևը, «Փոխակերպման օգնությամբ սերվում են մակերեսային կառուցվածքներ՝ խորքային կառուցվածքների հիմքի վրա» (169, էջ 291): Իսկ է. Աթայանը գրում է. «Ամենից առաջ փոխակերպական քերականության մեջ փոխակերպման ընթացքում ուղադրության կենտրոնում է ուսումնասիրվող երե-

ավանդական ընմբռնմանը, ըստ որի տարբերակվում են չորս մակարդակներ՝ հնչույթային, բառային, ձևաբանական և շարահյուսական, մյուսները փաստորեն ենթամակարդակներ են:

⁴ Փոխակերպման, փոփոխականի և անփոփոխականի մասին հանգամանորեն տես Գ. Ջահուկյանի «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատությունը, էջ 117—120:

վույթների ոչ այնքան շարահյուսական, որքան իմաստային-
 ձևաբանական հայեցակետը: Յուրաքանչյուր փոխակերպում
 կապված է երկու կառույցների իմաստային համապատաս-
 խանության թուլատրելիության հետ...» (83, էջ 32—33):
 Այսինքն՝ փոխակերպումը կատարվում է սերող և սերված
 կառույցների իմաստային ընդհանրության կամ նույնության
 հիմքի վրա. եթե շարահյուսական կառույցի բաղադրիչներից
 մեկի (այս դեպքում ստորադասի) փոխարինումը քերականա-
 կան այլ ձևավորում ունեցող բաղադրիչով առաջացնում է
 իմաստի, արտահայտվող հարաբերության փոփոխություն,
 ապա գործ ունենք անփոփոխակի՝ տարբեր կառույցների հետ
 (կոտրել քարը, կոտրել քարով, նկարել ընկերոջը, նկարել
 ընկերոջ հետ), իսկ եթե բաղադրիչներից մեկի փոփոխու-
 թյունը այլ ձևավորում ունեցող բաղադրիչով չի առաջաց-
 նում իմաստի, արտահայտված հարաբերության բնույթի փո-
 փոխություն, ապա գործ ունենք փոփոխակի, այս դեպքում
 կառավարման տարբերակի հետ (խոսում են լոռու հին-հին
 քաջերից = քաջերի մասին): Ասածը կաղապարային բանա-
 ձևով արտահայտելիս կունենանք հետևյալը. եթե $Ա + \beta = \beta^1$ և
 $Ա + \theta = \theta^2$ ($Ա$, β , θ կառույցի բաղադրիչներն են, β^1 , θ^2
 իմաստները), $\beta^1 \neq \theta^2$ և $Ա + \beta \neq Ա + \theta$, որտեղ $\beta \neq \theta$, այսինքն՝
 դրանք անփոփոխակներ են՝ գրել նամակ, գրել ընկերոջը և
 գրել ընկերոջ հետ, կոտրել քարը և կոտրել քարով: Իսկ եթե
 $Ա + \beta = \theta$ և $Ա + \theta = \beta$, որտեղ $\theta = \beta$, $Ա + \beta = Ա + \theta$, և $\beta = \theta$,
 ապա դրանք փոփոխակներ են, կառավարման տարբերակ-
 ներ՝ խոսել քաջերից = քաջերի մասին:

1.26. Ինչպես ասացինք, որպեսզի հստակորեն երևան շա-
 րահյուսական կառույցի կազմությունը, բաղադրիչների դերն
 ու նշանակությունը, վերլուծությունը լինի սեղմ ու ճշգրիտ,
 կառույցների համեմատության հիման վրա հնարավոր լինի
 որոշել փոփոխակներն ու անփոփոխակները, կարողանանք
 ընդհանրացումներ կատարել, շարահյուսական կառույցները
 (կառավարման տիրույթը) կաղապարում ենք. կաղապարը
 փաստորեն կառույցի նկարագրություն է: «Կաղապարը ոչ այլ
 ինչ է, եթե ոչ խոսքի մեջ հնարավոր շարակարգային հարա-
 բերությունների սխեման» (64, էջ 110): Լ. Զասորինան
 հանգամանորեն վերլուծելով կաղապարի ըմբռնումները, իբրև

ընդհանրացում գրում է. «Այսպիսով... կաղապարը = տիպ, նմուշ, կաղապարը = սիմվոլներ, լեզվական նյութի նկարագրության սխեմա, կաղապար = կառույցի ձևականացրած տեսություն ենթալեզվի նշագրումով» (113, էջ 258):

Կաղապարման սկզբունքների և կաղապարների տեսականների մասին կխոսենք վերլուծությունների ընթացքում: Այստեղ միայն նշենք, որ նախընտրում ենք կաղապարումը իբրև նկարագրության սխեմա, որը հնարավոր է կատարել երկու ձևով. ա) պայմանական նշանների միջոցով, հիմնականում օգտվելով տառային անվանումներից, նշանակումներից, բ) լեզվական միավորների անվանումներով, տերմիններով: Առաջին դեպքում կունենանք առավել ընդհանրացված կաղապար, բայց այն ինչ-որ չափով երբեմն կարող է լինել անհասկանալի, քանի դեռ չգիտենք նշանների նշանակությունները: Երկրորդ դեպքում կունենանք մասնակաղապարներ, որն էլ ավելի պարզ ու մատչելի կլինի: Միշտ պետք է հիշել, որ յուրաքանչյուր օբյեկտ ունի բազմաթիվ հատկանիշներ, «ուստի հետազոտողը այն կարող է կաղապարել՝ պայմանավորված առաջադրված խնդրով, օբյեկտի այս կամ այն տեսանկյունից», ինչպես և ընտրել կաղապարման միջոցներ: «Բառային պարզ նկարագրությունը նույնպես կաղապարի տարատեսակ է» (220, էջ 27): Բերենք մեկ օրինակ, որպեսզի ասածը ցույց տանք. Գրիշով նամակ գրել ընկերոջը շարահյուսական կառույցը կարող է ունենալ հետևյալ կաղապարները.

ա) Պայմանական նշաններով արտահայտված. $V (բայ) + D (ուղիղ խնդիր) + D^2 (գործիականով խնդիր) + D^m (տրականով խնդիր)$:

բ) Լեզվաբանական տերմիններով սկզբնատառերով կամ պարզապես տերմիններով, որը կունենա բառային պարզ նկարագրության տեսք. $բայ + ուղղականով խնդիր + գործիականով խնդիր + տրականով խնդիր$ կամ՝ $Բ + ՈՒԽ + ՄԽ + ՀԽ$:

Միշտ պետք է հիշել, որ կաղապարները պետք է լինեն սահմանափակ, առավել ընդհանրացված ու մատչելի, այսպես կրնկենք անհամար ու անհասկանալի կաղապարների շրջապատույտի մեջ, որը, ինչպես գրում է Ֆ. Ֆրիդը, առաջացնում է կամայականություն, սուբյեկտիվիզմ, և այդ ան-

հաշիվ կադապարները ծնվում են ու արագ անհետանում՝ շթողնելով նկատելի հետք (176, էջ 19)։ Կադապարումն, ի վերջո, մաթեմատիկական որոշ հասկացությունների ու մեթոդների օգտագործման արտահայտություն է լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում, Կ. Մարքսի այն մտքի հաստատում, որ գիտությունը միայն այն դեպքում կհասնի կատարելության, եթե նրան հաջողվի օգտվել մաթեմատիկայից։

Գ. ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

ԿԱՌՈՒՅՑՎԱԾՔ, ՆՎԱԶԱԳՈՒՅՆ ՄԻԱՎՈՐ,
ՆՎԱԶԱԳՈՒՅՆ ԿԱՌՈՒՅՑ, ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԻՐՈՒՅԹ, ԱՐԺՈՒՅԹ

1.27. Քանի որ կառավարումը բառերի շարահյուսական կապակցության եղանակ է, ուստի նրա քննությունը կատարվում է շարահյուսական մակարդակում, և այս ընթացքում գործ ենք ունենալու շարահյուսական մի շարք հասկացությունների հետ՝ բառակապակցություն, կապակցություն, նախադասություն, նախադասության անդամ, շարահյուսական նվազագույն կառույց, նվազագույն միավոր, կառավարման տիրույթ և այլն, որոնք, ի վերջո, շարահյուսության հանգուցային հարցերից են, որոնց վերաբերյալ առկա են տարբեր տեսակետներ, հետևաբար անհրաժեշտ է համառոտ շարադրել մեր տեսակետը։

Ձխոսելով նախադասություն և բառակապակցություն հասկացությունների մասին, միայն հիշեցնենք, որ նախադասությունը սովորաբար դիմավոր բայ, ստորոգում և ավարտուն հնչերանգ ունեցող բառ է կամ բառերի կապակցություն, որը հաղորդակցման հիմնական միավորն է, իսկ բառակապակցությունը երկու և ավելի լիիմաստ բառերի, կապակցվող բառերի ստորադասական կապի հիմքի վրա ձևավորված կապակցություն է, որը սովորաբար ունի անվանողական արժեք։

Մի քանի խոսք մյուս հասկացությունների մասին։

Հայերենի տարբեր տիպի բառարաններում, ինչպես և լեզվաբանական որոշ աշխատություններում շարահյուսական կառույց և կառուցվածք հասկացությունները հստակորեն տարբերակված չեն և հաճախ գործածվում են իբրև համանիշներ։ Է. Աղայանը «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և

խոնարհումը» գրքի վերջում կցված լեզվաբանական նորագույն տերմինների համառոտ բառացանկում конструкция բառի հայերեն համարժեքը իրավացիորեն համարում է կառույցը, իսկ структура բառինը՝ կառուցվածքը: Կառույցը փաստորեն շարակարգային լեզվական միավոր է, որ գոյանում է ստորին մակարդակի միավորների կապակցությամբ, իբրև ավելի բարձր մակարդակի միավոր: Կառույցներ են բառակապակցությունը, նախադասությունը: Կառուցվածքը նույնպես լեզվական հասկացություն է, բայց, ի տարբերություն կառույցի, լեզվական միավոր չէ, այն կառույցի, առհասարակ համակարգի տարրերի կազմակերպման ձև է՝ ներքին կախվածություններով, այսինքն՝ յուրաքանչյուր կառույց ունի իր կառուցվածքը: Շարահյուսությունն զբաղվում է տարբեր տեսակի կառույցների և նրանց կառուցվածքների ուսումնասիրությամբ: Դրա համար էլ միանգամայն ճիշտ է Լ. Տենիերի այն միտքը, որ շարահյուսությունն այս իմաստով միշտ էլ ինչ-որ չափով եղել է կառուցվածքային, քանի որ զբաղվում է կառույցների վերլուծությամբ⁵: Խոսելով համակարգի և կառույցի մասին՝ է. Բենվենիստը գրում է, որ լեզուն իբրև համակարգ բացատրելը նշանակում է վերլուծել նրա կառուցվածքը բացահայտելու և նկարագրելու նպատակով: Իսկ դա նշանակում է ընդունել կառուցվածքային տեսակետ (91, էջ 64—65):

Փալով շարահյուսական վերլուծություններին՝ ասենք, որ ավանդական քերականության մեջ վերլուծության վերջին սահմանը սովորաբար դիտվում է նախադասության անդամը: Օրինակ. Մանկությունից սարեբին սովոր երեխան հովիվ դարձավ նախադասության մեջ առանձնացվում են չորս ան-

⁵ Ասածին իբրև ապացույց, ինչպես նշել ենք, կարող է լինել հայ լեզվաբանության մեջ Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատությունը: Հիշեցնենք, որ նրա «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը» լույս է տեսել 1912 թվականին, երբ կառուցվածքային լեզվաբանությունն իբրև առանձին ուղղություն դեռ չէր ձևավորվել: Աշխատությունն իր մեջ ունի կառուցվածքային վերլուծության բազմաթիվ տարրեր, որոնց դեռ հարկ կունենանք անդրադառնալու: Մ. Աբեղյանի մեթոդն ու վերլուծության շատ ըսկրզբունքներ 30-ական թվականներին հանիրավի խստորեն քննադատվեցիվ նաև հենց վերոհիշյալ առումով:

դամներ. մանկությունից—պարագա, սարերին սովոր (կամ մանկությունից սարերին սովոր)—որոշիչ, երեխան—ենթակա, հովիվ դարձավ—ստորոգյալ: Ասենք նաև, որ հաճախ որոշակի չեն նախադասության անդամ ըմբռնումը և նրա որոշման սահմանները, որն էլ տեղիք է տալիս տարակարծությունների: Հայերենի կառավարումը քննելիս ու կառուցները վերլուծելիս վերլուծության վերջին սահմանը համարում ենք ոչ թե նախադասության անդամը, այլ շարահյուսական նվազագույն միավորը, որը կարող է համընկնել նախադասության անդամ ըմբռնմանը, սակայն չի նույնանում նրա հետ, հետևաբար տարբերվում է նրանից: Բերված նախադասության շորս անդամի դիմաց ունենք վեց նվազագույն միավոր՝ 1—մանկությունից, 2—սարերին, 3—սովոր, 4—երեխան, 5—հովիվ, 6—դարձավ, այսինքն՝ նախադասության երկու անդամները՝ սարերին սովոր և հովիվ դարձավ, շարահյուսորեն վերլուծելի են, կազմված երկու շարահյուսույթներից, երկու շարահյուսական նվազագույն միավորներից. սարերին սովոր՝ սարերին և սովոր, հովիվ դարձավ՝ հովիվ և դարձավ: Վեց բառից կազմված նախադասությունը կազմված է վեց շարահյուսույթներից: Արդյոք դա նշանակո՞ւմ է, որ նույնանում են երկու հասկացությունները՝ շարահյուսական նվազագույն միավորն ու բառը: Իհարկե, ոչ, այլապես հարկ չէր լինի երկու հասկացությունները տարբերակելու: Շարահյուսական նվազագույն միավորը բառի հետ կարող է համընկնել, բայց կարող է և տարբերվել: Հետևաբար հարկ ենք համարում տալ շարահյուսական նվազագույն միավոր՝ շարահյուսույթ հասկացության մեր ըմբռնումը:

1.28. Շարահյուսույթը (ինչպես և բառը) կառուցվածքային տարր է և՛ նախադասության, և՛ բառակապակցության, և՛ շարահյուսական նվազագույն կառույցի համար, բայց այն պայմանով, որ կապակցության որևէ եղանակով կապվի մեկ այլ շարահյուսույթի (բառի): Հետևաբար իբրև շարահյուսույթ կարող են հանդես գալ միայն այն բառերը, որոնք կապակցվող են, որոնք ունեն ինքնուրույն գործածություն, այլ խոսքով, լիմաստ բառեր են: Հայտնի է, որ կապերը, շաղկապները, ձայնարկությունները և վերաբերականները (եղանակավորող բառեր), կազմում են խոսքի մասերի ա-

ուանծին խումբ, լիիմաստ բառեր չեն, և պատահական չէ, որ որոշ լեզվաբաններ դրանք խոսքի մասերի համակարգից առանձնացնում են, դիտում են որպես երկրորդական ձևույթներ (19, էջ 320): Ճիշտ է, կապերն ու շաղկապները մասնակցում են շարահյուսական կառույցների ու կապակցությունների ձևավորմանը, բայց նրանք ոչ թե կապակցվող, այլ կապակցող բառեր են (Ն. Բարսեղյան): Շաղկապները կապակցում են նախադասություններ (և՛ համադասական, և՛ ստորադասական), նախադասության անդամներ (միայն համադաս), իսկ կապերը միայն բառերի ստորադասական հարաբերության արտահայտման միջոցներ են և իրենց դերով հավասարվում են հոլովական վերջավորություններին⁶: Ահա այդ մասին ինչ է ասված «Русская грамматика» գրքում. «Գոյականի հոլովաձևը կապի հետ շարահյուսության մեջ հանդես է գալիս որպես ամբողջական կառուցվածքային միավոր, արտահայտելով պնպիսի իմաստ, ինչ կարող է լինել շատ մոտ առանց կապի հոլովաձևի իմաստին» (էջ 435), ինչպես՝ գնալ դեպի տուն և տուն, նստել փափ վրա և փափն, պատմել ընկերների մասին և ընկերներից, ըստ հրամանի մեկնել և հրամանով մեկնել և այլն:

Կապերը որպես ոչ «լիիմաստ», կապակցող, ինքնուրույն չգործածվող բառեր, ոչ թե շարահյուսույթներ են, այլ շարահյուսույթների ձևավորման միջոցներ, այսինքն՝ իբրև շարահյուսույթներ կարող են հանդես գալ միայն «լիիմաստ», կապակցվող, ինքնուրույն գործածություն ունեցող բառերը: Սա նշանակում է, որ ի տարբերություն բառի, շարահյուսույթը կարող է կազմված լինել նաև երկու բառերից (նկատի չունենք հարադրությունները), և ըստ այդմ տարբերակվում են շարահյուսույթի երկու տեսակ՝ պարզ կամ համադրական, որ կազմված է մեկ բառից, համընկնում է բառին և բաղադրյալ կամ վերլուծական, որը կազմված է երկու բառից, և՛ բառային տեսակետից, և՛ ձևաբանորեն վերլուծելի է: Վերլուծական շարահյուսույթները կազմվում են գոյական + կապ

⁶ Դրա լավագույն ասպարույց են հոլովներից զուրկ լեզուների (ինչպես, օրինակ ֆրանսերենի) փաստերը, որտեղ բոլոր հոլովական իմաստները հիմնականում արտահայտվում են նախդիրների միջոցով:

բաղադրությամբ՝ սեղանի տակ, ըստ հրամանի, առանց կարծիքի, ընկերոջ հետ, դեպի տուն և այլն, որոնցում, ինչպես ասացինք, կապը փաստորեն կատարում է հոլովական վերջավորության դեր⁷:

1. 29. Իսկ ինչ է շարահյուսական նվազագույն կառույցը: Այն միմյանց քերականորեն կապված երկու «լիիմաստ» բառերի կապակցություն է, այլ խոսքով՝ երկու շարահյուսությունից կազմված կառույց, որ կարող է նույնանալ բառակապակցությանը, սակայն բառակապակցությունից տարբերվում է, քանի որ վերջինս կազմվում է նաև երկուսից ավելի «լիիմաստ» բառերից, նաև երկուսից ավելի շարահյուսություններից:

Շարահյուսական նվազագույն կառույցների միացումից կարող է առաջանալ մի համակցված բաղադրյալ կառույց (նույնանալով բարդ բառակապակցությանը): Այս դեպքում անհրաժեշտ է, որ տարբեր նվազագույն կառույցներ ունենան նույն ընդհանուր բաղադրիչը՝ շարահյուսությը (ստորագաս կամ գերադաս). գիրքը բերել և գիրքը դնել – գիրքը բերել, դնել, նամակ գրել և գրել ընկերոջը → նամակ գրել ընկերոջը⁸, այսինքն՝ $ab+ac=a(b+c)$: Ասենք, որ բայերի բազմարժույթայնությունը կապված է այս համակցված կառույցների հետ:

1. 30. Շարահյուսական նվազագույն կառույցը դիտելով որպես կառավարման քննության և վերլուծության շարահյուսական միավոր, չենք համարում միակը և վերջնականը, քանի որ մի կողմից բաղադրիչների միջև առկա իմաստային հարաբերությունը որոշելու համար հաճախ հարկ է լինում այն քննել այլ բառերի, կապակցությունների շղթայի մեջ: Օրինակ. աշակերտի ուղարկել շարահյուսական նվազագույն կառույցի բաղադրիչների միջև հնարավոր են իմաստային երկու հարաբերություններ՝ ուղիղ խնդրի (աշակերտի ուղարկել ճամբար) և անուղղակի խնդրի (գիրք ուղարկել աշակերտի), որը, ինչպես տեսնում ենք, հնարավոր է որոշել միայն այլ բառերի հետ ունեցած հարաբերության մեջ: Մյուս

⁷ Ասենք, որ Յու. Կուրիլովիչը կապերը համարում է գերձևություններ (судморфема) (129, էջ 130):

⁸ Այս մասին տե՛ս է. Աթայանի բացատրությունը (83, էջ 44—63):

կողմից՝ շարահյուսական նվազագույն կառույցը փաստորեն տարրական կառույց է, երկշարահյուսույթ, երկանդամ, իսկ կառավարման դեպքում ավելի հաճախ գործ ունենք բարդ, համակցված կառույցների հետ, որոնցում կառավարվող ստորադաս բաղադրի քանակը կարող է լինել մեկից ավելի, կառույցը՝ բազմանդամ՝ մեկ գերադաս բաղադրի Դա պայմանավորված է կառավարող բաղի բառաքերականական հատկանիշներով: Կառավարող գերադաս բաղը իր «իշխանություն» տակ, ազդեցության ոլորտում կարող է ունենալ մեկից ավելի կառավարվող, «ենթարկվող» ստորադաս բաղեր, և ստեղծվում է կապակցված բաղերի բազմություն մեկ գերադաս, կառավարող անդամով: Այդ բազմությունն անվանում ենք կառավարման տիրույթ: Այսինքն՝ կառավարման տիրույթը այն ամբողջ շարահյուսական կապակցությունն է, համակցված կառույցը, որի անդամների վրա տարածվում է գերադաս բաղի ազդեցությունը: Կառավարման տիրույթը կարող է լինել երկանդամ (= նվազագույն կառույց), բազմանդամ՝ համակցված կառույց, որ կարող է նույնանալ բառակապակցությանը, նախադասությանը: Օրինակներ. գիրք սիրել, փայտը կտրել սղոցով, ընկերոջից նամակ ստանալ, հացը մեքենայով գյուղից ուղարկել ֆաղաֆ բարեկամին, մայրը որդուն ծանոց ուղարկեց և այլն: Սա նշանակում է կառավարման տիրույթը փաստորեն կառավարման քննության շարահյուսական հիմնական կառույցն է, կապակցությունը:

Կառավարման տիրույթից անբաժան է արժույթ հասկացությունը, տիրույթի անդամների քանակը պայմանավորվում է գերադաս բաղի արժույթով: Արժույթը, ըստ այն առաջին անգամ գործածող Լ. Տենիերի, բայի կապակցելիությունն է ենթակայի և խնդիրների հետ, ընդհանուր առմամբ «բաղի՝ այլ բաղերի հետ կապակցության մեջ մտնելու կարողությունը» (157, էջ 44): Խոսելով բայերի արժույթային դասակարգման մասին՝ Գ. Զահուկյանը գրում է. «Ավելի լայն առումով արժույթը բայի կապակցելիությունն է ենթակայի, խնդիրների և պարագաների հետ» (62, էջ 466), անելով մի շարք վերապահումներ, որոնք չենք նշում: Միայն ասենք, որ Գ. Զահուկյանը, անդրադառնալով կառույցի բաղադրիչների իմաստային հարաբերություններին, գրում է, որ արժույթը

կարող է հանդես գալ որպես ենթակաառություն, ստորոգառություն, խնդրառություն և պարագաառություն:

Մենք հակված ենք ավելի ընդլայնելու արժույթ հասկացության շրջանակները՝ արժույթը բնորոշ համարելով ոչ միայն բայերին, այլև մյուս կառավարող խոսքի մասերին, այն դիտելով որպես ընդհանրապես կառավարող գերադաս բառի կարողություն, ունակություն, որով պայմանավորվում է կառավարվող ստորադաս բառերի քանակը, ըստ որի կառավարող բառը կարող է լինել միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ և այլն⁹:

Գ. ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. 31. Կառավարման քննության ընթացքում գործ ենք ունենալու բառերի կապակցության հետ, որը բավականին ընդհանուր հասկացություն է, որ կարելի է քննարկել տարբեր տեսանկյուններից, տարբեր ելակետերից՝ ելնելով բառերի քերականական ձևավորումից, նրանց՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունից, այդ հարաբերության իմաստից և այլն: Կապակցությունը ըստ էության շարահյուսության հանգուցային հասկացությունն է, որ ընկած է շարահյուսական բոլոր վերլուծությունների հիմքում:

Իսկ ինչ կողմերով է բնութագրվում կապակցությունը, այդ կողմերն ինչ հարաբերության մեջ են:

Ինչպես լեզվական ամեն մի հասկացություն, այնպես էլ կապակցությունը ունի իր ձևը և բովանդակությունը, նրա կազմիչ տարրերը միմյանց նկատմամբ կարող են լինել հավասարազոր և անհավասարազոր, ունենալ տարբեր ձևավորում, իմաստային տարբեր հարաբերություն:

Անհրաժեշտ ենք համարում այս հարցերի մասին քիչ հանգամանորեն խոսել ոչ միայն այն պատճառով, որ դրանք անմիջականորեն առնչվում են կառավարմանը, այլև այն, որ թեև այդ հարցերը առանձին-առանձին քննված են, բայց,

⁹ է. Աթայանը տարբերակում է լեզվական և խոսքային արժույթներ հասկացությունները՝ վերջիններս հատկացնելով բայերի պարագաառությանը (82, էջ 52):

նախ, միմյանցից ոչ հստակորեն սահմանադատված (չեն նշվում տարբերակման հիմունքները), ապա նույն հասկացությանը՝ կապակցությանը վերաբերող ենթահասկացությունները վերլուծված չեն ամբողջության՝ փոխադրեցության ու փոխալսմանավորվածության մեջ, որն էլ առաջացնում է անորոշություններ ու շփոթություններ:

Խոսքը հետևյալ շորս կարգի շարահյուսական հասկացությունների մասին է՝ շարահյուսական կապակցության տեսակ, կապակցության բնույթ, կապակցության եղանակ և կապակցության միջոց: Վերջին երկու հասկացությունները վերաբերում են հիմնականում շարահյուսական կապակցության կառուցվածքին (մակերեսային), նրա բաղադրիչների քերականական ձևավորմանն ու միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությանը, առաջին երկուսը՝ կապակցության տեսակը և բնույթը, բովանդակային կողմին (խորքային կառուցվածք): Հարաբերակցային քննությունը պահանջում է կապակցությանը վերաբերող այս հասկացությունների նախ առանձնացված, ապա միասնական քննություն, որն էլ որոշակի նշանակություն ունի կառավարումը վերլուծելու, էությունը բացահայտելու հարցում:

1. 32. Ա. կապակցության տեսակ. նկատի ունենք շարահյուսական կառուցի կազմիչ տարրերի (շարահյուսույթների) միմյանց նկատմամբ ունեցած անմիջական հարաբերությունը, ըստ որի տարբերակում ենք երեք տեսակի հարաբերություններ՝ համադասական, ստորադասական, ստորոգումային:

Ա. ա. Համադասական հարաբերություն¹⁰. Այս հարաբերության դեպքում կապակցվող բառերը միմյանց նկատմամբ քերականական և իմաստային տեսակետից համազոր են, հավասարազոր, իրար չեն լրացնում, չեն կարող լինել գերադաս-ստորադաս հարաբերության մեջ: Համադասական հարաբերությամբ սովորաբար կապակցվում են նույն խոս-

¹⁰ Համադասական հարաբերության մասին բավականին հետաքրքրական դիտողություններ կան «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատությունում (13, էջ 552—561), ինչպես և է. Աթայանի գրքում (82, էջ 46), Յա. Բերենբաումի հոդվածում (92, էջ 91):

քի մասերը՝ ունենալով նույն քերականական ձևավորումը, կապվում են համադասական շաղկապներով կամ սոսկ թվարկման հնչերանգով և մեծ մասամբ բաց շարքեր են, որ կարող են շարունակվել նույն կարգի բառերով¹¹։ Համադասական կապակցությունը սովորաբար խնքնուրույն չէ, խոսքային է, որ խոսքից դուրս գոյություն չունի, ձևավորվում է խոսքում և սովորաբար բառակապակցություն չէ։ Բաղադրիչները կատարում են շարահյուսական նույն դերը, ինչ յուրաքանչյուրն առանձին. գերազանցիկ և կարգապահ աշակերտ → գերազանցիկ աշակերտ և կարգապահ աշակերտ։

Քանի որ համադասական կապակցությունը սովորաբար ստեղծվում է նախադասության մեջ և խնքնուրույն կառույց չէ, բաղադրիչներն առանձին-առանձին լրացնում են մեկ այլ բառի (կամ բառերի), ուստի նախադասության մակարդակում կաղապարը լինում է առնվազն եռանդամ՝ $R + R \rightarrow A$ կամ՝ $R^1 + R^2 \rightarrow A$ ։

Ա. Բ. Ստորադասական հարաբերություն. Այս դեպքում կապակցված բառերից մեկը քերականորեն և իմաստային տեսակետից գիտակցվում է իբրև գերադաս, գլխավոր, լրացյալ, մյուսը ստորադասված է դրան, կախյալ է, լրացում։ Ստորադասությունը սովորաբար կապակցվում են տարբեր խոսքի մասեր կամ նույն խոսքի մասերի տարբեր ձևեր¹², ստորադաս բառը կարող է առնվել և՛ փոփոխված, և՛ անփոփոխ ձևով, բառերի ստորադասությունը շաղկապներով չի իրագործվում, և կապակցությունը փակ շարք է։ Ստորադասական կապակցությունը գոյություն ունի նաև նախադասությունից դուրս, և սովորաբար ամբողջ կառույցը կատարում է շարահյուսական նույն դերը, ինչ նրա գերադաս անդամը¹³։

Ստորադասական հարաբերության դեպքում կառույցը կարող է լինել երկանդամ և բաղմանդամ։ Պարզագույն կաղապարը շարահյուսական նվազագույն կառույց է, որ ունի հե-

¹¹ Առանձին դեպքերում համադասությունը կարող է լինել փակ շարք։

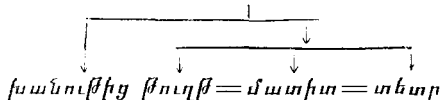
¹² Ոսկի բաժակ, ուսուցիչ Վահան և նման ստորադասական կապակցություններում գոյական լրացումներն ունեն ածականական գործածություն։

¹³ Մ. Աբեղյանը տարբերակում է ստորադասական հարաբերության երկու տեսակ՝ կախման և ներուճակության (4, էջ 397—398), որին դեռ հարկ կունենանք անդրադառնալու։

տեղյալ տեսքը. $\beta \rightarrow \mathbb{U}$ (արագ գնալ, գիրք կարդալ, զրուցել ընկերոջ հետ): Բարդ կամ բազմաճյուղավոր կառույցի գերադաս բառը կարող է լրացվել և՛ աջից, և՛ ձախից, ինչպես նաև միայն աջից կամ միայն ձախից՝ նայած բաղադրիչների շարադասության: Մասնակաղապարը կունենա հետևյալ տեսքը. $\beta \rightarrow \mathbb{U} - \beta, \beta, \beta \rightarrow \mathbb{U}, \mathbb{U} \leftarrow \beta, \beta$, ընդ որում β -ն կարող է լինել մեկից ավելին (ուտել հաց, գնալ տուն, փայտը կտրել սղոցով, խանութից երեկոյան հաց բերել երեխաներին): Համադասության դեպքում ունենք հորիզոնական, միեւնույն մակարդակի հավասարություն, ստորադասության դեպքում՝ ուղղահայաց, տարբեր մակարդակների կախվածություն.

խանութից գնել թուղթ, մատիտ, տետր

գնել



Ա. գ. Ստորոգումային հարաբերություն. Այս դեպքում թեև կապակցվող բառերից մեկը քերականորեն գերադաս է, բայց այն պարտադիր դիմավոր բայի լրացում է, որով էլ տարբերվում է ստորադասական կապակցությունից, որտեղ գերադաս բառը (բայը) կարող է լինել և՛ դիմավոր, և՛ անդեմ: Ստորոգումային հարաբերությամբ կապվում են ենթական ու ստորոգյալը՝ ստեղծելով նախադասության միջուկային կառույց կամ առհասարակ նախադասություն: Տարբերելով ստորադասական հարաբերության երկու տեսակ՝ Մ. Աբելյանը ենթակայի և ստորոգյալի կապակցությունը կոչում էր ներունակություն (4, էջ 397):

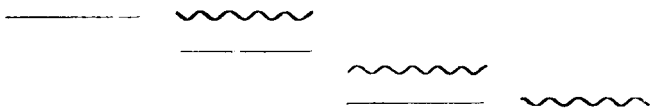
1.33. Տարբեր տեսակի այս երեք հարաբերությունները խոսքում հաճախ անխառն, որոշակիորեն առանձնացված հանդես չեն գալիս, այլ գործում են միաժամանակ, ստեղծելով բարդ, համակցված, ոչ նվազագույն կառույց, որը պետք է լինի առնվազն եռանդամ: Ինչպես նշեցինք համադասության մասին խոսելիս, միմյանց համադաս միավոր անդամները սովորաբար ստորադասվում են մի գերադաս բառի, և բաղադրյալ կառույցում միաժամանակ ունենում ենք և՛ համադասություն, և՛ ստորադասություն, ամբողջ կառույցը

կկոչվի համաստորադասական, հարաբերությունը՝ համաստորադասություն: Օրինակ. բարեկամաբար և մտեմոտեն ողջունել, ողջունել ուսուցիչներին և աշակերտներին, կարմիր և կանաչ մատիտներ և այլն¹⁴:

Համաստորադասությունից տարբերվում է անհամասեռ ստորադասությունը, այսինքն՝ նույն գերադաս բառն ունենում է մեկից ավելի ստորադաս բառեր, որոնք իրար նկատմամբ համազոր չեն, համադաս չեն, արտահայտում են տարբեր բնույթի հարաբերություններ, հետևաբար բազմակի չեն. փայտը կտրել սղոցով, հացը գնել երեկոյան, շտապ մեկնել երևանից, ընկերներին պատմել անելիքների մասին և այլն:

Բաղադրյալ կառույցներում ստորադաս բառն իր հերթին գերադաս կարող է լինել մի այլ բառի նկատմամբ, և ունենում ենք աստիճանական, ստորակարգային ստորադասություն, որն էլ կոչվում է ենթաստորադասություն: Օրինակ. վերցնել աշակերտի գիրքը, շատ գեղեցիկ բնակար, մեր դպրոցի բակի ծառերը և այլն: Կառուցվածքային կաղապարը կունենա հետևյալ տեսքը $B - B^1 \rightarrow A$, որտեղ B^1 անդամը (գիրքը, գեղեցիկ, դպրոցի, բակի) ունի երկակի բնույթ՝ մի կողմից ստորադաս է գերադաս միավորի նկատմամբ, մյուս կողմից գերադաս է մի այլ միավորի նկատմամբ: Դպրոցական քերականության մեջ այս դեպքում գործ ունենք լրացման լրացումների հետ:

Ենթաստորադասությունը կարող ենք արտահայտել հետևյալ գծապատկերով.

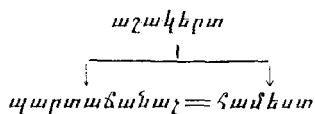


որտեղ ուղիղ գիծը նշանակում է գերադաս միավոր, ալիքաձևը՝ ստորադաս, իսկ ալիքաձև և ուղիղ գծերով պատկերված են այն միավորները, որոնք մեկի նկատմամբ գերադաս են, մյուսի նկատմամբ՝ ստորադաս:

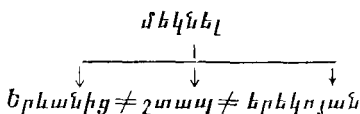
¹⁴ Մրանք ավանդաբար հայտնի են որպես նախադասության բազմակի անդամներ:

Ամբողջական բաղադրյալ կառույցները կարող ենք պատկերել կախվածության ծառի տեսքով.

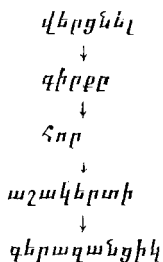
Համաստորադասություն՝ պարտանանաչ և համեստ աշակերտ.



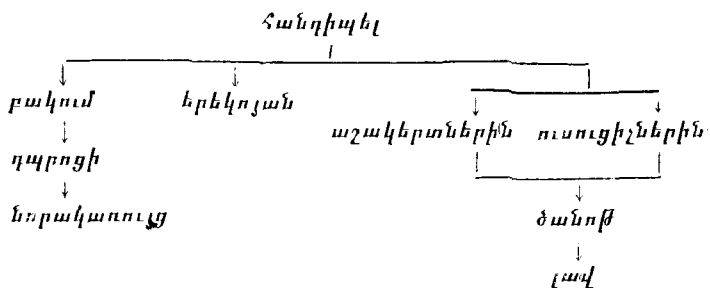
Անհամասեռ ստորադասություն՝ երևանից շտապ մեկնել երեկոյան.



Ենթաստորադասություն՝ վերցնել գերազանցիկ աշակերտի հոր գիրքը.



Կարող են լինել նաև այնպիսի համակցված կառույցներ, որոնցում լինեն և՛ համադասություն ու համաստորադասություն, և՛ անհամասեռ ստորադասություն, և՛ ենթաստորադասություն, ինչպես՝ նորակառույց դպրոցի բակում երեկոյան հանդիպել լավ ծանոթ աշակերտներին և ուսուցիչներին.



Մանրություն. Այս բոլոր կառույցները գծապատկերի վերածելիս նկատի ենք ունեցել շարահյուսական նվազագույն միավորները՝ շարահյուսությունները: Կառույցները կարող ենք պատկերել նաև ըստ անմիջական կազմիչների կամ բառակապակցությունների: Այս դեպքում գերազանցիկ աշակերտ, նորակառույց դպրոցի բակում, լավ ծանոթ աշակերտներին և ուսուցիչներին կապակցությունները կարող են դիտվել իբրև մեկ միավոր:

1. 34. Բ. Կապակցության բնույթ. Հասկացությունն առանձնացվում է ըստ կառույցի բաղադրիչների միջև առկա քերականական հարաբերության իմաստի, այսինքն՝ ստորադաս բառը գերադասի նկատմամբ իմաստային ինչ հարաբերության մեջ է, քերականական ինչ իմաստ է արտահայտում: Հարաբերության իմաստի հիման վրա ավանդաբար ճանաչվել են նախադասության անդամները, իհարկե, հաճախ բավականին մանրատված, երբեմն ոչ միասնական հիմունքով ու կուռ համակարգով: Անտեսելով մանրատումներն ու ներքին տարբերակումները, հայերենում կարող ենք առանձնացնել հինգ ընդհանուր բնույթի հարաբերություններ՝ ենթակայական՝ ենթակայի հարաբերությունը դիմավոր բայ-ստորոգյալի հետ (աշակերտը գրում է):

Ստորոգելիական՝ ստորոգելիի (=ստորոգելիական վերադրի) կապը բայ-հանգույցի հետ: Ստորոգելին ցույց է տալիս ենթակային վերագրվող հատկանիշ և դրանով իսկ իմաս-

տային կապի մեջ է նաև ենթակայի հետ (եղբայրս ուսանող է, եղբայրս ուսանող դարձավ):

Որոշային կամ վերադրային՝ գոյականի լրացման կապը լրացյալ գոյականին. որոշիչները «դրվելով գոյականի վրա՝ որևէ կողմից պարզում, լրացնում են նրա նշանակությունը» (լավ գիրք, վազող տղա, աշակերտի գիրք, Արամը՝ նկարիչը):

Խնդրային՝ առարկա ցույց տվող կամ գոյականաբար գործածված բառի կապը լրացյալին, ավելի հաճախ բային. «խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որն առնչվում է գործողությանը» (շուրը խմել բաժակով, նամակ ստանալ ընկերոջից): Խնդրային հարաբերության մեջ են նաև բայանուն գոյականի առարկա ցույց տվող լրացումները (ծանոթություն տեղանքին, խոսք ընկերոջ մասին), ածականների գոյական լրացումները (սարերին սովոր, կապանքներից ազատ, բերքով առատ):

Պարագայական՝ բայիմաստի հատկանիշ, զանազան հանգամանքներ ցույց տվող բառերի կապը բային (արագ գնալ, նստել լսարանում, ամոթից կարմրել, լավ սովորել, կովել հանուն հայրենիքի):

Ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը, բուն պարագաների և առարկայական խնդիրների միջև միջին տեղ են գրավում պարագայական խնդիրները. «Մի կողմից այս լրացումները խընդիւ են, որովհետև պահում են իրենց հոլովական ձևերը և հոլովներին հատուկ նշանակությունները: Մյուս կողմից սակայն դրանք պարագա են, որովհետև խոսքի մեջ գրվելով բայի վրա՝ կորցնում են իրենց առարկայական իմաստը, այսինքն չեն մտածվում իբրև բան, ինչ կամ առարկայական խնդիր, ինչպես են կրող, ներգործող և բնության խնդիրները, այլ առնվում են մի տեսակ իբրև մակբայ...» (4, էջ 382):

Կառավարման քննության ընթացքում, երբ անցնենք կառուցի խորքային կառուցվածքին, բաղադրիչների միջև առկա հարաբերության իմաստին, հիմնականում սահմանափակվելու ենք այս հինգ բնույթի հարաբերությունների նըշումով ոչ միայն այն պատճառով, որ առհասարակ խուսափում ենք նախադասության անդամների մանրատված քննու-

թյունից¹⁵, այլև այն, որ նախադասության անդամների տարբերակման, սահմանների որոշման հարցերում կան որոշակի թուլություններ, երբեմն վճռական է դառնում սուբյեկտիվ ըմբռնումը, մյուս կողմից էլ մեզ առաջին հերթին հետաքրքրում է կառավարվող բառի քերականական ձևավորումը՝ որ բառերն ինչ արտահայտություն ունեցող լրացումներ են պահանջում: Սա ամենևին չի նշանակում, թե առհասարակ հրաժարվելու ենք խնդիրների և պարագաների տարբեր տեսակներ նշելուց: Ավելին, հարաբերակցական քննությունը պահանջում է ձևի քննությունից անցնել բաղադրիչների միջև առկա իմաստային հարաբերության քննությանը: Եթե առաջանում է անհրաժեշտություն, ապա անպայման ներքին տարբերակումներով նշում ենք խնդիրների և պարագաների տեսակները՝ առավել ընդհանրացված ձևով:

1. 35. **Գ. Կապակցության եղանակ.** Լեզվաբանության մեջ, ելնելով կառույցի բաղադրիչների միջև առկա կապի պարտադրականությունից, ստորադաս բառի քերականական ձևավորումից և գերադասի հետ նրա պայմանավորվածությունից, տարբերակվում են կապակցության հիմնականում հոբեք եղանակ՝ առդրություն, համաձայնություն և կառավարում:

Գ. ա. Առդրություն համարվում է ստորադասական կապակցության այն եղանակը, ըստ որի ստորադաս բառը քերականորեն անփոփոխ ձևով կապվում է գերադասին: Ժամանակակից հայերենում առդրությամբ կապվում են ածականով (լավ տղա, բարձր շենք, երևանյան ամառ), թվականով (հինգ մարդ, երրորդ կուրս), մակբայով (արագ գնալ, ամենուրեք պատմել, բազմիցս նախազգուշացնել), ածականանիշ և մակբայանիշ դերանուններով (այս գիրքը, այսպես խոսել,

¹⁵ Հայ լեզվաբաններից ոմանք առանձնացնում են միայն անուղղակի խնդիրների 21 տեսակ (25—1): Ժամանակին խոսելով նման մանրամասն բաժանման մասին՝ Ա. Պեշկովսկին գրել է. «Այս ճանապարհին իմաստների բաժանման սահման չկա. օրինակ, կարելի է տարբերակել «մտավոր» և «զգացական» գործիքներ, ֆիզիկական, տնտեսական, սոցիալական միջոցներ և այլն (145, էջ 261): Նույնը նշում է Ա. Մուխինը՝ նման մանր խմբավորումները առաջացնում են անհաղթահարելի դժվարություններ (139, էջ 128):

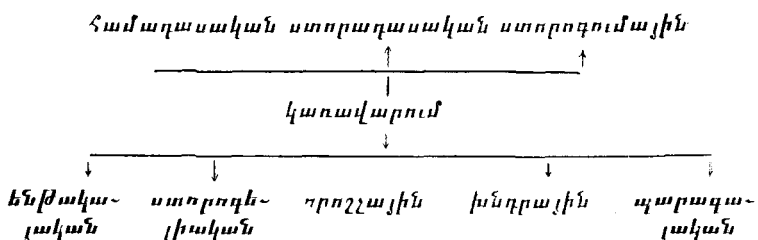
երբ գնալ), առհասարակ չհղովվող խոսքի մասերով արտահայտվող ստորադաս բառերը:

Սակայն կա նաև առդրություն այլ, ավելի լայն ըմբռնում, ըստ որի առդրությամբ կարող են կապվել նաև քերականորեն փոփոխվող բառերը՝ հղովական կամ հղովակապային, և ըստ այդմ լինում է հղովական կամ հղովակապային առդրություն (Դք—70, Դք—80, Ա. Պեշկովսկի, Մ. Լեսնիկ, Ե. Կրժիժկովա, Գ. Զոլոտովա, Ն. Ալեքսանդրով, Ռ. Մրազեկ, Ն. Շվեդովա և ուրիշներ (164, էջ 18): Քանի որ առանձին անդրադառնալու ենք կառավարման և հղովական ու հղովակապային առդրության տարբերությանը, այստեղ նշենք, որ առդրությամբ արտահայտվում են որոշչային (երբեմն նաև պարագայական) հարաբերություններ, առդրվող քառի ձևը չի պայմանավորվում գերադասի բառաքերականական հատկանիշներով, գերադաս բառի պահանջով. աշակերտի գիրք, դպրոցի շենք, Արմանի տուն և այլն:

Գ. բ. Համաձայնությունը կապակցության այն եղանակն է, որի դեպքում շարահյուսական կառույցի բաղադրիչները իրենց քերականական որոշ հատկանիշներով, կարգերով համաձայնում են, ունենում են նույն կարգերը: Ի տարբերություն հին հայերենի, ռուսերենի, ֆրանսերենի և այլ լեզուների, ժամանակակից հայերենում համաձայնության շրջանակները բավականին նեղ են, համաձայնում են միայն ենթական ու ստորոգյալը՝ թվով (պարտադիր և միշտ առկա) և դեմքով (սահմանափակ, եթե ենթական դիմանիշ դերանունով է արտահայտված կամ դիմորոշ հոգ ունեցող անձնանիշ գոյականով) և բացահայտիչն ու բացահայտյալը թվով, առանձին դեպքերում նաև դեմքով: Ինչ վերաբերում է բացահայտիչ-բացահայտյալի հղովական համաձայնությանը, ասենք, որ, ինչպես նշում են լեզվաբանները (Մ. Աբեղյան, Ս. Գյուլբուղադյան և Վ. Ավագյան և ուրիշներ), իրականում դա ոչ թե համաձայնություն է, այլ պայմանավորված է այն գերադաս բառի պահանջով, որին ստորադասված են, կամ հաղորդման բովանդակությամբ. մոտենալ Երևանին՝ Հայաստանի մայրաքաղաքին, հեռանալ Երևանից՝ Հայաստանի մայրաքաղաքից, հիանալ Երևանով՝ Հայաստանի մայրաքաղաքով, գնալ Երևան՝ Հայաստանի մայրաքաղաք և այլն:

Գ. գ. Կառավարումը ստորադասական կապակցության այն եղանակն է, որի դեպքում գերադաս բառի պահանջով ստորադասը դրվում է այս կամ այն հոլովով կամ կապով և հոլովով: Քանի որ կառավարումը մեր քննության հարցն է, ուստի այստեղ այդ մասին չենք խոսում:

1. 36. Իսկ ինչ հարաբերության մեջ են կապակցության տեսակ, բնույթ և եղանակ շարահյուսական հասկացությունները: Սա էլ բավականին ծավալուն հարց է, որին հանգամանորեն անդրադառնալու հարկ չկա: Մեզ հետաքրքրում է միայն կառավարման հարաբերությունը կապակցության տեսակ և բնույթ հասկացությունների հետ:



Կառավարումն ըստ էության ստորադասական հարաբերություն է, որոշ իմաստով նաև ստորոգումային:

Կառավարումն առկա է ենթակայական, խնդրային, ստորոգելիական և պարագայական հարաբերություններում: Որոշչային հարաբերությունը միայն առդրական է:

1. 37. Դ. Կապակցության միջոց. նկատի ունենք լեզվական-քերականական այն ձևերը, լեզվական միջոցները, որոնք ստեղծում են կապակցություն, որոնցով բառերը կապակցվում են միմյանց: Նկատի ունենք և՛ գերադաս, և՛ ստորադաս (համադասության դեպքում նաև համադաս) բաղադրիչների քերականական ձևավորումը, օժանդակ բառերը, հընչերանգը, շարադասությունը: Հայերենում բառերի շարահյուսական կապն իրականացվում է հետևյալ միջոցներով:

Դ. ա. Բառերի ֆեռականակաձևեր՝ հոլովաձևեր և բայի դիմավոր ձևեր: Ժամանակակից հայերենում հոլովաձևեր առկա են այն կապակցություններում, որոնցում բաղադրիչներից գոնե մեկը արտահայտված է գոյականով: Հոլովաձևերը

իբրև կապակցութեան միջոց գործում են ստորադասական և ստորոգումային հարաբերութիւններում, առդրութեան, համաձայնութեան և կառավարման դեպքում, հոլովաձևերով արտահայտվում են ենթակայական, ստորոգելիական, խնդրային, պարագայական և որոշչային հարաբերութիւններ¹⁶:

Բայի դիմավոր ձևերը կապակցութիւններում հաճեա են գալիս միայն որպես գերադաս բառեր, բայց ըստ էութեան բայի դիմավորութիւնը որոշակի նշանակութիւն ունի ստորոգումային հարաբերութիւններում, համաձայնութեան և կառավարման դեպքում, որով արտահայտվում են ենթակայական հարաբերութիւններ: Այլ բնույթի լրացումներ առնելու հատկութիւնը բայի դիմավորութեամբ չի պայմանավորվում:

Դ. բ. Օժանդակ բառեր. ինչպես գիտենք, կապակցական դեր ունեն կապերը և շաղկապները (նաև որոշ դերանուններ): Քանի որ մենք քննելու ենք բառերի կապակցութիւնները, ուստի մեզ հետաքրքրում են միայն կապերը որպես բառերի ստորադասական հարաբերութիւնների արտահայտման միջոցներ, իսկ շաղկապները՝ որպես բառերի համադասութեան միջոցներ: Կապերով կարող են արտահայտվել պարագայական, խնդրային և որոշչային հարաբերութիւններ՝ կառավարման և առդրութեան դեպքում¹⁷:

Դ. գ. Կապակցութիւնը կարող է իրագործվել նաև առանց կապակցական բառերի ու մասնիկների, առանց բառերի քերականորեն փոխված ձևերի, այլ զրո միջոցով կամ զրո ձևով: Այս դեպքում բառերը միմյանց կապվում են քերականորեն անփոփոխ ձևով, առանց օժանդակ բառերի, կապի իրականացման հարցում վճռական դեր ունեն հնչերանգը և բա-

¹⁶ Այստեղ և այսուհետև գոյական տերմինը առհասարակ գործածում ենք լայն իմաստով, նկատի ունենալով ոչ միայն բուն գոյականները, գոյականանիշ դերանունները, այլև գոյականաբար գործածված բոլոր այն բառերը և անորոշ դերբայը, որոնք կապակցութեան մեջ են մտնում հոլովված ձևով:

¹⁷ Օժանդակ բառերի՝ իբրև կապակցութեան միջոցների մասին խոսելիս նկատի չունենք օժանդակ բայը, որը իրականում ոչ թե կապակցութեան միջոց է, այլ դիմավոր բայաձևեր կազմող բաղադրիչ, ձևաբանական միջոց: հետևաբար այն մտնում է բայի թեքված ձևերի մեջ:

ուերի շարադասութիւնը: Կապակցութեան այս միջոցը առկա է միայն առդրական պարագայական և որոշչային հարաբերութիւններում, որոնցով արտահայտվում է ստորադասութիւն: Զրո միջոցը գործում է նաև համադասական հարաբերութիւններում՝ այս դեպքում իբրև թվարկման հնչերանգ:

Կառավարումը քննելիս գործ ենք ունենալու կապակցութեան առաջին երկու միջոցներին՝ քերականական ձևերի և օժանդակ բառերի հետ, ուշադրութիւն դարձնելով հատկապես ստորադաս, կառավարվող բաղադրիչի արտահայտութեանը՝ հոլովական և հոլովակապային:

Բառերի շարահյուսական կապակցութեանը վերաբերող այս շորս հասկացութիւններին՝ տեսակ, բնույթ, եղանակ և միջոց, հստակ տարբերակումը կնպաստի կառավարումն աւելի ամբողջական ու որոշակի վերլուծելու գործին, կօգնի պարզելու խորքային ու մակերեսային կառուցվածքների փոխհարաբերութիւնը:

Կ Ա Ռ Ա Վ Ա Ր Ո Ւ Մ

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԸՆԴԳՐԿՄԱՆ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Կառավարման վերաբերյալ հայ լեզվաբանության մեջ կատարված աշխատանքը համառոտ ներկայացնելուց, կառավարմանն առնչվող շարահյուսական մի շարք հասկացությունների մեր ըմբռնումը շարադրելուց հետո անցնենք կառավարման քննությունը:

2. 1. Խոնչ է կառավարումը, ի՞նչ ենք հասկանում կառավարում ասելով, ո՞րն է նրա տարբերությունը կապակցության մյուս եղանակներից: Ուսումնասիրելով հայ, ռուս և արտասահմանյան մի շարք լեզվաբանների աշխատություններում կառավարմանը տրված բնութագրումները, մեկնաբանությունները, վերլուծությունները¹, նկատում ենք, որ տարբերություններով հանդերձ առկա են հետևյալ ընդհանրությունները:

ա. Կառավարումը առնվազն երկու բառերի ստորադասական կապակցության եղանակ է, բառերից մեկը քերականորեն գերադաս է, իշխող, մյուսը (կամ մյուսները)² ստորադաս, կառավարվող:

բ. Կառավարվող բառի բառաքերականական հատկանիշներով պայմանավորված՝ կառավարվողը դրվում է որեէ հոլովով կամ կապով և հոլովով, ըստ որի տարբերակվում են կառավարման երկու տեսակ՝ անմիջական և ոչ անմիջական: Առաջին դեպքում կառավարող բառին անմիջականորեն ստորադասվում է միայն հոլովաձևով արտահայտված կառավարվող բառ կամ բառեր (ուտել հաց, մոտենալ սեղանին, խու-

¹ Այդ մեկնաբանություններն ու ըմբռնումներն այնքան շատ են, որ դրանք մեջբերելու ոչ միայն հարկ, այլև հնարավորություն չկա: Այդ մասին ընդարձակ խոսում է Ե. Սկոբլիկովան (164, էջ 10—30): Կարծիքների մի մասին կանգրադառնանք քննարկման ընթացքում:

սափել պատասխանատվությունից, սիրվել աշակերտներից, լուրը հայտնել ներկաներին և այլն), երկրորդ դեպքում կառավարող և կառավարվող բառերի կապն իրականացվում է կապերի միջնորդությամբ, կապի միջոցով (զրուցել ընկերոջ հետ, պայքարել թշնամու դեմ, խոսել դասի մասին և այլն):

2.2. Սակայն կառավարմանը վերաբերող շատ այլ հարցերում առկա են տարակարծություններ, տարբերումներ, որոնք կարոտ են հանգամանալից քննության մասնավաճի ժամանակակից հայերենի համար: Դրանք կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերում:

ա. Կառավարման հիմունքները, կառավարումը պայմանավորող գործոնները, այսինքն՝ կառավարման մեջ բառերի ինչ հատկանիշներ են դեր խաղում և ինչքան:

բ. Կառավարման վերլուծության լեզվական միավորը (բառակապակցություն, նախադասություն, ասույթ (ֆրազ), շարույթ, շարահյուսական նվազագույն կառույց) և մակարդակը (բառական, շարահյուսական):

գ. Կառավարման ընդգրկման սահմանները. արդյո՞ք բոլոր հոլովական և հոլովակապային կապակցություններում է գործում կառավարումը, ո՞րն է նրա տարբերությունը առդրությունից, ո՞ր խոսքի մասերին և ինչքանով է բնորոշ:

Սրանք ըստ էության տեսական կարևոր նշանակություն ունեցող հարցեր են, որոնք առանց պարզելու հնարավոր չէ բացահայտել կառավարումն իր ամբողջության մեջ, նրա տարբերությունները կապակցության մյուս եղանակներից:

Ա. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

2.3. Այս հարցի պարզաբանումը կառավարման համար ունի սկզբունքային նշանակություն, քանի որ դրանով ըստ էության որոշվում են շարահյուսական այն կառույցները, որոնցում իբրև կապակցության եղանակ գործում է կառավարումը, կառավարման ընդգրկման սահմանները, նրա տարբերությունը շարահյուսական կապակցության մյուս եղանակներից՝ համաձայնությունից և առդրությունից:

Կառավարման հիմունքներ ասելով նկատի ունենք կառավարումը պայմանավորող գործոնները, այսինքն՝ կապակց-

վող բառերի, հատկապես կառավարողի ինչ հատկանիշներով են պայմանավորվում կառավարվող բառի քերականական ձևավորումը և առհասարակ շարահյուսական կառույցի կազմությունը: Լեզվաբանության մեջ ընդհանուր առմամբ իբրև այդպիսի գործոններ նշվում են ա) կառավարող բառի խոսքիմասային և բառական իմաստը, բ) նրա քերականական հատկանիշները, գ) լեզվական ավանդույթը, դ) բառակազմական առանձնահատկությունները, ե) հաղորդման նպատակը, բովանդակությունը:

Սույն հինգ հիմունքները, որ ըստ էության ընդգրկում են ամբողջ կառավարումը, բնորոշ լինելով տարբեր լեզուների, միաժամանակ ունեն տարբեր դեր ու նշանակություն: Ժամանակակից հայերենի կառավարման հիմունքների քննությունը պարզում է հետևյալ առանձնահատկությունները:

2.4. Կառավարման մեջ ամենավճռական դերը պատկանում է կառավարող բառի իմաստին: Հայտնի է, որ լեզվաբանության մեջ տարբերակում են բառին բնորոշ երկու կարգի իմաստներ՝ բառական և ֆեռական (բառն իբրև բառագիտության և ձևաբանության ուսումնասիրության առարկա), և դա հիմնականում ընդունելի է: Բառականը միայն սովյալ բառին հատուկ մասնավոր իմաստն է, որով այն տարբերվում է լեզվի մնացած բառերից, նույնությամբ չի կրկնվում այլ բառերի մեջ: Հենց սրանով էլ պայմանավորվում է սովյալ բառի գոյությունը լեզվում իբրև այս կամ այն հասկացության անվանիչ, նշան: Բառական իմաստը հատուկ է բառին անկախ խոսքից, կապակցությունից, նշվում է բացառական բառարաններում՝ հաստատվելով խոսքային օրինակներով:

Քերականականը ընդհանուր իմաստ է, ավելի բարձր վերացության և ընդհանրացման արտահայտություն, որ բնորոշ է ոչ թե մեկ բառի, այլ բառերի ամբողջական շարքերի, խումբերի: Դա առաջին հերթին խոսքիմասային իմաստն է, այսինքն՝ նույն խոսքի մասին պատկանող բառերն ունեն ընդհանուր քերականական նույն իմաստը, ինչպես առարկայական (գոյական), հատկանշային (ածական), գործողության (բայ), բայահատկանշային (մակբայ) և այլն:

Իհարկե, այս երկու իմաստները իրարից մեկուսացած

չեն, քերականական իմաստի հիմքում ընկած են բառական իմաստները: Այսպես՝ քաղ, փայտ, տուն, սեղան, աշակերտ բառերն անվանում են տարբեր հասկացություններ, բայց ումեն մեկն անվանում է առանձին առարկա, որով էլ նրանք ընդհանրանում են իբրև առարկայանիշ բառեր՝ գոյականներ:

Բառի ձևաբանական առանձնահատկություններն ու շարահյուսական կիրառությունները, այդ թվում և կապակցելիությունն ու կառավարումը պայմանավորվում են նրա ինչպես մասնավոր, այնպես էլ քերականական ընդհանուր իմաստներով:

Բայց այս իմաստների միջև կա մի միջին օղակ, միջին իմաստ, որը բառական չէ, քանի որ մեկ բառի չէ բնորոշ, բուն իմաստով էլ քերականական չէ, քանի որ բնորոշ չէ տվյալ խոսքի մասին պատկանող բոլոր բառերին, և ավելի հարմար է այն կոչել բառաքերականական, ներխոսքիմասային իմաստ: Օրինակ. առարկայանիշ բառերի՝ գոյականների շարքում կարող ենք առանձնացնել գոյականների իմաստային այսպիսի խմբեր. անձ և իր ցույց տվող գոյականներ, իր ցույց տվող գոյականների շարքում՝ ժամանակ (օր, տարի, ժամ, ամիս, շաբաթ), գործողություն (վազք, վերելք, ընթացք, հանդիպում, զրույց, ակնածանք), կենդանիների անուններ (կատու, ոչխար, շուն) անվանող բառեր և այլն: Բայերի մեջ կարող ենք առանձնացնել շարժում արտահայտող (գնալ, վազել, քայլել, մեկնել, գալ, ժամանել), զգացական (վախենալ, երկնալ, ատել, սիրել), ասացական (ասել, պատմել, զրուցել, խոսել), հանգման, մատուցման (տալ, մատուցել, նվիրել, ընծայել, մոտենալ, կպչել), անջատման; սկսման (հեռանալ, բխել, պոկել, ստանալ, սկսել) և այլ իմաստներով բայեր: Իհարկե, այս բաժանումները կարելի է շարունակել, սակայն սովորաբար սահմանափակվում ենք այնպիսի խմբերի առանձնացումով, որոնք ունենալով բառական իմաստի ընդհանրություններ, ունեն նաև քերականական ընդհանրություններ: Ընդ որում, ձևաբանության մեջ կարող են առանձնացվել այլ խմբեր, շարահյուսության մեջ՝ այլ, ելակետ ունենալով նրանց ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշները: Հաճախ ձևաբանական հատկանիշներով տարբեր խմբերի մեջ մտնող բառերը կարող են ունենալ շարահյուսական

կապակցելիության ընդհանրություններ (մոտենալ ալգուն, երեխային հեռացնել ալգուց, երեխայից, զրույց գրքի մասին և զրուցել գրքի մասին) և, հակառակը՝ ձևաբանական հատկանիշներով շտաբերվող բառերը կարող են ունենալ շարահյուսական կապակցելիության տարբերություններ (հիմարություն և տարբերություն, հանդիպում և զեկուցում, գնալ և մնալ)։ Սա նշանակում է, որ ձևաբանության մեջ կարող են լինել բառերի իմաստային-քերականական այնպիսի խմբեր, որոնք շարահյուսության մեջ որևէ արժեք չունեն։ Հետևաբար սույն աշխատանքում մենք ուշադրություն ենք դարձնում բառերի այն խմբերին, որոնք ունեն շարահյուսական կապակցելիության, մասնավորապես կառավարման ընդհանրություններ՝ պայմանավորված իմաստային ընդհանրությամբ և դրանով տարբերվում են այլ խմբերից։ Քանի որ այդ խմբերն առանձնացնում ենք նույն խոսքի մասի ներսում, ուստի այդ խմբերի բառերին բնորոշ իմաստը կոչում ենք ներխոսփմասային։

Ընդհանրապես կարելի է ասել, որ կառավարող բառի բառաքերականական իմաստով (բառական, ներխոսքիմասային, խոսքիմասային) պայմանավորվում են շարահյուսական կապակցելիությունը և կառավարվող բառի ձևը, իսկ կառավարվող բառի իմաստով՝ միայն կապակցելիությունը, թեև առանձին դեպքերում նաև նրա քերականական ձևը (ինչպես անցողական բայերի կրող խնդիրը)։ Նշանակում է, կառավարումը ինչ-որ չափով պայմանավորվում է նաև կառավարվող բառի և՛ բառական, և՛ խոսքիմասային ու ներխոսքիմասային իմաստներով։

2. 5. ա. Նախ ցույց տանք կառավարող բառի քերականական իմաստի դերը կառավարման համակարգում։

Առհասարակ նկատելի է, որ բառի խոսքիմասային իմաստը որոշիչ նշանակություն ունի ձևաբանական հատկանիշների ու շարահյուսական կիրառությունների, կապակցելիության հարցում։ Այսպես՝ առարկայական իմաստ ունեցող բառերը հորովվում են, ունեն թիվ, առում, նախադասության մեջ սովորաբար լինում են ենթակա, խնդիր, պարագայական խընդիր, կարող են առնել ածականով լրացում, լինել բայի, գոյականի լրացում և այլն։ Եթե ընդհանուր ձևով ներկայացնենք

խոսքիմասային իմաստով նույն բառերի շարահյուսական կիրառությունները, նկատի ունենալով կապակցության բնույթը, ապա կունենանք հետևյալ պատկերը. գոյականները լինում են ենթակա, խնդիր, պարագա, ստորոգելի, նրա առանձին ձևերը՝ երկրորդաբար նաև որոշիչ, ածականները, թվականները լինում են որոշիչ, ածականը՝ երկրորդաբար նաև պարագա, բայի դիմավոր ձևերը՝ ստորոգյալ, անդեմ ձևերն ունեն գոյականին, ածականին, մակբային բնորոշ կիրառություններ, մակբայները լինում են պարագա, դերանունների կիրառությունները պայմանավորված են այն բանով, թե նրանք ինչ խոսքի մասի են հարաբերակից:

Իսկ եթե իբրև ելակետ նկատի ենք ունենում կառավարումը, ապա ընդհանուր առմամբ պարզվում է հետևյալը. գործողություն ցույց տվող բառերը՝ բայերը կառավարող բառեր են, որոնց դիմավոր և անդեմ ձևերն առնում են հոլովակապային և հոլովական նույն լրացումները, արտահայտելով խնդրային, պարագայական և ստորոգելիական հարաբերություններ (կարգալ գիրք, ապրել Երևանում, ուսանող դարձավ), իսկ դիմավոր բայերը՝ նաև ենթակայական (քաղաքը գեղեցկացել է): Առարկա կամ առարկայացած հասկացություն ցույց տվող բառերը՝ գոյականները, առնում են հոլովական և հոլովակապային լրացումներ, որոնք արտահայտում են խնդրային և պարագայական հարաբերություններ (ակնածանք գիտնականից, զրույց ընկերոջ հետ, ելք դեպի քաղաք): Հատկանիշ ցույց տվող բառերից ածականների մի մասը առնում է հոլովական լրացումներ, որոնք արտահայտում են խնդրային հարաբերություն (բերքով առատ, մարդկանց հաճելի, ընկերներից դժգոհ): Բոլորովին այլ է կապերի կառավարումը, որին կանգրադառնանք հետո:

2.5. բ. Կան տարբեր խոսքի մասերի պատկանող, հետեվաբար քերականական ընդհանուր, խոսքիմասային իմաստով տարբերվող նույնարմատ բառեր, որոնք, պայմանավորված արմատական իմաստի ընդհանրությամբ, առնում են նույն լրացումները (այս մասին քիչ հետո), բայց խոսքիմասային իմաստի տարբերության պատճառով նրանք ունեն նաև կառավարման տարբերություններ, առնում են տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ: Երևույթը հանգամանորեն կվեր-

լուծենք տարբեր խոսքի մասերի կառավարումը քննելիս: Այս-
տեղ բավարարվենք մեկ-երկու օրինակով. ակնածել և ակնա-
ծանք գրողից, բայց ակնածանք գրողի նկատմամբ: Այս
տարբերությունն ավելի ակնառու երևում է նույնարմատ բա-
յանուն գոյականների և անցողական բայերի համեմատությու-
նից: Անցողական բայերը առնում են ուղիղ խնդիր՝ ուղղակա-
նով կամ տրականով². բացահայտել սխալը, աղավաղել
ելույթը, իջեցնել երեխային, ընթերցել գիրք, կառուցել շենք,
մշակել թեման, բարձրացնել ֆարը, մոտեցնել աթոռը, հիշեց-
նել դասը և այլն: Նույն բայերի արմատներով կազմված բա-
յանուն գոյականներն այլևս ուղիղ խնդիր չեն առնում, այլ
ստանում են տրականով ձևավորված լրացում. սխալի բացա-
հայտում, ելույթի աղավաղում, երեխայի իջեցում, գրքի ըն-
թերցում, շենքի կառուցում, թեմայի մշակում, ֆարի բարձ-
րացում, աթոռի մոտեցում, դասի հիշեցում, երևույթ, որը
բնորոշ է նաև ռուսերենին³:

2. 5. գ. Կառավարման մեջ որոշակի նշանակություն ունի
կառավարող բառի ներխուժմասային իմաստը: Վերցնենք
բայերը՝ ասացական, մտածական, շարժում, անջատում, հան-
գում արտահայտող, եղանակավորիչ, «վերացական» և այլ
խմբերի բայեր առնելով բային բնորոշ լրացումներ, ունենա-
լով բային բնորոշ կառավարում, ունեն նաև ներխուժմա-
սային իմաստով պայմանավորված կառավարման առանձ-
նահատկություններ: Բերենք մեկ-երկու օրինակ. ասացական,
մտածական բայերը առնում են բացառականով կամ տրա-
կանով ու կողմից կապով արտահայտված խնդիրներ (խոսել
ընկերոջ մասին, պատմել ճանապարհորդությունից, կամ ճա-
նապարհորդության մասին, մտածել անելիքների մասին և
այլն), անջատման, սկսման բայերն առնում են բացառականով
խնդիր և պարագա (սկսել ներածականից, հեռանալ գյուղից,
պոկել ծառից, անջատել հոսանքից, բխել ժայռից և այլն),

² Հետևելով ժամանակակից հայերենում հինգ հոլովի տեսությանը, խուսափում ենք հայցական և սեռական տերմիններից:

³ Նման կառույցները ըստ խորքային կառուցվածքի խնդիրներ են, կան
այնպիսի կառույցներ, որոնցում լրացումը կարող է ըմբռնվել և՛ իբրև ենթա-
կա, և՛ իբրև խնդիր (մեռելի թաղում, երեխայի կրթություն (4, էջ 442):

շարժում արտահայտող բայերն առնում են տարբեր հոլովներով պարագաներ (Երևանից գնալ Մոսկվա, քայլել փողոցով, ժամանել Սովետական Միություն և այլն), «վերացական» բայերն առնում են ուղղականով ստորոգելի (մարդ կոչվեց, ուսանող դարձավ, ծառ թվաց և այլն):

Առանձին դեպքերում ստորագաս բառի քերականական ձևավորման մեջ որոշակի նշանակություն ունի կառավարող բառի ներխոսքիմասային իմաստը այն առումով, որ իմաստային-քերականական այս կամ այն խմբին պատկանելու հատկանիշով պայմանավորվում են նրա քերականական ձևավորումը, իմաստային այս կամ այն հարաբերությունն արտահայտելը: Այսպես, գոյականի անձ կամ իր ցույց տալը պայմանավորում է նրա քերականական ձևավորումը անցողական բայերի ուղիղ խնդրի պաշտոնում. գրական արեւելահայերենում անձի ուղիղ խնդիրը սովորաբար առնվում է տրականով, իրի խնդիրը՝ ուղղականով (նկատի չունենք անձի և իրի առումները). տեսնել նկարը և նկարչին, սիրել գյուղը և գյուղացիներին, նկարել դպրոցը և աշակերտին, մոտեցնել քառուր և երեխային և այլն:

2. 5. դ. Բացի կառավարող բառի խոսքիմասային և ներխոսքիմասային իմաստներից կառավարման մեջ որոշակի նշանակություն ունի կառավարող բառի բառական իմաստը⁴: Հավագույն օրինակներ տալիս են բազմիմաստ բայերը: Ժամանակակից հայերենում կան բազմաթիվ բազմիմաստ բայեր, որոնք տարբեր իմաստներով տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ են առնում: Օրինակ. բաժանել բայը շնկել, զատել, առանձնացնել, տարբերել, զանազանել իմաստներով բացի ուղղականով (տրականով) խնդրից առնում է նաև բացառականով՝ բայ + ուղղական (= տրական) + բացառական մասնակաղապար. Բաժանում է արհեստն արվեստից (ՊՍ, 5,

⁴ Նշենք, որ ամեն տեսակի շարահյուսական կապակցություններում որոշակի դեր են խաղում կապակցվող բառերի բառական իմաստները, այսինքն՝ բառերը պետք է ունենան իմաստային համատեղելիություն: Եթե հնարավոր են աշակերտի գիրք, գրքի կազմ կապակցությունները, ապա բացառվում են աշակերտի լուսին, գետի կազմ կապակցությունները: Այդպես էլ եթե սիրել բային խնդիրներ կարող են լինել բոլոր գոյականները, անորոշ դերբայները, ապա ուտել բային՝ սահմանափակ թվով գոյականներ:

82); Բաժանում է երկու. քշնամի երկիր մեկմեկուց (ՊՍ, 3, 155): Իսկ բաշխել, տալ, մասերի վերածել իմաստներով բացառականի փոխարենն առնում է տրական՝ բայ+ուղղական (=տրական)+տրական մասնակաղապար. Գիրք բաժանել ենք երկու մասի (Զրբ., 3): Աշակերտներին բաժանել էին հին տետրակները (Բակ., 126): Պիոներներին բաժանեցին երկու չոկատի:

Բառիմաստով պայմանավորված կառավարման յուրահատկությունները լավագույնս երևում են, ասենք, անցնել բայի բազմիմաստության օրինակով: Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» արձանագրված է այս բայի 30 իմաստ, որոնցից 27-ում չեզոք է, 3-ում՝ ներգործական⁵: Բայը «որոշ տարածությամբ նանապարհ կտրել, որոշ տարածություն գնալ» և «ուսումնասիրել, սովորել» իմաստներով ներգործական է և պահանջում է ուղղականով խնդիր՝ անցավ սարեր ու ձորեր, անցավ գետը, մենք անցնում ենք գերմաներեն:

Անցնել բայը չեզոք իմաստներով կիրառություններում տարբեր իմաստներով պահանջում է տարբեր խնդիրներ (ընդհանուր խնդիրը չենք նշում):

ա) «Գերազանցել», «մեկից առաջ ընկնել»՝ բացառականով. անցնել կապիտալիստական երկրներից, անցանք հեծանվորդից:

բ) «Խոսակցության՝ փնտրության նյութը փոխել, ուրիշ հարց շոշափել»՝ բացառական և տրական. ընթերցանությունից անցնենք վերլուծության:

գ) «Փոխադրվել, գնալ տեղից տեղ, մեկից մյուսին»՝ բացառական և ուղղական. մի փողոցից անցնել մյուսը:

դ) «Զգվել, տարածվել, ընկած լինել, հոսել»՝ գործիականով. նանապարհն անցնում էր լեռներով ու ձորերով: Զորով հեղեղ էր անցնում:

ե) «Խորը գնալ, մտնել»՝ տրական+մեջ կամ ուղղական. գնդակն անցավ թոփերի մեջ (թոփերը) և այլն⁶:

⁵ Նշում ենք միայն այն իմաստները, որոնք առաջ են բերում կառավարման տարբերություններ:

⁶ Նույն ձևավորումն ունեցող լրացումները հաճախ տարբերվում են իրարից արտահայտած հարաբերության իմաստով:

Այլ իմաստներով ընդհանուր լրացումներից բացի ուրիշ լրացումներ չի պահանջում, ինչպես. «հնանալ, ժամանակին չհամապատասխանել»՝ չուխայի ժամանակն անցել է, «բստ ժամանակի հեռանալ, անցյալ դառնալ»՝ «Մանկության օրեր, երազի նման անցաք, գնացիք...» (Մ. Նալբանդյան):

Թվարկենք մի քանի բայեր, որոնք տարբեր իմաստներով պահանջում են տարբեր ձևավորում ունեցող կառավարվող բառեր՝ անտեսելով տարբեր իմաստների համար ընդհանուր լրացումները⁷:

Աղաղակել—ա) բարձր ձայն արձակել, ճշալ—0

բ) բարձրաձայն մի բան ասել—ինչ, ում

անդրադառնալ—ա) անդրադարձում առաջ բերել, հետադարձ ուղղութիւն ստանալ—ինչից, որտեղից

բ) ազդեցութիւն գործել—ինչի կամ ում

վրա

ապրել—ա) կենդանի լինել, բնակվել—որտեղ

բ) զգալ—ինչ կամ ում

աշխատել—ա) գործ կատարել, ծառայել—որպես ինչ, որտեղ

բ) վաստակել—ինչ

բռնել—ա) համակել, պատշաճել—ինչին

բ) ձեռքի ափի մեջ առնել, ձերբակալել, վարձել—ինչ կամ ում

գործել—ա) գործողութիւն ծավալել, վարվել—0

բ) հյուսել—ինչ, ինչին, ինչից, ինչով

դատել—ա) կարծիք հայտնել, կարծիք կազմել—ինչի կամ ում մասին

բ) քննել, դատապարտել—ում, ինչի

երկարել—ա) երկարաճել—0

բ) ձգել, մեկնել—ինչ, ում

գարկել—ա) բաբախել—0

բ) հարվածել, կրակել, ծեծել, սպանել—ինչ, ում, ինչին

զիջել—ա) տեղի տալ—ում

⁷ Այս մասին տե՛ս նաև Ս. Աբրահամյանի «Բայը ժամանակակից հայերենում» աշխատութիւնը (էջ 662—671):

բ) որևէ բանից հրաժարվել, պակասեցնել—ինչ,

ուսմ

ծայրքել—ա) արտավիժել, դուրս մղվել—0

բ) դուրս մղել, թափել—ինչ

ծանգոտել—ա) ծանգով պատվել, ծանգի գույն ստանալ—
—0

բ) ծանգոտ դարձնել—ինչ

լալ—ա) լաց լինել, արտասվել—0

բ) ողբալ, վիշտ արտահայտել—ինչ, ուսմ,

լսել—ա) հնազանդվել, ենթարկվել—ուսմ

բ) ականջ դնել, ունկնդրել—ինչ, ինչին կամ ուսմ
խաղալ—ա) խաղով զբաղվել, շարժվել—0

բ) մի բան խաղալ, մրցել—ինչ, ուսմ հետ

խանգարել—ա) արգելք լինել—ինչին, ուսմ

բ) խափանել, խախտել, կասեցնել—ինչ

խմել—ա) հարբել—0

բ) հեղուկ նյութ կուլ տալ—ինչ, ինչով, ինչից

խոսել—ա) օգտվել խոսքից—0

բ) ասել, պատմել—ինչ, ինչի կամ ուսմ մասին,

ուսմ հետ

ծաղկել—ա) ծաղիկներ արձակել, բացվել, հասակ առ-
նել—0

բ) ծաղկանկարել—ինչ

համատեղել—ա) համատեղություն մբ աշխատել—ինչուսմ

բ) զուգահեռաբար կատարել—ինչ, ինչին

հոգալ—ա) հոգ տանել—ինչի կամ ուսմ մասին

բ) խնամել, միջոցներ փնտրել—ինչ

հառագայթել—ա) հառագայթ արձակել—0

բ) իրենից իբրև հառագայթ արձակել—ինչ

մաղել—ա) թեթև տեղալ—ինչին, ինչի վրա

բ) մաղով մաքրել—ինչ

մարել—ա) հանգչել—0

բ) հանգցնել—ինչ, ինչով

նվագել—ա) նվագածություն մբ ղեկավարել—0

բ) գործիք նվագել, կատարել—ինչ, ինչով

շատրվանել—ա) ծայթբել, բխել—0

բ) նետել, շատրվան գոյացնել—ինչ, ինչով

շնչել—ա) շնչելու գործողություն կատարել—ինչով
 բ) շնչառություն բերծծել—ինչ, ինչով
 ողբալ—ա) ողբ անել, լացել—0
 բ) սգալ, լալ—ինչ
 պարապել—ա) զբաղվել մի բանով—ինչով
 բ) մի բան սովորել, ուսուցանել—ինչ, ում
 պարզել—ա) բացվել, ամպամածությունն անցնել—0
 բ) բացատրել, կարկառել— ինչ և ում, ինչին և
 ում
 պրծնել—ա) ավարտվել, վերջանալ—0
 բ) ազատվել—ինչից
 գ) վերջացնել, ավարտել—ինչ
 սովորել—ա) վարժվել, ընտելանալ—ինչին և ում
 բ) որևէ բան յուրացնել, սերտել—ինչ, ինչից և
 ումից, ինչով
 սուլել—ա) սուր ձայն արձակել—ինչով
 բ) սուլոցով որևէ բան նվազել—ինչ, ինչով
 սպասել—ա) մեկի գալուն, մի բանի տեղի ունենալուն—
 ինչի

 բ) ակնկալել, կանխատեսել—ինչ, ինչից և ումից
 փչել—ա) օդի հոսանք առաջ բերել—ինչով
 բ) օդի հոսանք ուղղել, նվազել—ինչ, ինչով
 վկայակոչենք գրականությունից քաղված օրինակներ
 նույն բառի տարբեր իմաստներով գործածության՝ տարբեր
 ձևավորում ունեցող լրացումներով.

Բայց մնում էր անոթի ու ապրում էր անհեթեթ (Չար., 2,
 107): Չարենցը խորհ է ապրել իր գրչակից քնկերոջ մահը
 (Ան., 30):

Աշխատում էր գլուխը կախ (Մաթ., 278): Շրջեր ու բռնց-
 փակովով փող աշխատե՜ր (Բաղ., 640):

Այդ ինչ թախիծ է ժամերդ երկարում (Շեքս., 1, 637):
 Շահանդովխար երկարել էր թախտին (Մեղբ., 67):

Զարկել է սուրը մարմարին (Չար., 2, 214): Վտակը զար-
 կում է ավազին, շաշում է, ճշում (Թում., 2, 32):

Եվ ավազե հեղեղներ է անվերջ ժայթքում իր երախից (ՊՄ,
 3, 232): Որոտ նայթյունով մոռյլ ամպերից ժայթքեի բմ-
 բոստ (Թում., 1, 40):

Մորս աշխերն են լացել կոտորածներն հայկական (Շիր., 86): Լալիս է Անուշն երեսին ընկած (Թում., 2, 63):

Մեծ ու փոքր լսում էին Արամին (Քոչ., 52): Ու լսում էի մամուկը լնի (Չար., 1, 37):

Տողերի զուգակցումը չի խանգարում ուրբմին (Զրբ., 310): Որոնք խանգարում էին նրանց ընթացքը (Բակ., 175):

Մաղկել է նորից իմ այգին (Տեր., 247): Եվ եղյամբ ծաղկում էր ծառերը (ՍԶ, 7, 278):

Քաջերն էլ այրից զուռնա-դհուկով նշում են, կանչում ծառոք ձայներով (Թում., 2, 19): Թե երկրագործն է հորովել կանչում (Թում., 1, 18):

Դրսում ոռնածայները մարեցին (Զիւ., 4): Մարելով ու հանգցնելով ամեն տեսակ լապտեր ու լամպ (ՊՍ, 2, 11):

Երկնից կախված նայում էի ես (Չար., 2, 44): Զավեճն այգին ու տունն էր նայում (Մաթ., 100):

Ես շնչում եմ համարձակ (Թում., 1, 27): Շնչեցի հողի քարմուքյունը խոր (Չար., 2, 17):

Նստեճ ողբանք մեր հայրենին խեղճ ու ուրբ (ՊՍ, 3, 227): Ողբաց պանդուխտն անմխիթար (Թում., 1, 20):

Ունկնդրել է նրա ամեն մի խոսքին (Իշխ., 132): Ունկընդրել էր երգերի լուրջյունը (Արամ., 22):

Սարից զով քամի էր փչում (Բակ., 264): Նրանցով փչեմ եղեգնյա փողոց (ՉՍ, 10) և այլն:

Վկայակոչենք կառավարման մեջ բառի իմաստի ունեցած կարևոր դերի այլ փաստ: Նույնարմատ, բայց տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերը կարող են պահանջել նույն հոլովով (կամ կապով և հոլովով) լրացումներ, քանի որ դրանք արմատական իմաստով նույնն են: Օրինակներ.

այցելել և այց, այցելություն—տրական, ուղղական⁸
գեկուցել և գեկույց, գեկուցում—տրական, ինչի մասին
գրուցել և գրույց—բացառական, տրական+մասին, հետ
ընդհարվել և ընդհարում—տրական, տրական+հետ
կշտամբել և կշտամբանք—տրական
հիանալ և հիացում, հիացմունք—գործիական

⁸ Նշում ենք միայն այն ինդիքները, որոնք ընդհանուր են՝ տարբերությամբ տալով հաջորդ էջերում:

նվիրել և նվեր, նվիրում—տրական
ազատել և ազատում, ազատ—բացառական
գոհանալ—գոհ—գոհացում—գործիական
գրկել—գուրկ—գրկանք—բացառական
լիանալ—լի—լիություն—գործիական
ծանոթանալ—ծանոթ—ծանոթություն—տրական, տրական

+ հետ

հավասարվել—հավասար—հավասարում—տրական
հեռանալ—հեռու—հեռացում—բացառական
հպարտանալ—հպարտ—հպարտություն—գործիական
մոտենալ—մոտ—մոտեցում—տրական և այլն:

Նման օրինակների թիվը կարելի է բազմապատկել: Սա սովորական երևույթ է լեզուներում, նաև հայերենում, և մանրամասնություններին կանդրադառնանք գոյականների և ածականների կառավարումը քննարկելիս:

Կառավարման համակարգում բառիմաստի վճռական դերը լավագույնս երևում է նաև այն դեպքերում, երբ բայը գործածվում է փոխաբերական իմաստով, որի հետեանքով խոսքի մեջ ձեռք է բերում այնպիսի իմաստ, որ նրան բնորոշ է խոսքից դուրս⁹, և կառավարումից զուրկ բայը դառնում է կառավարող: Թվարկենք մի քանի բայեր՝ բուրել, մոմռալ, խշշալ, շաշել, մորմոխել, որոտալ, բառաշել, մորկել, մոմնջալ, դոդանջել, քալալ, շեփոքել, հեալ, գոռալ, փրսփրսալ, շառաշել, հեկեկալ, գառանցել, կարկաշել, կոնչալ, մշուշել, դնդնալ, շնջալ, հազալ, մոլտալ, շրշալ և այլն¹⁰:

Չենք վկայակոչում այս բառերի սովորական իմաստները, ինչպես նաև այդ իմաստներով գործածության համապատասխան օրինակներ՝ համարելով դրանք հանրահայտ փաստեր: Բերում ենք միայն փոխաբերական իմաստով գործածության օրինակներ, երբ բառը ձեռք է բերում կառավարման հատկություն: Հարբած մոմոում են ինչ-որ բառեր

⁹ Այս երևույթը կարող է պատճառ դառնալ բայիմաստի փոփոխության, բազմիմաստության և ինչ-որ չափով կապվում է նախորդ երևույթի հետ: Պատահական չէ, որ երբեմն բազմիմաստությունը դժվար է տարբերել փոխաբերական գործածությունից:

¹⁰ Ընթերցողը մանրամասնությունները կարող է գտնել Ա. Աբրահամյանի աշխատությունում (5, էջ 674—681):

(թերթից): Քո փառքին երգ է շրշում շրթերով կոկոն վարդի (ՀՄ. 118): Օնբաշին ինչ-որ հրաման է մոլտում (Քոշ., 29): Ու հեռախոսը ֆրոնտից հագում է շիֆր (Չար., 2, 192): Միրո խոսք է իմ սրտին փսփսում (Չար., 1, 138): Շշնչում էր մայրս բարի աղաչանքները խոսքի (Դավ., 191): Քթի տակ դնդնում էր մի երգ (Բակ., 433): Չմոան գիշերն է մեղմորեն ընկնում և մեծ փողափի դեմքը մշուշում (Տեր., 51): Կոնչալով վերջին հրաժեշտը հայրենի ջրերին (Բակ., 580): Աղբյուր ու գուսան երգ են կարկաչում (ՍԿ, 1, 160): Զառանցում էր մաուզերի կրակոց (Չար., 2, 297): Իմ կարոտները կրծքիդ հեկեկամ (ՎԴ, 44): Ինժեների կրտսեր որդին գաղանի իր հաղթ հեաց (ՆԶ, 1, 500): Մի հավի լուսայգ շեփորեց կաուրներն ի վեր (ՊՍ, 4, 9): Սիրտը հույս ու տագնապ է քայրտում (Գալչ., 148): Թող զանգերը դողանջեն ազատության ավետիս (ՍԿ, 1, 392): Մայրը վերջին պատգամներն է մամնչում (ԶԽ, 63): Սկսեց օպերետից մի եղանակ բառաշել (Հաշեկ, 129): Շաշիր անկումը, վերջը Հիտլերի (ՆԶ, 1, 178): Միայն կաղնին խըշշում էր անասան կովի հպարտության իր երգը հին (ՆԶ, 1, 291) և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ այս բայերի շարքում գերակշռում են հատկապես ձայնելու, հնչարտաբերելու ընդհանուր իմաստ ունեցող, մանավանդ բնաձայնական բայերը, որոնք փոխաբերաբար նշանակում են խոսել, պատմել, ձայնել, երգել և այլն: Ավելացնենք նաև, որ բայերի նման գործածությունները բնորոշ են գեղարվեստական խոսքին:

2.5.6. Կառավարման համակարգում որոշակի դեր են խաղում կառավարող բառի ֆեռականական հատկանիշները: Իբրև այդպիսիք նշում ենք բայի սեռը, որոշ դեպքերում դիմայնությունը և պայմանականորեն՝ խոսքիմասային իմաստը, որի մասին արդեն խոսել ենք (2.5.բ):

Քանի որ բայի սեռը մճռական նշանակություն ունի կառավարման հարցում, ավանդաբար բայի խնդիրները բաժանվել են երկու տեսակի՝ սեռի և իմաստի (բնության), սեռը համարվում է քերականական կարգ, ուստի մի քանի խոսք բայի սեռի մասին:

Ասենք, որ սեռը լեզվական այն հասկացություններից է, որի վերաբերյալ ոչ միայն հայ, այլև առհասարակ լեզվաբա-

նության մեջ կան հակասական կարծիքներ նրա մակարդակային պատկանելության և սեռերի քանակի հարցերում: Վկայակոչենք միայն մեկ կարծիք: Մ. Գոլիսմանը գրում է. «Ոչ միայն հնդեվրոպական..., այլև ուրիշ լեզուներում սեռի կարգը առավել ոչ հստակ, առավել բանավիճային պրոբլեմն է» (տե՛ս 139, էջ 95):

Սեռի հանգամանալից քննությունը մեր նպատակից դուրս է¹¹, և այստեղ կանգրդառնանք պրոբլեմին առնչվող մի հիմնական հարցի. ժամանակակից հայերենում սեռն ի՞նչ արտահայտություն ունի, և տարբեր սեռերի բայերը տարբեր բառե՞ր են, թե՞ նույն բառի քերականական ձևեր: Հայ լեզվաբանների մեծ մասը սեռային զույգերը համարում է բայաձևեր, նույն բայի քերականական տարբեր ձևեր (գրել-գրվել, սիրել-սիրվել, մոտենալ-մոտեցնել-մոտեցվել): Մյուս կարծիքն այն է, որ դրանք տարբեր բառեր են: Մ. Աբեղյանը մասնավորապես գրում է. «Աշխարհաբարում սակայն կրավորականի համար առանձին բայեր են կազմվել կրավորականի հատուկ ու (-վ-—Հ. Հ.) ածանցով. և ինչպես կարդալ բայի դիմաց պատճառականը՝ կարդացնել զատ բայ է, նույնպես և կրավորականը՝ կարդացվել մի առանձին բայ է» (4, էջ 376): Իսկ Գ. Սևակը նշում է, որ սեռի կարգը հայերենում կարող է արտահայտվել երեք տարբեր միջոցներով, և գրում է. «ա. Բառային (լեքսիկական) միջոցով, որը իրականացվում է համապատասխան բառակազմական մասնիկով (ձևույթով), ինչպես այդ տեսնում ենք ժամանակակից հայերենում, որի մեջ կրավորականի -վ- ածանցի առկայությունը մեզ տալիս է համապատասխան ներգործական բայի անկախ կրավորական սեռի բայ, ինչպես օրինակ՝ կանչել||կանչ-վ-ել, սիրել||սիր-վ-ել: Այսպիսի դեպքում ներգործական ու կրավորական բայերը անկախ բառեր են... Սա սեռի արտահայտման ամենակատարյալ ձևն է, որին հասել է հայոց լեզուն իր զարգացման նոր շրջանում» (67, էջ 290):

Մ. Աբեղյանն իր կարծիքի մեջ բավականին հետևողա-

¹¹ Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս մեր «Բայի սեռը և նրա տեղը ժամանակակից հայերենի քերականական համակարգում» հոդվածը (45, էջ 63—75):

Վան էր և սեռը քննում էր շարահյուսական մակարդակում՝ խնդիրներից անբաժան: Ժամանակակից հայերենի սեռի հարցում մենք հետևում ենք Մ. Աբեղյանի (մասամբ նաև Գ. Սեվակի) տեսակետին և տարբեր սեռերի բայերը համարում ենք ոչ թե նույն բայի քերականական (ձևաբանական) ձևեր, այլ տարբեր բառեր (զատ բայ, առանձին բայ, անկախ բայ): Սա նշանակում է, որ սեռային փոփոխությունները մենք ևս դիտում ենք որպես բառակազմական փոփոխություններ, -վ-, -ցն- ածանցները՝ բառակազմական ածանցներ, իսկ սեռը՝ բառաքերականական կարգ (շարահյուսական), քանի որ սեռային իմաստը ըստ էության բայի ներխոսքիմասային իմաստ է, սեռային փոփոխությունը՝ բառակազմական, սեռն արտահայտվում է իբրև բայի և նրան առնչվող առարկաների շարահյուսական հարաբերություն (ներգործական, պատճառական, կրավորական, չեզոք):

Իսկ սիրել և սիրվել, ծեծել և ծեծվել, մոտենալ-մոտեցնել-մոտեցվել և նման բազմաթիվ բայեր արդյոք իրենց բառային իմաստով չիվ տարբեր բառեր են: Այս հարցին պատասխանելու համար պետք է անդրադառնալ լեզվաբանության մեջ առավել վիճելի մեկ ուրիշ՝ բառի պրոբլեմին, որը մեզ շատ հեռուն կտաներ: Հիմնվելով ածանցների տիպերի առանձնացման վերաբերյալ Գ. Զահուկյանի տեսակետի վրա¹², նշենք, որ -վ- և -ցն- ածանցները ժամանակակից հայերենում իմաստահավելական են (62, էջ 158), այսինքն՝ բայը պահպանում է իր արմատական իմաստով պայմանավորված գործողության բնույթը, և ածանցներով կատարվում է իմաստի հավելում՝ կրավորականության, պատճառականության, չեզոքության, որն էլ առաջացնում է ոչ միայն ձևաբանական հարացույցների անդամների կազմության փոփոխություն, այլև շարահյուսական կապակցելիության (աշակերտը հասկացավ դասը—դասը հասկացրին աշակերտին—դասը հասկացվեց աշակերտին ուսուցչի կողմից):

Այլ խոսքով, բայի սեռը համարում ենք բառաքերականական (շարահյուսական) կարգ, այսինքն՝ սեռը պայմանավոր-

¹² Այստեղ օգտվում ենք Գ. Զահուկյանի իմաստահավելական տերմինից, քանի որ նա այս ածանցները իմաստահավելականի մեջ չի դասում:

ված է բառերի ներխուժմասային իմաստով, սեռային փոփոխությունները բառակազմական փոփոխություններ, են, որոնք փոփոխում են նաև բայիմաստը (իմաստահավելում), և դրա հետևանքով առաջանում են շարահյուսական կապակցելիության փոփոխություն, գործողության և գործողությանը առնչվող առարկաների հարաբերության փոփոխություն:

Բայց քանի որ սեռը բայ խոսքի մասին բնորոշ հասկացություն է, անմիջականորեն վերաբերում է բային, և բայակազմությունը որոշ իմաստով նաև ձևաբանություն է (ձևակազմություն)¹³, ուստի սեռը քննվում է (և պետք է քննվի) նաև ձևաբանության մեջ, բայի բաժնում:

Հետևելով հայ քերականագիտության մեջ վաղուց ընդունված ավանդույթին՝ բայի խնդիրները նույնպես բաժանում ենք երկու տեսակի՝ սեռի և իմաստի (բնության)՝ նկատի ունենալով և՛ բառական, և՛ խոսքիմասային, և՛ ներխոսքիմասային իմաստները, թեև ներխոսքիմասային իմաստը որոշակի նշանակություն ունի սեռերը տարբերակելու հարցում: Սեռի խնդիրները (սեռի կառավարում) բնորոշ են ներգործական, պատճառական և կրավորական բայերին, իմաստային խընդիրները՝ բոլոր բայերին:

Կառավարող բառի քերականական հատկանիշներից կառավարման մեջ որոշ դեր է խաղում բայի դիմադնությունը: Խոսքը վերաբերում է միայն ստորոգումային հարաբերությանը կապված ենթակայի և դիմավոր բայ-ստորոգյալի կապին: Եթե ընդունենք ենթակային տրվող իմաստային սահմանումը (խորքային կառուցվածք)՝ մի բան անող կամ եղող առարկան, գործողություն կատարողը, որին որևէ հատկանիշ է վերագրվում, ապա ենթակա պետք է համարենք նաև անդեմ բայի ցույց տված գործողությունը կատարողին, որը, ինչպես հայտնի է, հայ լեզվաբաններից ոմանք կոչում են կողմնակի ենթակա. աշակերտի գնալը, ֆաբի ընկնելը, ըն-

¹³ Հիշենք, որ բառակազմությունն ու ձևաբանությունը երբեմն հստակորեն սահմանադատված չեն, ինչպես՝ լավ և լավություն, կազմ և կազմել բառերում, որոնցում բառակազմությունը նաև ձևակազմություն է, քանի որ ածանցները փոխել են ոչ միայն բառական իմաստը, այլև խոսքիմասային՝ քերականական իմաստը:

կերոջ բերած գիրքը, մօր պատրաստած, դասախոսի ֆենելը և այլն: Անդեմ բայերի «ենթական» սովորաբար արտահայտվում է անհոգ արականով: Իսկ եթե գործողությունը առնվում է դիմավոր ձևով (բայ-ստորոգյալ), ապա այդ գործողությունը կատարողը՝ ենթական արտահայտվում է ուղղականով. աշակերտը գնում է, փարք ընկավ, ընկերը գիրք բերեց, մայրը պատրաստում է, դասախոսը ֆենում է: Նշանակում է՝ ենթական ձևավորման մեջ որոշակի դեր է խաղում բայի դիմայնությունը՝ այն պայմանավորում է ենթականի հոլովը:

2. 5. դ. Կառավարման մեջ որոշակի նշանակություն ունեն հայերենի պատմական-ավանդական գործոնները: Նման կառավարումը Գ. Զահուկյանը կոչում է ձևական-ավանդական: Դա ցույց տալու համար համեմատում է հայերենի և ռուսերենի օրինակները և գրում է. այս «դեպքում լրացման հոլովական ձևավորումը պայմանավորված է տվյալ լրացյալի հետ տվյալ լրացման՝ պատմականորեն ավանդված գործածությամբ (հմմտ. «Գոհ եմ քեզնից» և ռուս. «Доволен тобою», «Վախենում եմ քեզնից» և ռուս. «Боясь тебя»), որոնց դեպքում միևնույն խնդիրների հոլովական ձևավորումը տարբեր է» (62, էջ 424): Նման բազմաթիվ օրինակներ կարող ենք բերել ոչ միայն ռուսերենից: Վերևում նշեցինք, որ կառավարման հարցում որոշակի նշանակություն ունի կառավարող բառի բառական իմաստը: Ըստ երևույթին պատմական-ավանդական գործոնը ինչ-որ տեղ ավելի ուժեղ գործոն է, և նույն իմաստն ունեցող, իմաստային նույն հարաբերությունն արտահայտող կապակցություններում հաճախ տարբեր լեզուներ տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ են պահանջում՝ պայմանավորված լեզվական ավանդույթյամբ:

Կարելի է ասել, որ այս հիմունքով պայմանավորված կառավարումը բնորոշ է հայերենի բայերի մեծ մասին, և գրաբարի համեմատությամբ տարբերությունները այնքան էլ մեծ չեն: Լեզվի զարգացման ընթացքում կառավարման փոփոխություններ, տեղաշարժեր եղել են, և ժամանակակից հայերենն ունենալով կառավարման ընդհանրություններ լեզվի զարգացման նախորդ փուլերի հետ, ունի նաև ոչ քիչ տարբերություններ, որոնք մասամբ բացատրվում են կառավարող

բառի իմաստի փոփոխությամբ¹⁴, հոլովական համակարգում կատարված փոփոխությամբ: Հիշատակենք թեկուզ այն, որ աշխարհաբարը հայցականի և սեռականի առանձին ձևեր չունի, գրաբարում անձի և իրի ուղիղ խնդիրները ձևականորեն չեն տարբերվում՝ դրվելով քերականորեն անփոփոխ ձևով (որոշակի դեպքում՝ զ նախդիրով). «...Ամենայն մեծամեծք և նախարար և ազատ սիրեն գԳնել» (Բուզանդ). «Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն փաշագանգուրն և խայտակն, ահապարեալ հաաֆե գորդիս իւր և գթոռունս...» (Խորենացի). «Աստուածքն ետու՝ քեզ գտէրութիւնդ և զյաղթութիւն...» (Յղիշե) և այլն: Գրաբարյան կառավարումը մասամբ պահպանվել է արևմտահայերենում, որտեղ անձի և իրի ուղիղ խնդիրները ձևականորեն տարբերակված չեն. Ամիսենք ի վեր չէր տեսած իւ մայր: Մանուկը գրկած՝ մայրը իջավ: Ինքը կնանչնար բոլորը (Գ. Աղգարյան, Սև և կարմիր): Այլ օրինակ. Ինչպես գրաբարում, այնպես էլ աշխարհաբարում կրավորական բայերի ներգործող խնդիրը արտահայտվում է բացառականով. Որդի սիրի ի հօրէ և Որդին սիրվում է հորից, իսկ տրականով և կոդմից կապով խնդիրը նոր երևույթ է աշխարհաբարում:

2. 5. է. Կառավարման հարցում որոշակի դեր կատարող այս հիմնական գործոններից բացի նշանակություն ունի նաև կառավարող բառի կազմությունը¹⁵: Ճիշտ է, բառի կազմությունը, կազմության փոփոխությունը ազդում է բառիմաստի վրա, և կազմությամբ պայմանավորված կառավարումն ըստ էության բառիմաստով կամ քերականական իմաստով պայմանավորված կառավարում է, սակայն այս դեպքում նկատի ունենք այն բառախմբերը, որոնք ընդհանուր որևէ ձևվույթ ունեն և դրանով պայմանավորված՝ կապակցական ընդհանրություններ: Պայմանավորված ադ ձևվույթի իմաստով՝ բառերն ի հայտ են բերում կառավարման ընդհանրություններ: Օրինակ. այն բայերը, որոնց վերջին բաղադրիչը կից արմատն է, պահանջում են տրականով խնդիր (Ինչպես

¹⁴ Բառիմաստի փոփոխությամբ պայմանավորված կառավարման տեղադրությունի մասին տե՛ս Ա. Աբրահամյանի աշխատությունը (5, էջ 681—700):

¹⁵ Այս երևույթը ավելի գործուն է և որոշակի ուսերենում:

կից արմատն առանձին). գործակից, մասնակից, կողմնակից, ցավակից, հասակակից, վշտակից և այլն:

Նախածանցավոր կազմութիւնների օրինակներ: Համ-նախածանցով մի շարք բառեր պահանջում են տրականով կամ տրականով ու հետ կապով արտահայտված հոլովական և հոլովակապային լրացումներ՝ պայմանավորված նախածանցի իմաստով: Հայտնի է, որ այս ածանցի իմաստներից մեկը նույն կամ նման բառակազմական իմաստն է, որ հնարավոր է արտահայտել տրականով կամ հետ կապով. վերջինս նշանակում է նաև միասին, նույն անձերի փոխադարձ գործողութիւն. համամիտ, համաձայն, համակարծիք, համանիշ, համախոհ, համատեղել, համընկնել, համադրել և այլն:

Առանձին դեպքերում նախանծանցավոր և այդ ածանցից գուրկ նախատիպ բայերի կառավարման համեմատութիւնը ի հայտ է բերում հետևյալ օրինակափութիւնը. բայն առանց այդ ածանցի կարող է առնել այս կամ այն ձևով արտահայտված լրացում, բայց երբ ավելացվում է նախածանցը, այդ հատկութիւնն ավելի է ընդգծվում, երբեմն էլ ածանցավոր բայն առնում է այլ լրացում: Օրինակներ արտ- նախածանցով. գաղթել և արտագաղթել՝ որտեղից, գրել և արտագրել՝ ինչից, որտեղից, ումից, հանել և արտահանել՝ որտեղից, հոսել և արտահոսել՝ ինչից, որտեղից, մղել և արտամղել՝ ինչից, որտեղից, նետել և արտանետել՝ ինչից, որտեղից, նկարել և արտանկարել՝ ինչից, վիժել և արտավիժել, տպել և արտատպել, փռել և արտափռել և այլն, իսկ արտաբնակեցնել բայն առնում է բացառականով լրացում, որը բնորոշ է նախատիպ բնակեցնել բային:

Ներ- նախածանցով մի շարք կազմութիւններ առնում են ներգոյականով կամ տրականով ու մեջ կապով լրացումներ, քանի որ ներ- ածանցը «ցույց է տալիս գործողութիւնն ուղղվածութիւնը դեպի ներս կամ մի բանի մեջ» (17, էջ 312), և այդ իմաստներն արտահայտվում են կառավարվող բառի ուղղականով կամ ներգոյականով, ինչպես և ներգոյականին համանիշ տրականով ու մեջ կապով: Նախատիպ բայը այդ հատկութիւնը կարող է ունենալ կամ չունենալ. փակել և ներփակել (ներփակում), փաշել և ներփաշել (ներփաշում), առնել և ներառել (ներառում), գրավել և ներգրավել (ներգրավում),

դնել և ներդնել (ներդրում), թափանցել և ներթափանցել (ներթափանցում), հոսել և ներհոսել (ներհոսում), ներանձնանալ, ներարկել և այլն:

Համեմատենք նաև գնահատել և գերագնահատել, դասել և գերադասել, գրել և մակագրել, գրություն և մակագրություն և այլն:

Քիչ ավելի հանգամանորեն — ավոր ածանցի և կառավարման մեջ խաղացած դերի մասին: Ինչպես նշում են Ա. Աբրահամյանը (5, էջ 134) և է. Աղայանը (17, էջ 313), — ավոր ածանցը ժամանակակից հայերենում հանդես է գալիս որպես բայակերտ ածանց և «շատ բայերի մեջ որոշակիորեն իր իմաստով սահմանազատվել է ածականների մեջ ունեցած իմաստից» (17, էջ 313): Ածականակերտ — ավոր ածանցի հիմնական իմաստն այն է, որ ցույց է տալիս մի բան «ունեցող, վրան կրող», իսկ ածականներից կազմված բայերը ցույց են տալիս մի բանով օժտելու իմաստ, որն էլ արտահայտվում է իբրև ներգործականություն՝ գործողության կատարման համար պահանջելով կրող առարկա (անձ), որն էլ պետք է օժտվի այդ հատկությամբ. արատավորել, արժեքավորել, արմատավորել, բեղմնավորել, բեռնավորել, գործիքավորել, գույքավորել, գունավորել, դիմակավորել, դիրքավորել, եղանակավորել, զագսավորել, իմաստավորել, խաչավորել, խրմբավորել, կազմավորել, կալանավորել, հանդերձավորել, հիմնավորել, հողավորել, ձևավորել, շերտավորել, շնչավորել, որակավորել, վարկավորել և այլն:

Այս բայերի մի մասն էլ կազմվում է ուսերեն ՕՅԱ ածանցով կազմված բայերի նմանությամբ (թարգմանությամբ). аттестовать — ատեստավորել, комплектовать — կոմպլեկտավորել, финансировать — ֆինանսավորել (5, էջ 13), նաև ավանսավորել, էկրանավորել և այլն:

Հիմնականում ներգործական սեռի են (հետևաբար ուղիղ խնդիր առնող) այն բայերը, որոնք նշանակում են «նախատիպով նշված առարկան ունենալու իմաստ» և կազմված են — ուտ ածանցով բաղադրված ածականներից (հողոտ — հողոտել, քարոտ — քարոտել, ջրոտ — ջրոտել, արյունոտ — արյունոտել և այլն): Ածականներից կազմված բայերի մեջ պահպանվում է ածականի ածանցական իմաստը, բայերը ցույց

են տալիս որևէ բան ունենալու հատկանիշով բնութագրվող գործողություն և պահանջում են առարկա, որը պետք է կրի այդ հատկությունը. ավագոտ-ավագոտել՝ հողը ավագոտել, արյունոտ-արյունոտել՝ թուղթը արյունոտել, հողոտ-հողոտել՝ ձեռքերը հողոտել, մրոտ-մրոտել՝ երեսը մրոտել, թեփոտել, ջրոտել, փռոտել, փարոտել, կեղտոտել, ներկոտել, ժանգոտել և այլն:

Հետաքրքրական է, որ -ավոր և -ոտ ածանցներով ածականներից կազմված բայերն ունեն հիմնականում բայական ել-ով ածանցը, ի տարբերություն շատ այլ ածականներից կազմված բայերի, որոնք բայանում են -անալ բաղադրությամբ:

Որպես բառակազմություն բայմանավորված կառավարում կարող ենք վկայակոչել վ և ցն ածանցներով տեղծված բայերը, որոնք ունեն իրենց սկզբնատիպ բայերը: Իմաստահավելական այս ածանցները, ինչպես ասել ենք, բային տալիս են սերող բայի համեմատությամբ լրացուցիչ իմաստ և, դրանով պայմանավորված, նոր լրացումներ առնելու հատկություն՝ հաճախ զրկվելով նախկին խնդիրներից, ընդ որում՝ նույն ածանցն ունեցող բայերն ունեն կառավարման ընդհանրություններ. օրորել ծառը և օրորվել ֆամուց, սպանել նապաստակ և սպանվել ռստոդից (ռստոդի կողմից), սիրել աշակերտներին և սիրվել աշակերտներից, ֆնել և ֆնեցնել երեխային, արքնանալ և արքնացնել երեխային, կաթ խմել և կաթ խմեցնել երեխային և այլն:

Կառավարման հետաքրքրական առանձնահատկություններ ունեն հարադրավոր բայերը: Նկատելի է, որ կառավարման մեջ որոշակի դեր են խաղում հարադրության բաղադրիչները. դուրս գալ, դուրս անել, դուրս փաշել (բացառական), վրա տալ, վրա վազել, վրա պրծնել (տրական), բաց անել (ուղղական), զրույց անել (ում հետ, ինչի մասին), խաղ անել (ում հետ), պար գալ (չեզոք), դուր գալ (ում), դուրս գալ (որտեղից, ուր) և այլն: Դա բացատրվում է նրանով, որ «հարադրավոր բայերի սեռը (հետևաբար նրանց իմաստն ու կառավարումը—2. 2.) ոչ թե նրանց բայական բաղադրիչի, այլ հարադրի ու այդ բայական բաղադրիչի միացությունը կազմող բայական բարդության սեռն է» (51, էջ 176): Նկատելի է, որ

որոշ բայեր հարադրվելով իրենց խնդրի հետ և կազմելով բառական մեկ միություն, զրկվում են հարադրի ձևով ու իմաստով խնդրի առնելու հատկությունից. ականջ դնել, ամոքանք տալ, ձայն տալ, ծնունդ առնել, սիրտ աճել, երգում ուտել, դաս առնել, հոտ փաշել, ջանք թափել, պայման կապել, գործի դնել, գլխից հանել, նամփից հանել և այլն: Այս հարցը հանգամանորեն քննված է Ալ. Մարգարյանի «Հայերենի հարադրի բայերը» աշխատությունում, ուստի բավարարվենք այս քանով:

Հարկ ենք համարում ավելացնել, որ բառի կազմության մեջ պայմանավորված կառավարումը որոշ իմաստով պայմանական է, քանի որ կազմությունը, կազմության փոփոխությունը առաջացնում է բառիմաստի փոփոխություն, հետևաբար այն ինչ-որ չափով բառիմաստով պայմանավորված կառավարում է: Բայց բառի կազմության մեջ պայմանավորված կառավարման մասին խոսելիս նկատի ունենք միայն այն բառերը, որոնք ունեն բառակազմական ընդհանուր բաղադրիչ, որն էլ պայմանավորում է այդ բառերի կառավարման ընդհանրությունները:

2. 5. Ը. Կառավարումը պայմանավորող գործոններից է նաև խոսողի նպատակը, հաղորդման բովանդակությունը, այն հարաբերության իմաստը, որ ցանկանում է արտահայտել խոսողը: Ասենք, որ որոշ լեզվաբաններ գերազնահատում են այս գործոնի դերը՝ այն համարելով հիմնականը: Ե. Սկորբլիկովան նշելով բառի իմաստի և քերականական հատկանիշների դերը՝ միաժամանակ գրում է, որ դրանք թեև որոշակի նշանակություն ունեն կառավարման հարցում, բայց «առարկայի հետ որոշակի հարաբերություն արտահայտելու հաղորդակցային պահանջը մշտապես ազդող գործոն է, այդ պատճառով որոշիչ դեր կատարող...» (164, էջ 102—103, 162), և այս բանը նշում է մի քանի անգամ: Այստեղ ուշադրություն պետք է դարձնել հարցի մեկնաբանման ելակետին: Ե. Սկորբլիկովան խոսում է հաղորդակցային պահանջը բավարարելու տեսանկյունից, բնականաբար կառավարումը քննում է հաղորդակցային միավորի՝ նախադասության կառուցվածքում, և այս իմաստով նրա կարծիքը որոշ վերապահություններով ճիշտ է: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ կառավար-

բումբը շարահյուսական հասկացություն է և ամբողջությամբ դրսևորվում է խոսքի մեջ, բայց կառավարում առկա է ոչ միայն նախադասության մեջ, այլև շարահյուսական այլ կառույցներում, որոնք հաղորդակցության միավոր չեն, և, հետևաբար, հաղորդակցային պահանջի բավարարման մասին խոսք լինել չի կարող: Մյուս կողմից, անկախ խոսողի նպատակից, հաղորդակցային պահանջից, բայց ունակ է առնելու այս կամ այն ձևով արտահայտված լրացում, և ի վերջո կառավարումը հոլովական կամ հոլովակապային լրացումներ առնելու, պահանջելու հատկությունն է: Օրինակ. ներգործական սեռի բայերը պահանջում են ուղղականով և տրականով լրացում: Դա նրանց հիմնական շարահյուսական, կապակցական հատկությունն է, այնինչ նախադասության մեջ այդ լրացումը կարող է շարտահայտվել (նա ամբողջ օրը գրում է, նկարում է, կարդում է, ուտում է և այլն), որն ամենեին էլ չի նշանակում, թե այդ բայերը զրկվում են այդ հատկությունից: Խոսողն ինչ նպատակ էլ ունենա, ինչ բովանդակություն էլ ցանկանա արտահայտել, միևնույն է, չի կարող դուրս գալ բառի կառավարման շրջանակներից, կառավարում, որը պայմանավորվում է այլ գործոններով:

Հաղորդման, խոսողի նպատակը դեր է խաղում այն իմաստով, որ հաղորդակցվելիս խոսողը նախադասության մեջ կառավարվող բառը դնում է այն ձևով, որով կարող է արտահայտել այս կամ այն հարաբերությունը: Այս դեպքում հաղորդման համար ոչ կարևոր բառերն ու բառաձևերը, որոնք նույնպես կառավարվում են գերադաս բառից, կարող են անտեսվել, բաց թողնվել, և բառը չի զրկվում այդ անտեսված լրացումներն առնելու հատկությունից: Այս բանի արտահայտություն է այն, որ սովորաբար բազմարժույթ բայի բոլոր լրացումները չէ, որ առկա են խոսքում, նախադասության մեջ: Հիշենք, որ նախադասության համար այնպիսի կարևոր անդամ, ինչպիսին ենթական է, նույնպես նախադասության մեջ կարող է շարտահայտվել: Օրինակ. գրուցել բայը պահանջում է տարբեր լրացումներ՝ գրուցել Լիդբոք հետ դասերի մասին: Եթե խոսողի նպատակն է հաղորդել զրույցի թեման, ապա գործածում է միայն դասի մասին լրացումը. գրուցում էին դասի մասին: Իսկ եթե անհրաժեշտ է շեշտել, որ

զրույցը տեղի է ունենում եղբոր հետ, ապա գործածում է եղբոր հետ լրացումը՝ զրուցում է եղբոր հետ: Իհարկե, երկու լրացումն էլ կարող են արտահայտվել, եթե խոսողի նպատակն է միաժամանակ հաղորդել թե ում հետ և ինչի մասին է զրուցել՝ նա զրուցում էր եղբոր հետ դասի մասին:

Կառավարումը խոսողի նպատակով պայմանավորված կարելի է համարել հատկապես այն դեպքում, երբ առկա են կառավարվող բառի տարբերակներ, այսինքն՝ տարբեր ձևերով արտահայտվում է նույն կամ գրեթե նույն իմաստային հարաբերությունը, ինչպես՝ կախել պատին և պատից, հարցնել մորը և մորից, խնդրել ուսուցչին և ուսուցչից, պատմել դեպից և դեպի մասին, գերազանցել ինչին և ինչից, ուտել հաց և հացից և այլն: Այս տարբերակներից որևէ մեկի ընտրությունը պայմանավորվում է խոսողի նպատակով, քանի որ սրանք ունեն իմաստային նրբերանգներ, և նայած խոսողն ինչ նրբերանգ է ցանկանում արտահայտել:

Նշենք նաև անձի և իրի առումները: Նրբամեն անցողական բայերի կրող խնդիր անձի անունը առնվում է որպես իր և տրականի փոխարեն գործածվում ուղղականով, իրի անունը առնվում է որպես անձ և գործածվում է տրականով՝ պայմանավորված խոսողի վերաբերմունքով, որը ի վերջո նշանակում է նպատակ (բռնել փերի և գերու, խնամել ձի և ձիու):

2.6. Եթե մենք որոշակիորեն առանձնացրինք կառավարման հիմունքները, ապա դա ամենևին չի նշանակում, թե դրանք իրականում գործում են իրարից անջատ-անջատ: Լեզուն համակարգ է, և այդ համակարգի տարբեր մակարդակներին բնորոշ հասկացություններ, երևույթներ, բաղադրիչներ սերտորեն փոխկապակցված են, պայմանավորված միմյանցով, որը լավագույն ձևով արտահայտվում է նաև կառավարման մեջ: Ինչպես ասել ենք, բառի կազմության փոփոխությունը առաջացնում է բառի բառական և խոսքիմասային իմաստի փոփոխություն, որոնցից էլ բխում է քերականական հատկանիշների, ձևերի կազմության և շարահյուսական կապակցելիության փոփոխությունը: Այդպիսի հասկացություններից է բայի սեռը, որը ինչ-որ չափով ներխուժիմասային իմաստի արտահայտություն է, և սեռային փոփոխությունները բառակազմական փոփոխություններ լինելով

հանդերձ՝ փոխում են ներխուժմասային իմաստը, շարահյուսական կապակցելիությունը՝ անմիջականորեն անդրադառնալով կառավարման վրա: Սա նշանակում է, որ կառավարման հիմունքների առանձնացումը ինչ-որ չափով պայմանական է, որ անում ենք ուսումնասիրվող հարցի այս կամ այն կողմը ավելի լավ բացահայտելու, այս կամ այն գործոնի ազդեցությունը ավելի որոշակի ցույց տալու համար:

Բ. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԸՆԴԳՐԿՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

2.7. Կառավարմանը վերաբերող կարևոր հարցերից մեկը նրա ընդգրկման սահմանները պարզելն է, այսինքն՝ կառավարումը բառերի ինչ խմբեր է ընդգրկում, որ խոսքի մասերին և ինչքանով է բնորոշ, շարահյուսական ինչ բնույթի հարաբերություններում է գործում: Դրանով կպարզենք նաև կառավարման տարբերությունը կապակցության մյուս եղանակից՝ առդրությունից, մասնավորապես հոլովական և հոլովականապային առդրությունից: Նախքան այս հարցերին պատասխանելը անհրաժեշտ է պարզաբանել, թե կառավարման ինչպիսի ըմբռնումներ կան, ապա շարադրել մեր ըմբռնումը: Ասենք, որ այս հարցերի մասին մասամբ խոսել ենք այլ հարցերի հետ կապված, և այստեղ հարկ է քիչ ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ դրանց:

Ժամանակակից լեզվաբանական գրականության մեջ առկա է կառավարման երկու հիմնական ըմբռնում՝ լայն և նեղ, իհարկե, ըմբռնումների ներքին տարբերություններով ու տարբեր մեկնաբանություններով:

2.8. Կառավարումը լայն իմաստով ըմբռնող լեզվաբանները կառավարման ոլորտ են ընդգրկում առհասարակ բոլոր հոլովական և հոլովականապային ձևավորումունեցող լրացումները. եթե կապակցության մեջ առկա է հոլովական կամ հոլովականապային լրացում, ստորադաս բառ, ապա որպես կապակցության եղանակ գործում է կառավարումը, գերադաս բառը կառավարող է: Ըստ այս կարծիքի փաստորեն կառավարող են բոլոր այն բառերը (խոսքի մասերը), որոնք կարող են ունենալ հոլովական կամ հոլովականապային լրացումներ: Սա բավականին տարածված կարծիք է, որ գալիս է հնից:

Հիշենք Ա. Պեշկովսկու բնութագրումը. «Կառավարումը գոյականի ստորագասությունն է որևէ այլ բառի» (145, էջ 235): Նա տարբերակում է կառավարման երկու տեսակ՝ ուժեղ և թույլ, որն էլ հետագայում տեղ գտավ շարահյուսական բազմաթիվ աշխատություններում¹⁶: Ա. Պեշկովսկին, ինչպես և նրա շատ հետևորդներ ուժեղ են համարում այն կառավարումը, որի դեպքում կառավարող և կառավարվող բառերի միջև գոյություն ունի «անհրաժեշտ կապ»՝ պայմանավորված կառավարող բառի բառական կամ քերականական իմաստով: Իսկ եթե այդ «անհրաժեշտ կապը» բացակայում է, ապա կառավարումը թույլ է: Որպես թույլ կառավարման տիպական օրինակ Ա. Պեշկովսկին բերում է «Մեռավ փետրվարի 22-ին» կապակցությունը և բացատրում, որ մեռնել բայի փոխարեն կարող ենք դնել ցանկացած բայ, ուստի բառերի միջև «անհրաժեշտ կապը» բացակայում է, և կառավարումը թույլ է: Ինչպես նկատում ենք, այս բացատրության մեջ կա անորոշություն. նախ ինչ է նշանակում «անհրաժեշտ կապ», ապա՝ եթե բառերի միջև չկա «անհրաժեշտ կապ», որը պայմանավորվի գերադասի բառաքերականական հատկանիշներով, ստորագասը նրա պահանջով ընդունի համապատասխան ձև, էլ ի՞նչ կառավարման մասին կարող է խոսք լինել: Ա. Մուխինը իրավացիորեն նշում է, որ ավելի համողիչ կլինեք խոսել մի դեպքում կառավարման գոյության, մյուս դեպքում՝ բացակայության մասին (139, էջ 113, 114, 121):

Ա. Պեշկովսկու տեսակետի նկատմամբ ավելի վճռական է Ե. Շուտովան. «Կառավարում հասկացության քերականական իմաստին վերաբերող վերևում ասված առարկությունների լույսի տակ կառավարման տարբերակումը այսպես կոչված ուժեղ և թույլ տեսակների չի արդարացվում... Կառավարումը բառին կարող է բնորոշ լինել կամ չլինել, բայց այն չի կարող այս կամ այն իմաստով այդ հատկությունը ունենալ շատ կամ քիչ չափերով» (111, էջ 309):

«Грамматика современного русского литературного языка» և «Русская грамматика» (1980) գրքերի հեղինակ-

¹⁶ Ա. Պեշկովսկու և նրա հետևորդների կարծիքների վերլուծությունը տրված է Ա. Մուխինի կողմից (139, էջ 111—119):

ները նույնպես ընդունում են ուժեղ և թույլ կառավարում հասկացությունները՝ տալով քիչ այլ բացատրություն, միաժամանակ տարբերակելով հոլովական առդրությունը (падежное примыкание): «Русская грамматика» գրքում կարդում ենք. «Բայական կառավարման մեջ ընդունված է տարբերակել ուժեղ և թույլ կառավարում: Ուժեղ բայական կառավարմանը վերաբերում են բոլոր այն կապերը, որոնցում իրականացվում են լրացական (восполняющие)՝ հարաբերություններ՝ խնդրային և կոմպլեքսային, խնդրային-պարագայական-լրացական... Թույլ բայական կառավարմանը վերաբերում են բոլոր այն կապերը, որոնց դեպքում խնդրային հարաբերությունները զուգակցվում են որոշչային հարաբերությունների հետ (պարագայական)»... Ուժեղ և թույլ կառավարումը կարող է բավարար չափով որոշակիորեն տարբերակված լինել միակի կապակցություններում: Սակայն երկակի կապակցություններում թույլ կառավարվող ձևերը ներկայանում են որպես պարզ եռանդամ կառույցի կանոնավոր առկա բաղադրիչներ» (160, էջ 25): Մի երկու էջ առաջ խոսելով ուժեղ և թույլ կապի մասին առհասարակ, հիշյալ գրքի հեղինակները նշում են, որ դրանք «անանցանելիորեն իրարից բաժանված չեն», և կան այնպիսի կապակցություններ, որոնցում ստորադաս բառերը համատեղում են ուժեղ և թույլ կապի հատկանիշներ, հատկապես այն դեպքում, երբ առկա են խնդրային և որոշչային (բնութագրական) հարաբերություններ. лечится уколами—чем? и как? гимн труду—чему? и какой?, կամ լրացական և որոշչային. находится поблизости (էջ 20):

Մենք հանգամանորեն չենք խոսում ուժեղ և թույլ կառավարում հասկացությունների մասին, քանի որ ինչպես ռուսերենի քերականության վերջին երկու հրատարակություններում (1970, 1980), այնպես էլ այլ աշխատություններում դրանք բավարար հստակությամբ տարբերակված չեն մի կողմից իրարից, մյուս կողմից հոլովական առդրությունից (հատկապես թույլ կառավարումը):

Ուժեղ և թույլ կառավարում հասկացությունները քննադատված են ռուսերենի ակադեմիական քերականության նա-

խորդ հրատարակությունում (1954): Ներածական բաժնում խոսելով «թույլ կառավարում» հասկացության մասին, Վ. Վինոգրադովը գրում է. «Այս տերմինի շարահյուսական իմաստը ծայր աստիճան հեղհեղուկ է և անորոշ: Այսպես կոչված թույլ կառավարման տիպական դեպքերը և ձևերը ուսումնասիրված չեն: «Թույլ կառավարում» տարտամ տերմինը ի վիճակի չէ ծածկելու կամ քողարկելու նույնիսկ ազատ կապակցությունները՝ մենք ձեզ հետ կամ մենք քեզ հետ (ես և դու կամ դուք նշանակություններով)» (106, էջ 27): Վ. Վինոգրադովի կողմից ասվածը փաստորեն մինչև օրս չի կորցրել իր թարմությունը, թեև բավականին աշխատանք կատարվել է կառավարման ուսումնասիրության բնագավառում:

Ըստ կառավարման նեղ ըմբռնման բոլոր հոլովական և հոլովակապային կապակցություններում չէ, որ իբրև կապակցության եղանակ գործում է կառավարումը, այլ միայն այն կապակցություններում, որոնցում կառավարվող բառի քերականական ձևավորումը որոշակիորեն պայմանավորվում է կառավարողի բառաքերականական հատկանիշներով, նրա պահանջով:

Կան կառավարման այլ ըմբռնումներ, մեկնաբանություններ, այն էլ ոչ քիչ, և բոլորին անդրադառնալու հարկ չկա, շարադրանքի ընթացքում մեր վերաբերմունքը պարզ կդառնա տարբեր տեսակետների նկատմամբ¹⁷:

2. 9. Հայ լեզվաբանության մեջ առհասարակ ուշադրություն չեն դարձրել կառավարման տեսակներին: Ըստ երևույթին բավարար հիմքեր չկան: Առաջիններից մեկը Գ. Զահուկյանն է, որ վերլուծելով հայերենի «կառավարությունը», տարբերակում է ուժեղ և թույլ տեսակները, ուժեղ համարելով այն, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է որոշակի հոլովով կամ կապով և հոլովով ձևավորված լրացում: Կառավարումը թույլ է համարվում, եթե լրացման հոլովական ձևավորումը ավելի շատ կախված է նրա գործառությունից, շարահյուսական դերից ու պաշտոնից, այսինքն՝ լրացյալի և լրացման զուգորդումը կրում է ազատ բնույթ, և լրացյալը

¹⁷ Ինչպես արդեն ասել ենք, այդ ըմբռնումները համեմատաբար ընդարձակ նկարագրված են Ե. Սկոբլիկովայի կողմից (164, էջ 13—20):

կարող է գուգակցվել տարբեր հոլովներով ու կապերով խնդիրների հետ (62, էջ 424): Ասենք, որ այստեղ էլ կա անորոշություն, ուժեղ և թույլ կառավարման սահմանների ոչ հստակ տարբերակում:

Գ. Ջահուկյանը կատարում է կառավարման այլ կարգի բաժանումներ. գործառական-շարահյուսական և ձևական-ավանդական, պարտադիր և ոչ պարտադիր, միակի և բազմակի (բազմակի տարարժեք և բազմակի միարժեք): «Պարտադիր է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում լրացման առկայությունը պարտադիր է, այսինքն՝ լրացյալը չի կարող գործածվել առանց լրացման», «ոչ պարտադիր (ֆակուլտատիվ) է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում խնդրի առկայությունը պարտադիր չէ... Պարտադիր կառավարությունը սոցիորաբար ուժեղ է, ոչ պարտադիրը՝ թույլ» (62, էջ 425): Այս ըմբռնման դեմ նույնպես կարելի է վիճել, քանի որ լրացման պարտադիր և ոչ պարտադիր լինելը ամենից առաջ հաղորդակցման պահանջի բավարարման հետ է կապված և ոչ կառավարող բառի այս կամ այն հասկանիչի, և այս իմաստով նույնիսկ «ամենաթույլ» լրացումը կարող է լինել պարտադիր: Մյուս կողմից էլ, միևնույն է, ուժեղ և թույլ կառավարման սահմանները որոշելը, ինչպես ասացինք, անհնար է, որովհետև չկան միասնական ու որոշակի սկզբունքներ, ավելի ճիշտ, դրանք բավականին սուբյեկտիվ են:

Կառավարման տեսակների մասին խոսում են նաև «Փամանակակից հայոց լեզու» աշխատության հեղինակները, նկատի ունենալով միայն խնդիրների քանակը ինչպես և խնդիրների տարբերակային ձևերի գոյությունը: Նրանք տարբերակում են միակի և կրկնակի «խնդրառություն» հասկացությունները, որ ըստ էության ոչ թե խնդրառության տեսակներ են, այլ արժույթայնություն: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ դժվար է գտնել այնպիսի բայ, որ առնի միայն մեկ «խնդիր», հոլովական կամ հոլովակապային մեկ լրացում, թեև հիշյալ գրքի հեղինակները «խնդրառությունը» վերլուծելիս սկզբում հիմնվում են մեկ խնդրի վրա, այդպես էլ վերնագրելով՝ «Ուղղական հոլովով խնդրառություն», «Տրական հոլովով խնդրառություն» և այլն: Ըստ էության դուրս են

մնում այլ հոլովներով արտահայտված մյուս լրացումները, եռարժույթ, քառարժույթ բայերը:

Մեր օրերի հայ լեզվաբաններից թերևս բացառություն է Գ. Զահուկյանը, որ առաջին անգամ կատարում է բայերի դասակարգումը ըստ արժույթի՝ դրա մեջ ընդգրկելով հոլովական և հոլովակապային լրացումներ, որոնք հանդես են գալիս ոչ միայն որպես խնդիր, այլև պարագա:

Բավարարվելով այսքանով, նշենք, որ մեզ համար ընդունելի չէ կառավարման լայն ըմբռնումը ուժեղ և թույլ տեսակներով, քանի որ, ինչպես ասացինք, դրանց սահմանները որոշելը պարզապես անհնար է: Կառավարում չենք տեսնում բոլոր այն կառույցներում, որոնցում առկա են հոլովական և հոլովակապային ձևավորում ունեցող ստորադաս բառեր: Բայց չէ որ, ի վերջո, բոլոր լրացումները չէ, որ գերադասին կապվում են սերտության նույն աստիճանով և նույնքան անհրաժեշտ են բովանդակային ամբողջականության համար: Այս հարցի լուծման համար մենք բոլորովին այլ ձև ենք առաջարկում, որի մասին կխոսենք քիչ հետո: Նախքան այդ, հարկ ենք համարում նորից անդրադառնալու կառավարման մեր ըմբռնմանը և վերջնականորեն շարադրելու մեր տեսակետը:

2. 10. Կառավարումը որպես ստորադասական կապակցության եղանակ գործում է միայն շարահյուսական այն կառույցներում, որոնցում ստորադաս (կառավարող) բառի հոլովական կամ հոլովակապային ձևավորումը պայմանավորված է գերադասի (կառավարողի) բառաքերականական հատկանիշներով, այսինքն՝ այն դեպքում, երբ կառավարող բառը իսկապես կառավարում է, պահանջում, որ ստորադաս առարկայական իմաստ ունեցող և ընդհանուր կերպով խնդրային հարաբերություն արտահայտող ստորադաս բառը դրվի համապատասխան, պահանջած և անհրաժեշտ ձևով: Հենց սա է կառավարման էությունը և նրա տարբերությունը կապակցության մյուս եղանակներից: Իհարկե, ասածն ամենեւին չի նշանակում, թե բոլոր այն դեպքերում, երբ առկա է կառավարումը, կառավարման տիրույթում ընդգրկված բոլոր կախյալ բառերը կառավարողին կապվում են սերտության նույն աստիճանով: Ելնելով հաղորդման բովանդակության լրիվությունից, մեկի կապը կարող է լինել անհրաժեշտ, հե-

տեաքար ավելի սերտ, մյուսինը՝ պակաս սերտ, որը հնարավոր է պարզել միայն նախադասության մակարդակում, ամբողջ խոսքաշարում: Այդ է պատճառը, որ, ասենք, նույն բառի նույն ձևավորումն ունեցող լրացումը մի նախադասության մեջ կարող է լինել անհրաժեշտ և նույնիսկ պարտադիր, մեկ այլ նախադասության մեջ՝ ոչ անհրաժեշտ: Եվ սովորաբար ոչ անհրաժեշտ լրացումները, ինչպես ասել ենք, կարող են բառական արտահայտություն չստանալ, բայց բառը չի զրկվում այդ լրացումն առնելու կարողությունից: Օրինակ՝ ընկերոջը մատիտով նամակ է գրում, ընկերոջը նամակ է գրում, նամակը մատիտով է գրում, ընկերոջը մատիտով է գրում: Լրացման կարևորությունը ընդգծելու համար լեզուն ունի այլ միջոցներ՝ շարադասություն, տրամաբանական շեշտ. ընկերոջը մատիտով նամակ է գրում, ընկերոջն է մատիտով նամակ գրում, մատիտով է նամակ գրում ընկերոջը և այլն:

2. 11. Իսկ ինչպե՞ս լուծել «ուժեղ» և «թույլ» կառավարում հասկացությունների հարցը: Չէ որ, համենայն դեպս, որոշ հիմքեր լեզուն տալիս է նման բաժանումներ կատարելու:

Ի վերջո ոչ ոք չի կարող առարկել, որ անցողական (ներգործական և պատճառական) բայերի համար ուղիղ խնդիրը անհրաժեշտ լրացում չէ. այդ բայերի առանձնացման հիմքում ընկած է նաև այդ հատկանիշը՝ անձի տրականով և իրի ուղղականով լրացում առնելու հատկությունը: Անցողականներից բացի կան և ուրիշ բայախմբեր, որոնց հաղորդակցային իմաստի լրիվության համար խիստ անհրաժեշտ է այս կամ այն լրացումը, ինչպես՝ հասնել, կաշել, մոտենալ բայերի համար տրականը, հիանալ, պարծենալ, հպարտանալ բայերի համար գործիականը, սկսել, խուսափել, հեռանալ բայերի համար բացառականը և այլն: Բայց եթե նկատի ունենանք, որ մի կողմից կան անցողական այնպիսի բայեր, որոնց համար ուղիղ խնդրից բացի անհրաժեշտ են նաև այլ լրացումներ (տալ՝ ուղղական և տրական, նվիրել՝ ուղղական և տրական, հեռացնել՝ ուղղական և բացառական, միացնել՝ ուղղական, տրական և գործիական և այլն), որոնք ըստ էության «ուժեղ» խնդիրներ են, մյուս կողմից հազարավոր կառավարող բառերի շարքում քիչ քանակությամբ բառախումբ-

քեր կան, որոնք որոշակիորեն պահանջում են այս կամ այն ձևավորումն ունեցող լրացումներ, ապա պարզ կդառնա, որ կառավարման ամբողջական քննության համար այդ բաժանումը (ուժեղ և թույլ կառավարում), անարդյունավետ է, միակողմանի, հաճախ սուբյեկտիվ: Նշանակում է, չանտեսելով «ուժեղ» կառավարման փաստը, միաժամանակ չենք կարող դա առանձնացնել իբրև կառավարման առանձին տեսակ և հարցի լուծման համար առաջարկում ենք բոլորովին այլ սկզբունք, այլ մոտեցում: Հարցը վերլուծելով ամբողջականության, ելնելով կառավարման հիմունքներից, ստորադաս, բառի քերականական ձևավորումից և արտահայտած հարաբերության բնույթից՝ տեսնում ենք, որ կան այնպիսի լրացումներ, որոնք բնորոշ են նույն խոսքի մասին պատկանող բոլոր բառերին՝ պայմանավորված գերադասի խոսքիմասային իմաստով և, ընդհակառակն, կան այնպիսի լրացումներ, որոնք բնորոշ չեն տվյալ խոսքի մասին պատկանող բոլոր բառերին՝ պայմանավորված իբրև գերադաս բառ հանդես եկող բառի ներխոսքիմասային իմաստով, քերականական հատկանիշներով, կազմությանբ: Ելնելով այս հանգամանքից՝ տարբերակում ենք լրացումների երկու տեսակ՝ ընդհանուր և ոչ ընդհանուր կամ հասարակ, մասնավոր և հատուկ: Ընդհանուր կամ հասարակ կոչում ենք այն լրացումները, որոնք բնորոշ են տվյալ խոսքի մասի մեջ մտնող բոլոր բառերին, լրացումը պայմանավորվում է կառավարող գերադաս բառի խոսքիմասային իմաստով, ինչպես տրականով արտահայտված ժամանակի պարագան (տեսնել մայիսին, գնալ մայիսին, հանդիպել մայիսին, ներկայանալ մայիսին, սիրել մայիսին, կարգալ մայիսին, քնել մայիսին, հեռացնել մայիսին, հավաքվել մայիսին և այլն): Մասնավոր, ոչ ընդհանուր կամ հատուկ կոչում ենք այն լրացումները, կառավարվող այն բառերը, որոնք բնորոշ չեն տվյալ խոսքի մասի մեջ մտնող բոլոր կառավարող բառերին, այսինքն՝ լրացումն ու նրա ձևավորումը պայմանավորվում են գերադաս բառի ներխոսքիմասային իմաստով և քերականական հատկանիշներով, ինչպես նաև խոսքիմասային իմաստով: Այդպիսի լրացումներ են հիմնականում խնդիրները, ենթական, ստորոգելին, որոշ պարագաներ: Ինչ-որ տեղ հասարակ կամ ընդհանուր լրացում-

ները համընկնում են «թույլ» կառավարմանը, ոչ ընդհանուր կամ հատուկ լրացումները՝ «ուժեղ» կառավարմանը: Բայց համենայն դեպս դրանք չեն նույնանում, և առաջարկում ենք ընդհանուր և հատուկ լրացումները տարբերակելու լեզվական որոշակի չափանիշներ՝ հիմնված որոշակի սկզբունքների վրա¹⁸:

2. 12. Իսկ ո՞ր դեպքում հոլովական կամ հոլովակապային ձևավորում ունեցող լրացումը գերադաս բառին կապվում է ոչ թե կառավարումով, այլ առդրությունը, ի՞նչ է հոլովական, հոլովակապային առդրությունը, ո՞րն է նրա տարբերությունը կառավարումից: Դրանց տարբերությունը ցույց տալու համար նորից պետք է հիմնվենք բառերի կապակցության, շարահյուսական կառուցցի տարբեր կողմերի՝ ձևի և բովանդակության վրա, այսինքն՝ հաշվի առնենք բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը, ներխոսքիմասային իմաստը, ձևավորումը, արտահայտված հարաբերության իմաստը, և դրանով հարցի պատասխանը կդառնա պարզ ու որոշակի:

Եթե կառավարման մեջ դեր են խաղում գերադասի մի շարք բառաքերականական հատկություններ, ապա «Հոլովական առդրության դեպքում կապը կանխորոշվում է միայն գերադաս բառի խոսքիմասային իմաստով» (160, էջ 21): Հոլովական կամ հոլովակապային առդրությամբ կապակցվում են որոշչային բնույթի լրացումները, երբ որոշիչն արտահայտվում է գոյականի զանազան, հիմնականում ուղղական, տրական հոլովներով և կապով ու հոլովով, և իբրև գերադաս բառեր գործածվում են գոյականները: Որոշիչներն արտահայտում են հատկանշային իմաստ, որևէ կողմից պարզում, լրացնում են գոյականի նշանակությունը, խնդիրները, պարագաները (ոչ ձևի), ենթական, ստորոգելին, ի տարբերություն որոշիչների, գոյականի լրացում չեն լինում (նկատի չունենք բայանուն գոյականները), ցույց են տալիս առարկա, որը կապվում է գործողությանը, առարկայական հանգամանքներ, որոնք առնչվում են գործողությանը: Աշակերտի գիրք, դպրոցի շենք, լեռան ծաղիկ, Արամի նման բան-

¹⁸ Հասարակ և հատուկ լրացումների մասին ավելի հանգամանորեն կխոսենք բայերի կառավարման վերլուծությանը նվիրված բաժնում:

վոր, աստղերի շափ մարդիկ, պիոներ Աշոտ, ուսուցիչ Պետ-
րոսյան և այլ կապակցություններում գոյականի հոլովածե-
րով կամ կապով և հոլովածեով արտահայտվում են հատկա-
նշալին հարաբերություններ, լրացումը ցույց է տալիս գոյա-
կանի հատկությունը, գոյականն առնված է իբրև ածական,
այլ խոսքով՝ ունի ածականական կիրառություն: Այստեղ մի
դեպքում ունենք այլ տերմինով հատկացուցիչ-հատկացյալ
հարաբերություն. հատկացուցիչը հայերենում ունի արտա-
հայտման միակ ձևը՝ անհոդ տրական (գրաբարում՝ սեռա-
կան), այլ ձև բացառվում է, լրացման քերականական ձևա-
վորման հարցում դեր է խաղում միայն լրացյալի խոսքիմա-
սային իմաստը, և բոլոր գոյականներն ունենում են նման
լրացում, նույնիսկ գոյականաբար առնված բառերը:

Մյուս դեպքում ունենք գոյականի ածականաբար գործա-
ծություն՝ որոշիչ-որոշյալի կապակցություն, և միշտ չէ, որ
հնարավոր է դրանք որոշակիորեն տարբերել հատկացուցիչ-
հատկացյալի հարաբերությունից: Պատահական չէ, որ այլ
լեզուներում, մասնավորապես ռուսերենում դրանք չեն
առանձնացվում. նույն մոտեցումն առկա է նաև Մ. Աբեղ-
յանի քերականական համակարգում: Նման կառույցների մի
մասը փոխակերպվում է, և գոյականի փոխարեն գործած-
վում է նույնարմատ ածական՝ գոյական + գոյական → ածա-
կան + գոյական, որոնցում գործում է առգրությունը. աշակե-
րտի տետր → աշակերտական տետր, ուսանողի գիրք → ուսա-
նողական գիրք, պիոների վզկապ → պիոներական վզկապ,
ամռան արև → ամառային արև, լեռան ծաղիկ → լեռնային ծա-
ղիկ: Այլ դեպքերում նման փոխակերպումը կարող է հնարա-
վոր չլինել, բայց փաստ է, որ գոյականը այդ կառույցներում
ունի ածականական գործածություն: Եթե ասածն արտահայ-
տենք մաթեմատիկական հարաբերության սկզբունքով, ապա
կունենանք. $\text{Գ} + \text{Գ} = \text{Ա} + \text{Գ}$, որտեղ $\text{Գ} = \text{Գ}$, հետևաբար $\text{Գ} = \text{Ա}$,
այսինքն՝ գոյական լրացումն իր իմաստային-քերականական
դերով հավասար է ածական լրացմանը:

Ինչ վերաբերում է գոյականի գործիական և բացառական
հոլովներով արտահայտված «որոշիչներին», ապա դրանք
բոլորովին այլ կառույցներ են, որոնց կանդադառնանք հե-
տո:

2.13. Անհրաժեշտ ենք համարում առանձին անդրադառնալ **Ենթակայի** և **ստորոգյալի կապակցությանը**, քանի որ դրա վերաբերյալ կան տարակարծություններ¹⁹։ Ոմանք ենթական և ստորոգյալը համարում են նախադասության հավասարազոր անդամներ, ուրիշները ստորոգյալը համարում են գլխավոր, ենթական նրա քերականական լրացումը։ Այս տարակարծությունները փաստորեն հարցին տարբեր ելակետերից մոտենալու, լեզվաբանական վերլուծության մեթոդների տարբերության արդյունք են։ Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, կա ենթակայի երեք կարգի ըմբռնում՝ իրական ենթակա, հոգեբանական ենթակա, լեզվաֆեռականական ենթակա, տարբերելով նաև ձևական և ոչ ձևական ենթականեր։ Ելնելով այսպես կոչված հաղորդային և հաղորդակցային մակարդակների տարբերությունից՝ նա գրում է. «Առաջին դեպքում բայ-ստորոգյալը հանդես է գալիս որպես առարկաների հարաբերության դրսևորում...», ուստի դառնում է յուրահատուկ կենտրոն, «երկրորդ դեպքում որպես նախադասության կենտրոն հանդես է գալիս այսպես կոչված ենթական, մտքի այն առարկան, որը խոսողի ուշադրության կենտրոնում է»։ Այնուհետև. «Ենթական հաղորդակցային առումով կենտրոնական անդամ է, հաղորդային առումով՝ դիմավոր բայով արտահայտված հարաբերության կողմերից մեկը՝ այսինքն՝ բայական արժույթի մի դրսևորումը, հետևաբար դիմավոր բայի համեմատությամբ լրացական անդամ» (62, էջ 383, 388)։

Զվկայակոչելով այլ կարծիքներ, նշենք, որ ենթակայի ու ստորոգյալի կապակցությունում բաղադրիչների հարաբերությունը քննելիս ամենից առաջ պարզ պետք է լինի մոտեցման ելակետը։ Ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերությունը մենք քննում ենք քերականական տեսանկյունից, շարահյուսական կառույցներում նրանց կառուցվածքային դերից։ Ստորոգյալը նախադասության հիմնական հատկանիշի՝ ստորոգման արտահայտիչն է, ենթական այս իմաստով ունի լրացական դեր, դիմավոր բայի քերականական լրացում է։ Իհարկե, այս տեսակետը նոր չէ լեզվաբանության մեջ։ Հե-

¹⁹ Այս հարցի մասին ավելի հանգամանորեն խոսել ենք «Ենթակայի և ստորոգյալի կապակցության հարցի շուրջ» հոդվածում (47, էջ 40—48)։

ռուն չգնանք: Մ. Աբեղյանը խոսելով ենթակայի ու ստորոգյալի մասին՝ գրում է. «Ենթակա ասվում են, ուրեմն, այն լրացումները, որոնք բացահայտում են բայի դեմքը, որոշ կերպով ցույց տալով անող կամ եղող առարկան, որին վերագրվում է բայիմաստը կամ մի հատկանիշ»²⁰ (հ. 4, էջ 370):

Ռ. Իշխանյանը «Լեզվաբանական վերլուծության սահմանը արդի հայերենում» հոդվածում բայի լրացումների մեջ նշում է նաև ենթական (41, էջ 99): Իսկ է. Աթայանը գրում է. «Ենթակայի մի շարք շարահյուսական առանձնահատկություններ... ստիպում են մտածել, որ այն բային ստորադասված միավոր է, ինչպես խնդիրը» (82, էջ 64):

Վկայակոչենք այլ կարծիքներ: Բենվենիստը նախադասության բոլոր հատկանիշները ստորոգման համեմատությամբ համարելով երկրորդական, գրում է. «...Պարտադիր չէ «սուբյեկտի» (ենթակայի) առկայությունը պրեդիկատի կողքին: Նախադասության ստորոգող անդամը ինքնին բավական է, քանի որ նա է որոշում (детерминирует) սուբյեկտը» (91, էջ 138): Ծ. Կուրիլովիչը նշում է. «Բնորոշել ամբողջ նախադասությունը, նշանակում է բնորոշել նախադասության ստորոգյալը» (129, էջ 53): Այս իմաստով հայտնի են Լ. Տենիերի մտքերը. «Կառուցվածքային և ոչ իմաստային առումով ենթական նույնպիսի լրացում է, ինչպես մյուսները» (188, էջ 109):

Ենթական կառուցվածքային, քերականական իմաստով համարելով դիմավոր բայ-ստորոգյալի լրացում՝ այն ամե-

²⁰ Մեջ բերելով Մ. Աբեղյանի տեսակետը, ասենք, որ նա տարբերում էր ստորադասության երկու տեսակ՝ կախում և ճեղքունակություն. «Ներունակության հարաբերության մեջ լրացումի ցույց տված գաղափարը մտածվում է իբրև իր լրացյալի մեջ արդեն պարունակված և նրա հետ միանում, համաձուլվում է իբրև մի գաղափար, կամ թե լրացումն ըմբռնվում է իբրև իր լրացյալի երկրորդ անգամ կրկնությունն ուրիշ բառով, այնպես որ լրացումն իր լրացյալին ստորադասվելով հանդերձ խոսքի մեջ մի տեսակ նրան հավասար պաշտոն է վարում կամ թե լծորդվում, զուգորդվում է նրան և իր հոլովական ձևով կախված չէ նրանից...» (4, էջ 397): Մենք ամբողջությամբ չենք ընդունում Մ. Աբեղյանի տեսակետը, այլ վկայակոչում ենք միայն այնքանով, որ ենթական ստորադաս է համարում ստորոգյալի նկատմամբ, անվանում է լրացում:

նեին շենք նույնացնում բայական մյուս լրացումներին: Հիշենք, որ քննելով կապակցությունը, այն ըստ բաղադրիչների հարաբերության տեսակի բաժանեցինք երեք խմբի՝ համադասական, ստորադասական և ստորոգումային, իսկ ըստ հարաբերության բնույթի՝ որոշչային, ստորոգելիական, պարագայական, խնդրային և ենթակայական, այսինքն՝ ենթակայի և ստորոգյալի կապակցությունը որոշակիորեն տարբերել ենք և՛ ստորադասական հարաբերությունից, և՛ խնդրային, պարագայական ու ստորոգելիական բնույթի հարաբերություններից: Եթե բայական մյուս լրացումները բնորոշ են և՛ դիմավոր, և՛ անդեմ բայերին, ապա ենթակա ունենում են միայն դիմավոր բայերը, այսինքն՝ սա դիմային կառավարում է, ենթական բայիմաստի և դեմքի լրացում է²¹: Բայի և բայական մյուս լրացումների միջև սովորաբար քերականական համաձայնություն չի լինում, իսկ ենթական և ստորոգյալը քերականորեն համաձայնում են (դեմքով և թվով), որով ենթական տարբերվում է մյուս լրացումներից: Ենթակայի և ստորոգյալի կապակցությունը նախադասության միջուկային կառույցն է, որի ծավալումով ավելացվում են մյուս բառերը՝ ստեղծելով ենթակայի և ստորոգյալի խմբեր:

2.14. Այս համառոտ ակնարկից հետո անդրադառնանք մեր հիմնական հարցին՝ կապակցության ի՞նչ եղանակով են կապվում ենթական ու ստորոգյալը:

Ինչպես ասացինք, ենթական ու ստորոգյալը դեմքով և թվով համաձայնում են, հետևաբար իբրև կապակցության եղանակ գործում է համաձայնությունը: Մյուս կողմից՝ ենթական սովորաբար դրվում է ուղղական հոլովով²², արտահայտվելով գոյականով կամ գոյականաբար գործածված այլ

²¹ Նկատի չունենք այսպես կոչված «կողմնակի ենթական», որը ոչ թե քերականական, այլ սոսկ իմաստային առումով է ենթակա:

²² Ժամանակակից հայերենում, ինչպես առաջին անգամ արձանագրել է Ս. Աբրահամյանը, ենթական կարող է դրվել նաև բացառական հոլովով: Այս գրքերից ձեռք գրադարձում կա: Այս գործվածքից ամեն խառնուրդ վաճառում է (10, էջ 26): Այս մասին խոսվում է նաև «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատությունում (12, էջ 142—143): Հասկանալի է, սա տարածված երևույթ չէ և պայմանավորվում է մի քանի բայերի իմաստով, ինչպես և կազմությամբ ու դիմայնությամբ:

խոսքի մասով ու գոյականանիշ դերանունով: Ճիշտ է, դա չի պայմանավորվում ստորոգյալի (բայի) ներխոսքիմասային իմաստով, սեռով, կազմությամբ, ինչպես բայական մյուս լրացումները, սակայն պայմանավորվում է բայ-ստորոգյալի այլ հատկանիշներով՝ խոսքիմասային իմաստ, դիմայնություն, հետևաբար յուրահատուկ կառավարում է:

Ենթակայի և ստորոգյալի կապակցությունը այլ բնույթի կապակցություններից տարբերվում է նրանով, որ այստեղ միաժամանակ գործում են կապակցության երկու եղանակ՝ համաձայնություն և կառավարում (միայն հոլովական):

Այսպիսով՝ կառավարումն իբրև կապակցության եղանակ գործում է ենթակայական, ստորոգելիական, խնդրային և պարագայական բնույթի հարաբերություններում, կառավարում առկա չէ որոշչային բնույթի հարաբերություններում, և գոյականի հոլովաձևերով կամ կապով և հոլովաձևով արտահայտված որոշիչները լրացյալին կապվում են հոլովական կամ հոլովակապային առդրությամբ:

2.15. Այժմ ընդհանրացված ձևով անդրադառնանք այն հարցին, թե կառավարումն իբրև բառերի ստորադասական կապակցության եղանակ ինչքանով է կապվում լեզվի նախորդ երկու մակարդակների՝ բառական և ձևաբանական մակարդակների հետ, քանի որ երեքն էլ գործ ունեն բառերի հետ՝ բառն ուսումնասիրելով տարբեր ելակետերից: Սա հայտնի փաստ է, և այս մասին հարկ չկա խոսելու: Իհարկե, հետագա վերլուծությունների ընթացքում այս պրոբլեմին բազմիցս առիթ կունենանք անդրադառնալու, թեև այս մասին արդեն որոշ բան ասել ենք նաև կառավարման հիմունքները քննելիս:

Բառի կապակցելիությունն առհասարակ (բառի շարահյուսությունը) պայմանավորվում է կապակցվող բառերի (և՛ գերադաս, և՛ ստորադաս), բառային, խոսքիմասային իմաստներով, քերականական հատկանիշներով և քերականական ձևավորումով: Օրինակ. մի կողմից խմել բայը ուղղակի իմաստով առնում է այնպիսի լրացումներ, որոնցով անվանվող առարկան կարող է խմվել և դառնալ խմելու մի-

չոց²³. ջուրը, գինին, հյութը, կաթը խմել բաժակով, գդալով, ամանով և այլն, մյուս կողմից էլ ջուրը, գինին, հյութը, կաթը չեն կարող դառնալ ուտել բայի լրացումներ:

Ապա. մոտենալ բայը կարող է առնել տրականով լրացում (անտառին, գետին, քաղաքին), հեռանալ բայը՝ բացառականով (անտառից, գետից, քաղաքից), մեկնել բայը չի կարող առնել տրականով լրացում, բայց սովորական են բացառականով և ուղղականով լրացումները՝ մեկնել կարելի է ֆաղափից ֆաղափ, գյուղից ֆաղափ, արտասահման և այլն, բայց ոչ գետից կամ գետ: Այդպես էլ՝ ծիծաղել ընկերոջ վրա, բայց ոչ ընկերոջ մասին:

Սրանք ընդհանուր հարցեր են, իսկ քանի որ մեզ հետաքրքրում է կառավարումը, ուստի այս հարցերը քննում ենք կառավարման հայեցակետից:

Բառի բազմաթիվ ու բազմազան հատկանիշներից շարահյուսության մեջ ուշադրության են առնվում միայն նրանք, որոնք դեր են խաղում կապակցության մեջ, այն է՝ բառիմաստը և բառի կազմությունը, որի փոփոխությունն առաջացնում է բառիմաստի և կապակցելիության փոփոխություն: Շարահյուսության մեջ բառը բազմիմաստ լինել չի կարող և խոսքում, նախադասության մեջ ձեռք է բերում այնպիսի իմաստներ, որոնք չունի կապակցությունից դուրս իբրև բառարանային միավոր (168, էջ 19): Բառը շարահյուսական հարաբերությունների մեջ է մտնում և դառնում հարաբերությունների արտահայտիչ, կատարում է այս կամ այն գործառույթը՝ պայմանավորված ոչ միայն բառական իմաստով, այլև քերականական ձևով, այլ բառերի հետ ունեցած շարահյուսական կապով: Պատահական չէ, որ նույն բառի քերականական տարբեր ձևեր կամ տարբեր բառերի քերականական նույն ձևերը շարահյուսական տարբեր դիրքերում, նախադասության մեջ կատարում են տարբեր պաշտոններ՝ արտահայտելով շարահյուսական տարբեր իմաստներ, տարբեր հարաբերություններ, որն էլ բառի շարահյուսական իմաստն է: Օրինակ. գնալ գյուղ և տեսնել գյուղ, տեսնել գյուղ և տեսնել կով: Նշանակում է, շարահյուսության համար էական դեր ունեն բառի

²³ Բոլոր, հատկապես ընդհանուր լրացումները նկատի չունենք:

և՛ բառական իմաստը, և՛ քերականական ձևն ու իմաստը:

Շարահյուսության համար որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում այն, որ արմատով և արմատական իմաստով նույն, բայց տարբեր խոսքի մասերի պատկանող, խոսքիմասային իմաստով ու ձևաբանական հատկանիշներով տարբեր բառերը հաճախ հանդես են բերում շարահյուսական կապակցելիության ընդհանրություններ. հեռու-հեռանալ-հեռացում՝ վտանգից, վնաս-վնասել-վնասակար՝ արտադրությանը, մոտ-մոտենալ-մոտեցում՝ հարցին և այլն:

Այլ խոսքով, բառն ունի իր շարահյուսությունը, լեզվի մեջ կա բառի շարահյուսություն հասկացությունը, որը «Русская грамматика» գրքում բնութագրվում է այսպես. «Իմաստակիր բառի՝ իբրև այս կամ այն ձևով այլ բառեր ստորադասելու հատկությունը, բառի կապակցելու կարողությունը կազմում է բառի շարահյուսության բնագավառը» (160, էջ 6): Նշանակում է, յուրաքանչյուր բառ օժտված է շարահյուսական կապակցելիության որոշակի հատկությամբ, կարող է կապվել բառերի մի մասի հետ, մյուսների հետ՝ ոչ:

2.16. Այժմ կառավարման՝ իբրև բառերի շարահյուսական կապակցության եղանակի և ձևաբանության կապի մասին, պարզելու, թե ձևաբանական ինչ հարցեր են առնչվում կառավարմանը, որ խոսքի մասերին է բնորոշ՝ մանրամասնությունները թողնելով համապատասխան խոսքի մասի կառավարման վերլուծությանը նվիրված բաժնում: Բնականաբար պետք է նկատի ունենանք կառավարման տիրույթի բոլոր բառերը՝ և՛ գերադաս, և՛ ստորադաս:

Ինչպես ասել ենք արդեն, կառավարման մեջ որոշակի դեր են խաղում կառավարող բառի խոսքիմասային պատկանելությունը, քերականական-ձևաբանական հատկանիշները: Առհասարակ բառերի քերականական ձևերն ունեն իրենց շարահյուսական գործառույթը, որն ամբողջությամբ կարող է հիմնվել ձևաբանական իմաստի վրա (160, էջ 7), և բառի ձևը ինքնին սահմանափակում է նրա շարահյուսական կապակցելիությունը, իմաստային ծավալումը, բառի շարահյուսական իմաստը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ձևաբանական ընդհանուր իմաստի մասնավոր արտահայտություն: Այդ է պատճառը, որ շարահյուսական բոլոր կիրառություններում բառի

ձևաբանական իմաստն իրեն զգալ է տալիս, և հետագայում, ինչպես կերևա կառավարման գործնական վերլուծության ու նկարագրության, կադապարման ընթացքում, մենք ավելի հաճախ նշելու ենք ոչ թե շարահյուսական այն հարաբերությունը, որ արտահայտվում է տվյալ ձևով, այլ հոլովածեր կամ կապն ու հոլովածներ:

Կառավարումով փաստորեն արտահայտվում են առարկայանիշ բառերի՝ գոյականների գանազան բնույթի հարաբերություններ կառավարող բառի հետ: Նշանակում է, կառավարման ոլորտ կարող են ընդգրկվել բոլոր գոյականները, երբ հանդես են գալիս որպես կառավարվող բառեր՝ առանձին հոլովածներով կամ կապերի հետ:

Ժամանակակից հայերենում իբրև կառավարող բառեր ամենից առաջ հանդես են գալիս բայերը. կառավարումը բխում է բայի խոսքիմասային էությունից: Կառավարումը բնորոշ է նաև գոյականների մի մասին (բայանուն գոյականներ), ածականների մի մասին (հատկապես բայահաղորդ որակական ածականներ) և կապերին: Մյուս խոսքի մասերին կառավարումը բնորոշ չէ, հանդիպում են մի քանի բառեր շարահյուսական որոշ կիրառություններում, որոշ կապակցություններում (մակբայ, թվական, ձայնարկություն):

Կառավարման համակարգում յուրահատուկ դիրք ունեն կապերը. մի կողմից նրանք հանդես են գալիս որպես բաղնիք կառավարվող բառեր, ավելի ճիշտ, քերականական հարաբերությունների արտահայտիչներ, մյուս կողմից կառավարող են գոյականների նկատմամբ:

2.17. Կառավարմանը վերաբերող տեսական հարցերի, այն պայմանավորող հիմունքների, գործոնների, ընդգրկման սահմանների վերլուծության արդյունքներն ամփոփենք.

ա. Իբրև բառերի ստորադասական (նաև ստորոգումային) կապակցության եղանակ, ըստ կառավարվող բառի ձևավորման կառավարումը լինում է անմիջական և ոչ անմիջական (հոլովական և հոլովակապային):

բ. Կառավարումը հիմնականում պայմանավորվում է կառավարող բառի բառական, խոսքիմասային, ներխոսքիմասային իմաստներով, քերականական հատկանիշներով, լեզ-

վական ավանդույթյամբ, ինչպես նաև կառավարող բառի կազմությամբ, հաղորդման նպատակով, որոնք կարող են դեր խաղալ և՛ առանձին-առանձին, և՛ միաժամանակ: Կառավարվող բառի ձևավորման հարցում կարող է դեր խաղալ նաև նրա բառական կամ ներխոսքիմասային իմաստը:

գ. Կառավարման վերլուծության լեզվական տարրական միավորը շարահյուսական նվազագույն կառույցն է, սակայն քանի որ բառերը մեծ մասամբ բազմարժույթ են, և բնականաբար կառույցը դառնում է բազմանդամ, հանդես գալով որպես ավելի մեծ միավորների՝ համակցված կառույցների և նախադասության կազմիչ, ուստի կառույցի կազմիչ տարրերի՝ շարահյուսությունների հարաբերության բնույթը հաճախ պարզվում է այլ կառույցների, միավորների հետ ունեցած հարաբերությամբ: Այդ պատճառով անհրաժեշտ դեպքերում անցնում ենք համակցված կառույցների, նախադասության ենթամակարդակ:

դ. Բառի կառավարման առանձնահատկությունները, արժույթը, ստորադաս կառավարվող բառերի իմաստային հարաբերությունը լավագույնս պարզվում են կառավարման տիրույթում: Տիրույթը բաղկացած է կառավարող գերադաս բառից և նրանից կախյալ կառավարվող ստորադաս բառերից: Կառավարման տիրույթը իբրև շարահյուսական հասկացություն կարող է լինել և՛ նախադասության, և՛ բառակապակցության բաղադրիչ՝ շնչանանալով շարահյուսական նվազագույն կառույցին, որը առանձին դեպքերում կարող է համընկնել կառավարման տիրույթին կամ լինել նրա բաղադրիչ:

ե. Կառավարումն ընդգրկում է խնդրային, ենթակայական, ստորոգելիական և պարագայական հարաբերություններ՝ արտահայտվելով որպես խնդրառություն, ենթակառություն, ստորոգառություն և պարագառություն: Կառավարվող լրացումները բաժանում ենք երկու մասի. ընդհանուր կամ հասարակ, որ բնորոշ են բոլոր կառավարող բառերին (բայերին) և ոչ ընդհանուր կամ հատուկ, որ բնորոշ չեն տվյալ խոսքի մասին պատկանող բոլոր բառերին:

զ. Կառավարումը բնորոշ է բայերին, գոյականների և ածականների մի մասին և կապերին, ինչպես նաև առանձին մակբայների, թվականների և ձայնարկությունների:

Ժամանակակից հայերենի կառավարման գործնական վերլուծությունը՝ կառավարման արտահայտությունը կատարելու ենք ըստ առանձին խոսքի մասերի՝ բացահայտելով յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունները:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

3.1. Ժամանակակից հայերենի կառավարման գործնական վերլուծությունն ու նկարագրությունը հնարավոր է կատարել տարբեր ելակետերով, տարբեր մոտեցումներով: Ինչպես շատ այլ լեզվաբաններ, այնպես էլ մենք նախընտրում ենք քննությունը կատարել ըստ կառավարող բառի խոսքիմասային պատկանելության: Դրանից կարող է այն տպավորությունն առաջանալ, որ շարահյուսական կապակցության եղանակը, շարահյուսական երևույթը վերլուծում-նկարագրում ենք ձևվաբանական հիմունքով, անցում ենք կատարում ձևաբանական մակարդակ, բայց ամենևին էլ այդպես չէ:

ա. Լեզվական ավելի բարձր մակարդակի միավորների համար ստորին մակարդակի միավորները կառուցվածքային տարրեր են, և, հետևաբար, բարձր մակարդակի միավորը վերլուծելիս հասնում ենք նախորդ մակարդակի միավորներին, որոնցով պայմանավորվում է առաջինի կառուցվածքը:

բ. Խոսքի մասերը բառերի այնպիսի ընդհանուր խմբեր են, որոնցում ընդգրկված բառերն ունեն ոչ միայն ձևաբանական հատկանիշների ընդհանրություններ, այլև շարահյուսական կիրառության, կապակցելիության ընդհանրություններ:

գ. Կառավարումը վերլուծելիս-նկարագրելիս պետք է ընտրել այնպիսի ձև, որը հնարավորություն տա հիմնվելու կառավարման հիմքում ընկած, կառավարումը պայմանավորող ավելի շատ հիմունքների վրա: Նույն խոսքի մասի մեջ մըտնող բառերն ունեն այնպիսի ընդհանրություններ, որոնք ըն-

կած են կառավարման հիմքում. խոսքի մասային և ներխոս-
քի մասային իմաստ, քերականական-ձևաբանական հատկա-
նիշներ, բառակազմական ընդհանրություն: Սա նշանակում
է, որ կառավարումն ըստ խոսքի մասերի քննելիս գործ կու-
նենանք բառերի այնպիսի խմբերի հետ, որոնք համատեղում
են կառավարման ավելի շատ հիմունքներ: Ավելացնենք նաև,
որ կառավարվող բառի արտահայտած շարահյուսական հա-
րաբերությունների հիմքում ընկած է կառավարվող բառի (գո-
յականի) տվյալ ձևի ձևաբանական ընդհանուր իմաստը:

3.2. Իսկ ինչ հերթականությամբ պետք է կատարել ժա-
մանակակից հայերենի կառավարման վերլուծությունն ու
նկարագրությունը:

Նպատակահարմար է սկսել բայական կառավարումից:

ա. Կառավարումն ըստ էության ամենից ավելի բնորոշ է
բային: Մյուս խոսքի մասերի՝ գոյականի, ածականի կառա-
վարումն ինչ-որ չափով հիշեցնում է բայի կառավարում,
քանի որ հիմնականում կառավարող են բայահաղորդ գոյա-
կաններն ու ածականները, այն բառերը, որոնք բայերի հետ
ունեն բառարմատի ընդհանրություն, որից էլ բխում են
իմաստային ու կապակցական ընդհանրությունները:

բ. Նախադասության կառուցվածքում դիմավոր բայն առ-
հասարակ կենտրոնական, գերիշխող դիրք է գրավում իբրև
նախադասության հիմնական հատկանիշի՝ ստորոգման ար-
տահայտիչ, կառուցի միջուկային անդամ, կառուցվածքային
կենտրոն:

գ. Բային ստորադաս բառերը կարող են արտահայտել
տարբեր բնույթի ամենաշատ հարաբերություններ՝ ենթակա-
յական, խնդրային, պարագայական և ստորոգելիական:

Բային կարող են ստորադասվել ոչ միայն գոյականներն
ու գոյականանիշ գերանունները, այլև դերբայները, հատկա-
պես անորոշ դերբայը զանազան հոլովաձևերով:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Սերող (ներգործական, չեզոք) և սերված (պատճառական, կրավորական) բայերի կառավարումը: Ստորոգելի պահանջող բայեր: Անորոշ դերբայով լրացում պահանջող բայեր: Շարժում ցույց տվող բառերի կառավարումը: Ասացական բայեր: Բայերի կառավարման տարբերակներ:

3. 3. Բավականին դժվար խնդիր է գտնել քննության այնպիսի ձև, ելակետ, որն ապահովի բայական կառավարման արդյունավետ ու ամբողջական վերլուծությունը, որը վերացնի ներքին հակասությունները, կրկնությունները: Հրապարակի վրա եղած ուսումնասիրությունների քննական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առկա են տարբեր մոտեցումներ ու ելակետեր. ըստ բայերի իմաստային խմբավորումների՝ հիմնված ներխոսքիմասային իմաստների վրա, ըստ կազմության, սեռի, արժույթի, ըստ «ուժեղ» և «թույլ» կառավարման, անմիջական և ոչ անմիջական, ըստ կառավարվող բառի ձևավորման և այլն: Սակայն, ինչպես ասել ենք, յուրաքանչյուր հարցի քննություն ձեռնարկելիս պետք է վերլուծաբար մոտենալ եղած ձևերին ու եղանակներին, մեթոդներին ու մոտեցումներին, հաշվի առնել քննության նպատակը, ուսումնասիրության բնույթը և ընտրել այնպիսի ձև, որը զերծ լինի մինչ այդ եղածների թույլ կողմերից, ներքին հակասություններից, հարցն ընդգրկի ամբողջությամբ: Եվ, ի վերջո, այլ է պրոբլեմի մենագրական ուսումնասիրությունը, այլ է այդ պրոբլեմի այնպիսի քննությունը, որը դառնում է «ուղեկցող», առնչվում է քննված այլ հարցերի կամ ավելի ընդհանուր բնույթի աշխատության առանձին բաժին է: Ելնելով վերոհիշյալից, ծանր ու թեթև անելով զանազան բնույթի աշխատություններում առկա մոտեցումները, ձևերը, եղանակները, տեսությունները, նպատակահարմար ենք համարում ժամանակակից հայերենի կառավարումը վերլուծելնկարագրել հետևյալ համակարգով:

ա. Հայտնի է, որ հարցի արդյունավետ քննության համար պետք է որոշակիորեն տարբերել առաջնայինն ու երկ-

քորդայինը, հնարավորության դեպքում պարզեցնել քննության նյութը, կառուցել ու նրա կաղապարը, դառնել հիմնականը, տարբերակիչը:

Ինչպես ասել ենք, կան բային բնորոշ հոլովական ու հոլովակապային այնպիսի լրացումներ, որոնք բնորոշ են բոլոր բայերին՝ պայմանավորված խոսքիմասային իմաստով, անկախ նրա ներխոսքիմասային իմաստից, սեռից, կազմությունից: Օրինակ. տրականով արտահայտված ժամանակի պարագան, ներգոյականով տեղի պարագան¹, բացառականով պատճառի պարագան և այլն, որոնք բնորոշ են բոլոր բայերին: Սրանք կոչել ենք ընդհանուր կամ հասարակ լրացումներ, ի տարբերություն այն լրացումների, որոնք բնորոշ են ոչ բոլոր բայերին, պայմանավորված են բայի ներխոսքիմասային իմաստով, սեռով, կազմությամբ: Այդպիսիք են ուղղականով և տրականով արտահայտվող ուղիղ խնդիրը (անցողական՝ ներգործական և պատճառական բայեր), ներգործող խնդիրը բացառականով կամ տրականով ու կողմից կապով (կրավորական բայեր), տրականով հանգման անուղղակի խնդիրը, ստորոգելին, վերաբերության խնդիրը, որոշ պարագաներ և այլն: Ի տարբերություն առաջինների, սրանք կոչում ենք ոչ ընդհանուր կամ հատուկ լրացումներ: Ելնելով այս տարբերակումից՝ քննությունը և կաղապարը պարզելու նկատառումով նախ պարզում ենք հոլովական և հոլովակապային ձևավորում ունեցող ընդհանուր լրացումները, որ կարող են առնել բոլոր բայերը և, իբրև ընդհանուր, քննությունից դուրս ենք թողնում, պայմանականորեն անտեսում ենք:

բ. Հաշվի առնելով բայակազմությունը և նրա իմաստային-քերականական դերը, ելնում ենք այն տարբերակումից, որ բայերը լինում են սկզբնաձևային և ոչ սկզբնաձևային (Ա. Աբրահամյան) կամ սերող և սերված (Գ. Ջահուկյան): Այս տարբերակումը ստեղծում է հայերենի բայի բավականին կուռ համակարգ, քանի որ սկզբնաձևային, սերող բայերը ներգործական են և չեզոք, իսկ ոչ սկզբնաձևային, սերված

¹ Նկատի առնենք, որ ժամանակակից հայերենում ոչ բոլոր գոյականների ներգոյականն է գործածական. գոյականի ներխոսքիմասային և բառական իմաստները մտցնում են որոշ սահմանափակումներ:

բայերը՝ պատճառական և կրավորական (նաև շեղոք)։ Այնուհետև, դրանով պարզ կդառնա, թե բայածանցները սեռի համակարգում և բայիմաստի փոփոխության, շարահյուսական կապակցելիության (այս դեպքում՝ կառավարման) մեջ ինչ դեր ունեն, որն է նրանց լեզվական-արտահայտչական արժեքը։ Դրանով իսկ մեր վերլուծության ընթացքում կհետևենք այն պահանջին, որ քննության հիմքում ընկած կլինեն կառավարման ավելի շատ հիմունքներ։

զ. Այս սկզբունքով բայերը նախ բաժանելով երկու մեծ խմբերի (սերող և սերված), ապա ավելի փոքր խմբերի (ներգործական, շեղոք, պատճառական, կրավորական, որն ըստ էության սեռային բաժանում է), այնուհետև դրանք խմբավորում ենք ըստ արժույթի՝ հաշվի առնելով ոչ ընդհանուր լրացումների քանակը, հնարավորության դեպքում կատարելով ներտեսակային իմաստային խմբավորումներ։

Բազմարժույթ բայերի կառավարումը քննելիս դուրս ենք գալիս շարահյուսական նվազագույն կառույցի շրջանակներից և հարցը քննում կառավարման տիրույթի շրջանակներում։ Ենթական որպես դիմավոր բայերի համար ընդհանրական լրացում, կաղապարներում չենք ընդգրկում։ Բայց սա չի նշանակում, թե ենթական առհասարակ անտեսում ենք. կան դեպքեր, երբ ենթական նույնպես անհրաժեշտ է բայի կառավարման տիրույթի ամբողջական կաղապարը բանաձևելիս, մանավանդ երբ վերլուծում ենք նախադասությունները, նրկատի ենք առնում խորքային կառուցվածքը, քննում գործողությանն առնչվող առարկաների և գործողության փոխհարաբերությունը, հատկապես կրավորական և պատճառական բայերի դեպքում։ Բայց առհասարակ մակերեսային կառուցվածքը քննելիս առաջնորդվում ենք այն սկզբունքով, որ եթե համեմատվող կառույցներն ունեն նույն ձևավորումն ունեցող (նաև իմաստային նույն հարաբերությունն արտահայտող) ընդհանուր անդամը, ապա այն որպես ոչ տարբերակիչ կառույթ է անտեսել. (մաթեմատիկայի մեջ այս երևույթը կոչվում է կրճատում), որը, ինչպես ասել ենք, ավելի է պարզում կառույցի կառուցվածքն ու նկարագրական կաղապարը, քննությունը դարձնում ավելի արդյունավետ։

զ. Բայերի կառավարման քննության ամբողջականությունը

պահանջում է անդրադառնալ կառավարման տարբերակներին, քանի որ ժամանակակից հայերենում կան բազմաթիվ բայեր, որոնք առնում են տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ և արտահայտում են իմաստային նույն կամ գրեթե նույն հարաբերությունը: Նման բայերը ուրիշ որևէ ընդհանրությունամբ խմբավորել հնարավոր չէ, ուստի դրանք պետք է քննել առանձին:

3.4. Բայերի կառավարումը քննելիս պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալը. կան բայական այնպիսի կազմություններ (բարդ բայեր), որոնց վերջին բայական բաղադրիչն առանձին վերցրած ինքնուրույն կառավարող բայ է, իսկ մյուս՝ նախադաս անվանական բաղադրիչն այդ բայի խնդիրն է, այսինքն՝ բաղադրիչների շարահյուսական կապը մթագնած չէ, և բաղադրությունը շարահյուսորեն վերլուծելի է: Եվ քանի որ բայ-բառն իր ներսում արդեն ունի իր խնդիրը, ուստի ամբողջ բաղադրությունը սովորաբար զրկվում է այդ իմաստով խնդիր առնելու հատկությունից, բայց պահպանում է այլ խնդիրներ առնելու հատկությունը: Օրինակ. **արծաթագոծել** բայի **գոծել** բաղադրիչն առանձին վերցրած պահանջում է ուղղականով և գործիականով ոչ ընդհանուր լրացումներ՝ խնդիրներ. բաժակը **արծաթով** **գոծել**: **Արծաթագոծել** բայի մեջ **արծաթ** բաղադրիչն արտահայտում է գործիական հոլովի իմաստ, և այդ պատճառով **արծաթագոծել** բայն այլևս այդ իմաստով գործիականով լրացում չի առնում՝ բաժակը **արծաթագոծել**:

Այդպիսի բայերի օրինակներ. **ոսկեգոծել** (= **ոսկով** **գոծել**), **արևագոծել** (= **արևով** **գոծել**), **բրոնզագոծել**, **արծեֆագրկել** (= **արծեքից** **զրկել**), **ազատագրկել**, **աղագրկել**, **անտառագրկել**, **աստիճանագրկել**, **բովանդակագրկել**, **գահագրկել**, **քթագրկել**, **խմստագրկել**, **ծայնագրկել**, **ծայնակցել** (= **ծայնը** **կցել**), **դիբբորոշել** (= **դիրքը** **որոշել**), **աշխտորոշել**, **կարգորոշել**, **անտառապատել** (= **անտառով** **պատել**), **աղյուսապատել**, **մարմառապատել**, **ապակեպատել**, **պաստառապատել**, **խնապատել**, **ծաղկապատել**, **մշուշապատել**, **կանաչագարդել** (= **կանաչով** **զարդարել**), **գորգագարդել**, **ծառագարդել**, **նախազագարդել**, **աստղագարդել**, **ասֆալտածածկել**, **ավազածածկել**,

ատումագերծել, աղագերծել, գագագերծել, միշուկագերծել, ագոտագերծել, դասաբաշխել, դերաբաշխել և այլն:

Նման բայերի նկատմամբ (զօծել և ոսկեզօծել, զերծել և աղագերծել) պետք է ունենալ տարբերակված մոտեցում. քանի որ նրանց անվանական բաղադրիչն ունի տարբեր հոլովական իմաստներ, բայը զրկվում է այդ իմաստով լրացում առնելու հատկությունից, հետևաբար հիշյալ բարդ բայերը հանդես են գալիս իբրև բայական առանձին միավորներ՝ տարբերվելով վերջին բայական բաղադրիչից արժույթով:

Կան նաև այնպիսի բարդ բայեր, որոնք վերջին բայական բաղադրիչից տարբերվում են այն իմաստով, որ առնում են այնպիսի լրացում, որ չի առնում վերջին բայական բաղադրիչն առանձին գործածվելիս: Օրինակ. **ՀԱՐԱԽԱՍԵԼ** բայը բացի բացառականով և մասին կապով արտահայտված լրացումներից պահանջում է նաև տրականով անձի խնդրի (ընկերոջը, հարևանին), հատկանիշ, որից զուրկ է **ԽՈՍԵԼ** բաղադրիչն առանձին վերցրած: Նման տարբերություններ ունեն լուծել և ամուսնալուծել, գրել և սղագրել, ընկնել և համընկնել և այլ բայեր: Նման բայերը, հասկանալի է, նույնպես պետք է քննել իբրև առանձին բայեր:

Բայց հիշյալ բայերի կողքին կան այնպիսի բաղադրյալ կազմություններ, որոնք կառավարման էական տարբերություններ հանդես չեն բերում՝ համեմատած վերջին բայական բաղադրիչի հետ, պահանջում են նույն լրացումները: Սրանք հիմնականում այնպիսի բայեր են, որոնց նախադաս բաղադրիչը գոյական չէ. ձևել և այլաձևել, գրել և գաղտնագրել, փաշել և առաջփաշել, հատել և բաժանահատել, դատել և բռնադատել, ձգել և երկարաձգել, հյուսել և խառնահյուսել, սուզել և խորասուզել, մազել և կրկնամազել, գրել և հեռագրել, ջրել և մաքրաջրել, խառնել և միախառնել, կիզել և ողջակիզել և այլն: Այսպիսի բայերի քանակը բավականին շատ է, և սրանք քննարկման ոլորտ չենք ընդգրկում:

* * *

3. 5. Նախորդ էջերում նշեցինք, որ բայական լրացումները բաժանում ենք երկու խմբի՝ ընդհանուր և հատուկ, ոչ

ընդհանուր: Այժմ անհրաժեշտ է որոշակի աղյուսակներով, փաստերով, հաշվումներով պարզել, թե որ լրացումներն են բնորոշ բոլոր բայերին: Սրա համար մենք կազմել ենք հետևյալ աղյուսակը ըստ հոլովների: Վերցրել ենք տարբեր խմբերի հիսուն բայ՝ նկատի ունենալով բայերի այն հասկանիշները, որոնք նշանակություն ունեն կառավարման հարցում՝ ներխուսքիմասային իմաստ, սեռ, կազմություն: Հայտնի է, որ ինչքան մեծ լինի ընտրանքը (այս դեպքում բայերի քանակը), այնքան տվյալները կլինեն հավաստի: Բայց ըստ երևույթին այս դեպքում քանակը գրեթե նշանակություն չունի, որովհետև սկզբում վերցրել էինք երեսուն բայ, ապա ավելացրինք ևս քսանը, և տվյալների տարբերություն չառաջացավ:

Հաշվումները կատարել ենք ըստ հոլովների և տվյալ հոլովաձևի շարահյուսական կիրառությունների: Բայց այստեղ կա մի լուրջ դժվարություն: Հայտնի է, որ նախադասության անդամների, այս դեպքում գոյականի զանազան հոլովաձևերով արտահայտված լրացումների տարբերակման հարցում բավականին շատ են տարակարծությունները ոչ միայն լրացումների բնույթի որոշման (խնդիր, պարագա), այլև դրանց քանակի վերաբերյալ: Շատ են մանրատումները՝ բայերի իմաստային տարբեր խմբերի համար առանձնացնում են բազմաթիվ խնդիրներ, պարագաներ: Մենք չենք ընդունում նման մանրատումները. բերականությունն առաջին հերթին գործ ունի ընդհանրացումների հետ, հետևաբար նախադասության անդամների առանձնացումներն էլ պետք է լինեն առավել ընդհանրացված: Ելնելով այս նկատառումներից, յուրաքանչյուր հոլովից վերցնում ենք այն կիրառությունները, այն անդամները, որոնք ճանաչված են լեզվաբաններից շատերի կողմից, տեղ են գտել դպրոցական ծրագրերում և դասագրքերում: Մենք այստեղ բերում ենք ոչ բոլոր հոլովները, թեև հաշվումները կատարել ենք բոլորը նկատի ունենալով: Տեղ խնայելու նպատակով կտանք ուղղական, տրական և բացառական հոլովների հիման վրա կազմված աղյուսակները, իսկ գործիական և ներգոյական հոլովների՝ տվյալները:

Ուղղական հոլով

Բայեր	Ստորոգելի	Իրի ուղիղ խնդիր	Տեղի պարագա	Ժամա- նակի պարագա	Չափի պարագա
1. սիրել	—	+	—	+	+
2. ուտել	—	+	—	+	+
3. ազատել	—	+	—	+	+
4. ընթերցել	—	+	—	+	+
5. ծածկել	—	+	—	+	+
6. առկայծել	—	—	—	+	+
7. քնել ²	—	—	—	+	+
8. հոգնել	—	—	—	+	+
9. ծիծաղել	—	—	—	+	+
10. մեղմանալ	—	—	—	+	+
11. օրորվել	—	—	—	+	+
12. մոռացվել	—	—	—	+	+
13. հարուցվել	—	—	—	+	+
14. հիմնավորվել	—	—	—	+	+
15. շեղվել	—	—	+	+	+
16. հիշեցնել	—	+	—	+	+
17. բնականցնել	—	—	—	+	+
18. նստեցնել	—	+	—	+	+
19. իջեցնել	—	+	+	+	+
20. թթվեցնել	—	+	—	+	+
21. կոչել	+	+	—	+	+
22. անվանել	+	+	—	+	+
23. թվալ	+	—	—	+	+
24. որոշել	—	+	—	+	+
25. փորձել	—	+	—	+	+
26. ձգտել	—	—	—	+	+
27. դադարել	—	—	—	+	+
28. հրամայել	—	—	—	+	+
29. ուղարկել	—	+	+	+	+
30. զնալ	—	+	+	+	+
31. կանգնել	—	—	—	+	+
32. արշավել	—	+	+	+	+
33. հարձակվել	—	—	—	+	+
34. պատմել	—	+	—	+	+
35. մտածել	—	+	—	+	+
36. զրուցել	—	—	—	+	+
37. լսել	—	+	—	+	+
38. կպչել	—	—	—	+	+
39. տալ	—	+	—	+	+
40. մոտենալ	—	—	—	+	+
41. հասնել	—	—	+	+	+
42. նստոտել	—	—	—	+	+
43. սանրվել	—	—	—	+	+
44. համբուրվել	—	—	—	+	+
45. պոկոտել	—	+	—	+	+
46. կոտրատել	—	+	—	+	+
47. սկսել	—	+	—	+	+
48. ստանալ	—	+	—	+	+
49. ելնել	—	—	+	+	+
50. հեռանալ	—	—	+	+	+

² Նկատի շունենք բնել բայի արմատով արտահայտված «ենթերին» խնդիրը՝ բուն բնել:

Տրական հոլով

Բայեր	Անձի ուղիղ խնդիր	Հանգման խնդիր	Նպատակի պարագա	Տեղի պարագա	Ժամա- նակի պարագա
1. սիրել	+	—	—	+	+
2. ուտել	+	—	—	+	+
3. ազատել	+	—	—	+	+
4. բնթերցել	—	+	—	+	+
5. ծածկել	—	—	—	+	+
6. առկայծել	—	—	—	+	+
7. քնել	—	—	—	+	+
8. հոգնել	—	—	—	+	+
9. ծիծաղել	—	—	—	+	+
10. մեղմանալ	—	—	—	+	+
11. օրորվել	—	—	—	+	+
12. մոռացվել	—	—	—	+	+
13. հարուցվել	—	+	—	+	+
14. հիմնավորվել	—	+	—	+	+
15. շեղվել	—	—	—	+	+
16. հիշեցնել	+	+	—	+	+
17. բնակեցնել	+	—	—	+	+
18. նստեցնել	+	—	+	+	+
19. իջեցնել	+	—	—	+	+
20. թթվեցնել	—	—	—	+	+
21. կոշել	+	—	+	+	+
22. անվանել	+	—	—	+	+
23. թվալ	—	+	—	+	+
24. որոշել	+	—	—	+	+
25. փորձել	+	—	—	+	+
26. ձգտել	—	+	—	+	+
27. դադարել	—	—	—	+	+
28. հրամայել	+	+	—	+	+
29. ուղարկել	+	+	+	+	+
30. գնալ	—	—	+	+	+
31. կանգնել	—	—	—	+	+
32. արշավել	—	—	+	+	+
33. հաբձակվել	—	—	—	+	+
34. պատմել	—	+	—	+	+
35. մտածել	—	—	—	+	+
36. զրուցել	—	—	—	+	+
37. լսել	—	+	—	+	+
38. կաշել	—	+	—	+	+
39. տալ	+	+	—	+	+
40. մոտենալ	—	+	—	+	+
41. հասնել	—	+	—	+	+
42. նստոտել	—	—	—	+	+
43. սանրվել	—	—	—	+	+
44. համբուրվել	—	—	—	+	+
45. պոկոտել	—	—	—	+	+
46. կոտրատել	—	—	—	+	+
47. սկսել	—	—	—	+	+
48. ստանալ	+	—	—	+	+
49. ելնել	—	—	+	+	+
50. հեռանալ	—	—	—	+	+

Ք ա ց ա ո ա կ ա ն հ ո լ ո վ

Ք ա յ ե ր	Ա ն ջ ա տ մ ա ն խ ն դ ր	Մ ա ս ն ա կ ա ն խ ն դ ր	Վ ե ր ա ռ ե ռ ու թ յ ա ն խ ն դ ր	Ն ե ր դ ո ծ ո ղ խ ն դ ր	Տ ե ղ ր պ ա ռ ա գ ա	Ժ ա մ ա ն ա կ և ա լ ա լ ա գ ա	Պ ա տ ճ ա ռ և պ ա ռ ա գ ա
1. ս ր ե ի	—	+	—	—	+	+	+
2. ու տ ե ի	—	+	—	—	+	+	+
3. ա զ ա տ ե ի	+	+	—	—	+	+	+
4. ը ն թ ե ր ց ե ի	—	+	—	—	+	+	+
5. ծ ա ծ կ ե ի	+	+	—	—	—	+	+
6. առ կ ա յ ծ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
7. ք ն ե ի	—	—	—	—	—	+	+
8. հ ո ղ ն ե ի	—	—	—	—	—	+	+
9. ծ ի ծ ա ղ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
10. մ ե ղ մ ա ն ա լ	—	—	—	—	—	+	+
11. օ թ ո թ վ ե ի	—	—	—	+	—	+	+
12. մ ո ո ա ց վ ե ի	—	—	—	—	—	+	+
13. հ ա թ ու ց վ ե ի	+	—	—	+	+	+	+
14. հ ի մ ն ա վ ո թ վ ե ի	—	—	—	+	+	+	+
15. շ ե ղ վ ե ի	+	—	—	+	+	+	+
16. հ ի շ ե ց ն ե ի	+	+	+	—	+	+	+
17. բ ն ա կ ե ց ն ե ի	—	+	—	—	—	+	+
18. ն ս տ ե ց ն ե ի	—	+	—	—	+	+	+
19. ի չ ե ց ն ե ի	—	+	—	—	+	+	+
20. թ թ վ ե ց ն ե ի	—	+	—	—	—	+	+
21. կ ո չ ե ի	—	—	—	—	—	+	+
22. ա ն վ ա ն ե ի	—	—	—	—	—	+	+
23. թ վ ա լ	—	—	—	—	—	+	+
24. ո թ ո շ ե ի	+	—	—	—	+	+	+
25. փ ո թ ձ ե ի	—	+	—	—	+	+	+
26. ձ գ ա ե ի	—	—	—	—	+	+	+
27. դ ա զ ա թ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
28. հ թ ա մ ա յ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
29. ու ղ ա թ կ ե ի	—	+	—	—	+	+	+
30. գ ն ա լ	—	—	—	—	+	+	+
31. կ ա ն գ ն ե ի	—	—	—	—	+	+	+
32. ա թ շ ա վ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
33. հ ա թ ձ ա կ վ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
34. պ ա տ մ ե ի	+	+	+	—	+	+	+
35. մ տ ա ծ ե ի	—	—	+	—	+	+	+
36. զ թ ու ց ե ի	—	—	+	—	+	+	+
37. չ ա ե ի	+	+	—	—	+	+	+
38. կ ա շ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
39. տ ա լ	+	+	—	—	+	+	+
40. մ ո տ ե ն ա լ	—	—	—	—	+	+	+
41. հ ա ս ն ե ի	—	—	—	—	+	+	+
42. ն ս տ ո տ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
43. ս ա ն թ վ ե ի	—	—	—	—	+	+	+
44. հ ա մ թ ու թ վ ե ի	—	—	—	+	+	+	+
45. պ ո կ լ ո տ ե ի	+	+	—	—	+	+	+
46. կ տ թ ա տ ե ի	+	+	—	—	+	+	+

Բայեր	Անշատական խնդիր	Մասնական խնդիր	Վերաբերում թիվն խնդիր	Ներդրող խնդիր	Տեղի պարագա	Ժամանակի պարագա	Պատճառի պարագա
47. սկսել	+	—	—	—	+	+	+
48. ստանալ	+	+	—	—	—	—	—
49. ելնել	—	—	—	—	+	—	—
50. հեռանալ	+	—	—	—	+	—	+

Նույն ձևով կազմել ենք նաև գործիական և ներգոյական հոլովներով արտահայտվող լրացումների աղյուսակը:

3. 6. Ի՞նչ է պարզվում աղյուսակների փաստերի վերլուծությունից:

Ուղղական հոլով. Աղյուսակում չենք ընդգրկել ենթական, որն ընդհանուր է բոլոր դիմավոր բայերի համար: Ուղղական հոլովով արտահայտվող ընդհանուր կամ հասարակ լրացումներ են ժամանակի և չափի պարագաները. սիրել, ֆնել, օրորվել, հիշեցնել, կոշել, որոշել, ուղարկել, պատմել, կպչել, նստոտել, սկսել գիշերը, մեկ օր:

Տրական հոլովով արտահայտվող ընդհանուր կամ հասարակ լրացումներ են ժամանակի և որոշ վերապահություններ տեղի պարագաները. սիրել, ֆնել, օրորվել, հիշեցնել, կպչել, որոշել, ուղարկել, պատմել, կպչել, նստոտել, սկսել, մայիսին և կամուրջին³:

Բացառական հոլովով արտահայտվող ընդհանուր լրացումներ են ժամանակի և պատճառի պարագաները, որոշ վերապահություններ նաև տեղի պարագան. սիրել, ֆնել, ուղարկել, օրորվել, հիշեցնել, կպչել, որոշել, պատմել, նստոտել, սկսել մայիսից, ուրախությունից և տնից:

Գործիական հոլովով արտահայտվող ընդհանուր լրացումներ են ժամանակի, ձևի, հիմունքի պարագաները. սիրել, ֆնել, օրորվել, հիշեցնել կպչել, որոշել, ուղարկել, պատմել, սկսել, նստոտել, կարգալ հանույժով, գիշերով, որոշումով:

Ներգոյական հոլովով, որն առհասարակ ունի սահմանա-

³ Անորոշ դերբայով արտահայտվող նպատակի պարագան չկատի չունենք:

փակ կիրառություն, արտահայտվող ընդհանուր լրացումներ են տեղի և ժամանակի պարագաները. սիրելի, բնել, օրորվել, հիշեցնել, որոշել, ուղարկել, պատմել, կպչել, սկսել փողոցում, հնում:

Ինչպես տեսնում ենք, ընդհանուր կամ հասարակ լրացումներ են հիմնականում պարագաները: Հայերենում չկա մի աջնպիսի բայ, որ այս կամ այն հոլովով արտահայտվող որևէ լրացում չպահանջի: Սակայն խոսելով ընդհանուր լրացումների մասին, պետք է նկատի ունենալ հետևյալը. ոչ բոլոր գոյականներն են, որ այս կամ այն իմաստով հոլովական լրացումներ են լինում: Դա բացատրվում է նրանով, որ շարահյուսական այս կամ այն իմաստի արտահայտման հարցում կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն ստորագասի քերականական ձևը, այլև բառական իմաստը, և հենց վերջինս էլ մտցնում է սահմանափակում: Օրինակ. բոլոր հոլովներով արտահայտված ժամանակի պարագա առնելը բնորոշ է բոլոր բայերին, բայց այդ իմաստով լրացում են լինում ոչ բոլոր գոյականները, նույնիսկ ժամանակային իմաստ ունեցող ոչ բոլոր բառերը: Կամ. ներգոյականով ժամանակի պարագան նույնպես ընդհանուր լրացում է, բնորոշ բոլոր բայերին, բայց այդ իմաստով կարող են գործածվել ընդամենը մի քանի բառեր և բառակապակցություններ, ինչպես՝ հնում, անցյալում, նախնադարում, մեր օրերում, ներկայում, հիմագերոդ դարում և այլն:

3.7. Հայտնի է, որ որոշ խնդիրներ և պարագաներ ունեն նաև հոլովակապային արտահայտություն: Քանի որ կառավարման ոլորտ ընդգրկվում են այդ հոլովակապային լրացումները, ուստի բային բնորոշ ընդհանուր կամ հասարակ լրացումների պատկերը ամբողջացնելու համար կազմենք նաև հոլովակապային լրացումների աղյուսակը: Այս դեպքում աղյուսակները կազմում ենք այլ սկզբունքով: Բայերը թողնելով նույնը՝ հոլովների փոխարեն վերցնում ենք միայն կապերը, նկատի ունենալով, որ կապվող բառի քերականական ձևավորումը չի պայմանավորվում բայով, այլ միայն կապի պահանջով, և վերջինս էլ՝ բայի պահանջով: Իսկ ինչպե՞ս ընտրել կապերը: Քանի որ կապերի թիվը սահմանափակ է, ուստի հնարավոր է նման աղյուսակ կազմել բոլոր կապերի համար:

Բայց դա նպատակահարմար չէ: Հայտնի է, որ կապերն ըստ արտահայտած հարաբերության իմաստի բաժանվում են մի քանի խմբերի, և այդ խմբերի ներսում որոշ կապեր համանիշներ են, կարող են փոխարինել միմյանց, որոշ կապեր էլ բազմիմաստ են: Նկատի ունենալով կապերի այս առանձնահատկությունը, յուրաքանչյուր իմաստային խմբից ընտրում ենք մեկ-երկու օրինակ ավելի քնորոշ իմաստով՝ հիմնը վելով Վ. Առաքելյանի «Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները», Ս. Աբրահամյանի «Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» և Մ. Ասատրյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր» աշխատություններում կատարված խմբավորումների վրա: Ընտրել ենք 26 կապ, առավել զործածական կապերի մոտ մեկ երրորդը:

1. Տարածական—մեջ, վրա, մոտ, դեպի, դիմաց, միջև.
2. Ժամանակային—հետո, մինչև, նախքան, առաջ.
3. Վերաբերության—մասին, առթիվ.
4. Բացառման—բացի, պահանջ, փոխանակ, հանդերձ.
5. Հիմունքի և պատճառի—ըստ, պատճառով, շնորհիվ.
6. Նպատակի—համար.
7. Բացահայտման—իրև.
8. Ձևի—պես.
9. Չափի—չափ.
10. Ընդդիմության—դեմ.
11. Միասնության—հետ.
12. Ներգործության—կողմից.

Բայեր	1. Տարածական						2. Ժամանակային			
	մեջ	վրա	մոտ	դեպի	դիմաց	միջև	հետո	նախքան	մինչև	առաջ
1. սիրել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
2. ուտել	+	+	+	—	+	—	+	+	+	+
3. ազատել	+	+	+	—	+	—	+	+	+	+
4. ընթերցել	+	+	+	—	+	—	+	+	+	+

Բայեր	1. Տարածական						2. Ժամանակային			
	մեջ	վրա	մոտ	դեպի	դիմաց	միջև	հետո	նախօրան	մինչև	նախա
5. ծածկել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
6. առկայծել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
7. քնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
8. հոգնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
9. ծիծաղել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
10. մեղմանալ	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
11. օրորվել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
12. մոռացվել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
13. հարուցվել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
14. հիմնավորվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
15. շեղվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
16. հիշեցնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
17. բնակեցնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
18. նստեցնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
19. իջեցնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
20. թթվեցնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
21. կոշել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
22. անվանել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
23. թվալ	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
24. որոշել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
25. փորձել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
26. ձգտել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
27. դադարել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
28. հրամայել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
29. ուղարկել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
30. գնալ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
31. կանգնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
32. արշավել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
33. հարձակվել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
34. պատմել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
35. մտածել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
36. զրուցել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
37. լսել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
38. կպչել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
39. տալ	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
40. մոտենալ	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
41. հասնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
42. նստոտել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
43. սանրվել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
44. համբուրվել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
45. պոկոտել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
46. կոտորատել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
47. սկսել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
48. ստանալ	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
49. ելնել	+	+	+	—	+	+	+	+	+	+
50. հեռանալ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Բալեր	3. Ներդր- ծության		4. Վերա- բերության		5. Բացառ- ման				6. Պատճա- ռի և հի- մունքի		
	կողմից		մասին	առթիվ	առանց	բացի	փոխանակ	հանդերձ	ըստ	պատճառով	շնորհիվ
1. սիրել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
2. ուտել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
3. ազատել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
4. բնթերցել	—	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+
5. ծածկել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
6. առկայծել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
7. քնել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
8. հոգնել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
9. ծիծաղել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
10. մեղմանալ	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
11. օրորվել	+	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
12. մոռացվել	+	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
13. հարուցվել	+	—	+	—	+	+	+	+	+	+	+
14. հիմնավորվել	+	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
15. շեղվել	+	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
16. հիշեցնել	—	+	—	+	+	+	+	+	+	+	+
17. բնականացնել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
18. նստեցնել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
19. իջեցնել	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+
20. թթվեցնել	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+
21. կոշել	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+
22. անվանել	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+
23. թվալ	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+
25. որոշել	—	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+
26. փորձել	—	—	+	—	+	+	+	+	+	+	+
27. ձգտել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
28. դադարել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
29. հրամայել	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+
30. ուղարկել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
31. գնալ	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
32. կանգնել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
33. արշավել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
34. հարձակվել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
35. պատմել	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
36. մտածել	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+
37. գրուցել	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+
38. լսել	—	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+
39. կպչել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
40. տալ	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
41. մոտենալ	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
42. հասնել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+

Քալեր	3. Ներդրում- ծուծյան		4. Վերա- բերուծյան		5. Բացառ- ման				6. Պատճառ- որ և հի- մունքի		
	կողմից		մասին	առթիվ	առանց	բացի	փոխանակ	հանդերձ	բոստ	պատճառով	չնորհիվ
43. նստոտել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
44. սանրվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
45. համբուրվել	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+
46. պոկոտել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
47. կոտորատել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
48. սկսել	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
49. ստանալ	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
50. հեռանալ	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+

Քալեր	7. նպատակի		8. Բացահայտման		9. ԶԼԻ		10. Զախի		11. Շնորհիմուծյան		12. Միանուծյան	
	համար	իրրև	պես	չափ	չափ	չափ	չափ	չափ	չափ	չափ	չափ	չափ
1. սիճեզ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2. ուտել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3. աղատել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4. բնթերցել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5. ծածկել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6. առկայծել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7. քնել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8. հոգնել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9. ծիծաղել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10. մեղմանալ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11. օրորվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
12. մոռացվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
13. հարուցվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
14. հիմնավորվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
15. շեղվել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
16. հիշեցնել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
17. բնակեցնել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
18. նստեցնել	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Բայեր	7. Նպատակի	8. Բացահայտման	9. Ձևի	10. Չափի	11. Ընդգրկումից լան	12. Միասնություն
	համար	իրրև	պես	չափ	դեմ	հետ
19. Իջեցնել	+	+	+	+	—	+
20. Թթվեցնել	+	+	+	+	—	+
21. Կռել	+	+	+	+	—	+
22. անվանել	+	+	+	+	—	+
23. Թվալ	+	+	+	+	—	+
24. որոշել	+	+	+	+	—	+
25. փորձել	+	+	+	+	—	+
26. ձգտել	+	+	+	+	—	+
27. դադարել	+	+	+	+	—	+
28. հրամայել	+	+	+	+	—	+
29. ուղարկել	+	+	+	+	+	+
30. գնալ	+	+	+	+	+	+
31. կանգնել	+	+	+	+	+	+
32. արշավել	+	+	+	+	+	+
33. հարձակվել	+	+	+	+	+	+
34. պատմել	+	+	+	+	—	+
35. մտածել	+	+	+	+	+	+
36. զրուցել	+	+	+	+	—	+
37. լսել	+	+	+	+	—	+
38. կպչել	+	+	+	+	—	+
39. տալ	+	+	+	+	—	+
40. մոտենալ	+	+	+	+	—	+
41. հասնել	+	+	+	+	—	+
42. նստոտել	+	+	+	+	—	+
43. սանրվել	+	+	+	+	—	+
44. համբուրվել	+	+	+	+	—	+
45. պոկոտել	+	+	+	+	—	+
46. կոտորատել	+	+	+	+	—	+
47. սկսել	+	+	+	+	—	+
48. ստանալ	+	+	+	+	—	+
49. ելնել	+	+	+	+	+	+
50. հեռանալ	+	+	+	+	—	+

3.8. Աղյուսակի փաստերի վերլուծությունը պարզում է հետևյալը. հոլովակապային լրացումները մեծ մասամբ ընդհանուր են բայերի համար, այսինքն՝ կապերով ձևավորված լրացումները հիմնականում բնորոշ են բայերին: Ընտրված 26 կապերից 21-ը այդպիսին են, միայն հինգ կապերով՝ դե-

սի, առթիվ, մասին, դեմ, կողմից արտահայտվում են այնպիսի լրացումներ, որոնք բնորոշ են բայերի առանձին խմբերի: Պատկերը կփոխվի, եթե հաշվի առնենք, թե կապերով ինչ բնույթի (իմաստի) լրացումներ են արտահայտվում: Այստեղ կան որոշակի սահմանափակումներ հատկապես այն դեպքերում, երբ հոլովակապային լրացումներն արտահայտում են խնդրային իմաստ: Այսպես, տարածական իմաստով վրա կապով լրացումը բնորոշ է գրեթե բոլոր բայերին (սիրել մայթի վրա, պատմել տախտակամածի վրա, հասկանալ նավի վրա, խուսափել տախտակի վրա, տանջվել գետնի վրա և այլն), բայց խնդրային իմաստով վրա կապով ձևավորված լրացում կարող են առնել ոչ բոլոր բայերը (ծիծաղել, բարկանալ, զայրանալ, զարմանալ, ազդել, գոռալ, հարձակվել, գրոհել, խոսել և այլն): Դեմ կապը տրականի հետ տարածական (տեղի) իմաստով լրացում է դառնում գրեթե բոլոր բայերին (տեսականորեն), բայց խնդրային իմաստով՝ միայն որոշակի բայերի՝ կռվել, պայքարել, ապստամբել, մարտնչել, բանավիճել և այլն: Համար կապով ձևավորված պատճառի և նպատակի պարագա առնում են բոլոր բայերը, իսկ շահի, օգուտի իմաստով գործածվելիս համար կապով ձևավորված լրացում առնող բայերի թիվը սահմանափակ է՝ գնել, առնել, անել, բերել, տանել, ուղարկել, վճարել և այլն:

3. 9. Ինչպե՞ս վարվել աղյուսակների տվյալների հետ ժամանակակից հայերենի բայերի կառավարումը քննելիս:

Լեզվաբանության մեջ այս ընդհանուր լրացումների կապակցության եղանակի մասին կան տարբեր կարծիքներ. ոմանք դա համարում են թույլ կառավարում, ուրիշները՝ հոլովական առդրություն, երրորդները՝ առհասարակ կառավարում: Հարկ չենք համարում անդրադառնալ այդ կարծիքների վերլուծությանը: Միայն ասենք, որ հայ քերականագիտության մեջ դրա վերաբերյալ որոշակի կարծիք չկա: Ճիշտ է, շատերը դա տեսականորեն համարում են «խնդրառություն», բայց «խնդրառություն» գործնական վերլուծության ընթացքում բայերի կողքին սովորաբար նման ընդհանուր լրացումներ չեն նշում, ընդհակառակն, կառավարումն ըմբռնելով լայն իմաստով, միաժամանակ ընդունում են միակի կառավարում («Ժա-

մանակակից հայոց լեզու», 137), որը ակնհայտ հակասութիւն է առաջադնում:

Բոլոր բայերին բնորոշ հոլովական և հոլովակապային ընդհանուր, հասարակ լրացումները մենք համարում ենք կառավարման արտահայտութիւն, որը հիմնականում պայմանավորված է կառավարող բառի՝ բայի խոսքիմասային իմաստով, բայի էությամբ, որովհետև ի վերջո գոյականով կամ գոյականով ու կապով արտահայտված տեղը, ժամանակը, պատճառը, նպատակը (նկատի ունենք այդ իմաստների լեզվական արտահայտութիւնը) բայի ցույց տված գործողութեան առնչվող առարկաներ են, անհրաժեշտ հանգամանքներ են (պարագայական իմաստով): Նկատի ունենք նաև, որ բայերին համապատասխան նույնարմատ այլ խոսքի մասեր հիշյալ ընդհանուր լրացումների մի մասը սովորաբար չեն առնում: Օրինակ. սիրել—սեր, երգել—երգ, կտրատել—կտրատում, անվանել—անվանում, հասկանալ—հասկացութիւն, զգալ—զգացում, որոշել—որոշում, ծանոթանալ—ծանոթութիւն, ծանոթացում, հիվանդանալ—հիվանդութիւն—հիվանդ, մոտենալ—մոտեցում, մոտ, փախչել—փախուստ, իջնել—իջեցում, նստել—նիստ, խուսափել—խուսափում, կանչել—կանչ, բռնաչել—բռնաչ, արշավել—արշավանք, նեղացնել—հեռացում, հեռավորութիւն, հեռու, հիշեցնել—հիշեցում, բնակեցնել—բնակեցում, օրորվել—օրոր, մոռացվել—մոռացում, մոռացութիւն, հարձակվել—հարձակում, տանջվել—տանջանք, գրկախառնվել—գրկախառնում, համբուրվել—համբուր, սանրվել—սանրվածք և այլն:

Նման ընդհանուր կամ հասարակ լրացումներն ընդգրկելով կառավարման ոլորտ՝ ինչպես ասել ենք, հարկ չենք համարում բայերի կառավարման վերլուծական կաղապարներում արտահայտելու, այսինքն՝ բայերն ըստ արժույթի քննելիս դրանք չարտացոլել՝ առաջնորդվելով մաթեմատիկական այն մոտեցումով, որ համեմատվող «միավորումներում» նույն ընդհանուր անդամները կրճատվում են, լուծումից դուրս թողնվում, որով համեմատվող միավորների մեծութիւնը, հետեաբար և ստացված արդյունքը չի փոխվում: Այլ խոսքով՝ ուսումնասիրութեան նպատակահարմարութիւնից ելնելով՝ կաղապարները չծանրաբեռնելու և դրանք ավելի պարզ, մատ-

շելի դարձնելու համար ընդհանուր լրացումները պայմանա-
կանորեն անտեսում ենք:

ՍԵՐՈՂ, ՍԿՋԵՆԱԶԵՎԱՅԻՆ ԲԱՅՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3.10. Ժամանակակից հայերենում սերող, սկզբնաձևային համարվում են այն բայերը, որոնք չեն սերվել այլ բայերից բալթանյանների միջոցով: Սերող են ներգործական և չեզոք բայերը: Դրանց շարահյուսական հիմնական տարբերությունն այն է, որ ներգործականները, պայմանավորված սեռով, պահանջում են սեռի խնդիր, որը կոչվում է ուղիղ, կռոլ խընդիւր, իսկ չեզոքները զուրկ են այդ հատկանիշից: Այլ խոսքով, այստեղ գործ ունենք անցողական և անանցողական տիպարների կամ սեռադասերի հետ, ուստի սերող բայերի կառավարումը վերլուծում ենք ըստ այդ տարբերակիչ առանձնահատկության:

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲԱՅՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3.11. Ներգործական բայերն ունեն շարահյուսական այն առանձնահատկությունը, որ պահանջում են սեռի ուղիղ խնդիր, անցողական բայեր են, կարող են ստանալ վ ածանց և վերածվել անանցողականների, որոշ բայեր ստանում են նաև ցն ածանց՝ վերածվելով պատճառականների:

Ժամանակակից հայերենում ներգործական բայերի ուղիղ խնդիրը դրվում է ուղղական և տրական հոլովներով՝ պայմանավորված կառավարվող բառի ներխոսքիմասային իմաստով. անձի ուղիղ խնդիրը սովորաբար դրվում է տրականով, իրի ուղիղ խնդիրը՝ ուղղականով. նկարել գլուղ և գլուղացիներին, սիրել խնձոր և հորը: Սակայն հնարավոր է նաև հակառակ երևույթը. իրի ուղիղ խնդիրը կարող է արտահայտվել տրականով, իրը առնվում է որպես անձ, և այս երևույթը կոչվում է անձի առում: Ահա մի քանի օրինակներ. Մոլախոտերը խեղդում են վաղահաս ծաղիկներին (Բակ., 466): Հետո խուժում են, մեղեդում խեղդում (ՊՍ. 4, 24): Հալածում են խրտնած պախրային (Բակ., 4): Տիտոսը մոռացել էր կովերին (Բակ., 410): Ու շարացավ, պոկեց ծաղկին (Շիր., 334): Բայց նույն պահին իր ձեռքի մեջ մեռած տեսավ մա-

նուշակին (Շիր., 334): Արամը տեսավ գեղեցիկ թռչուններին (ՄՏՁ, 1, 493): Նա սիրում է անասուններին (Իշխ., 135): Նա գիտե աշխարհի բոլոր թռչուններին (Մելք., 11): Նա միշտ էլ ցավով է հիշում իր ձիերին (Գալշ., 84): Առհասարակ նկատելի է, որ տրականով արտահայտվում է հատկապես կենդանիների, բույսերի անունների ուղիղ խնդիրը. դրանք անձնանունների հետ ունեն այն ընդհանրությունը, որ շնչող, ապրող առարկաներ են, հասկացություններ:

Հակառակ երևույթն այն է, որ անձնանունների ուղիղ խընդիրը կարող է արտահայտվել ուղղակիանով: Այս դեպքում անձն առնվում է որպես իր, և երևույթը կոչվում է իրի առում: Օրինակ. Իսկ կովին զինվորներ տվե՞լ ես:— Տղա եմ տվել (Մարգս., 376): Քույր Գայանեն ոչ մի քաղաքում չի նանաչում (ՍՁ., 8, 650): Զինվորները բերեցին մի ֆանի գերիներ (Բաֆ., 7, 444): Երբեք Ալիմյանների տունն այսֆան անկոչ հյուրեր չէր ընդունել (Շիրվ., 3, 107): Երեխաներ են ծնել ու անեցրել (ՄՏՁ, 1, 457): Նոր ամուսնությունը նույնպես երեխա չպարգևեց նրանց (ՄՏՁ, 1, 292): Մահացել էր, թողնելով երկու որդիներ (Իշխ., 272): Գուցե թե հարմար մի զուցակից գտնի (Գալշ., 30): Վենետիկում գեղեցկուհիներ փնտրելու կարիք չկա (Մարգս., 269): Ես գիտեմ նաև ուրիշ գիտնականներ (ՆՁ, 1, 196): Նկարել էր մի մարդ (Արամ., 15) և այլն: Նկատելի է, որ նման դեպքերում անձնանունները սովորաբար վերցվում են անորոշ առումով և հանդես են գալիս ոչ թե որպես որոշակի անձերի անուններ, այլ իբրև տեսակի անուն և հենց դրանով իրանում են⁴: Այս երևույթն ունի ռճական-արտահայտչական արժեք: Առայժմ բավարարվենք այսքանով, քանի որ հետագայում նորից հարկ կլինի խոսելու այս մասին:

Ինչպես գիտենք, հանգաման անուղղակի խնդիրը, որ բնորոշ է և՛ ներգործական, և՛ չեզոք, և՛ պատճառական, և՛ կրավորական բայերին, նույնպես դրվում տրական հորովով և ձևով նմանվում անձերի ուղիղ խնդիրներին: Դրանք իմաս-

⁴ Այս հարցը հայ քերականագիտության մեջ բավականին հանգամանորեն ուսումնասիրված է Ա. Աբրահամյանի (5, էջ 517—525), Հ. Պետրոսյանի (59, էջ 130—163), Վ. Առաքելյանի (23, էջ 33—41), Մ. Ասատրյանի (27, էջ 208—216), Ս. Աբրահամյանի (9, էջ 41—44) և այլոց կողմից:

տով, հարաբերության բնույթով տարբերելը բավականին դժվար է, առանձին դեպքերում նույնիսկ անհնար: Այդ խընդիրները տարբերակելու լավագույն միջոցը, հայտնի է, փոխակերպումն է: Քանի որ իրի ուղիղ խնդիրը սովորաբար արտահայտվում է ուղղականով և որոշակիորեն տարբերվում է անուղղակի խնդրից, ուստի այս դեպքում դրանք չեն շփոթվում. տեսնել գյուղ և մոտենալ գյուղին, հաղթահարել արգելիք և հասնել արգելի, կաշել փարին և վերցնել փար, կամ՝ նամակ գրել ուղղուն, խոտ տալ կովին: Իսկ ինչպես վարվել սիրել ընկերոջը և մոտենալ ընկերոջը, երեխային հանձնել ծնողներին, գիրք ուղարկել երեխային կապակցություններում: Քանի որ ուղիղ և անուղղակի խնդիրները տարբերվում են իրի դեպքում, ուստի անձի անունով արտահայտված մեզ հետաքրքրող բառի փոխարեն դնում ենք իրի անուն. եթե վերջինս նորից արտահայտվեց տրականով, ուրեմն անուղղակի խնդիր է, իսկ եթե արտահայտվեց ուղղականով, ապա ուղիղ խնդիր է, ինչպես երեխային հանձնել ծնողներին: Հնարավոր է գիրք հանձնել ծնողներին, բայց ոչ գրքին հանձնել ծնողներին, ուրեմն երեխային բառը ուղիղ խնդիր է, իսկ ծնողներին՝ անուղղակի: Այս իմաստով հանձնել, տալ, նվիրել բայերն անցողական են՝ ներգործական, իսկ կաշել, մոտենալ, հասնել, դիպել, ծանոթանալ, մտերմանալ և այլ բայեր անանցողական՝ չեզոք, քանի որ ուղղականով արտահայտված ուղիղ խնդիր չեն պահանջում:

3.12. Ներգործական բայերի կառավարման վերլուծությունը, նկարագրությունը և կաղապարումը կատարելուց առաջ նշենք հետևյալը:

ա) Կաղապարը տալիս ենք ըստ բայի արժույթի՝ նկատի ունենալով ներգործական սեռի բայերի կառավարման տիրույթը: Բայց քանի որ, ինչպես ասացինք, դիմավոր բայերի ենթական և ընդհանուր կամ հասարակ լրացումները բնորոշ են բոլոր բայերին, ուստի դրանք կառավարման տիրույթից պայմանականորեն դուրս ենք թողնում: Այս դեպքում ներգործական սեռի բայերի կառավարման ընդհանրական կաղապարը կունենա հետևյալ տեսքը՝ $\text{Բ} + \text{Խ} + \text{Լ}^{\text{n}}$ որտեղ Բ -ն կառավարող ներգործական բայն է, Խ -ն՝ ուղիղ խընդիրը, Լ -ն՝ մյուս լրացումները, որ կարող են լինել մեկ և մե-

կից ավելի: Ընդ որում, կառավարման տիրույթում ուղիղ խնդրի գոյությունը պարտադիր է, իսկ մյուս լրացումները կարող են չլինել: Մասնակաղապարը (պարզագույն) կունենա հետևյալ տեսքը՝ Բ+Խ:

Ընդհանրական կաղապարը գործնական վերլուծության ընթացքում, հասկանալի է, ձևափոխում ենք, վերածում մասնակաղապարների, որոնցում և անդամը ստանում է որոշակի արտահայտություն, ընդ որում այս դեպքում նշում ենք ոչ թե այդ լրացման կամ լրացումների շարահյուսական պաշտոնները, այլ հոլովական կամ հոլովակապային արտահայտությունը: Հետևողական լինելու դեպքում Խ-ն նույնպես պետք է փոխարինվեր իր ձևաբանական արտահայտությամբ: Բայց քանի որ այն ընդհանուր է բոլոր ներգործական բայերի համար և ժամանակակից հայերենում ունի իր արտահայտության կայուն ձևերը՝ ուղղական և տրական (նայած կառավարվող բառի դասային պատկանելության), որոնք, հասկանալի է, բովանդակության պլանում տարբերություններ չունեն, և այս դեպքում տարբերակիչ չեն, ուստի նպատակահարմար է նշել պարզապես խնդիր՝ Խ: Այդպես ենք վարվում նաև այն պատճառով, որ ուղիղ խնդիրը իբրև սեռի խնդիր բնորոշ է բոլոր ներգործական բայերին, և դրանով կաղապարում որոշակիորեն կտարբերակենք սեռի և իմաստի խնդիրները: Վերջիններս կաղապարում արտահայտելիս նշում ենք հոլովը կամ հոլովը և կապը՝ տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլով+կապ: Այս դեպքում խնդրի տեսակը նշելը նպատակահարմար չենք համարում, քանի որ մի կողմից անուղղակի խնդիրների տեսակների, մյուս կողմից անուղղակի խնդիրների և պարագաների ու նրանց տեսակների տարբերակման հիմունքը շատ խախտւտ է, հաճախ սուբյեկտիվ, ուստի խնդրի կամ պարագայի տեսակի նշումը կարող է հանգեցնել սխալների:

Ինչպես ասել ենք, կառավարման ուսումնասիրության ընթացքում մեզ ամենից առաջ հետաքրքրում է այն հարցը, թե որ բառերը ինչպիսի ձևավորումով լրացումներ են առնում: Ճիշտ է, հոլովը ձևաբանական կարգ է, բայց այնպիսի կարգ, որ շարահյուսական հարաբերությունների արտահայտիչ է: Ամեն մի հոլովի բնորոշ են ձևաբանական և շարահյուսական

իմաստներ: Զեաբանականը տվյալ հոլովածի (բառածի) սահմաններում արտահայտված իմաստն է, անկախ այլ բառերի հետ ունեցած հարաբերությունից և իբրև այդպիսին ընդհանուր է: Շարահյուսականը տվյալ հոլովի՝ բառերի կապակցության մեջ արտահայտված իմաստն է, ընդհանուր ձևաբանական իմաստի մասնավոր արտահայտություն: Ահա ինչու շարահյուսական բոլոր կիրառություններում հոլովի ձևաբանական ընդհանուր իմաստն իրեն զգացնել է տալիս. բացառական հոլովի ձևաբանական ընդհանուր իմաստը՝ ելակետի, սկզբնականի, զգացվում է այդ հոլովածի շարահյուսական բոլոր կիրառություններում, դրանք համարվեն տեղի, ժամանակի, պատճառի պարագաներ, թե խնդիրներ: Իսկ անցնել միջանցի, անցնել միջանցից, անցնել միջանցով, անցնել միջանցում տեղի պարագաներն իրարից տարբերվում են հենց ուղղական, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների արտահայտած ձևաբանական իմաստներով: Մի կողմից իմաստային տարբեր հարաբերություններ (նախադասության անդամներ) կարող են ունենալ քերականական նույն ձևավորումը, մյուս կողմից քերականական նույն իմաստային հարաբերությունները կարող են արտահայտվել տարբեր ձևերով: Այս ամենը նշանակում է, որ բայի կառավարման տիրույթի կաղապարում կառավարվող բառի ինչ անդամ լինելը նշելը կաղապարը շատ կմասնատեր, հնարավորություն չէր տա ընդհանրացումների, և պարզ է, թե ինչու նախընտրելի է կաղապարում արտահայտել կառավարվող բառի հոլովը կամ կապն ու հոլովը:

Կապերով ձևավորված լրացումների շարքում վերցնում ենք միայն այն կապերը, որոնք որոշակիորեն դրվում են կառավարվող բայի պահանջով՝ ձևավորելով ոչ ընդհանուր լրացումներ, այլ խոսքով՝ ոչ ընդհանրական կապեր են, որ ցույց ենք տվել աղյուսականերում:

բ) Բայերի ենտրությունը կատարում ենք հետևյալ սկզբբունքով, որը հիշեցնում է Գ. Զահուկյանի մոտեցումը. «Անցողական բայերի իմաստային դասակարգման դեպքում զանց կառնենք ակնհայտորեն որպես բաղադրյալ գիտակցվող հիմք ունեցող (բարդ նախածանցավոր, վերջածանցավոր) այն կազմությունները, որոնք կարող են ստացվել սերման

սովորական կանոններով» (62, էջ 479) և սերողի համեմատությամբ կառավարման տարբերություններ հանդես չեն բերում: Բայց քանի որ, ինչպես ասել ենք, իմաստային բաժանումն անշափ դժվար է, նույնիսկ անհնարին, հետևաբար ամեն մի փորձ իր մեջ կունենա բազմաթիվ թերի կողմեր, ուստի ներգործական բայերի կառավարման տիրույթը կներկայացնենք ըստ նրա անդամների թվի և հոլովական կամ հոլովակապային ձևավորման՝ ըստ էության բայի արժույթի: Իսկ եթե նույն ձևով արտահայտված լրացումներ պահանջող բայերն ունեն իմաստային որոշակի ընդհանրություններ, ապա կկատարենք նաև իմաստային բաժանումներ:

3. 13. Հետաքրքրական է, որ միարժույթ (ընդհանուր լրացումները չհաշված) բայերի քանակը քիչ է: Դա ներգործական բայերի ցույց տված գործողության բնույթի հետևանքն է, այսինքն՝ պահանջում են կրող առարկա, որի նրկատմամբ կատարվում է գործողությունը, բայց դա միաժամանակ այնպիսի գործողություն է, որ առնչվում է այլ առարկաների, որոնք այդ գործողության կատարման միջոց են, ելակետ կամ հանգակետ: Նկարել բայը ենթադրում է ոչ միայն ինչ կամ ում, այլև ինչով, տալ՝ ոչ միայն ինչ, այլև ում, ինչով, ինչից, բերել՝ ոչ միայն ինչ, այլև ինչով, ում, որտեղից, որտեղ և այլն:

Թվարկենք մի քանի միարժույթ ներգործական բայեր. մթերել, շալել, ամբարել, բանտարկել, լկել, հաղթել, ձերբակալել, մեծարել, հասկանալ, անիծել, ատել, հուզել, սիրել և այլն, որոնց առանձնացումը պայմանական է, դրանք առանձին կիրառություններում կարող են լինել նաև բազմարժույթ:

Ներգործական բայերի ուղիղ խնդիրը, ինչպես բազմիցս ասվել է, սովորաբար դրվում է ուղղական կամ տրական հոլովներով՝ պայմանավորված կառավարվող բառի՝ խնդրի ներխուսքիմասային իմաստով (անձ, իր): Հայերենում այս իմաստով ներգործական բայերը բաժանվում են երեք խմբի.

ա) բայեր, որոնք առնում են իրի խնդիր ուղղականով.

բ) բայեր, որոնք առնում են անձի խնդիր տրականով.

գ) բայեր, որոնք առնում են և՛ անձի խնդիր տրականով, և՛ իրի խնդիր ուղղականով:

Քվարկենք այդպիսի բայերի շարքեր⁵.

ա. իրի ուղիղ խնդիր (ուղղական)	բ. անձի ուղիղ խնդիր (տրական)	գ. անձի և իրի ուղիղ խնդիր (ուղղական, տրական)
աղճատել	ամբաստանել	անիծել
ամբարել	անվանարկել	անտեսել
անթեղել	ապտակել	ատել
ապխտել	բանտարկել	բնաջնջել
ասպանդակել	գործուղել	գողել
ավլել	զրպարտել	գտնել
արծարծել	ժամադրել	գրավել
բեկանել	լլկել	գրկել
բեմադրել	հանդիմանել	դատապարտել
բտել	ձեբակալել	դիմավորել
գործածել	մեծարել	զսպել
դարսել	մխիթարել	կեղեքել
դրսևորել	նեղել	հրավիրել
ըմբռնել	նախատել	հուզել
կառուցել	տանջել	մեղմել
մակաբերել		նկարել
մաղել		նշել
մանել		մերժել
մերել		շրջանցել
մթերել		շարել
մոծել		շալակել
նյութել		շարժել
նորոգել		շեղել
նվազել		շեշտել
շահել		շոյել
շաղախել		
շնչել		
շռայլել		
ոռագել		

⁵ Անտեսում ենք փոխաբերական գործածությունները և այն դեպքերը, երբ անձի անունը կարող է գործածվել որպես իրի անուն և հակառակը (անձի և իրի առումներ), ինչպես՝ ասպանդակել ձիուն, ամբաստանել մի մարդ, լլկել մի մարդ, բտել խոզին և այլն, որը, ինչպես ասել ենք, ունի ոճական արժեք:

Ասեմք, որ մոտավոր հաշվումներով ժամանակակից հայե-
րենում ավելի շատ են միայն իրի ուղիղ խնդիր առնող բա-
յերը, համեմատաբար քիչ են միայն անձի ուղիղ խնդիր առ-
նող բայերը:

Այժմ անցնենք բազմարժույթ ներգործական բայերի կա-
ռավարման քննությանը ըստ խնդիրների քանակի՝ սկսելով
երկարժույթ բայերից:

3.14. Երկարժույթ ներգործական բայեր. Կառավարման
տիրույթը եռանդամ է, կաղապարի առաջին երկու բաղադրիչ-
ները՝ կառավարող բայ և սեռի ուղիղ խնդիր, կայուն են, իսկ
երրորդը՝ իմաստի խնդիրը, փոփոխական:

3.14.1. Բայ+ուղիղ խնդիր+տրական մասնակաղապար:
Օրինակներ. Սուրհանդակը նրան գուժեց Տիգրանից բերած
բոթը (Բաֆ., 7, 118): Նա ձեռն ամուր զարկեց նակատին
(Շիրմ., 3, 37): Նրազիս մեջ կարդում էիր դու իմ նամակն
ուրիշի (Շիր., 170): Դու ավետեցիր ժամը տեսության այն
սիրատենչիկ սիրահարներին (Թում., 1, 24): Արծիվն անգամ
թև չի բախել նրանց ձյունին (ՎԳ, 122): Բուրդ են բաժանում
գաղթականներին (Զար., 2, 64): Նրանց դատապարտել են
կախաղանի (Հաշեկ, 444): Ուսանողներին դասավանդում էր
ձիարշավի կանոններ (Բակ., 586): Գործարանը ծախել էր
ուրիշի (Բակ., 308): Ձիերը հանձնում են ձիապահներին
(ԲՀ, 212): Կարծես աշխարհը նվիրեցին նրան (Զար., 2, 203):
Սարյանը մարդկությանը չէր պատգամում սուգ ու տխրու-
թյուն (Գ. Ան., 175): Նա աչքը հավքերին էր սևեռել (ՆՁ, 1,
543): Այդպիսի բայեր են՝ ակնարկել, ապավինել, ապսպրել,
առաջարկել, ավետել, բացատրել, բևեռել, գիջել, ընծայել,
լծել, լծորդել, խոստանալ, խոստովանել, կամենալ, կտակել,
հայթայթել, հանձնել, հանդուրժել, հենել, հուշել, հրամց-
նել, մաղթել, մատնել, մերժել, նշանակել, նվիրել, շղթայել,
շնորհել, պատասխանել, պատվիրել, վստահել, փառել, փա-
րոզել և այլն: Եթե ուղիղ խնդիրը անձնանուն է, ապա երկու
խնդիրները ձևով նույնանուն են (ընկերոջը մատնեց թշնա-
մուն, երեխային վստահել ուսուցիչներին, հանցագործին դա-
տապարտել մահվան):

Այս կաղապարում գործածական բայերը ցույց են տալիս
այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար բացի ու-

դիզ խնդրից պահանջվում է մի այլ խնդիր, որին պետք է հանգի գործողությունը: Այդ խնդիրը հայտնի է որպես հանդման, մատուցման անուղղակի խնդիր, և նման խնդիր պահանջող բայերի ընդհանուր իմաստը կարող ենք կոչել հանգումային, մատուցման:

3.14. 2. Բայ+ուղիղ խնդիր+բացառական մասնակազապար. Օրինակներ. Ինձ ազատիր պատրանքից (Թում., 1, 135): Հավանություն էր ակնկալում դիմացինից (ՍԶ, 7, 330): Եվ ինձնից առ քսակն այս (ՊՍ, 3, 223): Բաղարջ գողացավ ջրաղացպանից (Արամ., 149): Դժվար թե դեմքս ես ձեռքերից զատեր (Չար., 2, 236): Երգերին զրկում է կարևորությունից (ՊՍ, 5, 107): Դու վիշտդ մի քաֆցնիր ինձանից (ՍԶ, 2, 213): Մեծ-մեծ առամները մորից է ժառանգել (Պալ., 70): Ինձանից անուն շլսեց (Մաթ., 58): Ով ինձնից խլեց ոսկի տեսիլ (Չար., 1, 291): Հնչյուններից պիտի կերտեր մի հուշարձան (ՊՍ, 4, 169): Ես ձեզանից հարցնում եմ միայն խորհուրդ (ՍԶ, 7, 512): Կոմիսարը նրանից վկայական պահանջեց (Բակ., 284): Նա թեյի վարդեր էր ստանում ամուսնուց (Արամ., 149): Փրկել նրան կործանումից (ՀՍ, 362): Այդպիսի բայերից են՝ ակնկալել, աղերսել, ավարել, արձակել, արտագրել, արտածել, գանձել, գրավել, գողանալ, գրոփել, դատարկել, զրկել, թխել, իմանալ, խլել, զավթել, կոահել, հափշտակել, հիշել, հորինել, նանաչել, շանել, շեղել, շորթել, տարբերել, վտարել, փրկել, փաշել, օտարել, օրինակել և այլն:

Այս կաղապարում գործածական կառավարող բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի ուղիղ խնդրով նշված առարկան պետք է անջատվի այլ առարկայից, սկսվի որևէ ելակետից:

3.14. 3 Բայ+ուղիղ խնդիր+գործիական մասնակազապար. Կառավարման այս կաղապարում իբրև կառավարող բայեր գործածվող բայերի թիվը բավականին շատ է: Դրանք այնպիսի բայեր են, որոնցով արտահայտված գործողությունը պահանջելով ուղիղ խնդիր, միաժամանակ պահանջում է մի այլ առարկա, որը ծառայում է իբրև միջոց, գործիք այդ առարկայի նկատմամբ գործողությունյան կատարման համար:

Այս խնդիրը քերականության մեջ հայտնի է որպես միջոցի անուղղակի խնդիր:

Այս բայերն արտահայտում են տարբեր բնույթի գործողություններ, և անհնար է իմաստային խմբավորում կատարելը: Դրանք ցույց են տալիս մտավոր-հոգեկան և ֆիզիկական բնույթի գործողություններ՝ ծածկելու, շրջապատելու, հարվածելու, սնվելու, մաքրելու և բազմաթիվ այլ իմաստներով գործողություններ, որոնք ընդհանուր անունով կոչվին անհնար է՝ պատել, պարուրել, պարսպել, օծել, գօծել, սփռել, փաթաթել, շրջապատել, շրջափակել, ապտակել, բախել, բամփել, քակել, ծեծել, ջարդել, ջախջախել, կոտրել, ումբակոծել, խոտակել, պատծել, հրել, ցնցել, ասպատակել, կրակել, կոտորել, շանթել, կեռակրել, ուտել, խժոել, լափել, սնել, սնուցել, բմպել, կոնծել, հյուրասիրել, աղալ, այրել, ավերել, դաղել, դիտել, եփել, զննել, էտել, էրնել, քրաշել, լարել, խածել, խանձել, խարկել, խուզել, հրդեհել, ամրակայել, ամրապնդել, ամփոփել, ավարտել, եզրափակել, սահմանել, հաստատել, բարելավել, բարձրել, խննել, խրախուսել, կախարդել, դյուքել, հրապուրել, հմայել, ամրապնդել, վարակել, վնասել, խոչընդոտել, տեսնել, ընդգծել, ծավալել, ծակել, ծայրատել, ծեփել, կռել, կիտել, հղկել, հնձել, ձաղկել, նեղփել, նզմել, նկել, նմել, մորթել, նախշել, նվագել, շաղափել, շնչել, շփել, ոլորել, ողողել, սրել, սրել, տաշել, փաղաֆշել, փորել, փերթել, փերծել, փռել, օծտել և այլն:

Բերենք մի քանի օրինակ նախադասություններում. Դիակներով է ծածկում ասպարեզը յուր կոխած (Թում., 1, 39): Պարուիր ինձ կուսական հուզումներով քո դյուքեղ (Տեր., 38): Մայրը կտավը փաթաթեց թղթով (Մելք., 54): Քաղաքը սփռել էր դաժան տրտմության շղարշով (Շիրվ., 3, 500): Քարերով կջարդի կուծ ու խնոցի (Բակ., 125): Լուսինն իր կաթնագույն լույսով ողողեց պահակի կերպարանքը (ՆՁ., 3, 129): Ուր ձեռքով իր երկաթ է կռում (Չար., 2, 125): Նրան շամփուրներով շնն խառանի (Բակ., 570): Վարագները ծանիփով փորում են սև հողը (Բակ., 3): Այդպես էլ՝ սեղանը ծածկել սփռոցով, մատանին գօծել ոսկով, ջրաղացով աղալ ցորենը, եղանով դիզել խտրը, մանրադիտակով զննել արյունը, մաղով էրնել կալը, ածելիով սափրել երեսը, ասեղով

ծակել մատը, մուրճով կտրել ֆարը, կոմբայնով հնձել ար-
տը, ձեռքով ֆուրել ծունկը և այլն:

3. 14. 4. Բայ+ուղիղ խնդիր + ներգոյական (=տրական
+մեջ)⁶ մասնակաղապար. Ինչպես ասել ենք, ներգոյականով
արտահայտված լրացումները բնորոշ են բոլոր բայերին,
ընդհանուր են, այսինքն՝ ներգոյականով լրացումը պայմանա-
վորված է բայի խոսքիմասային իմաստով: Հետևողական լի-
նելու դեպքում այս մասնակաղապարը չպետք է առանձին
քննենք: Բայց հայերենում կան այնպիսի բայեր, որոնք,
պայմանավորված ներխոսքիմասային իմաստով, որոշակիո-
րեն պահանջում են ներգոյականով կամ տրական+մեջ
տարբերակով արտահայտված լրացում, ինչպես՝ ապրել (վիշ-
տը ծանր ապրել քաղաքում), արածել (խոտ արածել դաշ-
տում), գետեղել (հողվածը գետեղել առաջին էշում), գտնել
(լեռներում ոսկի գտնել), թաղել (սերմը թաղել հողում), թա-
վալել (շորը թավալել հողում), խորատուզել, հորել, տեղա-
վորել, տեղադրել և այլն, ինչպես և ներ-նախածանց ունեցող
մի քանի բայեր՝ ներդնել, ներգրավել, ներֆաշել, ներառնել և
այլն:

Հետաքրքրական է, որ քննվող մասնակաղապարներում
իբրև կառավարող բառեր գործածվող բայերը միաժամանակ
կարող են առնել ներգոյականով արտահայտված երկու լրա-
ցում⁷, մեկն իբրև ընդհանուր, բայի խոսքիմասային իմաս-
տով պայմանավորված, մյուսը՝ ոչ ընդհանուր, մասնավոր՝
պայմանավորված ներխոսքիմասային իմաստով, ընդ որում
ընդհանուր լրացումը սովորաբար իր բառական իմաստով
ավելի ընդարձակ տեղանուն է, մասնավորը՝ սահմանափակ,
սովորաբար ոչ տեղանուն, ինչպես՝ Երևանում առաջարկը
ներդրվեց արտադրության մեջ, հաճախորդին խանութում խա-
րեց հաշիվներում, դասարանում ընկերներին ամբաստանել
գրպարության մեջ, գործարանում նրան կասկածել գողու-

⁶ Հայտնի է, որ ներգոյական հոլով շունեցող գոյականների այդ հոլով-
ական իմաստն արտահայտվում է վերլուծական՝ հոլովակապային տարբե-
րակով: Բացի դրանից ներգոյական ունեցող բառերի ներգոյականին զու-
գահեռ գործածվում է նաև տրական+մեջ՝ արտահայտելով նույն իմաստը:

⁷ Ավելի հաճախ այդ լրացումներից մեկն արտահայտվում է ներգոյա-
կանի իմաստ արտահայտող տրական+մեջ վերլուծական շարահյուսությամբ:

թյան մեջ, գրում այդ բառն օգտագործել առաջին գլխում և այլն: Այդպիսի բայեր են՝ ընդգրկել, խայտառակել, խանգարել, խորասուզել, կիրառել, համոզել, մեղադրել, նեղել, ներգրավել, ներհաշել, պարսավել և այլն:

3.14.5. Երկարժույթ ներգործական սեռի բայերի իմաստային լրացումը կարող է ունենալ նաև հոլովակապային արտահայտություն՝ բայ+ուղիղ խնդիր +(տրական+կապ) ընդհանրական կաղապարով: Այս դեպքում էլ մասնակաղապարներում շենք ընդգրկում այն կապերով ձևավորված լրացումները, որոնք ընդհանրական են, բնորոշ բոլոր բայերին: Ինչպես տեսանք վերևում, կան հոլովակապային լրացումներ, որոնք բնորոշ են ոչ բոլոր բայերին՝ պայմանավորված են բայի ներխուսքիմասային իմաստներով: Նման լրացումներն արտահայտվում են տրականով և կողմից, մասին, դեմ, վրա, միջև, հետ, համար, և տեղականով ու մինչև, դեպի կապերով:

Երկարժույթ ներգործական բայերի կառավարման տիրույթըն այս դեպքում ունենում է հետևյալ մասնակաղապարները՝

ա) Բայ+ուղիղ խնդիր+(տրական+մասին) մասնակաղապար⁸. բարբաջել, բարբառել, խորհել, մտածել և այլն, որոնք հիմնականում ասացական, մտածական բայեր են: Դրանց անդրադառնալու ենք առանձին. ոչինչ չմտածել անելիքների մասին, հիմարություն բարբաջել անցուղարձի մասին, լավ բան խոսել ընկերոջ մասին և այլն:

բ) Բայ+ուղիղ խնդիր+(տրական+հետ) մասնակաղապար. խաղալ, համեմատել, շփոթել, բաղդատել, փոխանակել, շողկապել, գողել, գուգադրել, միավորել, շաղախել և այլն. գնդակ խաղալ տղայի հետ, կարևորը շփոթել երկրորդականի հետ, երկրորդական նախադասությունը շողկապել գլխավորի հետ և այլն:

գ) Բայ+ուղիղ խնդիր+(տրական+վրա) մասնակաղապար. խառսխել, հիմնել, տարածել, բարդել, դարսել և այլն. մեղք բարդել ուրիշի վրա, եզրակացությունը խառսխել փաստերի վրա, գրեթե դարսել սեղանի վրա և այլն:

⁸ Այս, ինչպես և մյուս մասնակաղապարներին դեռ հարկ կունենանք անդրադառնալու հատկապես կառավարման տարբերակների բաժնում:

դ) Բայ+ուղիղ խնդիր+(տրական+դեմ) մասնակաղապար. նյութել, հերյուրել, ուղղել. դավեր նյութել մարդու դեմ, ծաղրը ուղղել թշնամու դեմ և այլն:

ե) Բայ+ուղիղ խնդիր+(տրական+միջև) մասնակաղապար. բաշխել, բաժանել, կիսել, մասնատել. կարողությունը բաժանել որդիների միջև, հացը կիսել միմյանց միջև և այլն:

զ) Բայ+ուղիղ խնդիր+(տրական+համար) մասնակաղապար. գովել, կշտամբել, շնորհավորել, նշանակել, անիծել, պատժել, պարսավել և այլն. ընկերոջը կշտամբել անկարգության համար, ուսանողին շնորհավորել հաջողության համար, երեխային պատժել ծուլության համար և այլն:

է) Բայ+ուղիղ խնդիր+(ուղղական+դեպի) մասնակաղապար. բշել, հրել, ճանապարհել, ճամփել՝ հիմնականում շարժման իմաստ ունեցող բայեր. սայլը հրել դեպի ձորը, երեխային ճանապարհել դեպի դպրոց և այլն:

3. 15. **Շտարժույթը ներգործական բայեր.** կառավարման տիրույթը քառանդամ է՝ մեկ գերադաս բայ, երկու ստորադաս բառեր տարատիպ ստորադասությամբ, որոնք սովորաբար ունենում են քերականական տարբեր ձևավորում՝ արտահայտելով իմաստային տարբեր հարաբերություններ: Մյուս անդամը ուղիղ խնդիրն է: Ինչպես նախորդ կաղապարում, այնպես էլ այս դեպքում առաջին երկու անդամները՝ ներգործական բայ և ուղիղ խնդիր, կայուն են, երրորդ և չորրորդ անդամները փոփոխական են՝ հոլովական և հոլովակապային տարբեր արտահայտություններով: Տեսականորեն հնարավոր են հետևյալ մասնակաղապարները:

3. 15. 1. Բայ+ուղիղ խնդիր + տրական + բացառական մասնակաղապար. ավանդել (նվաճումները նախորդներից ավանդել սերունդներին), տրամադրել (բնակարանից սենյակ տրամադրել երեխային),

3. 15. 2. Բայ+ուղիղ խնդիր + տրական + գործիական մասնակաղապար. գցել (քարը ձեռքով գցել կտուրին), բառնալ (խոտը եղանով բառնալ ավտոյին), կապել (հորթը պարանով կապել ծառին), գամել, դռնշմել, զարկել, զուգորդել, խառնել, կցել, հաղորդել, հիմել, հյուսել, շղթայել, մատակարարել, մատուցել, միավորել, սրսկել, տալ, փսել և այլն. Յուրչենկոն

հեռախոսով նույն բանը հաղորդում էր գնդի հրամանատարին (ՄՏԶ, 1, 606): Զուրբ ասիերով զարկում էր դեմֆին (ԲՀ, 305): Գիւնին հյուրերին մատուցել բաժակով, դեղը հիվանդին սրսկել ասեղով և այլն:

3.15.3. Բայ+ուղիղ խնդիր+տրական+ներգոյական մասնակաղապարը գործուն է:

3.15.4. Բայ+ուղիղ խնդիր+տրական+(հոլով+կապ) մասնակաղապարը գործուն է:

3.15.5. Բայ+ուղիղ խնդիր+բացառական+գործիական մասնակաղապար. անջատել (լարը գծից անջատել ձեռքով), բեռնաթափել, բժշկել, գնել, գործել, դարմանել, գանազանել, զատել, ընդունել, ընտրել, թեփել, խոտորել, ծածկել, կազմել, կարել, կիսել, կլանել, կորզել, կտրել, կրճատել, ձգել, մանել, մափրել, պատճենել, պատրաստել, պաշտպանել, պոկել, ջնջել, սարփել, սրբել, սփռել, վանել, տարբերել, փաշել, փողարկել և այլն. Ու ոսոխի զարկիցը սև դու պաշտպանիւր կրծֆով նրան (ՍԿ, 1, 96): Ապակին է իր տափ շնչով մափրում սառցից (ՊՍ, 3, 235): Աղջիկները սափորներով գինի բերեին հնձաններից (Բակ., 225): Կրճատումով գիրքը բեռնաթափել ավելորդություններից, վանառողից դրամով շոր գնել, դանակով հյուղը կտրել ծառից, իլիկով բրդից թել մանել, փառից մուրնով արծան պատրաստել, թելից ձեռներով պարան հյուսել և այլն:

3.15.6. Բայ+ուղիղ խնդիր+բացառական+ներգոյական մասնակաղապարը գործուն է:

3.15.7. Բայ+ուղիղ խնդիր+բացառական+(հոլով+կապ) մասնակաղապարը գործուն է:

3.15.8. Բայ+ուղիղ խնդիր+գործիական+(հոլով+կապ) մասնակաղապարը գործուն է:

3.15.9. Բայ+ուղիղ խնդիր+գործիական+ներգոյական մասնակաղապարը գործուն է:

3. 16. **Քառարժույթ ներգործական բայեր.** Կառավարման տիրույթը հինգանդամանի է՝ մեկ գերադաս բայ, չորս ստորադաս անդամներ տարատիպ ստորադասությամբ, որոնք սովորաբար ունենում են քերականական տարբեր ձևավորում, արտահայտում են տարբեր բնույթի հարաբերություններ: Ի

տարբերություն նախորդ կադապարների, այստեղ կայուն են առաջին երեք անդամները՝ բայ, ուղիղ խնդիր, տրականով լրացում, իսկ շորորդ և հինգերորդ անդամները փոփոխական են՝ հոլովական կամ հոլովակապային տարբեր ձևավորումներով: Տեսականորեն հնարավոր են հետևյալ մասնակադապարները.

3.16.1. Բայ+ուղիղ խնդիր+տրական+բացառական+գործիական մասնակադապար. բաժանել (ճաշը ամանից գդալով բաժանել երեխաներին), փոխանցել (փայտը ձեռքով ավտոյից փոխանցել բանվորներին), տալ (մասերը մեքենայից ձեռքով տալ վարորդին) և այլն:

3.16.2. Բայ+ուղիղ խնդիր+տրական+բացառական+ներգոյական մասնակադապարը գործուն չէ:

3.16.3. Բայ+ուղիղ խնդիր+տրական+գործիական+ներգոյական մասնակադապարը գործուն չէ:

3.16.4. Բայ+ուղիղ խնդիր+տրական+գործիական+(հոլով+կապ) և բայ+ուղիղ խնդիր+տրական+բացառական+(հոլով+կապ) մասնակադապարները գործուն չեն:

3.17. Հնգարժույթ ներգործական բայեր. կառավարման տիրույթը վեցանդամանի է՝ մեկ գերադաս բայ, հինգ ստորադաս անդամներ՝ տարատիպ ստորադասություններ, որոնք արտահայտում են տարբեր բնույթի հարաբերություններ և ունեն քերականական տարբեր ձևավորում: Ստորադաս անդամներն արտահայտում են բոլոր հինգ հոլովաձևերով, որոշ դեպքերում նրանցից մեկն ունենում է հոլովակապային արտահայտություն: Այս վեցանդամանի կադապարը գործուն չէ: Իբրև գերադաս բայեր սովորաբար գործածվում են շարժման իմաստ ունեցող ներգործական բայերից մի քանիսը. տանել (խաղողը գյուղից ավտոմեքենայով տանել քաղաք բարեկամներին (=բարեկամների համար)), ուղարկել, բերել, առաֆել, լցնել և այլն:

Ժամանակակից հայերենի ներգործական սեռի բայերի կառավարման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ինչքան տիրույթը բազմանդամ է, այնքան քիչ է տվյալ տիրույթում իբրև գերադաս անդամ գործածվող կառավարող բայերի քանակը, առկա է հակադարձ համեմատականություն: Ներգործական բայերի կառավարման տարբեր տիրույթներում ա-

վելի հաճախ հանդիպում է գործիականով արտահայտված ստորադաս անդամ, որը պայմանավորվում է ներգործական սեռի բայերի առարկայական իմաստով՝ ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ պետք է կատարվի մի առարկայի նկատմամբ մի այլ առարկայի միջոցով:

ԱՍԱՅԱԿԱՆ, ՄՏԱԾԱԿԱՆ ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲԱՅՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3.18. Ներգործական բայերի շարքում իմաստային առանձին խումբ են կազմում ասացական, մտածական բայերը, որոնց մի մասը հիշատակեցինք տարբեր խմբերում: Այդ բայերն ունեն ներխոսքիմասային իմաստով պայմանավորված կառավարման յուրահատկություններ, այն է՝ պահանջում են ուղղականով (ինչպես այլ ներգործական բայեր), բացառականով կամ տրական+մասին հոլովական և հոլովակապային լրացումներ՝ պատմել դեպքը, պատմել դեպքից, պատմել դեպքի մասին⁹, որոնք միմյանց բացառում են և ինչ-որ չափով փոխադարձորեն փոխարինելի են: Դա այն բանի հետևանք է, որ բովանդակության պլանում այդ լրացումներն արտահայտում են ոչ թե բոլորովին տարբեր հարաբերություններ, այլ իմաստային նրբերանգներ: Այսպես. պատմել դեպքը կառույցում դեպքը խնդիրը գործողության ոլորտ է ընդգրկվում ամբողջ ծավալով, պատմեց դեպքից կառույցում՝ ոչ ամբողջ ծավալով, այլ մի մասով, պատմել դեպքի մասին կառույցում պատմվում է ոչ թե իրականում ամբողջական դեպքը, այլ դեպքի մասին, որը կարող է լինել պատմողի վերաբերմունքի արտահայտություն, գնահատական¹⁰: Ընդ որում, եթե կառավարվող բառն անձնանուն է, ապա այն ուղղականով արտահայտվել չի կարող¹¹:

⁹ Սասին կապը վերցնում ենք իբրև ընդհանուր, նմուշ, քանի որ նույն հարաբերությունը կարող են արտահայտել վերաբերյալ, վրա, նկատմամբ, շուրջ, հանդեպ կապերը՝ իմաստային որոշ նրբերանգներով:

¹⁰ Հայ քերականագիտության մեջ այդ երեք տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումները հայտնի են ուղիղ (ուղղականով), վերաբերության (բացառականով և տրական+մասին) խնդիր անուններով:

¹¹ Այս բայերի կառավարման մասին կխոսենք նաև կառավարման տարբերակները քննելիս:

Թվարկենք ուղղականով, բացառականով կամ տրական + մասին շարահյուսությամբ ձևավորված լրացումներ պահանջող ասացական, մտածական բայեր. ազդարարել, ակնարկել, անդրել, առաջարկել, առարկել, ասել, ավանդել, արտահայտել, բարբառել, բարբառել, բացատրել, բողոքել, գիտենալ, գրել, գոմել, գուշակել, դատել, ենթադրել, երազել, երգիծել, երդվել, բմբկահարել, զանանցել, գեկուցել, զրուցել, ըզձալ, ընթերցել, թոթովել, թվարկել, թվել, ժխտել, իմանալ, լսել, խորհրդածել, ծանուցել, հաղորդել, հայտնել, հարցնել, հեռագրել, շատախոսել, հիշատակել, հիշել, հնարել, ճանաչել, մոռանալ, մտածել, նշել, շեփոռել, որոշել, սակարկել, վկայել, տպել, ուխտել և այլն: Իհարկե, չպետք է կարծել, թե թվարկած բոլոր բայերը կառավարման իմաստով բացարձակ նույնն են: Մի կողմ թողնելով այլ խնդիրներ պահանջելու հատկությունը՝ նշենք, որ այս շարքում կան բայեր, որոնք հիշյալ երեք ձևերից մեկով, հատկապես բացառականով նույն իմաստով լրացումներ առնել չեն կարող: Օրինակ. ենթադրել (ինչ և ինչի մասին), երդվել (ինչ և ինչի մասին), երազել (ինչ և ինչի մասին), ժխտել (ինչ և ինչի մասին), մոռանալ (ինչ և ինչի մասին), վկայել (ինչ և ինչի մասին) և այլն: Բերենք մի քանի բնագրային օրինակներ. Բայց նրա մասին մի դատեմ (Թում., 1, 21): Այդ գյուղի մասին փառաբանում ոչ ոք չգիտե (Բակ., 36): Նա միայն որդու մասին էր մտածում (Բակ., 14): Այդպես էին պատմում անտառապան Պանինի մասին (Բակ., 4): Խավարի գրկում նստած՝ նրանք մտորում էին աղետի մասին (Չար., 4, 270): Ոչ ոք նրանց մասին չխորհեց (Թում., 1, 130): Պատմում էր իր անեղ այն սխառններից (ՆՁ, 1, 171): Նրա հետ խոսելիս իմացածդ ամենալավ բաներից (Մաթ., 273): Պատմեց կոիվներից, պատմեց ջահելներից, իրենց հրամանատարի մասին պատմեց (Արամ., 35): Լավ մտածի՛ր պայմանիս վրա (Մկր., 210): Վայելին հիշելով խոստացյալ կյանքի (Թում., 1, 221): Արշակյանը մանրամասն պատմեց գնդի երթը, զինվորների տրամադրությունը, պատմեց հրամանատարների մասին (ՄՏՁ, 1, 62): Վկայեն միմյանց մեծուքյունը (ՊՄ, 5, 28) և այլն:

3. 19. Ներգործական բայերը խոսքի մեջ երբեմն գործածվում են առանց խնդրի, ինչպես՝ երբ խոսում էիր, պատմում էիր ինձ, ես այն ժամանակ արբած ֆո շնչից (Թում., 1, 151): Դու գրում էիր, երբ ես ներս մտա (ՆՁ., 3, 171), Միքե այդ մառդիկ... չեն մտածում, չեն զգում, չեն սիրում, չեն առում, չեն նախանձում (Շիրվ., 3, 381) և այլն: Սա ամենևին չի նշանակում, թե նման կիրառություններում բայերը դադարում են ներգործական սեռի լինելուց, հետևաբար ուղիղ խընդիր առնելու հատկությունից: Ընդունված է ասել, որ բայն այս դեպքում ունի զրո խնդիր (հմմտ՝ զրո ձև), խնդիրը բառական արտահայտություն չի ստանում, և սա ունի ոճական-արտահայտչական արժեք. խնդիրը կամ հայտնի է լինում նախորդ նախադասությունից և չի կրկնվում, կամ հաղորդման համար անկարևոր է, առաջին պլան է մղվում գործողությունը, որը հաճախ կատարվում է իբրև սովորություն:

Ներգործական սեռի բայերի ուղիղ խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև երկրորդական նախադասությամբ: Նման երկրորդական նախադասությունները շարահյուսության մեջ կոչվում են մեկնական (11, էջ 451), բացատրական (37, էջ 185), որոնք սովորաբար գլխավորին կապվում են որ, քե՛ն շաղկապներով: Մեկնական, բացատրական երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության ներգործական (անցողական) բայերին, զրվում են նրանց պահանջով, նրանց իմաստի մեկնիչներ են, որ կարող են փոխակերպվել բառի կամ բառակապակցության (ուղիղ խնդիրների): Նման նախադասությունները կարող են կապվել նաև առանց շաղկապի, շարահարությամբ¹²: Օրինակներ. Սկսեց պահանջել, որ իսկույն հարսնացուին ազատեն (Շիրվ., 3, 45): Դուք հասկացե՛ք, որ ժամը չէ (Թում., 1, 43): Բայց եկե՛ք հիշենք ու հիշեցնենք, որ բոլոր նրանք, ովքեր խաբվում են.... (ՊՍ, 5, 360): Ես ուզում եմ, որ այս մասին անպայման ձեզ գրվի (ՄԿ, 1, 211): Մարտական պահպանությունը տեղեկացրեց, որ բշնամու հինգ տանկ գալիս են գրոհի (ՄՏՁ,

¹² Այս մասին տես Բ. Վերդյանի աշխատությունը (69, էջ 158—162):

1, 98): Զեր կնոջը տարիներ շարունակ ստիպել եմ, որ նա ձեր թոշունները... խնամի (Մելք., 30): Ավին զգաց, որ մեկը հետևում է իրեն (Բակ., 6): Ուրիշները պահանջում էին, որ նոր նախագահը հենց այդ վայրկյանին տնամերձ հողամաս հատկացնի իրենց (ՆՁ, 3, 14) և այլն:

ՉԵՁՈՔ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3. 20. Սերող, սկզբնաձևային բայերի մի առանձին խումբ են կազմում այսպես կոչված անանցողական շեզոֆ բայերը, որոնց շարահյուսական հիմնական տարբերությունը անցողական ներգործականներից այն է, որ ուղղականով կամ տրականով արտահայտված ուղիղ խնդիր չեն առնում, անանցողական են: Ներգործական ու շեզոք բայերը տարբերվում են նաև նոր բայեր կազմելու հատկությամբ. ներգործականները սովորաբար -վ- ածանցով կազմում են նոր՝ կրավորական բայեր և վերածվում անանցողականների, գրեթե հավասարաչափ և՛ կրավորական, և՛ շեզոք նշանակությամբ, որոնք չեն առնում սեռի ուղիղ խնդիր, իմաստային խնդիրները ընդհանուր են, ուստի և շեզոք բայերի կառավարումը քննելիս կրավորական շեզոքները, որոնք սերված բայեր են, նկատի չունենք:

Չեզոք համարվում են այն բայերը, որոնք -վ- ածանց ստանալ չեն կարող և սեռի խնդիր չեն պահանջում: Հենց վերջինն է նրանց շարահյուսական հիմնական տարբերությունը ներգործական, կրավորական և պատճառական բայերից: Պատահական չէ, որ որոշ լեզվաբաններ այդ բայերը կոչում են անսեռ և սեռային համակարգից դուրս են թողնում (Ռ. Իշխանյան):

Չեզոք բայերը մեծ մասամբ միարժույթ են, առնում են իմաստային մեկ խնդիր, ոչ ընդհանուր լրացում: Ուստի շեզոք բայերի կառավարման վերլուծությունը կատարելիս ներգործականների նման չենք խմբավորում ըստ արժույթի, թեև վերջում անդրադառնալու ենք բազմարժույթ շեզոքներին:

Չեզոք բայերի կառավարման տիրույթի կաղապարները տալիս ենք ըստ բայերի ներխոսքիմասային իմաստով պայ-

մանավորված ոչ ընդհանուր լրացման արտահայտության՝ հոլովական և հոլովակապային: Նախ առաջինների մասին:

3.21.1. Բայ+տրական մասնակաղապար. *Ինչպես ա-սել ենք, չեզոք բայերի՝ տարբեր հոլովներով կամ հոլովներով և կապերով լրացումներ առնելը պայմանավորվում է բայերի ներխոսքիմասային իմաստով, հետևաբար պետք է փորձենք տրականով լրացում պահանջող չեզոք բայերի իմաստային խմբավորումներ կատարել: Հայ քերականագիտության մեջ այդպիսի բազմաթիվ փորձեր կատարվել են: Ժամանակակից հայերենի վերաբերյալ այդպիսի խմբավորումներ կատարել են Մ. Աբեղյանը (4, էջ 428—437), Վ. Առաքելյանը (25—1, էջ 292—309), Վ. Քոսյանը (71, էջ 213—249), «Ժամանակակից հայոց լեզու» գրքի հեղինակները (13, էջ 92—95, 226—232) և ուրիշներ: Որոշ դեպքերում այս խմբերի մեջ մտցնելով նաև ներգործական բայեր՝ նշում են իմաստային տարբեր խմբեր. մատուցել, տալ, վերագրել, վերածել, ասել, հայտնել, ուղղել (ձգտել, դիմել, դեմ ու դեմ գալ, դեմ անել), մոտեցնել, դիպցնել, կցել, հարել, միտել, հանգել, մերձ և ընտանի լինել, դեպ և պատշան, անկ և պատշան լինել, հար և հարմար, հար և նման լինել, կից և հաղորդ լինել, մոտ և հոծար լինել, դեմ և հակառակ լինել, անձնատուր լինել, հեղազանդվել, ընտելանալ, վարժվել, զարմանալ, զմայլել, գործողության դիմել, ուղղվելը և այլն (Մ. Աբեղյան), մատուցման, հանգման, փակչման, փոխադարձ գործողության, հաղորդման, նմանության, համաձայնության կամ համապատասխանության, վերածման կամ փոխարկման, ստացման, ուղևորման կամ ուղղության, փոխարինության, հեղազանդության, ապավինության, բաղդատության (Վ. Առաքելյան) և այլն:*

Իհարկե, այս բաժանումները կարող ենք շարունակել, առանձնացնել ավելի փոքր խմբեր, բայց դա նպատակահարմար չենք դիտում, ընդհակառակը, պետք է առանձնացնել ավելի ընդհանուր խմբեր՝ ցույց տալու տրականով լրացում առնող բայերի իմաստային ընդհանրությունը: Տրական հոլովով արտահայտված ոչ ընդհանուր լրացումներ են առնում այն բայերը, որոնք ցույց են տալիս հանգում, համապատասխանություն, մերձեցում, փոխադարձություն, ինչպես՝ այցելել

(հիվանդին), անդրադառնալ (հարցին), աջակցել (ընկերոջը), դիպչել (քարին), դիմակայել, զուգադիպել, ընկերանալ, քիկնել, ժպտալ, խղնալ, ծառայել, կարկառել, համակրել, հանգել, հավակնել, հարաբերել, հարել, հեգնել, հեռակայել, ձայնել, ձգտել, նորտանալ, մերձենալ, միջնորդել, ներկայանալ, նմանել, շողոփորթել, պապակել, պատկանել, ստրկանալ, վերաբերել, վերաբերվել, վստահել, տիրանալ, բծնել և այլն:

Օրինակներ. Աշակերտում է գլուխգործոցներ ստեղծած հանճարներին (ՊՍ, 5, 71): Արձագանքեց փոխգնդապետի հրամանին (ՄՏԶ, 1, 429): Բայց հավատում եմ ու ապավինում առանց շշուկի պայթող բողբոջին (ՎԴ, 240): Եվ ինչը կդիմանա այդ վիթխարի ուժին (Ձար., 2, 197): Ես խանդում եմ քո ընկերներին, ուսուցիչներին, նույնիսկ այն զբոսի (ՎԲ, 44): Կկոթներ հոնի մահակին (Բակ., 130): Ինչու է մարդը ծարավում արյան (ԲՀ, 451): Եվ նորից ես հանդիպեցի ընկերոջս (Ձար., 2, 278): Դժվար դարերի թոհուրոհներին տոկար ու հասներ ճարտարվեստի այս նորագ դարին (ՍԿ, 1, 408): Նա հետևում էր հեռավոր աղմուկներին (Արամ., 65): Անուշը չէր հակառակում նրա ասածներին (Շիրվ., 3, 129): Միջամտում են իրենց սահմանած կարգերին ու օրենքներին (ՍԶ, 7, 634): Նախանձում եմ սիրող զույգերին (ՊՍ, 3, 157): Երեկոյին նախորդած մտածումները շեն անցնում (ՍԿ, 2, 445): Մի հովիվ պատահեց նրան (Արամ., 3): Սակրավորները սպառնում էին դաշտային փոստին (Հաշեկ, 489) և այլն:

3.21.2. Բայ+բացառական մասնակադապար. Բացառական հոլովով ոչ ընդհանուր լրացում առնում են այն բայերը, որոնք ընդհանուր առմամբ ցույց են տալիս անջատում, բաժանում, սկսում, հեռացում, զրկում, բայեր, որոնց ցույց տված գործողությունը սկսվում է որևէ ելակետից, սկզբնականից: Այդպիսի բայերից են ակնածել, ամաչել, առաջանալ, բաղկանալ, բացակայել, գարշել, գոյանալ, դժգոհել, երկյուղել, երկնչել, զարգանդել, զարհուրել, զգուշանալ, զզվել, զղջալ, ընկրկել, խուսափել, խրտնել, խորշել, խռովել, ծագել, ծկել, հիասթափվել, հոգնել, հրաժարվել, մեկուսանալ, նեղանալ, պարտվել, սարսափել, սերել, սթափվել, սոսկալ, տրտնջալ, տուժել, փախչել և այլն:

Օրինակներ. Հողը հագեցել է անձրևից (ԲՀ, 3): Հողի տես-

ֆից զարհուրում էին (ՊՍ, 4, 295): Եվ ես վայրենի կրֆից կա-
 տաղած (Թում., 1, 4): Սասանում եմ ջրերի անից (Տեր., 43):
 Հոգնեցի զրֆերից անհամար (Տեր., 273): Վանականներն ըն-
 կրկեցին ցատկող նծույզներից (ԴԴ, 6): Խլեզները Մթնաձո-
 րում մարդուց չեն փախչում (Բակ., 3): Դրանից կծագի մեծ
 հակառակություն (Բաֆ., 7, 36): Երկինքը շառագունել է
 արևածագից (ՊՍ, 3, 7): Տափանում եմ, ինչպես փարը ձյու-
 նից, մրսած գետինը, ծառերը, որ արդեն թխանում են արևի
 ջերմությունից (Բակ., 148): Ինչ իրավունքով եմ բացակայում
 գյուղից (Գալլ., 46), Իր արդուզարդից օրը մերկացավ (ՊՍ,
 2, 146) և այլն:

Բացառական հոլովով լրացում առնող բայերի մեջ որո-
 շակիորեն առանձնանում են այն բայերը, որոնք արտահայ-
 տում են հոգեվիճակ, զգացում, որ առաջանում, ծագում են
 որևէ պատճառից և այդ բայերի համար իբրև լրացումներ ա-
 վելի հաճախակի գործածվում են հոգեկան-զգացական երե-
 վույթներ անվանող գոյականները իբրև պատճառի պարագա:
 Ճիշտ է, պատճառի պարագան բոլոր բայերի համար ընդհա-
 նուր լրացում է, բայց բայերի հիշյալ խումբն առանձնաց-
 նում ենք, որովհետև դրանք ունեն իմաստային ընդհանրու-
 թյուն, և պատճառի պարագան անհրաժեշտ է գործողության
 իմաստային լրիվության արտահայտման համար: Այդպիսի
 բայերից են խենթանալ, կարմրել, կսկծալ, տառապել, ապշել,
 փառնալ, ամաչել, խռովել, գայրանալ, շլանալ, վշտանալ,
 դողալ, զարհուրել, սարսռալ, բարկանալ, կարկամել, տըն-
 փալ, սարսափել, կատաղել, ուրախանալ, տրտեղալ, հիվան-
 դանալ, գրգռել, դժգոհել, նեղանալ, խռովել, շիկնել, բուլա-
 նալ, խտնել և այլն, որոնց բացառականով լրացմանը զու-
 գահեռ, իբրև տարբերակային ձև գործածվում է տրական +
 պատճառով լրացումը. կարմրել գայրույթից = գայրույթի
 պատճառով, կարկամել զարմանքից = զարմանքի պատճառով
 կարկամել, փառնալ, բուլանալ և այլն:

Բայ + բացառական կաղապարի բաղադրիչների հարաբե-
 րության բնույթի քննությունը պարզում է, որ նախադասու-
 թյան մակարդակում լրացումը ներգործում է ենթակայի վրա
 և այդ իմաստով ընդհանրություններ ունի կրավորական բա-
 յերի ներգործող խնդրի հետ: Բայց ի տարբերություն ներգոր-

ծող խնդրի, լեզվաբանները դա կոչում են պասիվ ներգործության խնդիր (Վ. Առաքելյան, 25—1, էջ 314—315, Վ. Քոսյան, 71, էջ 324—325): Պասիվ ներգործության խնդիր առնող բայերը նույնպես անվանում են հոգեկան-զգացական գործողություններ, և նրանց լրացումը «գործուն մասնակցություն չի ունենում գործողության մեջ, որն է գործողություն չի կատարում, հոգեկան փոփոխությունները կատարվում են ներքին շարժառիթներով» (71, էջ 314): Ի տարբերություն պատճառի պարագայի «պասիվ ներգործության խնդիր են դառնում «առաջին հերթին անձ և թանձրացական առարկա ցույց տվող գոյականները» (25—1, էջ 325):

Նման կառույցները հնարավոր է փոխակերպել, խնդիրը վերածել ենթակայի, ինչպես կրավորաձև կառույցներում: Բայց եթե կրավորաձև կառույցները փոխակերպումով սերվում են ներգործաձև կառույցներից, ապա պասիվ ներգործության խնդիր ունեցող կառույցները սերող են, որոնցից սերվում են պատճառական բայերով կառույցներ: Օրինակ. նա ձանձրացել է ամուսնուց → ամուսինը ձանձրացրել է նրան: Դրանից Արամը գայրացավ → դա գայրացրեց Արամին: Նա չի վախենում թշնամուց → թշնամին չի վախեցնում նրան: Ես վշտացա նրա խոսքերից → նրա խոսքերը վշտացրին ինձ: Հոգնել եմ խրատներից → խրատները հոգնեցրել են ինձ և այլն:

Բացառականով խնդիր են առնում նաև մի շարք բնածայնական շեղոք բայեր. փամուց խշշալ, հովից սվսվալ, ցավից նվնվալ, անհարթությունից դղրդալ, աղմուկից դռնգալ և այլն:

3.21.3. Բայ- գործիական մասնակաղապար. Գործիականով լրացում առնող շեղոք բայերի թիվը ներգործականների համեմատությամբ քիչ է, և դա բացատրվում է գործիականի հոլովական իմաստով: Գործիական հոլովով դրված գոյականը ցույց է տալիս այնպիսի առարկա, որով կատարվում է գործողությունը որևէ առարկայի նկատմամբ (ձևաբանական ընդհանուր իմաստ): Այդ առարկայի անունը լինում է ուղիղ խնդիր, իսկ շեղոք բայերն այդպիսի խնդիր չեն պահանջում: Գործիականով ոչ ընդհանուր լրացում (միջոցի խնդիր) առնող ընդամենը մի քանի բայերի խնդիրն իր մեջ ունի, համատեղում է նաև այլ իմաստներ՝ պատճառի, օբյեկտի, ներ-

գործողի, որով էլ տարբերվում է ներգործական բայերի միջոցի խնդրից: Այսպես. հիանալ շենքով կառույցում շենքով լրացումն արտահայտում է գործողության միջոց, բայց այն միաժամանակ հիանալու օբյեկտ է, ենթակայի վրա թույլ ներգործող (շենքը հիացնում է) և պատճառ: Պատահական չէ, որ նման շեզոք բայերի մի մասը երբեմն առնում է տարբերակային լրացումներ գործիականով և բացառականով. հիանալ ինչով և ինչից, ուրախանալ ինչով և ինչից, լիանալ ինչով և ինչից, սփռնչանալ ինչով և ինչից և այլն:

Գործիականով ոչ ընդհանուր լրացում առնող շեզոք բայերից են զբաղվել, լիանալ, հպարտանալ, հարստանալ, հիանալ, պարծենալ, սփռնչանալ, ուրախանալ, հրնվել, ճոխանալ և այլն:

Օրինակներ. Պարծեցա ֆեզնով (Թում., 1, 42): Հպարտացած անօրեն գործով (Թում., 2, 26): Զլիացանք փրկված փշով (ՊՍ, 4, 222): Օտար երգով հիանան (ՊՍ, 3, 136): Ցմահ պիտի բավականանալ իր համեստ ամսականով (Շիրվ., 3, 21): Բայց պառավը դրանով չի գոհանա (ՍԶ, 1, 293): Ով չի սփռնչանում իր իսկ ստեղծածով (ՊՍ, 3, 162): Զենքի փայլով հրնվում էինք մենք (Չար., 2, 14): Ուրախանում էր մարդն իր ռոզգած դաշտերով (Բակ., 243):

3.21.4. Բայ + ներգոյական (=տրական + մեջ) մասնակաղապար. *ինչպես արդեն ասել ենք, ներգոյականով արտահայտված լրացումները հիմնականում ընդհանուր են՝ բնորոշ բոլոր բայերին, և այս պատճառով հիշյալ կաղապարները չպետք է առանձնացնեինք: Բայց բանն այն է, որ ինչպես ներգործական, այնպես էլ շեզոք սեռի որոշ բայեր որոշակիորեն պահանջում են ներգոյականով (=տրական + մեջ) արտահայտված լրացում՝ պայմանավորված ոչ միայն խոսքիմասային, այլև այդ բայերի ներխոսքիմասային իմաստով: Հետաքրքրական է, որ այդ բայերը միաժամանակ կարող են առնել ներգոյականով (=տրական + մեջ) արտահայտված երկու լրացում, մեկը ներխոսքիմասային իմաստով, մյուսը՝ խոսքիմասային իմաստով պայմանավորված (ընդհանուր և ոչ ընդհանուր), ինչպես՝ դպրոցում առաջադիմում էր լեզուների ուսումնասիրության մեջ, գործարանում քերականում էր*

պլանների կատարման մեջ, ուսումնարանում մասնագիտացավ գործի մեջ (գործում) և այլն¹³;

Ներգոյականով լրացում առնող բայերից են՝ դեգերել, զլանալ, զղջալ, թափառել, խարխափել, համառել, հավաստիանալ, հմտանալ, վարպետանալ, սակարկել, սավառնել, սողոսկել, փոշմանել և այլն:

Օրինակներ. Դու թերանում ես քո պարտականությունների մեջ (ՍԶ, 2, 261): Աշակերտը իր գործի մեջ չէր հմտանում (ՊՍ, 5, 202): Վարպետացել էր անձնագրեր կեղծելու մեջ (ՎԲ, 39) և այլն:

3.22. Հոլովակապային լրացումներ պահանջող չեզոք բայեր՝ բայ+(հոլովածև+կապ) ընդհանրական կաղապարով:

ա) Բայ+(տրական+հետ) մասնակաղապար. թշնամանալ մրցակցի հետ, հաշտվել հարևանի հետ, վիճաբանել ընկերների հետ, ամուսնանալ սիրած աղջկա հետ, բանավիճել, բանակցել, մրցել, բաբկամանալ, ընկերանալ, եղբայրանալ, մտերմանալ, գործակցել, կենակցել, զինակցել, գոտեմարտել, կատակել, հաշտվել և այլն: Սրանք հիմնականում անձին վերաբերող, անձի կողմից կատարվող այնպիսի գործողություններ են, որոնք ցույց են տալիս փոխադարձություն և հետևաբար պահանջում են այդ իմաստն արտահայտող համապատասխան լրացում՝ տրական+հետ: Այս բայերի հետ կապով խնդիրը կարող է չարտահայտվել, եթե խնդրի նշանակած առարկան արտահայտվում է ենթակայի միջոցով՝ հոգնակի կամ բազմակի (Գ. Ջահուկյան), ինչպես՝ ես մտերմացա հարևանիս հետ → ես և հարևանս մտերմացանք, ուսուցիչը կատակում է աշակերտների հետ – ուսուցիչը և աշակերտները կատակում են, մեր դպրոցը մրցում է հարևան դպրոցի հետ → մեր և հարևան դպրոցները մրցում են, ես վիճեցի նրա հետ → ես և նա վիճեցինք (= մենք վիճեցինք)¹⁴,

¹³ Նման կառույցներում լրացումներից մեկը սովորաբար արտահայտվում է տրականով ու մեջ կապով, և դա պայմանավորվում է երկու հանգամանքով. նախ՝ ոչ ընդհանուր լրացման պաշտոնով սովորաբար գործածվում են այնպիսի գոյականներ, որոնց ներգոյականը գործածական չէ, ապա՝ ոճական տեսակետից նույն բայի հետ երկու ներգոյականների գործածությունը չի արդարացվում:

¹⁴ Այնպիսի կառույցներում իբրև ոճական հավելում երբեմն գործածվում

բ) Բայ+(տրական+վրա) մասնակաղապար. զայրանալ, ազդել, ծիծաղել, խնդալ, հարձակվել, բարկանալ, հաշել, հոխորտալ, բռնանալ, գրոհել, ներգործել և այլն: Օրինակներ. Ու ծիծաղում են, ֆրեշում նրանք արևափամ ընկած դիակիդ վրա (Չար., 2, 37): Շները հարձակվեցին ձիավորների վրա (Բակ., 191): Մեր այս աղբատության վրա մի զարմանա (ՍԶ, 7, 35): Աստված է դրանց վրա զայրացել (ԲԶ, 42) և այլն:

գ) Բայ+(տրական+դեմ) մասնակաղապար. Դեմ կապով լրացումներ են առնում հիմնականում ընդդիմություն արտահայտող բայերը. ապստամբել, ըմբոստանալ, ընդվզել, ծառանալ, ծառս լինել, կռվել, նակատել, պատերազմել, մարտնչել, մաֆառել, մեղանչել, պայքարել և այլն:

Օրինակներ. Ու սիրտն ի սեր անկախության գլխի դեմ է ապստամբում (ՊՍ, 4, 111): Նրանց դեմ չըմբոստացան (ՊՍ, 3, 126): Մարտնչում են մեր գոյության դեմ (Բաֆ., 7, 20): Ճշմարտության դեմ կմեղանչենք (Բակ., 216) և այլն:

դ) Բայ+(տրական+առջև) մասնակաղապար. Առջև կապով նույնպես արտահայտվում են ընդհանուր լրացումներ, բայց սովորաբար տարածական իմաստով, ինչպես առհասարակ տարբեր հոլովներով արտահայտված տեղի պարագաները: Այստեղ նկատի ունենք միայն այն լրացումները, որոնցով նշված գոյականը սովորաբար անձնանուն է, և տեղի իմաստ չէ, որ արտահայտվում է: Այդպիսի բայերից են՝ նվաստանալ, նսեմանալ, ստորանալ և այլն. նսեմանալ ներկաների առջև, ստորանալ թշնամու առջև:

ե) Բայ+(ուղղական+մինչև) մասնակաղապար. տևել, հաւատնել, երկարել. մասնակաղապարը գործուն չէ (տևել մինչև կեսօր, երկարել մինչև գյուղ):

զ) Բայ+(ուղղական+որպես (=ինչպես)) մասնակաղապար. աշխատել որպես ուսուցիչ, հանդես գալ որպես զեկուցող, ներկայանալ որպես հաղթող և այլն:

3.23. Բազմաբժույթ չեզոք բայերի թիվը, ինչպես ասա-

է իրար հետ լրացումը, ինչպես՝ ես և հարևան մտեմացանք իրար հետ, ուսուցիչը և աշակերտները կատակում են իրար հետ: Իսկ եթե մասնակցում է մի երրորդը, ապա նրա արտահայտությունը արդեն ոճական հավելում չէ. ես և հարևան մտեմացանք ծաղկավանդի հետ:

ցինք, քիչ է, գործնականում հանդիպում են հետևյալ մասնակա-
կադապարները, որոնք էլ առանձնացնում ենք պայմանակա-
նորեն:

ա) Բայ+տրական+գործիական. դիմադրել (թշնամուն
դիմադրել սվիններով), համընկնել (ծավալով համընկնել նա-
խատեսվածին), միանալ (խմբով միանալ բանակին), հետա-
հրահրել, կաշել, դիպշել, հաջորդել, համապատասխանել, նը-
պաստել, սագել, օգնել, օժանդակել և այլն:

բ) Բայ+բացառական+գործիական. հեռանալ (մեքենա-
յով հեռանալ գյուղից), փախչել, սկսել: Մասնակադապարը
գործուն չէ:

գ) Բայ+բացառական+ներգոյական. քաֆնվել (մարդ-
կանցից թաքնվել նկուղում), անհետանալ (տեսադաշտից ան-
հետանալ խավարում): Մասնակադապարը գործուն չէ:

դ) Բայ+բացառական+(հոլով+կապ), բայ+(հոլով+
+կապ)+(հոլով+կապ). վիճաբանել ներկաների հետ արվես-
տի մասին, բանակցել պատվիրակության հետ միջոցառում-
ների մասին, բարկությունից զայրանալ աշակերտների վրա,
խոսքերով ներգործել ներկաների վրա: Մասնակադապարները
գործուն չեն:

Բազմարժույթ են հիմնականում շարժման իմաստ ունե-
ցող շեղոք սեռի բայերը, որոնց մասին կխոսենք առանձին:

ՍԵՐՎԱԾ, ՈՉ ՍԿՋԲՆԱԶԵՎԱՅԻՆ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3.24. Սերված, ոչ սկզբնաձևային այն բայերն են, որոնք
բայածանցների միջոցով կազմվում են այլ բայերից: Հայերե-
նում բայակազմական այդպիսի դեր ունեն բազմապատկա-
կան -աւտ-, -ոտ-, -կոտ-, -տ-, պատճառական -ցն-, կրա-
վորական -վ- ածանցները, որոնք, ինչպես արդեն ասել ենք,
ճիշտ է, չեն փոխում սկզբնատիպ բայի բառական-արմատա-
կան իմաստը, որով էլ պայմանավորվում են նրանց կառա-
վարման ընդհանրությունները, բայց իմաստահավելիչ դեր են
կատարում, և հենց այդ իմաստահավելական դերն է, որ առա-
ջացնում է կառավարման տարբերություններ սերող և սեր-
ված բայերի միջև:

Բայակազմական հիշյալ ածանցների նկատմամբ պետք է

ունենալ տարբերակված մոտեցում: Բազմապատկական ածանցյալները սովորաբար չեն փոխում սերող բայի սեռը (կոտրել և կոտրատել, խոցել և խոցոտել, պոկել և պոկոտել՝ ներգործական, նստել և նստոտել, թռչել և թռչկոտել, ցատկել և ցատկոտել՝ չեզոք), հետևաբար կառավարման մեջ էական տարբերություններ չեն առաջացնում: Իսկ պատճառական -ցն- և կրավորական -վ- ածանցներով սերված բայերը սերող բայերի համեմատությամբ ունեն և՛ սեռային, և՛ տիպարային տարբերություններ, այսինքն՝ ա. ներգործական և չեզոք բայերը դառնում են պատճառական (հիշել-հիշեցնել, հասնել-հասցնել), ներգործականները՝ կրավորական և չեզոք (հիշել-հիշվել, հավաքել-հավաքվել), բ. անցողական բայերը (ներգործական և պատճառական) -վ- ածանցով դառնում են անանցողական (կրավորական և չեզոք՝ հիշել-հիշվել, հիշեցնել-հիշեցվել), իսկ անանցողական (չեզոք) բայերը -ցն- ածանցով դառնում են անցողական (պատճառական՝ հասնել-հասցնել):

Բայակազմության, սերման օրինաչափությունների, սերող և սերված բայերի իմաստների մասին այստեղ հարկ չկա խոսելու, որովհետև այդ հարցերը բավականին հանգամանորեն քննված են հայ լեզվաբանների կողմից, թեև, իհարկե, այդ հարցերին տրվում են տարբեր բացատրություններ, մեկնաբանություններ: Այս հարցերի մասին չենք խոսում նաև այն պատճառով, որ ուղղակիորեն չեն կապվում հայերենի կառավարման հետ: Անկախ այն բանից, որ, ասենք, սերված պատճառական բայերը ներգործականներից առանձին սեռ ենք համարում, թե ներգործականների մի տեսակ կամ պատճառական սեռային առում (Ա. Աբրահամյան), առանձին բայ, թե բայաձև, միևնույն է, նրանք ունեն կառավարման և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ, որը ցույց տալը մեր հիմնական խնդիրներից է:

Հարկ է նշել, որ սերված պատճառական և կրավորական բայերի կառավարումը նույն մանրամասնությամբ քննելու, վերլուծելու անհրաժեշտություն չկա, ինչ սերող ներգործական և չեզոք բայերինը, քանի որ, ինչպես ասացինք, սերող բայերի համեմատությամբ սերվածներն ունեն կառավարման այն տարբերությունը միայն, որ արդյունք է իմաստահավելական

–ցն– և –վ– ածանցների: Ուստի հիմնական ուշադրությունը կդարձնենք այդ տարբերությունների քննությանը:

Նպատակահարմար է սերված բայերի կառավարումը քըն-նել ըստ ածանցման, սերման աստիճանականության, հերթականության՝ բազմապատկական, պատճառական-կրավորական, քանի որ յուրաքանչյուր հաջորդ սերվում է նախորդից՝ բազմապատկականներից սերվում են պատճառականները¹⁵ և կրավորականները, պատճառականներից՝ միայն կրավորականները:

ԲԱԶՄԱՊԱՏԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3. 25. Ինչպես ասացինք, բազմապատկական սերված բայերը սերող բայերի համեմատությամբ կառավարման էական տարբերություններ չունեն, քանի որ չի փոխվում բայի սեռը, բառական-արմատական իմաստն էլ մնում է նույնը, փոխվում է միայն գործողության կատարման կերպը, հետեւաբար դրանք առանձին վերլուծելու, քննելու հարկ չկա: Միայն ասենք, որ ժամանակակից հայերենում կան ներգործականներից սերված մի քանի բազմապատկական բայեր (նորից ներգործական սեռի), որոնք սերող բայի համեմատությամբ ունեն կառավարման այն տարբերությունը, որ կարող են լինել «բազմաօբյեկտ»: Այս երևույթը նկատել է Հր. Աճառյանը, և հանգամանորեն վերլուծել է Հ. Հակոբյանը: Ահա այդ մասին ինչ է գրում Հ. Հակոբյանը. «Բազմաօբյեկտ բազմապատկական բայաձևերի հիմնական հատկանիշն այն է, որ դրանք ցույց են տալիս կրկնվող կամ բազմապատիկ այնպիսի գործողություն, որ կատարում են մեկ կամ ավելի անձեր (առարկաներ) անպայման մեկից ավելի կամ հավաքական առարկաների (կամ անձերի) նկատմամբ» (43, էջ 235): Օրինակ. խեղդոտել (կատուններին), մորթոտել (ոչխարներին),

¹⁵ Ըստ հայերենի բայակազմական օրինաչափությունների տեսականորեն հնարավոր է բազմապատկական բայերից պատճառական կազմել (ներստոտել-նստոտեցնել, թուկոտել-թուկոտեցնել), սակայն գործնականում նման օրինակներ գրեթե չեն հանդիպում: Անհրաժեշտության դեպքում պատճառականությունն արտահայտվում է տալ բայի հարադրությամբ՝ ջարդոտել տալ, կտրատել տալ և այլն:

սպաճոտել (ծերունիներին և երեխաներին), պոկոտել (տե-
րևները) և այլն, հիմնականում խոսակցական և բարբառային
կազմություններ: Նկատելի է նաև բազմապատկական բայերի
բազմասուբյեկտայնության երևույթ, այսինքն՝ բայը ցույց է
տալիս այնպիսի գործողություն, որ «կատարում են անպայ-
ման մեկից ավելի անձեր կամ առարկաներ: Այս բայերի տրա-
մաբանական հիմքը գործողություն կատարողի հոգնակիու-
թյունն է» (43, էջ 232). ծիծաղոտել, կանգնոտել, հաբբոտել,
պառկոտել, սատկոտել, ֆնոտել և այլն¹⁶:

Ասվածն ըստ էության կառավարման տարբերություն չէ,
բանի որ կառավարվող բառի քերականական ձևավորումը
մնում է նույնը:

ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3. 26. Ժամանակակից հայերենում պատճառական բայերը
անցողական սերված բայեր են, որ -ցն- ածանցով կամ տալ
բայի հարադրությամբ սերվում են անցողական ներգործա-
կաններից և անանցողական շեղոքներից: Եթե հետևողակա-
նորեն կիրառենք այն սկզբունքը, որ սերված բայերը «զանց
ենք առնում», ապա պատճառական բայերն առանձին չպետք
է քննել: Բայց խոսքն այս դեպքում այնպիսի բայերի մա-
սին է, որոնք ունեն կառավարման որոշակի տարբերությու-
ններ սերող բայերի համեմատությամբ, հետևաբար պետք է
վերլուծել այդ տարբերությունները: Դրանք այն բանի հետե-
վանք են, որ բայի կազմության փոփոխությունը, որ առաջա-
նում է իմաստահավելական պատճառական -ցն- ածանցով,
առաջ է բերում նաև բայի ներխոսքիմասային իմաստի և
սեռի, նաև տիպարի փոփոխություններ, որի հետևանքով էլ՝
կառավարման տարբերություններ: Բայց բայի արմատական
իմաստը, գործողության իմաստը մնում է նույնը, և դրանով
էլ պայմանավորվում են կառավարման ընդհանրությունները
սերող բայի հետ:

¹⁶ Ասածը չի վերաբերում բոլոր բազմապատկական բայերին: Ավելաց-
նենք, որ նկատվում է ոչ միայն բազմասուբյեկտայնություն և բազմասուբյեկ-
տայնություն, այլև պարագաների բազմակիություն կամ հոգնակիություն:

Նախ մի քանի խոսք կառավարման ընդհանրությունների մասին ըստ սերող բայի սեռի (չեզոքներից և ներգործականներից սերված պատճառականներ):

3.26.1. Ինչպես գիտենք, անանցողական չեզոք բայերը խնդիրներ են պահանջում ընդհանրապես իմաստի թելադրանքով, և քանի որ –ցն– ածանցով սերող բայի իմաստը չի փոխվում, կատարվում է իմաստահավելում, հետևաբար պահպանվում են սերող բայի իմաստի խնդիրները: Բերենք համապատասխան օրինակներ՝ նկատի ունենալով տարբեր հոլովներով արտահայտված խնդիրները:

Տրական հոլով

չ ե գ ո ւ ր ա յ ե ր	պ ա տ ն ա ո ա կ ա ն բ ա յ ե ր
դիպչել պատին	դիպցնել պատին
հասնել սահմանին	հասցնել սահմանին
համապատասխանել	համապատասխանեցնել
պահանջին	պահանջին
ներկայանալ ֆենարկման	ներկայացնել ֆենարկման
միանալ գծին	միացնել գծին

Բացառական հոլով

հեռանալ պատից	հեռացնել պատից
զգուշանալ ավտոմեքենայից	զգուշացնել ավտոմեքենայից
խրտնել ֆենարկումից	խրտնեցնել ֆենարկումից
փախչել վտանգից	փախցնել վտանգից

Գործիական հոլով

լիանալ ջրով	լիացնել ջրով
հպարտանալ նվաճումներով	հպարտացնել նվաճումներով
հիանալ շենֆով	հիացնել շենֆով
ուրախանալ հաջողությամբ	ուրախացնել հաջողությամբ

Տրական + կապ

ծանոթանալ ընկերոջ հետ	ծանոթացնել ընկերոջ հետ
թշնամանալ ընկերոջ հետ	թշնամացնել ընկերոջ հետ
կովել թշնամու դեմ	կովեցնել թշնամու դեմ
բարկանալ ընկերոջ վրա	բարկացնել ընկերոջ վրա

3.26.2. Ներխոսքի մասային իմաստով պայմանավորված հատուկ իմաստային խնդիրներ են պահանջում նաև ներգործական սեռի բայերը: Ներգործականներից սերված պատճառական բայերը նույնպես պահանջում են այդ իմաստային խնդիրները՝ օրինակներ՝

ն ե ր գ ո ր ծ ա կ ա ն

սովորել գրփից

տեսնել մանրադիտակով

ուտել գդալով

կտրել ծառից

ս ւ ա տ ն ա ո ա կ ա ն

սովորեցնել գրփից

տեսցնել մանրադիտակով

ուտեցնել (կերցնել) գդալով

կտրել տալ ծառից

3.26.3. Այժմ քննենք սերող և սերված բայերի կառավարման տարբերությունները, ըստ էության պատճառական բայերի կառավարման յուրահատկությունները:

-Յն- ածանցող անանցողական շեզոք բայերը վերածվում են անցողականների՝ ձեռք բերելով անցողական տիպարի բայերին բնորոշ ուղիղ խնդիր պահանջելու հատկություն: Հետևաբար ենթակայական շեզոք բայերը վերածվում են առարկայական բայերի՝¹⁷ ունենալով բայ + ուղիղ խնդիր կառույցը՝

շ ե գ ո ֆ

ֆնել—0

վագել—0

դեղնել—0

մեծանալ—0

զնգալ—0

նիհարել—0

փայլել—0

ս ւ ա տ ն ա ո ա կ ա ն

ֆնեցնել երեխային

վագեցնել ձիւն (ձիւն)

դեղնեցնել շորը

մեծացնել շրջանը

զնգացնել զանգը

նիհարեցնել կովը (կովին)

փայլեցնել հատակը

3.26.4. Առարկայական շեզոքները պահպանելով իմաստային խնդիրները, ձեռք են բերում ուղիղ խնդիր պահանջե-

¹⁷ Այս դեպքում օգտվում ենք Մ. Աբեղյանի տերմիններից: Ինչպես գիտենք, ըստ բայերի և խնդրի հարաբերության Մ. Աբեղյանը բայերը բաժանում էր երկու տեսակի՝ առարկայական, որոնց գործողության կատարման համար բացի ենթակայից հարկավոր է մի կամ երկու ուրիշ առարկա ևս, և ենթակայական, որոնց գործողության կատարման համար ենթական բավական է: Աբեղյանը նկատի ունի բուն կամ առարկայական խնդիրները:

լու հատկութիւն՝ վերածվելով անցողականների և պրանով տարբերվելով սերող բայերից: Բերենք վերևի օրինակները ա-վելի ընդարձակ տիրույթով:

Տրական. բայ + տրական կաղապարը վերածվում է բայ + ուղղական (=տրական) + տրական կաղապարի.

դիպչել պատին → ձեռքը դիպցնել պատին

հասնել սահմանին → գորքը հասցնել սահմանին

համապատասխանել պահանջին → ելույթը համապատաս-խանեցնել պահանջին

ներկայանալ ֆենարկման → աշխատանքը ներկայացնել ֆենարկման

միանալ գծին → լարը միացնել գծին:

Բացառական. բայ + բացառական կաղապարը վերածվում է բայ + ուղղական (տրական) + բացառական կաղապարի.

հեռանալ պատից → սեղանը հեռացնել պատից

զգուշանալ ավտոմեքենայից → երեխային զգուշացնել ավ-տոմեքենայից

խրտնել ֆենարկումից → հեղինակին խրտնեցնել ֆենար-կումից:

Գործիական. բայ + գործիական կաղապարը վերածվում է բայ + ուղղական (տրական) + գործիական կաղապարի.

լիանալ ջրով → մարդկանց լիացնել ջրով

հպարտանալ նվաճումներով → ընկերոջը հպարտացնել նվաճումներով

հիանալ շենֆով → այցելուներին հիացնել շենֆով

ուրախանալ հաջողությամբ → ծնողին ուրախացնել հաջո-ղությամբ:

Տրական + կապ. Բայ + (տրական + կապ) կաղապարը վե-րածվում է բայ + ուղղական + (տրական + կապ) կաղապարի.

ծանոթանալ ընկերոջ հետ → մորը ծանոթացնել ընկերոջ հետ

թշնամանալ ընկերոջ հետ → եղբորը թշնամացնել ընկերոջ հետ

կովել թշնամու դեմ → պիոներներին կովեցնել թշնամու դեմ

բարկանալ ընկերոջ վրա — մորը բարկացնել ընկերոջ վրա:

3.26.5. Ներդրականներից սերված պատճառական-

ները մնում են որպես անցողական բայեր, այսինքն՝ պահ-պանում են անցողականությունը՝ ուղիղ խնդիր առնելու հատկությունը, բայց ձեռք են բերում պատճառականության խնդիր պահանջելու հատկություն: Այդ խնդիրը, որը սերող ներգործական բայերի կառավարման տիրույթում ենթակա է ուղղական հղումով, սերված պատճառական բայերի կառավարման տիրույթում դրվում է տրականով և այլևս ենթակա չէ: Այս տարբերությունները ցույց տալու համար նպատակահարմար է կաղապարումը կատարել նախադասության հիմքի վրա՝ ընդգրկելով նաև ենթական, որը պատճառական բայերի մոտ փոխվում է խնդրի¹⁸, ենթակա+բայ+ուղիղ խնդիր եռանդամ կառույցը վերածվում է ենթակա+բայ+ուղիղ խնդիր+տրական քառանդամ կառույցի:

Երեխան հագավ շորը → մայրը երեխային հագցրեց շորը, աշակերտը հասկացավ դասը → ուսուցիչը դասը հասկացրեց աշակերտին,

աշակերտը հիշեց բառը → մայրը տղային հիշեցրեց բառը, տղան զգաց սխալը → մայրը տղային զգացրեց սխալը, երեխան խմեց ջուրը → մայրը երեխային խմեցրեց ջուրը և այլն:

Փաստորեն սերող բայերի ենթական սերված բայերի մոտ դառնում է խնդիր, և առաջանում է նոր ենթակա ունենալու անհրաժեշտություն, որն էլ պատճառական բայերի կառավարման առանձնահատկություններից մեկն է:

Այս համեմատություններն ու վերլուծությունները պարզում են, որ սերող բայերի կառավարման տիրույթի համեմատությունամբ սերված պատճառական բայերի կառավարման տիրույթի անդամների քանակը անպայման մեկով ավելանում է (պատճառականության խնդիր), այսինքն՝ միարժույթ բայը դառնում է երկարժույթ, երկարժույթը՝ եռարժույթ, եռարժույթը՝ քառարժույթ և այլն, ինչպես՝ հասկանալ դասը → դասը հասկացնել աշակերտին, ճաշը ուտել գդալով → երեխային ճաշը ուտեցնել գդալով, հիանալ նվաճումներով → մարդկանց հիացնել նվաճումներով, խաղողը գյուղից սայլով ուղարկել

¹⁸ Այս դեպքում անտեսում ենք ներգործական բաղմարժույթ բայերի մյուս լրացումները, վերցնում ենք միայն ուղիղ խնդիրը:

հաբեան գյուղ → խաղողը սայլով գյուղից ուղարկել տալ հա-
բեան գյուղ երեխային:

3.27. Ինչպես հայտնի է, ժամանակակից հայերենում
կա պատճառականության արտահայտման երկու ձև՝ ածան-
ցում (-ցն- ածանցով) և հարադրում (տալ բայի հարադրու-
թյամբ). հագնել—հագցնել—հագնել տալ (նաև հագցնել տալ՝
կրկնակի պատճառականություն), սովորել—սովորեցնել—սո-
վորել տալ, տեսնել—տեսցնել—տեսնել տալ, հիանալ—հիաց-
նել—հիանալ տալ, ուրախանալ—ուրախացնել—ուրախանալ
տալ և այլն: Նկատելի է, որ ներգործական բայերը ավելի
հաճախ պատճառական են դառնում տալ բայի հարադրու-
թյամբ, ինչպես նաև այն շեղոքները, որոնք -ցն- ածանց ստա-
նալ չեն կարող՝ բերել—բերել տալ, սիրել—սիրել տալ, գը-
նալ—գնալ տալ, նահանջել—նահանջել տալ և այլն: Ավելին,
տալ բայով կարող են հարադրվել արդեն պատճառական բա-
յերը, և պատճառականության «գաղափարի դրսևորման մի-
ջոցները (ածանցում, հարադրություն) համատեղվում են» (5,
էջ 597): Այս երևույթը հանգամանորեն բացահայտված է Ա.
Աբրահամյանի բազմիցս հիշատակված աշխատությունում,
որտեղ ցույց են տրված նաև ավելորդ համակցումների, հե-
տևաբար և սխալ կազմությունների օրինակներ: Նման հա-
մակցումները արդարացվում են միայն այն դեպքում, եթե
անհրաժեշտ է, որ մի առարկա մի ուրիշին մի բան անել տա:
Ահա ինչ է գրում Ա. Աբրահամյանը. «Եթե մոռացնել նշանա-
կում է պատճառ դառնալ, որ մեկը մի բան (կամ մեկին) մո-
ռանա, իսկ մոռացնել տալ պիտի նշանակի այդ բանը կատա-
րել տալ մի առարկայի միջոցով, պատճառ դառնալ,
այնպես անել, որ մի առարկա ուրիշին մի բան մոռանալ տա:
Առաջին դեպքում եթե արտահայտվում է երեք առարկաների
(ենթակայի և երկու խնդիրների) քերականական հարաբերու-
թյունը, ապա երկրորդ դեպքում չորս առարկաների (ենթակա-
յի և երեք խնդիրների)» (5, էջ 599): Նկարիչը մեծացրեց
նկարը → հայրս նկարչին մեծացնել տվեց նկարը, վարպետը
լարը միացրեց հոսանքին → տանտերը վարպետին լարը միաց-
նել տվեց հոսանքին, աշակերտը մեքենան մտցրեց բակ →
ուսուցիչը աշակերտին մեքենան մտցնել տվեց բակ և այլն:

3.28. Իսկ ինչ է պարզում պատճառական բայերի ցույց

տված գործողության և նրա խնդրի կամ խնդիրների և ենթակայի իմաստային հարաբերության քննությունը: Քանի որ այս հարցը բավականին հանգամանորեն քննարկված է հայ լեզվաբանության մեջ, մասնավորապես Ա. Աբրահամյանի «Բայը ժամանակակից հայերենում» և Մ. Ասատրյանի «Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում» աշխատություններում, ուստի բավարարվենք մեկ-երկու կարծիքների վկայակոչումով: Ավելի տարածված է այն կարծիքը, ըստ որի պատճառական բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, «որոնց ենթական ինքը չի կատարում գործողությունը, այլ միայն պատճառ է լինում ուրիշին մի բան կատարելու» (4, էջ 376): Այս ըմբռնման դեմ վիճում է Մ. Ասատրյանը: Աշխատելով ցույց տալ, որ պատճառական բայերը ներգործական սեռի են, հետևաբար ենթակայի, գործողության և խնդրի հարաբերությունը նույնն է, նա գրում է. «Պարզ ներգործական և –ցն– ածանցով կազմված ներգործական բայերի միջև գործողության ենթակայի և ուղիղ խնդրի փոխհարաբերության տեսակետից տարբերություն չկա, իսկ շեղոքներից կազմված պատճառականները «ավելի ցայտուն կերպով են դրսևորում ներգործական սեռի կատեգորիայի քերականական էությունը, ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն, որի ազդեցության տակ ուղիղ խնդիրը, օբյեկտը մի որևէ վիճակի, դրության մեջ է մտնում կամ մի դրությունից անցնում է մի ուրիշ դրության» (27, էջ 107): Չնայած այս պնդմանը, այնուամենայնիվ Մ. Ասատրյանն ընդունում է, որ «ցն ածանցով կազմված բայերի արտահայտած «պատճառականությունը» ուժեղ է այն դեպքում, երբ դրանք կապակցվում են այնպիսի առարկաների հետ, որոնք ի վիճակի են կատարելու այդ գործողությունը (անձ, կենդանի)» (27, էջ 106): Սա հարցի մեկնաբանության զուտ տրամաբանական կողմն է, ըստ որի «վազեցնել երեխային» կապակցությունում առկա է «պատճառականություն», քանի որ երեխան տրամաբանորեն կարող է վազել, իսկ «իջեցնել վարագույրը» կապակցությունում «պատճառականությունը» թույլ է, քանի որ վարագույրը տրամաբանորեն չի իջնում: Բայց մի՞թե բացառվում է, ասենք, «Իջավ թատրոնի վարագույրը» նախադասությունը:

Այս տեսակետից իրավացի է Գ. Զահուկյանը, երբ գրում

է. «Վ և (ա, ե) ց (ն/ր) մասնիկների համար ընդհանուրն այն է, որ բայահիմքի նշած գործողությունը կամ եղելությունը դրանք օտարում են հաղորդման ենթակայից...», «Ե՛վ պատճառականի, և՛ կրավորականի դեպքում ուշադրության կենտրոնում է ներգործվողը (կրողը), որ և դարձվում է հաղորդման ելակետ: Սեռային երկու եզրերի՝ պատճառականության և կրավորականության տարբերիչ հատկանիշը կլինի պատճառի ընդգծվածությունը կամ չընդգծվածությունը» (62, էջ 267—268): Նույն երևույթը նշում են նաև «Ժամանակակից հայոց լեզու» գրքի հեղինակները. —ցն— ածանցով «բայը ձեռք է բերում ուղիղ խնդիր առնելու հատկություն, միաժամանակ բայահիմքի արտահայտած գործողությունը օտարվում է քերականական ենթակայից» (12, էջ 282), ուղիղ խնդիրը կատարում է երկակի դեր, «մի կողմից իր վրա է կրում ենթակայի գործողությունը, մյուս կողմից ենթակայի դերդամբ, ստիպմամբ, ազդեցությամբ կատարում է բայահիմքի ցույց տված գործողությունը: Հենց սրանով էլ այն տարբերվում է ներգործական սեռի բայերի մոտ գրվող ուղիղ խնդրից» (12, էջ 283): Ավելի վաղ գրեթե նույն բանը հանգամանորեն ցույց է տվել Ա. Աբրահամյանը, մասնավորապես նշելով. «... Կրող խնդիրները հիմնականում կրող լինելով՝ տրամաբանորեն նաև լինող, գործող են, թեև ոչ հավասարաչափ» (5, էջ 544), «Պատճառական բայաձևերի մոտ գործողության անմիջական օբյեկտը որպես ուղիղ խնդիր լուելյայն ունենում է նաև գործողի կամ եղողի լրացուցիչ դեր կամ այդ յուրահատուկ դերի համար հանդես է գալիս մի առանձին խնդիր ևս» (էջ 535), որն էլ թելադրվում է հենց բայի պատճառականությամբ: Ելնելով պատճառական բայերի խնդրի և գործողության հարաբերության իրական բնույթից, Ա. Աբրահամյանը նշում է, որ «շատ որոշակի է դառնում միջնորդական խնդրի քերականական հասկացության ընդունման անհրաժեշտությունը» (էջ 558), «եթե սկզբնատիպ բայը ներգործական սեռի է, պատճառական-միջնորդական նշանակությունն իր արտահայտությունն է գտնում նաև խնդրառական հարաբերությամբ (միջնորդական և ուղիղ խնդիրների), իսկ չեզոք սկզբնատիպ ունեցող պատճառականների մեջ միջնորդականության գաղափարը առանձին խնդրով չի արտահայտվում,

մնում է միայն իբրև իմաստային կողմ, ըստ այդ նշանակութ-
թյան ուղիղ խնդիրը ստանում է լրացուցիչ ֆունկցիա» (էջ
603):

Պատճառական բայերի ցույց տված գործողության, են-
թակայի և խնդիրների իմաստային հարաբերության վերա-
բերյալ այս կարծիքներն ապացուցվում են համապատասխան
օրինակներով, և կարծում ենք, այլ փաստերով պնդելու հարկ
չկա: Եթե փորձենք ընդհանրացնել, պետք է նորից կրկնենք,
որ պատճառական բայերը, իրոք, ցույց են տալիս այնպիսի
գործողություն, որը ենթակայի դրդամամբ, միջնորդությամբ,
«պատճառով» կատարում է խնդիրը: Հենց սա է պատճառա-
կան –ցն– ածանցի բառակազմական-քերականական-արտա-
հայտչական դերը ժամանակակից հայերենում, հենց այս՝
գործողության և նրան առնչվող առարկաների՝ ենթակայի և
խնդիրների հարաբերությամբ է արդարացվում պատճառա-
կան բայերի և նրանց կառավարման տիրույթների գոյու-
թյունը հայերենում: Իհարկե, չպետք է անտեսել, որ այդ
իմաստը որոշ դեպքերում ավելի ցայտուն է արտահայտվում,
այլ դեպքերում գրեթե անզգալի է՝ պայմանավորված ենթա-
կայի կամ խնդրի կողմից գործողությունը կատարելու տրա-
մաբանական հնարավորությամբ:

Ասելիքն ավարտենք մի քանի բնագրային օրինակներով:
Ամուսնուն հիշեցնում էր իր մանկությունը (Բակ., 25): Կի՞նը
բաժակով կաթ է խմեցնում երեխային (Զհ, 252): Ով էր սո-
վորեցրել տե՛ր Մարուֆին գործը դատարանին տալ (Բակ., 56):
Կոմիտասն իսկապես որ լեռներ փայլեցրեց (ՊՄ, 4, 134): Եվ
կույր հավատով զորացրու հոգիս (Թում., 1, 22): Կրակը քա-
նով ապուրն է տափացնում (Բակ., 54): Ժայռի գլխին ցատ-
կող վայրի փայծերին ընտելացրել են (Բակ., 83): Մյուսի
պաշտոնն է բարձրացնել տվել (ԴԴ, 302): Անգամ իր եղբորն
է ափսոսել տվել (Մելք., 260): Իրեն նկատել են տալիս իր
սխալները (Հաշեկ, 383): Կարողանում է... ընթերցողին կոա-
նել տալ նրա բնավորության գծերի մասին (Իշխ., 166)
և այլն¹⁹:

¹⁹ Զենք խոսում այն բայերի մասին, որոնք ունեն –ցն– ածանցը, բայց

3.29. Հետաքրքրական առանձնահատկություններ ունեն այսպես կոչված պասիվ ներգործող խնդիր՝ պահանջող չեզոք բայերից սերված պատճառականները: Ինչպես գիտենք, սրբանք առնում են բացառականով խնդիր՝ Ես ձանձրացա նրա խրատներից: Ընկերս զայրացավ դիտողությունից: Մերունին վախեցավ ցրտից, երեխան վշտացավ անհաջողությունից և այլն: Քանի որ այս չեզոք բայերից սերվում են պատճառականներ, հետևաբար պատճառական բայերով գերադաս անդամ ունեցող կառույցները սերվում են չեզոք բայերով գերադաս անդամ ունեցող կառույցներից՝ փոխակերպումով: Խրատները ձանձրացրին ինձ, դիտողությունը զայրացրեց ընկերոջս, ցուրտը վախեցրեց ծերունուն, անհաջողությունը վշտացրեց երեխային: Սրանց կառուցվածքային և գործողության, ենթակայի ու խնդրի իմաստային փոխհարաբերությունն այն առանձնահատկությունն ունի, որ «պասիվ ներգործող խնդիրը» վերածվում է ենթակայի, ենթական ուղիղ խնդրի, այսինքն՝ պատճառական բայերը զրկվում են ներգործող խնդրի առնելու հատկությունից և ձեռք բերում անցողականության ուղիղ խնդիր առնելու հատկություն, ի տարբերություն այլ բայերի, խնդիրների քանակը չի ավելանում: Հիշյալ պատճառական բայերից կրավորականներ սովորաբար չեն կազմվում, և դրա պատճառը ենթակայի, խնդրի ու գործողության հարաբերության բնույթն է. կրավորական բայերով կառույցների ենթակայի, խնդրի և գործողության հարաբերության իմաստն արտահայտվում է չեզոք բայերով:

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3.30. Ինչպես արդեն ասել ենք, կրավորական բայերը սերված բայեր են, որոնք —վ— իմաստահավելական ածանցի միջոցով սերվում են անցողական (ներգործական և պատճառական) բայերից իբրև բայական առանձին միավորներ, առանձին, «դատ» բայեր:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ կրավորական բայ հասկացությունը չի նույնանում կրավորական սեռ հասկացու-

որոնցում պատճառականության իմաստը մթազնել է. պատկերացնել, հատկացնել, յուրացնել, ճրամցնել և այլն:

թյանը, կրավորական կազմություն հասկացությունն ավելի լայն է: Բանն այն է, որ անցողական բայերը ստանալով -վ- ածանցը, վերածվում են անանցողական կրավորական և չեզոքների (վերջիններս փոխադարձ և անդրադարձ ենթատեսակներով, սեռային առումներով—Ա. Աբրահամյան)՝ զրբկվելով ուղիղ խնդիր առնելու հատկությունից: -վ- ածանցով կրավորական և չեզոք բայերը տարբերակել հնարավոր է միայն շարահյուսական համապատասխան կառուցներում՝ ելնելով ներգործող խնդրի առկայությունից և առհասարակ գործողության ու խնդիրների հարաբերության բնույթից²⁰:

Քանի որ -վ- ածանցով սերված բայերը լինում են և՛ կրավորական, և՛ չեզոք, ուստի նրանց կառավարումը կվերլուծենք ըստ սեռերի:

3.31. Անցողական ներգործական և պատճառական սերող բայերի համեմատությամբ անանցողական սերված կրավորական սեռի բայերը ի հայտ են բերում կառավարման հետևյալ առանձնահատկությունները:

ա) Ինչպես ասացինք, ներգործական և պատճառական բայերին բնորոշ ուղիղ խնդիրը կրավորական բայերն առնել չեն կարող:

բ) Ներգործական պատճառական բայերից սերված կրավորական բայերի ենթական ներգործական և պատճառական բայերի խնդիրն է. աշակերտը հասկացավ դասը → դասը հասկացվեց աշակերտի կողմից, ուսուցիչը դասը հասկացրեց աշակերտին → դասը հասկացվեց աշակերտին ուսուցչի կողմից:

գ) Պայմանավորված արմատային իմաստի ընդհանրությամբ՝ և՛ սերող, և՛ սերվող բայերը (ինչպես այլ դեպքերում) պահանջում են իմաստային նույն խնդիրները.

Ներգործական

բաշխել-ում, ում միջև

ընծայել-ում

խառնել-ինչին (ում), ինչով

շղթայել-ինչին, ինչով

Կրավորական

բաշխվել-ում, ում միջև

ընծայվել-ում

խառնվե

շղթայվե

ինչով

²⁰ Սրանց տարբերությունների մասին բավականին հանգամանորեն տես Մ. Ասատրյանի աշխատությունը (27, էջ 130—139):

անշատել-ինչից (ումից), ինչով

ազատել-ինչից (ումից),

ինչով

ուղարկել-ինչով

որտեղից, որտեղ, ում

նստեցնել-որտեղ, ինչին

պատճառական

հեռացնել դաշտից

փախցնել ամանից

մոտեցնել պատին

հասցնել տիրոջը

անշատել-ինչից (ումից),

ինչով

ազատվել-ինչից (ումից),

ինչով

ուղարկվել-ինչով,

որտեղից, որտեղ, ում

նստեցվել-որտեղ, ինչին

կրավորական

հեռացվել դաշտից

փախցվել ամանից

մոտեցվել պատին

հասցվել տիրոջը

դ) Կրավորական բայերի հիմնական տարբերությունը սեռող բայերից այն է, որ կրավորական սեռի բայերը պահանջում են բացառականով, ինչպես նաև տրականով ու կողմից (ձեռքով, ձեռքից) կապով ձևավորված խնդիր, որն էլ կրավորական սեռի բայերը Վ- ածանց ունեցող մյուս՝ շեղորբ բայերից շարահյուսորեն տարբերակող հիմնական հատկանիշն է և քերականության մեջ հայտնի է ներգործող խնդիր անունով. օրովել ֆամուց, սիրվել աշակերտներից (աշակերտների կողմից), պատրաստվել վարպետի կողմից (վարպետի ձեռքով), նեռացվել խաղավարի կողմից և այլն:

3.32. Հայ քերականագիտության մեջ կա այն կարծիքը, որ կրավորական սեռի բայերի ներգործող խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև գործիական հոլովով (Մ. Աբեղյան, Մ. Գյուլբուղադյան, Վ. Քոսյան, «Ժամանակակից հայոց լեզու» և այլն): Մ. Աբեղյանը խոսելով ներգործող խնդրի գործիականի մասին, գրում է. «Միջոցի և հիմունքի գործիականները կարող են հասկացվել և իբրև ներգործող խնդրի գործիական, որից իբրև մի սկզբնապատճառից ծագում է գործողությունը, ուստի և ներգործական բայերը կրավորական դարձնելիս՝ ենթական հաճախ դառնում է գործիական հոլովով խնդիր. օրինակ՝ Գույնզգույն ծաղիկները զարդարեցին երկիրը: Զյունը ծածկեց գետինը: Նրան իր ուղիներն են մխրթարում խոսքերը կրավորական սեռով լինում են՝ Գույնզգույն ծաղիկներով զարդարվեց երկիրը: Գետինը ծածկվեց ձյուն-

նով: Նա իր որդիներով է մխիթարվում» (4, էջ 458): Ընդ որում Մ. Աբեղյանը միջոցի ու պատճառի գործիականները ներգործող խնդրի գործիականից տարբերելու միջոց համարում է փոխակերպումը. «Եթե կրավորական բայը ներգործական դարձնելիս գործիական հոլովն անփոփոխ է մնում, միջոցի կամ պատճառի գործիական է, իսկ եթե գործիականն ուղղական ենթակա է դառնում, ներգործող խնդրի գործիական է: Օրինակ՝ Մի ձեռով երկու ձմերուկ չի բռնվիլ: Անջուր ջաղացով ալյուր չի աղացվիլ: Լեզվով ամեն բան հեշտ կշինվի՝ խոսքերն եթե հասկացվում են՝ Մի ձեռով երկու ձմերուկ չեն բռնիլ. Անջուր ջաղացով ալյուր չեն աղալ. Լեզվով ամեն բան հեշտ կշինեն,— ձեռով, ջաղացով, լեզվով միջոցի գործիական են, իսկ եթե հասկացվեն՝ մի ձեռով երկու ձմերուկ չի բռնիլ, Անջուր ջաղացն ալյուր չի աղալ, Լեզուն ամեն բան հեշտ կշինի,— դրանք ներգործող խնդրի գործիական են» (4, էջ 459): Իհարկե, Մ. Աբեղյանի առաջարկած մեթոդը ճիշտ է, և առաջին հայացքից տրամաբանորեն ճիշտ է թվում նաև եզրակացությունը, սակայն այդ կարծիքին համաձայնել չենք կարող²¹:

Երբ այս օրինակներին մոտենում ենք կառավարման տեսանկյունից, ելնում ենք կառավարման հիմունքներից, ապա նկատում ենք, որ օրինակներում հիշատակված բայերը և՛ ներգործական, և՛ կրավորական լինելիս առնում են գործիականով արտահայտված խնդիր՝ պայմանավորված այդ բայերի ներխոսքիմասային իմաստով. բռնել ձեռքով և բռնվել ձեռքով, աղալ ջաղացով և աղացվել ջաղացով, շինել լեզվով և շինվել լեզվով, ալյուրն էլ մխիթարել որդիներով և մխիթարվել որդիներով, զարդարել ծաղիկներով և զարդարվել ծաղիկներով, ծածկել ձյունով և ծածկվել ձյունով: Ավելացնենք այլ օրինակներ. ողողել ջրով և ողողվել ջրով, լցնել հողով և լցվել հողով, կտրել սղոցով և կտրվել սղոցով և այլն: Սա նշանակում է, որ այդ բայերը (բռնել-բռնվել, աղալ-աղացվել, շինել-շինվել, մխիթարել-մխիթարվել, զարդարել-զարդարվել, ծածկել-ծածկվել, ողողել-ողողվել, կտրել-կտրը-

²¹ Մ. Աբեղյանի տեսակետի ավելի ընդարձակ մեկնաբանությունը կատարում է Վ. Քոսյանը (71, էջ 348—350):

վել, լցնել-լցվել) գործիական հոլովով խնդիր են առնում ոչ թե այն պատճառով, որ կրավորական սեռի են, և այդ խնդիրը ներգործող է, այլ այն, որ դա պայմանավորվում է այդ բայերի ներխոսքիմասային իմաստով, որ բնորոշ է և՛ ներգործական, և՛ կրավորական բայերին՝ անկախ սեռից: Այլ խոսքով, գործիականով արտահայտված խնդիրները երկու դեպքում էլ գործողության կատարման միջոց են, միջոցի խնդիրներ են և ոչ թե սեռի խնդիրներ են (կրավորականի դեպքում), այլ իմաստի: Համեմատության համար բերենք օրինակներ կրավորական բայով՝ կողքին տալով ոչ կրավորական բայի նույն խնդիրը. Պատերը զարդարված էին խալիներով ու կարպետներով (Բակ., 472)— զարդարել խալիներով ու կարպետներով: Ես՝ հմայված հեռվից հեռու նրա շողով, նրա խելով (ՍԿ, 1, 337)— հմայել շողով, խելով: Նրա ողջ էությունը համակվեց տազնապով (ՄՏՁ, 1, 497)— համակել տազնապով: Տիեզերքը լցվում է կյանքով (Դավ., 34)— լցնել կյանքով: Որ արկերով դաժան և վառողի ծխով չի ընդհատվում երբեք շունչը դարի (ՊՍ, 1, 17)— ընդհատել արկերով, ծխով: Էլ չպիտի ուրիշներով գերվեմ-տարվեմ (ՊՍ, 1, 364)— գերել-տանել ուրիշներով: Նրեաց գյուղը... օղակված կանաչ մարգագետիններով և առուններով (Բակ., 109)— օղակել մարգագետիններով և առուններով: Այդպես էլ՝ շնչանեղծվում է իր փոշով (Սևակ)— շնչանեղծել փոշով, մշուշով էր կեղևակալված (Սևակ)— մշուշով կեղևակալել: Արցունքով էր սփռվել (Սևակ)— արցունքով սփռվել: Կապկապված էին թելերով (Բակունց)— կապկապել թելերով, լույսերով ողողված (Բակունց)— լույսերով ողողել, գայթակղված կերով (Բակունց)— գայթակղել կերով, շրջապատված անտառներով (Բակունց)— շրջապատել անտառներով: Հազար թելով կապված է աշխարհին (Մաթևոսյան)— հազար թելով կապել աշխարհին: Շղթայված եք ունայն հույսերով (Զարյան)— շղթայել հույսերով: Թրառվում էր կայծակների բրունդումներով (Մ. Սարյան)— քրատել բրնկումներով և այլն: Մեր ձեռքի տակ կան բազմաթիվ նման օրինակներ. խախուսվել խորհուրդներով, ծառապատվել ակացիաներով, ուղեկցվել երգով, պարուրվել մթնշաղով, ներշնչվեց ներդաշնակությամբ, օրորվել երազներով, հմայվել գեղեցկությամբ,

լուսավորվել հրթիռներով, բանավել շղթաներով, գրավվել երգով, պաշարվել թշնամիներով, կաշառվել խոստումներով, վարագուրված էր արևի վարագույրով, ողկուզված աստղերով, հոսանքով մղվել և այլն:

Այս բոլոր կառույցները, ինչպես երևում է օրինակներից, հնարավոր է փոխակերպել՝ գործիականով խնդիրը վերածելով ենթակայի: Բայց այս դեպքում փոխակերպումը ոչ թե հիմք է գործիականով լրացումը ներգործող՝ կրավորական սեռի խնդիր համարելու, այլ լեղվական այն հնարավորության արտահայտություն, որ նույն իմաստը կարող է արտահայտվել տարբեր ձևերով (խորքային նույն կառուցվածքը մակերեսային տարբեր կառուցվածքներով), որ կոչվում է համանշտվյուն: Ասվածի օգտին է խոսում այն, որ մի կողմից, ինչպես տեսանք, այդ բայերը իրենց ներխոսքիմասային իմաստով և ոչ կրավորական սեռով պայմանավորված առնում են գործիականով խնդիր, մյուս կողմից հենց նույն կառույցներում գործիականով խնդրի կողքին հնարավոր է գործածել բացառականով կամ տրականով ու կողմից կապով արտահայտված ներգործող խնդիր. ծածկել ձյունով → ծածկվել ձյունով և ձյունով ծածկվել երեխայի կողմից, ողողել ջրով → ողողվել ջրով և ջրով ողողվել կոլտնտեսականի կողմից, լցնել հողով → հողով լցվել և հողով լցվել բանվորների կողմից և այլն: Հիշենք նաև, որ «ներգործող խնդիրը կամ ներգործող առարկան ցույց է տալիս մի առարկա, որի գործողությունը ենթական կրում է իր վրա, այսինքն ենթական ազդվում, ներգործվում է կամ իբրև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից» (Մ. Աբեղյան, 4, էջ 374—376), ներգործող խնդրից «իբրև մի սկզբնապատճառից ծագում է գործողությունը», այսինքն՝ ներգործող խնդիրը սկիզբ է, «սկզբնապատճառ», որից ելնում է գործողությունը, և այդ իմաստը հայերենում արտահայտվում է բացառական հոլովով կամ տրականով ու կողմից կապով (վերջինիս մեջ դեռ զգացվում է բացառականի իմաստը):

Ժամանակակից հայերենում, ինչպես հայտնի է, ներգործող խնդիրն ունի հոլովական և հոլովակապային արտահայտություն՝ արտահայտվում է բացառական հոլովով կամ

տրականով ու կողմից կապով²²: Ընդ որում խնդրի ձևավորման հարցում դեր ունի նրա ներխուժմասային իմաստը՝ անձերի անունների դեպքում արտահայտվում է բացառականով, ինչպես նաև տրականով ու կողմից կապով, իսկ իրի անունների դեպքում՝ սովորաբար միայն բացառականով: Օրինակներ.

ա. Բայ+բացառական (անձի անուններ). Ներսեմ մոռացվում է համագյուղացիներից (Գալ2., 44): Իրենց եպիսկոպոսը ձեռնադրվի մեր մեծ մետրոպոլիտից (ՍՁ, 7, 497): Չոեսան քչնամուց գերված բանակներ (Բաղ., 558): Ես վիրավորված եմ քո արքա հորից (ՍՁ, 7, 127): Շուտ-շուտ գալը կարող է նկատվել հարևաններից (ՍՁ, 1, 109): Նա պաշարված էր այդ լեռնականներից (Բաղ., 7, 273): Որ իր ժպիտները չնկատվեն ամուսնուց ու եղբորից (Շիրվ., 3, 227): Մայրը նեղվում էր նրա ամուսնուց (ՁԽ, 255): Իմպրեսիոնիստները հայհոյվել և մինչև այժմ հայհոյվում են տգետ մարդկանցից (Սար., 89):

Իրի անուններ. Եվ փաշալերված պատիր խոստմունքից (Թում., 1, 11): Գինուց հաղթվելով՝ նրանք գործում էին գետին (Բաղ., 585): Սոխակները կահաբեկվեն քեդանթի ուրուտից (ՊՍ, 3, 225): Ժայռեր կան այնտեղ շանթերից կիսված, հողմից ծեծված, արևից կիզված (ՎԴ, 6): Վայրի գազանն ինչպես է գերվում եղջերախոտի դյուրական ձայնից (ՎԴ, 6): Մատերի փաթաթված վագերն օրորվում էին ֆամուց (Բաղ., 228): Գուրանի խոփը ժանգից էր նեղվում (ՊՍ, 4, 79): Անձրևից ծեծված, հողմից հալածված ծակ տրեխներով գնում էր աստված (Դավ., 63): Նրանց կատակներն ընդհատվեցին գնդացիների ուժեղացող կրակոցներից (ՄՏՁ, 1, 420): Ձուրի խորհրդավորությունը խախտվում էր ձիու ռոնաձայնից (ՍԽ, 47, 311): Դանլինն ալեկոծվում էր այդ ելույթներից (ՀԻ2., 137) և այլն:

բ. Բայ+(տրական+կողմից). Ստեղծագործությունների

²² Գրականության մեջ կան փաստեր, որ կրավորական բայերի ներգործող խնդիրը արտահայտված է տրականով. Թովված, կախաղված, տարված էն երգին (Թում., 2, 80), Ինչպես իզուր խաբվել ես դու սուտ խոսքերին շարաղվեսի (Թում., 1, 240): Նշենք, որ նման ձևերը մեր օրերում անգործածական են:

մեծ մասում դեպքերի մասին պատմվում է հեղինակի կողմից (Ջրբ., 361): Ժողովրդական առասպելները մշակվել են գրողների կողմից (Ջրբ., 361): Իմ փաճանայությունը չի գնահատվում իշխանության կողմից (ՍԶ, 1, 207): Հայրը... ժամանակի կաթողիկոսի կողմից բանադրվեց (ՊՍ, 5, 245): Երկրորդ հատորը ընթերցողների կողմից ընդունվեց ոչ պակաս խանդավառությամբ (ՊՍ, 5, 12): Ուրի գրականությունը սեփականվել էր անհատ մարդկանց կողմից (Իշխ., 47): Գարեգինի առաջարկությունները կպաշտպանվեն մեծամասնության կողմից (ՍԽ., 2, 301): Արհամարհում է պոետների կողմից գովերգված հպարտ կենդանուն՝ ուլտին (Սար., 106) և այլն:

3. 33. Անհրաժեշտություն չկա կրավորական սեռի բայերի կառավարումը վերլուծելիս բայերը խմբավորել ըստ արժույթի, ինչպես վարվել ենք շեզոք և ներգործական բայերը քննելիս, քանի որ սերված կրավորական բայերը պահպանում են սերող բայի արժույթայնությունը, իսկ նոր՝ կրավորականության ներգործող խնդիր առնելու հատկությամբ, ինչպես տեսանք, բավականին միօրինակ են: Բայց առկա են տարբերություններ լրացումների (ենթակա, խնդիր) և գործողության հարաբերության հարցում: Փաստորեն կրավորական բայերը սերվում են ներգործական և պատճառական բայերից, որոնք անցողական են, պահանջում են ուղիղ խնդիր՝ արտահայտված ուղղականով կամ տրականով, որն էլ կրավորական բայերի հետ վերածվում է քերականական ենթակայի, իսկ ենթական վերածվում է խնդրի, որն էլ կրավորական սեռի խնդիրն է:

Անցնելով բովանդակության պլանին, կրկնենք, որ ներգործող խնդիրն անվանում է այն առարկան, որը գործողության տրամաբանական կատարողն է, որի գործողությունը կրում է ենթական (այստեղից էլ բայի անվանումը՝ կրավորական, հաշվի առնելով ենթակայի և գործողության փոխհարաբերությունը, և խնդրի անվանումը՝ ներգործող): Այնպես թանցով գործողությունն օտարվում է քերականական ենթակայից:

Պարզ է, որ կրավորական բայերի կառավարումը քննելիս և կառույցները կաղապարելիս արդեն չենք կարող ենթական անտեսել որպես դիմավոր բայերի համար ընդհանուր լրացում,

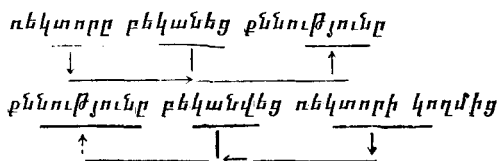
չենք կարող, որովհետև կրավորական բայի և ենթակայի իրական հարաբերությունն այլ է, քան քերականական ենթակայի ու ստորոգյալի: Սա նշանակում է, որ կրավորական սեռի բայերի կառավարման քննությունը պետք է կատարել նախադասության մեջ, որն էլ իբրև կառույց առնվազն եռանդամ է: Այս դեպքում արդեն պայմանականորեն անտեսում ենք բայիմաստով պայմանավորված մյուս լրացումները, որոնց մասին խոսել ենք սերող բայերի կառավարումը քննելիս:

Քանի որ կրավորական սեռի բայերը սերվում են անցողական բայերից, բնականաբար կրավորական կառույցներն էլ սերվում են անցողական բայերի կառույցներից: Լեզվաբանության մեջ այդ կառույցները հայտնի են ներգործածև և կրավորածև անուններով²³: Օրինակներ. ուկտոր բեկանեց ֆննուքյունը → ֆննուքյունը բեկանվեց ուկտորի կողմից, կոմերիտականները դատապարտեցին արաբը → արաբը դատապարտվեց կոմերիտականների կողմից, որոտը ահաբեկեց ճանապարհորդներին → ճանապարհորդները ահաբեկվեցին որոտից և այլն: Կառույցները համապատասխանաբար կոնսենան հետևյալ կաղապարները.

Ներգործածև. ուղղական+բայ+ուղղական (տրական) կամ՝ ենթակա+ստորոգյալ+ուղիղ խնդիր (ուկտորը բեկանեց քննությունը):

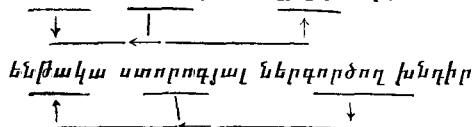
Կրավորածև. ուղղական+բայ+բացառական (տրական + կողմից) կամ՝ ենթակա+ստորոգյալ+ներգործող խնդիր (քննությունը բեկանվեց ուկտորի կողմից):

Կառույցի բաղադրիչների փոխհարաբերությունը ավելի լավ է երևում գծապատկերով.



²³ Կարծում ենք, ավելի ճիշտ կլինի, եթե այդ կառույցները համապատասխանաբար կոչենք անցողական և ոչ անցողական կամ կրողական, քանի որ պատճառական առանձին սեռ ենք ընդունում:

Կամ՝ ենթակա ստորոգյալ ուղիղ խնդիր

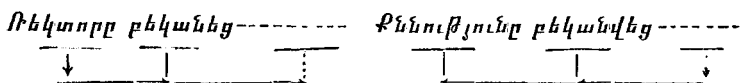


Ներգործածե կառուցվածքի քերականական ենթական (ռեկտորը) կրավորածե կառուցվածքում դառնում է քերականական խնդիր (ռեկտորից կամ ռեկտորի կողմից), իսկ խընդիրը (քննությունը)՝ քերականական ենթակա, որը տրամաբանորեն խնդիր է։ Համեմատովող կառույցները իրարից տարբերվելով մակերեսային կառուցվածքով, խորքային կառուցվածքով (բովանդակությամբ) նույնն են և հայտնի են որպես շարահյուսական համանիշներ։ Նրանց տարբերությունը սոսկ ոճական-արտահայտչական է, հաղորդակցային. ներգործածե կառույցում առաջին պլան է մղվում ենթակայի գործող լինելու հանգամանքը, նրա կողմից գործողությունը կատարելը, իսկ կրավորածե կառույցում ենթական գործող չէ, «գործողությունը օտարվում է» ենթակայից, ուշադրության կենտրոնում է ներգործվողը, որը դառնում է հաղորդման ելակետ (62, էջ 268), այսինքն՝ ինչպես ասացինք, -վ- ածանցը հանդես է գալիս որպես գործողության հակառակ ուղղվածության արտահայտիչ։

Կառույցի բաղադրիչների միջև առկա հարաբերությունը ավելի բարդ է պատճառական բայերից սերված գերադաս կրավորական բայ ունեցող կառույցներում, հատկապես եթե պատճառականը սերվել է ներգործականից. աշակերտը հասկացավ դասը→դասը հասկացրեց աշակերտին (ուսուցիչը), որն էլ հետևանք է այն բանի, որ պատճառական բայերի ենթական նույնպես գործողության իրական կատարողը չէ, կատարել է տալիս մեկ ուրիշին, այս դեպքում՝ խնդրին։ Հարցը դժվարանում է նրանով, որ գործ ունենք երկաստիճան սերման հետ՝ ներգործական→պատճառական→կրավորական. աշակերտը հասկացավ դասը կառույցը պատճառականի վերածելիս ավելանում է պատճառականության լրացումը՝ ուսուցիչը դասը հասկացրեց աշակերտին, և ներգործական բայի ենթական դառնում է խնդիր (աշակերտին), որից էլ սերվում է կրավորականը՝ դասը աշակերտին հասկացվեց ուսուցչի կող-

մից: Այստեղ նախ անհրաժեշտ է պարզել երրորդ՝ կրավորա-
 ձև կառույցի ճշտությունը. սովորաբար ներգործաձև կառույ-
 ցի ենթական կրավորաձևում վերածվում է ներգործող խնդրի,
 ուղիղ խնդիրը՝ ենթակայի (քամին օրորում է ծառը → ծառն
 օրորվում է քամուց), և ըստ այս օրինաչափության փոխակեր-
 պումը ճիշտ է: Սակայն եթե տրամաբանորեն ենք վերլուծում
 կառույցը, նկատում ենք, որ պատճառական բայով կառույ-
 ցում հասկացողը ուսուցիչը չէ, այլ աշակերտը, հետևաբար
 ներգործող խնդրի պետք է վերածվեր աշակերտին խնդիրը, և
 այս դեպքում կառույցը կունենար հետևյալ տեսքը՝ դասը
 ճասկացվեց աշակերտի կողմից, որը կհամապատասխաներ
 ներգործական բայով կառույցին (աշակերտը հասկացավ
 դասը), և փաստորեն սերող կառույցի ուսուցիչը ենթական
 վերանում է: Ուրեմն՝ քերականորեն ճիշտ է առաջին փոխա-
 կերպումը (դասը աշակերտին հասկացվեց ուսուցչի կողմից),
 տրամաբանորեն՝ երկրորդը (դասը հասկացվեց աշակերտի
 կողմից):

3. 34. Գործնականում, խոսքի մեջ կրավորական սեռի
 բայերի ներգործող խնդիրը բառական արտահայտություն
 կարող է չունենալ, և ինչպես ներգործական և պատճառական
 բայերը կարող են ունենալ սեռի զրո խնդիր, այնպես էլ կրա-
 վորականները: Գծապատկերը կունենա հետևյալ տեսքը.



Ինչպես գիտենք, —վ— ածանցը անցողական բայերը վերա-
 ծում է անանցողականների՝ և՛ կրավորականի, և՛ չեզոքի:
 Նման դեպքերում փաստորեն երկանդամ կրավորական կա-
 ուույցները կազմությամբ նույնանում են երկանդամ չեզոք
 կառույցներին: Ինչպես տարբերել դրանք. այս դեպքում մեզ
 օգնում է ամբողջ խոսքաշարը, և հիմնականում պետք է կա-
 տարել տրամաբանական վերլուծություններ, ուշադրություն
 դարձնելով բայի ցույց տված գործողության բնույթին, նրա
 և ենթականի հարաբերությանը, այսինքն՝ ենթական ի վիճա-
 կի՞ր է ինքնին կատարելու տվյալ գործողությունը, թե՞ կրում է
 մեկ այլ առարկայի գործողություն: Այս մասին բավականին
 համոզիչ բացատրություններ տալիս է Մ. Ասատրյանը, և

հարկ չկա դրանք կրկնելու: Կրավորական կառույցներում, ի տարբերություն շեզոք բայերով կառույցների, «ենթակաները իրենք չեն ստեղծում բայիմաստով դրսևորվող հատկանիշները, այլ այդ հատկանիշները կրում են իրենց վրա» (27, էջ 237): Բայի կրավորական կամ շեզոք լինելը որոշելուն կարող է օգնել նաև հակառակ փոխակերպումը՝ ներգործող խնդրի ավելացման հնարավորությունը:

Հայերենում, ինչպես և այլ լեզուներում, եռանդամ կրավորական կառույցները համեմատաբար քիչ են գործածական (27, էջ 135): «Կրավորական կառուցվածքի նախադասությունը՝ ի հակադրություն ներգործական կառուցվածքի նախադասության, լայն հնարավորություններ ունի միշտ կամ համարյա միշտ չհիշատակելու գործողություն կատարողին՝ անգամ այն դեպքում, երբ այդ գործողություն կատարողը հայտնի է խոսողին» (27, էջ 136): Բայց առհասարակ նկատելի է, որ երկանդամ կրավորական կառույցներում ներգործող խնդիրը սովորաբար բառական արտահայտություն չի ստանում այն դեպքում, եթե հայտնի է խոսքաշարից կամ անկարևոր է, հարկ չկա այն շեշտելու, երբեմն էլ կարող է լինել անհայտ: Ամենակարևորն այն է, որ «գործողությունն օտարվում է այն տրամաբանորեն կատարողից. «Կրավորաձև կառույցը ենթական «ազատելով» «գործող լինելուց», ստեղծում է բարենպաստ շարահյուսական պայմաններ այն շարտահայտելու համար» (148, էջ 21):

* * *

3. 35. Ինչպես հայտնի է, և արդեն ասել ենք, կրավորական սեռ հասկացությունը չի նույնանում կրավորական կազմություն հասկացությանը, այսինքն՝ միշտ չէ, որ -վ- ածանցով սերված բայերը կրավորական սեռի են, առնում են ներգործող խնդիր: Ավելի ճիշտ, -վ- ածանցը անցողականությունն անանցողականության վերածող ածանց է, և անանցողականությունն արտահայտվում է և՛ իբրև կրավորականություն, և՛ իբրև շեզոքություն, երկու դեպքում էլ բայը զերկվում է ուղիղ խնդիր առնելու հատկությունից:

Ժամանակակից հայերենում -վ- ածանց ունեցող շեզոք բայերի շարքում իբրև առանձին խումբ առանձնացվում են

փոխադարձ և անդրադարձ բայերը: Որոշ լեզվաբաններ սրանք համարում են առանձին սեռ (17, էջ 322), ոմանք՝ սեռային առում (5, էջ 630), ուրիշները՝ շեղոքների մի առանձին տեսակ (33, էջ 185), կամ կրավորականների մի տեսակ (27, էջ 378): Ասենք, որ այս որակումները մեզ համար անկարևոր են, և ի վերջո հարցին կարելի է մոտենալ տարբեր ելակետերից՝ բառակազմական (բայակազմական), իմաստային, շարահյուսական կապակցելիության: Հասկանալի է, որ այս դեպքում մեզ համար կարևորը վերջինն է, թեև այն առաջին երկուսից մեկուսացած չէ: Եթե հիմնվենք խորքային կառուցվածքի վրա, անդրադարձ կոչված բայերի ցույց տված գործողության բնույթի վրա, ապա, իրոք, —վ— ածանց ունեցող մի շարք բայեր առանձնանում են և՛ կրավորականներից, և՛ շեղոքներից, ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական կատարում է իր նկատմամբ, այսինքն՝ ենթական միաժամանակ և՛ սուբյեկտ է, գործող, և՛ օբյեկտ է, կրող, ինչպես՝ նա լվացվում է=նա լվանում է իրեն, զարդարվում է=զարդարում է իրեն, մաքրվում է=մաքրում է իրեն: Այդպիսի իմաստ ունեն հագնվել, գուգվել, պաշտպանվել, սափրվել, շփվել, տեղավորվել, կախվել, խեղդվել, պատրաստվել, կոնկվել, կոտրատվել, նվիրվել և այլ բայեր: Սակայն քանի որ այս իմաստը սովորաբար շարահյուսորեն չի արտահայտվում, և այդ բայերի հետ գործածվում է միայն ենթական առանց կրող խնդրի, նշանակում է, մակերեսային կառուցվածքում այս բայերը իրականում շեղոք սեռի են, շարահյուսական կապակցություններում անդրադարձության խնդիր չեն առնում, պահպանում են սերող բայի՝ կառավարումը (նկատի չունենք սեռի ուղիղ խնդիրը)՝ պայմանավորված բայի արմատական իմաստով, ինչպես՝ շփել ջրով և շփվել ջրով, նվիրել ազատությանը և նվիրվել ազատությանը, պաշտպանել թշնամիներից և պաշտպանվել թշնամիներից, շորով մաքրել փոշուց և շորով մաքրվել փոշուց և այլն: Այս պատճառով էլ հիշյալ բայերը չենք առանձնացնում իբրև առանձին խումբ:

3. 36. Այլ է փոխադարձ կոչված բայերի հարցը: Եթե հաշվի առնենք, որ այս բայերը, կազմությանմբ ու ներխոսքիմասային իմաստով պայմանավորված, կառավարման տարբե-

րություններ ունեն բազմաթիվ շեղոք բայերից, ապա շարահյուսական կապակցելիության տեսակետից դրանց առանձնացումն արդարացվում է: Այս բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ կատարվում է մեկից ավելի առարկաների կողմից, և նրանցից յուրաքանչյուրը դառնում է մյուսի գործողությունը կրող: Իմաստային այս առանձնահատկությունն արտահայտվում է շարահյուսական կառույցում: Բայց նախքան կառույցները կաղապարելը նշենք, որ փոխադարձության իմաստը առկա է նաև այնպիսի շեղոք բայերի մեջ, որոնք սկզբնաձևային են, ոչ սերված, չունեն -վ- ածանց, ինչպես՝ համաձայնել, ծանոթանալ, մտերմանալ, բարեկամանալ, ընկերանալ, գործակցել և այլն: Նշանակում է, այստեղ փոխադարձ բայերի չառանձնացումը որոշ իմաստով պայմանական է, և հիմնվում ենք սոսկ բայակազմական ընդհանրության վրա՝ -վ- ածանցով սերված լինելու ընդհանրություն:

Փոխադարձ բայերի կառավարման տիրույթը ունի հետևյալ մասնակաղապարները:

ա) (ենթակա+ենթակա)+բայ կամ՝ հոգնակի ենթակա+ +բայ. օրինակ. Արմենը և Աշոտը գրկախառնվեցին = նրանք գրկախառնվեցին, աղջիկը և տղան բացատրվեցին = նրանք բացատրվեցին:

բ) ենթակա (եզակի կամ հոգնակի)+բայ+ (տրական+ +հետ) կամ միայն տրական. օրինակ. նա գրկախառնվեց ընկերոջ հետ, նրանք համբուրվեցին զինվորի հետ:

Ասենք, որ ժամանակակից հայերենում փոխադարձ բայերի քանակը քիչ է. գրկախառնվել, գրկվել, բացատրվել, ծեծվել, համբուրվել, հյուսվել, զարկվել, տեսնվել, ողջագուրվել, փաթարվել նաև հաշտվել և այլն:

Օրինակներ. Հարությունը տեսնվում էր եղբոր որդու հետ (Իշխ., 265): Մոռացա համբուրվել հորեղբորս որդու հետ (ՍԶ, 1, 164): Չարենցը ողջագուրվեց այդ այգաբացին (ՊՍ, 5, 322): Լուսնի շողերը գրկախառնվում էին մթությանը (Սարգս., 37): Որոնք երբևէ առնչվել են Տերյանին (ՊՍ, 5, 59): Ունեմ ողջագուրվեցին Եկվորենի հետ (ԴԴ, 80):

3. 37. Իսկ կառավարման ինչ առանձնահատկություններ ունեն —վ— ածանցող սերված չեզոք սեռի՝ բայերը: Միակ և հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ չեզոք բայերը զրկվում են սերող բայերի սեռի՝ ուղիղ խնդրից՝ պահպանելով իմաստային լրացումներ առնելու հատկությունը: Մի քանի օրինակ. Հավաքվում են կամաց—կամաց ուրախության մի ժողովի (ՊՍ, 4, 111)—հավաքել ժողովի: Ինչու է երազն այս աշխարհավեր կախվել մեր գլխին այսպես կուրորեն (Չար., 2, 17)—կախել մեր գլխին: Սարալանջից լսվում էր հորովելի ձայնը (Բակ., 127)— սարալանջից լսել: Արևը նոր էր թեփվում դեպի արևմուտք (Բակ., 3)— թեփել դեպի արևմուտք: Վաղուց է զրկվել նա զարմանալու կարողությունից (ՊՍ, 4, 75)— զրկել կարողությունից: Զավակն իր ծնողից օտարվում է միայն առերևույթ (ՊՍ, 5, 343)—օտարել ծնողից: Այդպես տրվում է հողն արմատներին (ՊՍ, 3, 153)— տալ արմատներին: Դվիներ այնպես չէր ազատվել նվաճողներից (ՍՁ, 7, 31)—ազատել նվաճողներից: Ավին մի ձեռքով պաշտպանվում էր նրա հարվածներից (Բակ., 6)—ձեռքով պաշտպանել հարվածներից: Զյունաչրի պղտոր ավակները ձորակներով գլորվում էին դեպի ձորը (Բակ., 50)—ձորակներով գլորել դեպի ձորը և այլն:

Բայերն ըստ սերող և սերված տեսակների առանձնացնելուց և նրանց կառավարումը ըստ սեռերի քննելուց հետո անհրաժեշտ ենք համարում առանձին անդրադառնալ ներխոսքիմասային իմաստի ընդհանրություններ ունեցող այնպիսի բայերի, որոնք ունեն կառավարման որոշակի ընդհանրություններ և այդ իմաստով կազմում են առանձին խումբ: Իհարկե, մինչև այժմ ներխոսքիմասային իմաստները չենք անտեսել, սակայն մեր ելակետը այլ է հղել: Այդպիսի մեկ խմբի բայերի կառավարման մասին արդեն խոսել ենք՝ ասացական, մտածական բայեր, որոնք հիմնականում ներգործական սեռի են (3.18, 3.19): Այստեղ նկատի ունենք այն բայերը, որոնք իրարից տարբերվում են և՛ սեռով, և՛ կազմու-

թյամբ, սակայն ընդհանուր են ներխուսքիմասային իմաստով, որով էլ պայմանավորվում են նրանց կառավարման ընդհանրությունները: Խոսքը ստորոգելի, անորոշ դերբայով լրացում պահանջող և շարժման իմաստ ունեցող բայերի մասին է, որոնք կքննենք առանձին-առանձին:

ՍՏՈՐՈԳԵԼԻ ՊԱՀԱՆՋՈՂ ԲԱՅԵՐ
(վերացական բայեր)

3.38. Ժամանակակից հայերենում առանձին խումբ են կազմում այսպես կոչված վերացական բայերը, որոնք զուրկ են ինքնուրույն բառական որոշակի նշանակությունից (նյութական) և սովորաբար ինքնուրույն գործածություն չունեն, այլ գործածվում են գոյականների, ածականների, ուրիշ բառերի հետ՝ ուսանող է, ուսանող դարձավ, ուսանող կոչվեց և այլն: Այդ կառույցները ավանդաբար համարվում են բաղադրյալ ստորոգյալ՝ նախադասության մեկ անդամ: Բայց նախադասության մեկ անդամ համարելով հանդերձ, լեզվաբանները այն վերլուծում են՝ առանձնացնելով շարահյուսական երկու բաղադրիչներ՝ ստորոգելիական վերադիր (ստորոգելի) և հանգույց:

Եթե հիշյալ կառույցը քննում ենք կառուցվածքային, բաղադրիչների արտահայտություն, կապակցություն ու հարաբերություն, այդ հարաբերության բնույթի ելակետերից, ապա նկատում ենք, որ նրա կազմիչ տարրերը շարահյուսական ավելի բարդ կառույցում (նախադասություն) ունեն բոլորովին տարբեր դեր և հետևաբար տարբեր շարահյուսություններ են: Իսկ եթե այդպես է, ապա կառույցի բաղադրիչները միմյանց պետք է կապակցվեն կապակցության որևէ եղանակով: Բայց նախքան այդ եղանակի մասին խոսելը հարկ ենք համարում անդրադառնալու հայ քերականագիտության մեջ արտահայտված երկու կարծիքների, որոնք էլ մեզ համար հիմք են ծառայում շարահյուսական այդ կառույցը վերլուծելիս:

Մ. Աբեղյանը տարբերակում է ստորոգյալի երկու տեսակ՝ պարզ բայ-ստորոգյալ և բաղադրյալ բայ-ստորոգյալ (4, էջ 367—368): Պարզ բայ-ստորոգյալն արտահայտվում է բայով (=խոնարհված բայ), իսկ «բաղադրյալ բայ-ստորոգյալն ար-

տահայտվում է՝ ա) եւմ, լինիմ բայով և մի գոյական կամ ածական լրացումով, որ ասվում է ստորոգյալ... բ) Դառնալ, կոշվել, համարվել, քվալ և այլն բայերով և մի գոյական կամ ածական լրացումով, որ ասվում է ստորոգելիական վերադիր...» (4, էջ 367): Այսինքն՝ Մ. Աբեղյանը և՛ ստորոգյալը, և՛ ստորոգելիական վերադիրը համարում է բայի լրացում և այնուհետև գրում է. «Կան բայեր, ինչպես՝ դառնալ, կոշվել, համարվել և այլն, որոնք մենակ հաճախ բավարար չափով որոշ բայիմաստ չունին, դրանց հետ սովորաբար դրվում է իբրև բայիմաստի լրացում մի գոյական կամ ածական, որ բայերին տալիս է ավելի որոշ բովանդակություն և կոշվում է ստորոգելիական վերադիր» (4, էջ 368), «եւմ, լինիմ բայը սովորաբար որոշ բայիմաստ չունի... Հարկավոր է, որ այդ բայի հետ դրվի մի գոյական կամ ածական իբրև լրացում... Այդպիսի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի մեջ ստորոգյալն արտահայտվում է միայն իբրև լրացում դրված գոյականով կամ ածականով, որ կոշվում է ստորոգյալ...» (էջ 367): Մ. Աբեղյանը իմաստային տարբերություն է տեսնում ստորոգյալի և ստորոգելիական վերադրի միջև. ստորոգյալը ցույց է տալիս ենթակայի բնությունից ունեցած հատկանիշ, իսկ ստորոգելիական վերադիրը «մի հատկանիշ՝ դրություն, պաշտոն, ձև, կերպարանք, կոշում և այլն, որ ենթական ունենում է նախ բայի նշանակությամբ իրեն վերագրվելուց հետո, կամ որին անցնում, փոխվում է ենթական իրոք կամ ըստ երևույթին» (էջ 400): Մեջբերումներից, կարծում ենք, պարզ է դառնում արեղյանական տեսակետը: Ասենք, որ մենք տերմինավորումը նույնությամբ չենք ընդունում, մեզ հետաքրքրում է այն, որ Մ. Աբեղյանը և՛ ստորոգյալը, և՛ ստորոգելիական վերադիրը համարում է բայի լրացում՝ բայի նշանակությունից կախված:

Հանգամանորեն շանդրադառնալով ստորոգյալի՝ Գ. Զահուկյանի ըմբռնմանը, ասենք, որ այն համարվում է շարահյուսորեն վերլուծելի. «Բաղադրյալ ստորոգյալի վիճակացույց կամ հատկանշացույց մասը կոշվում է ստորոգելի, մյուս մասը՝ հանգույց» (62, էջ 402), իսկ բայերի արժութային դասակարգումը քննելիս դրում է. «Արժույթի երկրորդ դասերում՝ ստորոգառությունը, արտահայտվում է անանցողական բայերի դեպքում ստորոգելի, անցողական բայերի դեպքում

ստորոգելիական խնդիր ստանալու մեջ» (62, էջ 468): Հարկ չենք համարում խոսելու ենթակայի, բայի և ստորոգելիի կամ ստորոգելիական վերադրի իմաստային հարաբերության մասին, հետաքրքրվողներին հղում ենք Մ. Աբեղյանի և Գ. Զահուկյանի բացատրություններն ու վերլուծությունները: Մենք տարբերություն չենք դնում բայատիպարներով (անցողական և անանցողական) պայմանավորված «բաղադրյալ ստորոգյալի» անվանական բաղադրիչների միջև և մեկ տերմինով կոչում ենք ստորոգելի, շարահյուսական հարաբերությունն ըստ բնույթի՝ ստորոգառություն: Բաղադրյալ ստորոգյալը կազմված է երկու շարահյուսություններից, որոնք համապատասխանաբար կոչում ենք ստորոգելի և ստորոգյալ, ստորոգելին բայ-ստորոգյալի լրացումն է:

Ժամանակակից հայերենի շարահյուսական մի շարք երեւյթներ հաստատում են, որ, իրոք, ստորոգելին առանձին շարահյուսությամբ է, առանձին անդամ, բայի արժույթի մի դրսեւորում:

ա. Ստորոգառու բայերը կարող են գործածվել նաև ոչ դիմավոր ձևով և նորից ունենալ լրացում. լսել եմ նրա ուսանող դառնալը, նրան բաբերառ հոշակելը բոլորին զարմացրեց, առաջավոր համարվածը ընտրվեց պատգամավոր և այլն: Հասկանալի է, այս կառույցները ստորոգյալի ընդունված ըմբռնմամբ չենք կարող բաղադրյալ ստորոգյալ կոչել (ուսանող դառնալը, բարերար հոշակելը, առաջավոր համարվածը):

բ. Ստորոգելին բայ-ստորոգյալից անկախ կարող է ունենալ անվանական լրացումներ, եթե արտահայտված է գոյականով, այսինքն՝ շարահյուսորեն անկախ է, մի այլ բառի նկատմամբ՝ գերադաս. նա լավ աշակերտ է, նա լավ աշակերտ դարձավ, համալսարանի ուսանող դարձավ, թվաց սարսափելի ուրվական և այլն: Իհարկե, այլ հայեցակետով լավ աշակերտ, համալսարանի ուսանող շարահյուսական նվազագույն կառույցները կարող են համարվել բառակապակցությամբ արտահայտված ստորոգելի (վերադիր), բայց հետևողական լինելու դեպքում «Կարդում էի նոր լույս տեսած արկածային մի վեպ» նախադասությունում ուղիղ խնդիր պետք է համարել նոր լույս տեսած արկածային մի վեպ կապակցությունը, որը կլինի բոլորովին այլ մեթոդով, սկզբունքով կատարվող վեր-

լուծություն: Ստորոգելիի դերով կարող են գործածվել նաև կառավարող բայ-դերբայները, և այս դեպքում էլ դերբայ ստորոգելին կարող է ունենալ կառավարվող իր լրացումները. նա գիրք կարդացող է, դժվարություններից փախչող ճանաչվեց, գիրք կարդացող դարձավ, պլանները կատարած համարվեց, հաջողություններով հիացող դարձավ և այլն:

3. 39. Այժմ անդրադառնանք մեր հիմնական հարցին՝ կապակցության ինչ եղանակով են կապվում բայ-ստորոգյալը և նրա ստորոգելի լրացումը:

Ինչպես ասացինք, «բայ-հանգույցի» դերով հանդես են գալիս իմաստային որոշակի խումբ կազմող մի շարք բայեր, որոնք հայտնի են «վերացական բայեր» անունով, ինչպես՝ եմ, լինել, դառնալ, ասել, անվանել, երևալ, թվալ, համարվել, ընկնել, կանգնել, կարգել, կտրել, հոշակել, հանդիսանալ, մընալ, ձևանալ, ճանաչել, նշանակել, առաջադրել և այլն²⁴, ինչպես և սրանցից սերված կրավորական և պատճառական բայերը՝ ասվել, հոշակվել, համարվել, անվանվել, կոչվել, նանաչվել, առաջադրվել, կանչվել, դարձնել, ձևացնել և այլն, մի մասը իրենց առաջնային կիրառությամբ, մյուսը՝ երկրորդաբար, վերացական «բնույթ ստանալով»:

Հիշյալ բայերի ստորոգելի լրացումները լրացյալին կապվում են կառավարմամբ՝ պայմանավորված այդ բայերի ներխոսքիմասային իմաստով: Այսինքն՝ այդ բայերը չունեն նյութական որոշակի նշանակություն, հաղորդակցային բավարարածեք, և հենց դա՛ է պատճառը, որ պահանջում են ընդարձակիչներ, իմաստային «հենարան» բառեր, և պատահական չէ, որ Մ. Աբեղյանը գրանք կոչում էր «բայիմաստի լրացում» (4, էջ 368): Այդ «հենարան» բառերն էլ կոչվում են ստորոգելի, որոնք քերականական կախման մեջ են վերացական բայերից: Օրինակ. եթե ասում ենք «նա թվաց», «ես կոչվեցի», «դու դարձառ» և այլն, ապա սրանք թեև նախադասություններ են, բայց

²⁴ Մ. Աբեղյանը տալիս է նման բայերի ավելի բնորոշական ցանկ, թվարկածներից բացի իմաստային ենթաիմբերով նշելով հետևյալ բայերը. անունը դնել, խոստովանել, ընդունել, գտնել, կարծել, գիտենալ, երագել, զգալ, տեսնել, ունենալ, ցույց տալ, մնալ, կենալ, պահել, ելնել, դուրս գալ, ծնվել, մեռնել, տալ, առնել, ստանալ, ընդունել, ուղարկել, տանել, բերել, շինել և այլն (4, էջ 402):

քովանդակային իմաստով ոչ լիարժեք, բայ-ստորոգյալները պահանջ են զգում իմաստային «հենարանների»՝ մարդ, դեկավար, ուսանող: Ուրեմն՝ բաղադրյալ ստորոգյալ կոչվածը շարահյուսորեն վերլուծելի այնպիսի կառույց է, որը կազմված է կառավարող բայից և կառավարվող անվանական բաղադրիչից, քերականորեն գերադասը վերացական բայն է²⁵:

Սա բայիմաստով (ներխոսքիմասային իմաստ) պայմանավորված կառավարում է, և իբրև լրացուցիչ ապացույց կարող են ծառայել հիշյալ բայերից սերված կրավորական և պատճառական բայերը, որոնք, ինչպես ասել ենք, առհասարակ պահպանում են սերող բայի իմաստային լրացումները: Նույնը նկատում ենք նաև այստեղ. մարդ կոչել և մարդ կոչվել, ուսանող համարել և ուսանող համարվել, ընկեր անվանել և ընկեր անվանվել, թագավոր կարգել և թագավոր կարգվել և այլն: Համեմատվող երկրորդ կառույցներում կարող ենք ավելացնել կրավորական սեռի բայերի ներգործող խնդիրը, և ստորոգելին պահպանվում է. մարդ կոչվեց իմ կողմից, ուսանող համարվեց ընկերների կողմից, ընկեր անվանվեց իմ կողմից, թագավոր կարգվեց կաթողիկոսի կողմից և այլն:

Բերենք բնագրային օրինակներ. Մաղկափոշու մեջ քաթախված բզեզին մանուշակը նոնք էր թվում (Բակ., 189): Քո ժպիտն անգամ ցավ է թվացել իմ հոգուն տկար (Չար., 1, 131): Դու չկաս արդեն, դարձել ես զրույց, երագ ես դարձել-հայրենական տուն (Տեր., 124): Դու ամենաանկայուն ու անհավատարիմ ամուսինը կլինեիր (ԲՎ, 187):... Բոլոր նրանք, որ հորհրդային Միության են նշանակում (ԲՎ, 95): Անապատը դարձրինք այգի (Գալ2., 188): Քեզ հյուր կմնամ մինչև լուսադեմ (ՊՍ, 3, 291): Ձեզ հավիտենական կարծում եմ գերի (Թում., 1, 13): Դուք իմ հարսին եմ ընտրում նախագահ (ՆՁ, 1, 515): Կանգնած է Սաֆոն արթուն պահապան (ՆՁ, 1, 469): Սառցի մեջ էլ կրակ կկտրեմ խոսքից քո ջերմ (ՊՍ, 1, 363): Մի անվանեմ նրան շահագործ (Թում., 1, 21) և այլն:

3. 40. Ինչպես գիտենք, «բաղադրյալ ստորոգյալ» ավելի

²⁵ Այս մասին բավականին հետաքրքրական են Ռ. Իշխանյանի դատողությունները «Շարահյուսական վերլուծության սահմանը» հոդվածում, որտեղ անդրադառնում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալի վերլուծելիությանը:

հաճախ կազմվում է «եմ» բայի և նրա ստորոգելիի միջոցով: Եմ բայի իմաստն ավելի վերացական է և առհասարակ հայերենի քերականական համակարգում կատարում է մեծ դեր: Նախ որոշ դերբայական ձևերի հետ կազմում է սահմանական եղանակի բաղադրյալ ժամանակային ձևեր (կազմում է, կազմում էր, կազմել է, կազմել էր, կազմելու է, կազմելու էր) կատարելով դիմաթվային վերջավորության դեր, դառնալով դեմքի, թվի, ժամանակի փոփոխությունների քերականական ցուցիչ և նման դեպքերում կոչվում է օժանդակ բայ: Ապա՝ շարահյուսական մակարդակում հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն բայ «լինել, գոյություն ունենալ» նշանակությամբ, գործածվելով նաև այլ նշանակություններով: Հենց այդ պատճառով էլ եմ բայի լրացումները, որ ճանաչվում են իբրև «ստորոգյալ», «ստորոգելիական վերագիր», կարող են առնվել այլ հոլովներով, հոլովով և կապով. Գիրքը Արամին է, Արամը դասարանում է, Արամը մեր դասարանից է, ամեն ինչ օրենքով է, խոսքը Արամի մասին է, ընկերները Արամի հետ են և այլն: Գործածվելով այլ բայերի իմաստներով՝ եմ բայը առնում է թեք հոլովներով կամ հոլովակապային լրացումներ. առաջին օրինակում (գիրքը Արամինն է) Արամին բառը գործածված է փոխանվանաբար՝ Արամինն է = Արամի գիրքն է, երկրորդ օրինակում (Արամը դասարանում է) եմ բայը գործածված է կա, գտնվում է բայերի իմաստներով՝ Արամը դասարանում է = Արամը գտնվում է դասարանում, երրորդ օրինակում (Արամը մեր դասարանից է) ենթադրվում է զեղչում՝ Արամը մեր դասարանի աշակերտն է, չորրորդ օրինակում (ամեն ինչ օրենքով է) եմ-ը գործածված է լինել, կատարվել բայերի իմաստներով՝ օրենքով է լինում, օրենքով է կատարվում, խոսքը Արամի մասին է օրինակում եմ-ը գործածված է վերաբերում է բաղի իմաստով՝ խոսքը վերաբերում է Արամին, իսկ վերջինում՝ լինել, կա բայերի իմաստներով: Այսինքն՝ հիշյալ կիրառություններում եմ բայը գործածված է ոչ սովորական իմաստով, այն է՝ «հավասարական հարաբերության» (Գ. Զահուկյան): Հենց այս հիմնական իմաստով գործածվելիս է, որ եմ բայն առնում է ստորոգելի՝ արտահայտված ուղղական հոլովով. Արամը աշակերտ է, Երևանը Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքն է, Վարդանը բժիշկ է, Վահանը ուսուցիչ է և այլն:

Հայտնի է, որ իբրև բաղադրյալ ստորոգյալի մաս կարող են հանդես գալ նաև շեքվող խոսքի մասերը, հատկապես ածականները, ինչպես՝ Որ կեղծ են կոչում այնպես էակին (Շեքս., 1, 133): Կեղծ ու պատիր են հռչակել բոլոր այն նոր ուսմունքներն ու գաղափարները (Քոչ., 5): Ուրախ երգերը վրշտալի դարձան (Թում., 1, 9): Հանդիպումը եիշտ ու եիշտ անակնկալ էր (Բվ., 140) և այլն: Եթե վերացական բայերի «ստորոգելիական վերադիրները» համարում ենք ստորադաս, կառավարվող բառեր, ապա ինչպե՞ս վարվել նման դեպքերում, չէ որ ածականները չհղովվող բառեր են: Մենք միանգամայն բավարար ենք համարում այս հարցի վերաբերյալ Գ. Զահուկյանի բացատրությունը. ածականն այս դեպքում ունի գոյականական գործածություն (62, էջ 412), այլապես հավասարազան հարաբերություն արտահայտող եմ բայի հետ ածականի գործածությունը կդառնար անհնար, ածականը կհավասարեցվեր գոյականի. գետը հորդառատ է, Վահանը ուսուցիչ է կառույցներում գետը հավասար չէ հորդառատ-ին, իսկ Վահանը հավասար է ուսուցչին: Գ. Զահուկյանը ենթական և ստորոգելին դիտելով որպես նույն դեհոտատը (նշանակյալը), նկատում է, որ այն ստորոգելիի մասում «սովորաբար արտահայտվում է թերի կերպով, ընդ որում վերականգնման դեպքում ենթական կարող է կրկնվել կամ փոխարինվել ավելի լայն ծավալ ունեցող գոյականով. «Տերեր կարմիր է» — «Տերեր կարմիր տերն է»... «Հակոբն ուսուցիչ է» — «Հակոբն ուսուցիչ մարդ է»... «Մարդը մահկանացու է» — «Մարդը մահկանացու առարկա է» (62, էջ 412): Խոսքը թեև հավասարական հարաբերություն արտահայտող եմ բայի մասին է, բայց ասածը հավասարաչափ կարող ենք տարածել ստորոգելի առնող մյուս բայերի վրա²⁶, ըստ որի վերևում բերված նախադասությունները կունենան հետևյալ տեսքը. Որ կեղծ են կոչում այնպես էակին → Որ կեղծ էակ են կոչում այնպես էակին, Կեղծ ու պատիր են հռչակել բոլոր այն նոր ուսմունքներն ու գաղափարները — կեղծ ու պատիր ուսմունք ու գաղափարներ

²⁶ Հիշենք, որ անցյալի հայ քերականներից ոմանք ստորոգելիները քննում էին բայերի լրացումների բաժնում, սովորական էր «խնդիր էական բայի» արտահայտությունը (Ա. Բազրատունի, Մ. Զամչյան):

են հռչակել բոլոր այն նոր ուսմունքներն ու գաղափարները, Ուրախ երգերը վշտալի դարձան → Ուրախ երգերը վշտալի երգեր դարձան, Հանդիպումը նիշտ ու նիշտ անակնկալ էր → Հանդիպումը նիշտ ու նիշտ անակնկալ հանդիպում էր: Այդպես էլ՝ դպրոցը մեծ է → դպրոցը մեծ դպրոց է, աշակերտը օրինակելի է համարվում → աշակերտը օրինակելի աշակերտ է համարվում և այլն:

Այսպիսով՝ ավանդաբար նախադասության մեկ անդամ ճանաչված բաղադրյալ ստորոգյալը կազմված է շարահյուսություն (նաև ձևաբանորեն) վերլուծելի երկու շարահյուսություններից՝ վերացական բայից (ստորոգյալ) և նրան ստորադաս ստորոգելիից, որը կառավարվող ոչ ընդհանուր լրացում է:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅՈՎ ԼՐԱՅՈՒՄ ՊԱՆԱՆՁՈՂ ԲԱՅԵՐ

(բայ + անորոշ դերբայ կառույցները)

3.41. Ժամանակակից հայերենում ներխոսքիմասային առանձին խումբ են կազմում անցողական ու անանցողական և տարբեր սեռերի մի շարք բայեր, որոնք հայտնի են կերպավորիչ, եղանակավորիչ անունով և ի տարբերություն մյուս բայերի առնում են նաև անորոշ դերբայով արտահայտված լրացումներ. որոշեց գնալ, փորձեց առարկել, դադարեց ծխելուց, պատրաստվեց վազելու, շտապեց հայտնել, կառուցացավ բացատրել և այլն: Սրանք այնպիսի կառույցներ են, որ եղել են նաև գրաբարում և վաղուց արժանացել են հայ քերականների ուշադրությանը, սակայն մինչև օրս բաղադրիչների հարաբերության բնույթի, կապակցության եղանակի և առհասարակ կառույցների արժեքավորման վերաբերյալ միասնական տեսակետ չկա, առկա են տարակարծություններ, հաճախ իրար հակասող մեկնաբանություններ²⁷:

Սա այն յուրահատուկ կառույցներից է, որ քննելիս այլ լեզուների, մասնավորապես ռուսերենի և ֆրանսերենի փաստերին ու նրանց վերաբերյալ տեսակետներին դիմել չենք կա-

²⁷ 1979 թ. հոկտեմբերին ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում կազմակերպվեց «Ժամանակակից հայոց լեզու» եռհատոր աշխատության քննարկում, որը տեղեց երեք օր և այդ ընթացքում զույգ ոչ մի հարցի մասին այնքան շատ չխոսվեց, ոչ մի հարցի մասին այնքան չքանալվիճեցին լեզվաբանները, ինչքան բայ + անորոշ դերբայ կառույցների մասին: Տարակարծություններն արտահայտվեցին նաև այստեղ:

րող, քանի որ ռուսերենը, ֆրանսերենը և հայերենը խստորեն տարբերվում են իրարից: Ռուսերենում և ֆրանսերենում անորոշ դերբայները (инфинитив) նույնպես կարող են դառնալ բայերին կապակցվող բաղադրիչներ (решил ходить, приготовился ходить, перестал ходить. Il a décidé de partir. Il a évité de partir. Il s'est préparé pour partir), բայց ի տարբերություն հայերենի անորոշ դերբայը չի հոլովվում, առնչվում է ուղիղ ձևով (ֆրանսերենում նաև նախդիրների հետ), որն էլ էական դեր է խաղում կառույցների գնահատման հարցում:

Բայ+անորոշ դերբայ կառույցների վերաբերյալ հայ լեզվաբանության մեջ արտահայտվել են հետևյալ կարծիքները:

ա. Դիմավոր բայն ու անորոշ դերբայը միասին կազմում են բայական բաղադրյալ ստորոգյալ («Ժամանակակից հայոց լեզու»), բայական ստորոգյալ (Մ. Աբրահամյան), եթե միևնույն ենթակայի գործողություններն են, կազմում են բաղադրյալ բայական ստորոգյալ, եթե միևնույն ենթակայի գործողությունները չեն, ստորոգյալ չեն կազմում, անորոշը խնդիր է (Վ. Առաքելյան):

բ. Բայ+անորոշ դերբայ կառույցը բարդ ստորոգյալ է (Գ. Զահուկյան):

գ. Ներգործական սեռի բայերի հետ գործածված անորոշ դերբայը ուղիղ խնդիր է, մյուս բայերի հետ գործածված անորոշ դերբայը դիմավոր բայի հետ կազմում է բաղադրյալ ստորոգյալ (Մ. Գյուլբուդաղյան):

դ. Անորոշ դերբայը դիմավոր բայի լրացում է (Մ. Աբեղյան), խնդրի մի տեսակ (Ռ. Իշխանյան), իսկ եթե անորոշ դերբայի հոլովաձևը կախված է խնդրառու բայից, խնդիր է, եթե զուրկ է հոլովի կարգից, միասին կազմում են բաղադրյալ ստորոգյալ (Մ. Ասատրյան) և այլն:

Վկայակոչենք որոշ կարծիքներ: «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության երրորդ հատորում ասված է. «Հայերենում որոշ դիմավոր բայեր, անորոշ դերբայի հետ համագրվելով, կազմում են բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Այդ դիմավոր բայերը հանդես են գալիս մի տեսակ եղանակավորիչ դերով, իսկ անորոշ դերբայը դրսևորում է բուն գործողությունը...» (13, էջ 159): Նույն միտքը ավելի վաղ ար-

տահայտել է Վ. Առաքելյանը. «Անորոշ դերբայը, դառնալով որևէ դիմավոր բայի ուղղակի խնդիր, որոշ չափով թուլացնում է այդ դիմավոր բայի բառական նշանակությունը՝ խանգարելով նրա լիակատար ու ամբողջական իմաստի դրսևւորմանը: Այդ առաջանում է անշուշտ այն պատճառով, որ ամբողջ բուն գործողության դրսևորումն ընկնում է անորոշ դերբայի վրա, իսկ դիմավոր բայերը դառնում են մի տեսակ եղանակավորիչ բառեր, կերպավորման միջոցներ՝ արտահայտելով գործողության սկսման, մտադրման, ցանկության, նախասիրության, պարտադրման և այլ կամային ու զգացումային դրսևորումներ, որոնցով կանխորոշվում է գործողությունը» (25—1, էջ 139):

Մեջբերված երկու կարծիքները, որ մոտավորապես նույնն են, կրկնվում են այլ աշխատություններում՝ նման կառուցյունները համարելով բայական բաղադրյալ կամ բարդ ստորոգյալ, նախադասության մեկ անդամ: Հասկանալի է, այս դեպքում չպետք է խոսվեր դիմավոր բայի և նրան կապակցվող անորոշ դերբայի կապակցության եղանակի մասին իբրև նախադասության մեկ անդամի: Որն է այս տեսակետի վիճելի կողմը, քանի որ երևույթի նկարագրությունը հիմնականում ճիշտ է:

ա. Կարծում ենք, այստեղ նկատելի է երևույթի գնահատման ու արժեքավորման ելակետի ոչ ճիշտ ընտրություն, պատճառի և հետևանքի ոչ հստակ հաշվառում: Կրկնենք վերջին մեջբերումից մի հատված. «Անորոշ դերբայը դառնալով որևէ դիմավոր բայի ուղղակի խնդիր, որոշ չափով թուլացնում է այդ դիմավոր բայի բառական նշանակությունը՝ խանգարելով նրա լիակատար ու ամբողջական իմաստի դրսևորմանը»: Իսկ ինչո՞ւ է միայն բայերի որոշ խմբի բնորոշ այդ երևույթը, ո՞րն է դրա պատճառը, կապակցական-շարահյուսական ի՞նչ երևույթ է սա: Ըստ հիշյալ կարծիքի դիմավոր բայը, նախքան անորոշ դերբայով լրացում ստանալը, ուներ «լիակատար իմաստ», և նրա կողքին դրված անորոշ դերբայն է, որ թուլացնում է նրա «բառական նշանակությունը», այսինքն՝ բառական նշանակության թուլացման պատճառը անորոշ դերբայն է: Իհարկե, անորոշ դերբայը, իրոք, թուլացնում է դիմավոր բայի բառական նշանակությունը, սակայն

իրականում անորոշ դերբայով լրացում առնելը հետեւանք է՝
այն բանի, որ նման բայերը ցույց տված գործողության յու-
րահատուկ բնույթով կազմում են ներխուժիմասային առան-
ձին խումբ, և այս ներխուժիմասային իմաստն է պատճառը,
որ պահանջում են անորոշ դերբայով լրացում (ինչպես այլ
լեզուներում): Այդ ներխուժիմասային իմաստը կոչվում է
կերպավորման, եղանակավորման՝ բաժանվելով առանձին են-
թախմբերի՝ «գործողության սկսման, մտադրման, ցանկու-
թյան, նախասիրության, պարտադրման» և այլն: Եթե այդ-
պես չլիներ, ապա տեսականորեն հնարավոր պիտի լիներ, որ
բայերը առնեին անորոշ դերբայով լրացում: Դիմավոր բայը
նման կառույցներում գործածվում է իր սովորական բառա-
րանային իմաստով:

բ. Եթե դիմավոր բայը դառնար մի տեսակ կերպավորիչ,
եղանակավորիչ այս կապակցություններում, և նրա բառա-
կան իմաստը նշանակություն չունենար անորոշ դերբայով
լրացում առնելու հարցում, ապա նրան հավելված անորոշ
դերբայները պետք է դրվեին նույն հոլովաձևով՝ պայմանա-
վորված բայերի հենց այդ առանձնահատկությամբ, ընդհան-
րությամբ, այսինքն՝ դիմավոր բայի բառական իմաստը որևէ
նշանակություն չպետք է ունենար անորոշ դերբայի հոլովա-
կան ձևավորման հարցում: Այնինչ իրականում այդպես չէ.
համեմատենք. սիրում է գրել, պատրաստվեց գրելու, խուսա-
փեց գրելուց: Ընդ որում նկատելի է որոշակի օրինաչափու-
թյուն, համապատասխանություն անորոշ դերբայի և նույն
դերով գործածված գոյականի հոլովական ձևավորման հար-
ցում. սիրում է գրել և սիրում է գիրք, պատրաստվեց խոսելու
և պատրաստվեց ելույթի, խուսափեց խոսելուց և խուսափեց
ելույթից:

գ. Եթե իսկապես անորոշ դերբայը թուլացներ դիմավոր
բայի բառական նշանակությունը, և վերջինս դառնար սոսկ
կերպավորիչ, եղանակավորիչ, ապա, բնականաբար պետք է
զրկվեր բառական իմաստի պահանջի այնպիսի հատկությու-
նից, ինչպիսին այլ լրացումներ առնելն է: Բայց սովորական
է, երբ անորոշ դերբայով լրացում ունեցող բայը մյուս կող-
մից պահանջում է գոյականով արտահայտված այլ լրացում-
ներ: Օրինակներ. Նրանցից պահանջում էր փոխել կենցաղը:

(Շիրվ., 3, 51): Երգչունուն թույլ տվեց գնալ (Շիրվ., 3, 101): Նրան հաջողվեց ձիու բնթացքը մի անգամ էլ ետ կասեցնել (ՆՁ, 3, 19): Դու Արմաշենին հարկադրում ես այգի տնկել (ՆՁ, 2, 446): Հրամայված է մեզ կովել անմոռնչ (ՆՁ, 20): Դա ձեզ չի խանգարի խոսել (Հաշեկ, 175): Դու ինձ արգելում ես սովորել (ՆՁ, 3, 143): Մեկն աղջիկներին պատվիրում է տուն գնալ (Բակ., 113): Դրանից հետո մեզ արգելեց լողանալ (ԲՀ, 84) և այլն:

Իհարկե, անորոշ դերբայով լրացում առնող բայի կառավարման մեջ լինում է որոշ փոփոխություն, երբ անորոշ դերբայն է դառնում լրացում: Այս երևույթը վաղուց արձանագրված է մեր քերականագիտության մեջ. Մ. Չամչյանը «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի» գրքում գործածության մեջ դնելով «խնդրոյ արգելիչ» հասկացությունը, գրում է. «Արդ նոքա, այսինքն՝ աներևոյթ բայք բազում անգամ՝ ի բազում տեղիս ընդ առաջ ելեալ դիմաւոր բայի՝ արգելուն զխնդրառութիւն նորա, զի ինքնին լեալ խնդիր բային՝ ինքեանք առնուն զխնդիրն ըստ պահանջելոյ բնութեան իւրեանց. յայնժամ կոչին արգելիչ խնդրոյ զօ. Որ խոստացար տալ զփականս արքայութեան երկնից երանելոյն Պետրոսի... ուր աներևոյթ բայս տալ ընդ առաջ ելեալ դիմաւոր բայիս խոստացար՝ լեալ է նմին իբր խնդիր, և արգելեալ է զխնդրառութիւն նորին, և ինքն է առնուլ խնդիր սեռի փականս արքայութեան երկնից, նաև խնդիր բնութեան, զօ. Ուսո մեզ առնել զարդարութիւն ճշմարտութեան... ու աներևոյթ բայս արգելեալ է զխնդիր սեռի բայիս ուսո, և ոչ բնութեան» (56, էջ 219): Մ. Չամչյանը ժամանակին նկատել է երևույթը, բայց, ինչպես տեսնում ենք, խոսքը ոչ թե առհասարակ անորոշ դերբայով խնդիր առնող բայերի՝ այլ բառերով լրացում առնելու հատկությունից զրկվելու մասին է, այլ միայն այն խնդիրների, որոնք արտահայտված են անորոշ դերբայով: Այսինքն՝ ոչ թե փոխվում է բայի արժույթայնությունը, այլ խնդիրների արտահայտությունը՝ գոյականի փոխարեն գործածվում է անորոշ դերբայ: Երևույթը նկատելի է նաև ժամանակակից հայերենում: Օրինակ. խուսափել բայը բառիմաստով պայմանավորված՝ պահանջում է բացառականով ոչ ընդհանուր լրացում՝ խուսափել դժվարություններից, սակայն եթե բացառականով առնը-

վում է անորոշ դերբայը, ապա գոյականով արտահայտված խնդիր այլևս չի գործածվում: Կամ. խոստանալ բայն առնում է ուղղականով սեռի խնդիր, տրականով՝ իմաստի. աշակերտին խոստանալ գիրք, սակայն եթե սեռի խնդիր է դառնում անորոշ դերբայը, ապա բայը գոյականով սեռի լրացում այլևս չի առնում՝ աշակերտին խոստացավ բացատրել:

դ. Անորոշ դերբայով խնդիր (լրացում) պահանջող բայերը կարող են գործածվել ոչ միայն դիմավոր, այլև անդեմ ձևով, հետևաբար բացառվում է կառույցը բաղադրյալ կամ բարդ ստորոգյալ կոչելու հանգամանքը, և այս երևույթին ուշադրություն է դարձրել Վ. Քոսյանը: Օրինակներ. Առաջարկելով օգտագործել այն հասարակական նպատակների (Սարգս., 147): Պատրաստվելով ընդունել մոտեցող նավին (Շիրվ., 3, 165): Չուզե՞նալով նրա մտորումները խանգարել (ՄՏՁ, 1, 542): Աշխատելով զսպել բարկությունը՝ նա հարցրեց (Քոչ., 63) և այլն:

3.42. Բայ+անորոշ դերբայ կառույցների վերաբերյալ կան այլ կարծիքներ, մեկնաբանություններ: Ս. Գյուլբուղաղյանը կառույցի բաղադրիչները շարահյուսորեն արժեքավորելիս, վերլուծելիս հիմնվում է դիմավոր բայի սեռի վրա. «Ներգործական սեռի բայերի հետ առնված անորոշ դերբայները ուղիղ խնդիրներ են», իսկ չեզոք բայերի հետ գործածված անորոշ դերբայը (անորոշ առումով) ուղիղ խնդիր չէ, այլ դիմավոր բայ-ստորոգյալի բաղադրիչ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ (39, էջ 59—60): Ընդ որում Ս. Գյուլբուղաղյանը ուշադրություն է դարձնում նաև անորոշ դերբայի հոլովական ձևավորման վրա՝ բայական կառույցները համեմատելով այն կառույցների հետ, որոնցում անորոշ դերբայի փոխարեն գործածված է գոյական: Բայց մի կողմից անտեսվում է այն հանգամանքը, որ, ինչպես ասացինք, անորոշով խնդիր առնող բայերը կարող են գործածվել նաև անդեմ ձևով, մյուս կողմից եթե այս բացատրությունը և նրա հիման վրա կառույցների արժեքավորումը կարող է օգտակար լինել սոսկ ուսուցողական-մեթոդական նկատառումով (հոգվածն այդ նըպատակով էլ գրված է), ապա գիտական-տեսական, մանավանդ շարահյուսական կապակցության եղանակի՝ կառավարման տեսանկյունից ընդունելի համարել չենք կարող,

քանի որ երկու տարբեր դեպքերում գործ ունենք կառավարման տարբեր հիմունքների հետ. ներգործական բայերի սեռի խնդրի, ոչ ներգործական բայերի՝ իմաստի խնդրի հետ:

Վ. Առաքելյանը քիչ առաջ մեջբերված կարծիքը հայտնելով, միաժամանակ ուշադրություն է դարձնում կապակցված երկու բայերի ցույց տված գործողությունները կատարողի (= ենթակայի) վրա. «Երբ եղանակավորիչ կամ կերպավորիչ բայը և անորոշ դերբայը միևնույն ենթակայի գործողությունները չեն, ապա միասին մի ստորոգյալ կազմել չեն կարող: Այս դեպքում անորոշ դերբայը դիտվում է իբրև ուղիղ խնդիր» (25—1, էջ 144): Իսկ Վ. Քոսյանը գրում է. «Անորոշ դերբայի արտահայտած իմաստները գերազանցապես խնդրային են», բայց վերլուծությունների ընթացքում դիմավոր բայ + + անորոշ դերբայ կառույցները հիմնականում համարում է բայական բաղադրյալ ստորոգյալ, դրանցից առանձնացնելով միայն այն կառույցները, որոնցում անորոշ դերբայը գործածվում է տրական, բացառական, գործիական հոլովներով՝ դրանք համարելով «ինքնուրույն խնդիր»: Այսինքն՝ շտապեց հայտնելու և շտապեց հայտնել տարբերակներից առաջինը պետք է համարենք ստորոգյալի և խնդրի կապակցություն, իսկ երկրորդը՝ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ, որին համաձայնել չենք կարող (տես 71, էջ 461—462):

Այլ է Ռ. Իշխանյանի կարծիքը: Նա բայ + անորոշ դերբայ կառույցները վերլուծելիս բոլորին մոտենում է նույն միասնական չափանիշով, համարում է շարահյուսորեն վերլուծելի ստորադասական կապակցություն, անորոշ դերբայը դիտում է որպես բայի լրացում-խնդիր, ներգործական սեռի բայերինը՝ ուղիղ, ոչ ներգործական բայերինը՝ անուղղակի խնդիր, իսկ երբ այն առնվում է ուղիղ, անփոփոխ ձևով՝ անորոշ խնդիր (41, էջ 98—99):

Բոլորովին այլ բացատրություն է տալիս Մ. Աբեղյանը: Մի տեղ նա գրում է. «Այս ձևով խնդիր լինում է և անորոշ դերբայն առանց հոդի, օրինակ՝ ես մոռացա ասել ձեզ» (4, էջ 416), մի այլ դեպքում, անորոշ դերբայի շարահյուսական արժեքի մասին խոսելիս որոշակիորեն ասում է. «Անորոշ

դերբայն իբրև բայանուն իր հոլովով կախված է խնդրառու բայից...» (4, էջ 469)²⁸:

Կարծում ենք, հարկ չկա շարունակելու մեջբերումները, վկայադրելու այլ տեսակետներ, քանի որ դրանք կլինեն կրկնություններ, մյուս կողմից ասվածն արդեն բավական է ցույց տալու, որ բայ+անորոշ դերբայ կառույցները հայ քերականների կողմից գնահատվում են տարբեր կերպ, հաճախ ելակետ ունենալով բոլորովին տարբեր հիմունքներ՝ դիմավոր բայի սեռը, երկու բայերի՝ միևնույն թե տարբեր ենթակաների գործողություն լինելը, անորոշ դերբայի հոլովաձևը, հոգով կամ անհոգ գործածությունը և այլն:

Քայքայ չենք կարող չնշել եղած տարբեր մեկնաբանություններում նկատվող մի անհետեղականության մասին: Ըստ էության բոլոր դեպքերում գործ ունենք շարահյուսական նույն կառույցի հետ՝ բայ+անորոշ դերբայ, որում անորոշ դերբայը դրվում է «դիմավոր բայի» պահանջով՝ սեռի, ներխուժիմասային իմաստի, հետևաբար դրանք պետք է գնահատվեն նույն չափանիշներով, ինչպես գոյականով ստորադաս լրացում ունեցող կառույցները, քանի որ, ինչպես գիտենք, հայերենում անորոշ դերբայը «բայանուն» է, ունի նաև գոյականին բնորոշ ձևաբանական առանձնահատկություններ ու շարահյուսական կիրառություններ: Այնուհետև սովորաբար խոսվում է դիմավոր բայ+անորոշ դերբայ կառույցների մասին և անտեսվում է դերբայ+անորոշ կառույցը, իսկ, ինչպես հայտնի է, բայի այս կամ այն լրացումները առնելու հատկությունը չի պայմանավորվում բայի դիմավորությամբ (որոշ վերապահությամբ բացի ենթակայից)՝ խոստացավ գնալ, խոստանալով գնալ, գնալ խոստացող, գնալ խոստանալիս, գնալ խոստացած և այլն: Եվ, վերջապես, եթե դիմավոր բայ+անորոշ դերբայ կառույցը համարենք բարդ կամ բաղադրյալ ստորոգյալ, միևնույն է, ինչպես ասել ենք, այն

²⁸ Հիշենք, որ Մ. Աբեղյանը անորոշ դերբայը համարում էր գոյական և իբրև բայանուն գետեղում էր գոյականների շարքում որպես «դերբայ գոյական կամ բայանուն» (4, էջ 365):

շարահայուսորեն վերլուծելի է²⁹, և պետք է վերլուծենք, պարզենք շարահայուսության կապակցության եղանակը:

Թեև բայ+անորոշ դերբայ կառույցները եղել են հայ քերականների ուշադրության կենտրոնում, սակայն բաղադրիչների շարահայուսական կապակցության եղանակի մասին շատ քիչ բան է ասված, ոմանց կողմից նույնիսկ անտեսված է: Այս իմաստով թերևս բացառություն են Մ. Աբեղյանի և Ռ. Իշխանյանի (մասամբ նաև Գ. Ջահուկյանի) կարծիքները: Դրա պատճառը հիմնականում այն է, որ կառույցն ամբողջությամբ համարվել է նախադասության մեկ անդամ, հետևաբար բաղադրիչների շարահայուսական կապի մասին չպետք է խոսվեր:

Ամբողջ ասվածից պարզ է, որ բայ+անորոշ դերբայ կառույցները մենք համարում ենք շարահայուսորեն վերլուծելի. այն կազմված է երկու շարահայուսության կապակցությունից, շարահայուսություն ունեն տարբեր դեր ու արժեք, քերականական տարբեր ձևավորում, մեկը գերադաս է, մյուսը՝ ստորադաս, և անկախ գերադաս բայի սեռից, դիմավորությունից, ստորադասի (անորոշի) հոլովական ձևավորումից, առումից, երկու բայերի՝ նույն թե տարբեր ենթակաների գործողությունը լինելուց բայ+անորոշ դերբայ կառույցներում, իբրև կապակցության եղանակ, բավականին հստակորեն գործում է կառավարումը՝ գերադաս բայի ներխուժմասային իմաստի պահանջով (կերպավորման, եղանակավորման), առանձին դեպքերում նաև սեռի պահանջով է դրվում անորոշ դերբայը: Պատահական չէ, որ այդ բայերն առնում են նաև գոյականով արտահայտված լրացում, որն էլ սովորաբար դրվում է նույն հոլովով, ինչ անորոշ դերբայը: Ահա ինչ է գրում Մ. Աբեղյանը. «Իբրև ընդհանուր կանոն պետք է իմանալ, որ անորոշ դերբայը նույն հոլովով է դրվում, ինչ հոլովով որ դրվում է ոչ-դերբայ խնդիրը. օրինակ՝ մոռանալ, խոստանալ մի բան. ուրեմն մոռացա ասել (և ոչ ասելու), խոստացա գնալ (և ոչ գնալու). բայց դատապարտել մեկին մի բանի

²⁹ Հետաքրքրական է, որ բայ+անորոշ դերբայ կառույցը բաղադրյալ ստորոգյալ համարող լեզվաբանները բաղադրիչների ավանդական անվանումներից՝ ստորոգելիական վերագիր և հանգույց, խոսափում են:

(մահվան). ձգտել արժանանալ մի բանի. ձեռք զարնել, կարոտ լինել, վարժված լինել մի բանի. ուրեմն և դատապարտել մեկին մեռնելու, ով պիտի արժանանա սրանից ուտելու. Հայկ ձեռք զարկեց մի գյուղ շինելու. նա կարոտ է կուշտ փորով հաց ուտելու. ես վարժված եմ ցավեր կրելու (4, էջ 469): Այդպես էլ խոստանալ գնալ և խոստանալ գիրք, փորձել երգել և փորձել երգը, որոշել հասնել և որոշել անելիքը, պատրաստվել կարդալու և պատրաստվել ֆենոթյան, հրավիրել տեսնելու և հրավիրել տեսակցության, խուսափել հանդիպելուց և խուսափել հանդիպումից, զգուշանալ թշնամանալուց և զգուշանալ թշնամուց և այլն:

Ժամանակակից հայերենում անորոշ դերբայով լրացում առնող բայերի բանակը բավականին շատ է. աշխատել, ամաշել, արգելել, բարեհաճել, դադարել, դանդաղել, դժվարանալ, երագել, երդվել, զլանալ, զգուշանալ, թողնել, իմանալ, խուսափել, խոստանալ, ծուլանալ, կշտանալ, կամենալ, հարկադրել, հրամայել, համարձակվել, համաձայնել, հետաֆրֆրվել, հանել, հանդգնել, հոգնել, հակվել, հրավիրել, ձգտել, մտադրվել, մոռանալ, շարունակել, շտապել, շահագրգռել, վարժվել, վճռել, վախենալ, չարչարվել, պատրաստվել, պարտավորվել, ջանալ, սկսել, ստիպել, սոսկալ, սպառնալ, սովորել, տֆնել, տատանվել, ցանկանալ, ուզենալ, փափագել, փորձել, օգնել, փաշվել և այլն:

Փորձեր արվել են այս բայերի իմաստային խմբավորումներ կատարելու, և առանձնացվել են կարողության, հնարավորության, հակման, ձգտման, իմացական, զգացումային, հարկադրանքի, վճռի, համարձակության, խոստման, երդման, սկսվելու, շարունակվելու, դադարման և այլ իմաստների բայեր (Վ. Առաքելյան): Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ միավորված են տարբեր, հաճախ բոլորովին հակառակ իմաստներով բայեր, ընդ որում երբեմն տվյալ իմաստն արտահայտող մեկ-երկու բայ կա միայն, ուստի մենք չենք կատարում բայերի իմաստային բաժանում, և նպատակահարմար է դրանք ընդհանուր իմաստից ելնելով կոչել եղանակավորիչ, կերպա-

վորիչ բայեր՝ նկատի ունենալով նրանց արտահայտչական արժեքը³⁰։

Հիշյալ բայերի կառավարումը վերլուծելիս նպատակահարմար է դրանք խմբավորել ըստ սեռերի, կազմության (սեռող և սերված), տիպարների (անցողական և անանցողական), քանի որ այս ցանկում կան և՛ ներգործական (արգելել, երազել, թողնել, կամենալ, հրամայել, հրավիրել, մոռանալ, շարունակել, վճռել, որոշել, սկսել, սովորել, ցանկանալ, փափագել, փորձել և այլն), և՛ չեզոք (ամաչել, դադարել, բարեհաճել, դանդաղել, դժվարանալ, զլանալ, զգուշանալ, խուսափել, ծուլանալ, կշտանալ, համաձայնել, հանդգնել, հոգնել, շտապել, վախենալ, սոսկալ և այլն), և՛ սրանցից սերված պատճառական և կրավորական բայեր (մոռացնել, սովորեցնել, ամաչեցնել, դադարեցնել, զգուշացնել, համաձայնեցնել, վախեցնել, արգելվել, հարկադրվել, հրամայվել, հետաքրքրվել, հրավիրվել, վճռվել և այլն)։ Նման դասդասումներ չենք կատարում նաև այն պատճառով, որ սերող ու սերված բայերն ունեն հիմնականում կառավարման նույն առանձնահատկությունները՝ առնում են անորոշ դերբայով խնդիր. մոռանալ գնալ և մոռացնել գնալ, սովորել կարդալ և սովորեցնել կարդալ, համաձայնել գնալու և համաձայնեցնել գնալու, արգելել կովել և արգելվել կովել, հրամայել լռել և հրամայվել լռել, վախենալ մրսելուց և վախեցնել մրսելուց և այլն։ Իհարկե, սերող և սերված՝ ներգործական և կրավորական դիմավոր բայերի անորոշ դերբայով արտահայտված լրացման խմատային հարաբերությունը փոխվում է, խնդրայինը դառնում է ենթակայական, ինչպես այլ դեպքերում, ներգործաձև կառույցները վերածվում են կրավորաձևի՝ հրամայեց գնալ և հրամայվեց գնալ, որոշեց կարդալ և որոշվեց կարդալ։

3.43. Բայ+անորոշ դերբայ կառույցների վերլուծական նկարագրությունը կատարում ենք ըստ կառավարվող անորոշ դերբայի հոլովական ձևավորման, որը հիշյալ կառույցների տարբերակիչ հատկանիշն է, և սկզբում անտեսում ենք գոյա-

³⁰ Նկատենք, որ առհասարակ ժամանակակից հայերենում խոսքի մասերի, մասնավորապես գոյականի և բայի իմաստային հանգամանալից դասակարգումներ կատարված չեն, և դա մեր քերականագիտության հերթական խնդիրներից է։

կանով արտահայտված մյուս լրացումները, որոնց մասին արդեն խոսել ենք:

Ա. Բայ+անորոշ դերբայի ուղղական մասնակաղապար. աշխատել, բարեհաճել, գիտեմ, երագել, երգվել, թողնել, կամենալ, հրամայել, համարձակվել, հանդգնել, մոռանալ, շարունակել, շտապել, վնոել, չարչարվել, պարտավորվել, սկսել, սպառնալ, տֆնել, ցանկանալ, ուխտել, ուզենալ, փորձել և այլն, մեծ մասամբ ներգործական սեռի բայեր, նաև այնպիսի կրավորականներ, որոնց սերող բայը անորոշով լրացում չի առնում կամ առանց -վ-ի գործածական չէ: Հիշյալ բայերն առնում են անորոշի ուղղականով լրացումներ: Օրինակներ. Ձեմ ուզում կանչել ցնորֆս մեռած, երագել գալիֆ օրեի համար (*Տեբ.*, 117): Գիտեֆ կեղծավոր արտասուֆ բափել (*Թում.*, 1, 25): Փորձեց որդու մասին խոսել (*Բակ.*, 100): Տիգրանին խնդրեց մի բան գրել (*Բակ.*, 62): Եվ աշխատում էր ստեղծել մարդկություն մի անցավ (*Ձար.*, 2, 259): Ստիպելով պառավ տատին սոսինձի տեղ խմոր ֆել (*ՊՍ*, 3, 11): Ես կցանկանայի մի փոֆր շրջագայել կղզին (*Բաֆ.*, 7, 478): Բայց ինքը որոշել է տրամադրել գիտության մարդկանց (*ԲՎ*, 191): Ի պաշտոնե հրամայում եմ մնալ տեղում (*ԲՎ*, 192) և այլն:

Բ. Բայ+անորոշ դերբայի տրականով մասնակաղապար. հարկադրել, համաձայնել, հակվել, ձգտել, մտադրվել, շահագրգռել, վարժվել, պատրաստվել, սովորել, օգնել և այլն: Օրինակներ. Օգնեցին տեղավորվելու (*ՍԿ*, 2, 91): Ձեի սպասում ունենալու այնպիսի մի ընդդիմախոս (*ՍԿ*, 2, 273): Ով է շահագրգռված նրա ձեռագիրը կեղծելու (*ՎԲ*, 228): Ամենոֆ շտապում էր իր վշտակցությունն արտահայտելու ժառանգներին (*Շիրվ.*, 3, 20): Պատրաստվիր ընդունելու նրան (*Շիրվ.*, 3, 160): Քարե արծիվը ճիգ է առնում քեները թափահարելու (*Բակ.*, 141) և այլն:

Գ. Բայ+անորոշ դերբայի բացառականով մասնակաղապար. ամաշել, դադարել, զգուշանալ, խորշել, խուսափել, կըշտահալ, հոգնել, հրաժարվել, վախենալ, սարսափել, սոսկալ, ֆաշվել և այլն: Օրինակներ. Դադարել ես ինձ սիրելուց (*ՊՍ*, 1, 143): Մի վախեցեֆ կեղծի մասին ճիշտ գրելուց (*ՊՍ*, 1, 417): Զլանում է նույնն անելուց (*ՊՍ*, 5, 101): Պապը հոգնել

էր հեփիաք պատմելուց (ՎՔ, 7): Ես վախենում եմ աշխարհի
հանդեպ ընդարմանալուց (ՍԿ, 1, 492): Ամենք խորշում էին
միմյանց հետ խոսելուց (Րաֆ., 7, 297): Միփայելը հրաժար-
վում էր բացատրություն տալուց (Շիրվ., 3, 200): Ես սարսա-
փում եմ ինձ մոտ փող պահելուց (Շիրվ., 3, 73) և այլն:

Դ. Բայ՝-աւնորոշ դերբայի ներգոյական մասնակաղապար:
Այս մասնակաղապարը գործուն չէ, օրինակներ հանդիպում են
հատկապես ժողովրդագիտական լեզվում՝ դանդաղել խո-
սելում, ծուլանալ սովորելում, առաջադիմել պատմելում և
այլն:

Թվարկած մասնակաղապարները պարզագույն երկանդամ
կառույցներ են, սակայն անորոշ դերբայով լրացում պահան-
ջող բայի կառավարման տիրույթը կարող է լինել բազման-
դամ: Անտեսելով գոյականով արտահայտված որոշ լրացում-
ների, կաղապարներում ընդգրկում ենք միայն այն լրացում-
ները, որոնք ոչ ընդհանուր են՝ որոշակիորեն պայմանավոր-
վելով կառավարող կամ կառավարվող բայի իմաստով կամ
սեռով: Առանձնացնում ենք հետևյալ մասնակաղապարները:

ա. Բ ա յ ՝ (ա ն ո ռ ո շ դ ե ր բ ա յ ՝ խ ն դ ի ր), այսինքն՝
կառավարվող անորոշ դերբայը իր հերթին առնում է լրացում-
ներ, և այս դեպքում գործ ունենք ենթաստորադասության
հետ: Քանի որ, ինչպես ասել ենք, անորոշ դերբայը տիրույ-
թում պահպանում է հոլովական և հոլովակապային լրացում-
ների առնելու հատկությունը, մեզ հետաքրքրող բային այդ
լրացումները կապվում են ոչ անմիջականորեն, այլ իբրև կա-
ռավարվող բայի լրացումներ, ուստի այս մասին հանգամանո-
րեն խոսելու հարկ չկա: Թվարկենք մի քանի օրինակներ. Նա՝
շմռացավ դպրոցներ բանալ և ուսուցիչներ պատրաստել (ՊՆ,
5, 132): Ոմանք դեռ սպասում են, հուսալով որևէ բան իմա-
նալ (Շիրվ., 3, 371): Միփայելին հորդորում էր ձանձրացնել
Սմբատին (Շիրվ., 3, 19): Առաջարկում էր ճաշակել այս կամ
այն ուտելիքից (ՍԶ, 2, 163): Պահանջում էր չխախտել վա-
ղեմի սովորությունը (Բակ., 661): Էլ չեմ ուզում վերհիշել
կրկին անցյալը անմիտ ու անմխիթար (Զար., 1, 14): Գեղեց-
կունին չի փաշվի հիշատակել բազմաթիվ փաստեր (ՆԶ., 3,
228): Նա ստիպված էր պաշտպանվել հարձակումներից (Հիշ.,

292): Արգումանյանը ջանք էր քափում վերականգնել ժողովի կարգը (*ՍԽ*, 2, 323) և այլն:

բ. Բ ա յ + խ ն դ ի ր + ա ն ո ռ ո շ դ ե Ր Բ ա յ մասնակա-
ղապար, այսինքն՝ կառավարող, գերադաս բայը երկարժույթ է
(կամ բազմարժույթ), ունի և՛ գոյականով, և՛ անորոշ դերբայով
արտահայտված լրացումներ (երեխային հրամայեց գրել, ըն-
կերոջը առաջարկեց գնալ): Այս դեպքում արդեն որոշակիորեն
գործում է շարահյուսական այն երևույթը, որ Մ. Չամչյանը
կոչում էր խնդրի արգելում, այսինքն՝ կառավարող գերադաս
բայը այլևս չի առնում այն լրացումը, որի գերը կատարում է
անորոշ դերբայը. եթե բայն անցողական է, և անորոշ դեր-
բայը անցողականության ուղիղ խնդիրն է, ապա գոյականով
արտահայտվող այդ խնդիրն «արգելվում է»՝ ուսանողին
գիրք խոստանալ, ուսանողին խոստանալ գնալ, հարևանից
գիրք խնդրել, հարևանից խնդրել օգնել, մոռանալ անելիքը և
մոռանալ ծածկել, ձեռքով փորձել ամբույթունը և ձեռքով
փորձել ֆանդել և այլն:

գ. Բ ա յ + խ ն դ ի ր + (ա ն ո ռ ո շ դ ե Ր Բ ա յ + խ ն դ ի ր),
այսինքն՝ տիրույթն առնվազն քառանդամ է, և՛ կառավարող,
և՛ կառավարվող բայերն ունեն գոյականով արտահայտված
խնդիրներ. Զթողեցին թշնամուն մոտենալ ծերերին (*ՄԵԼՔ.*,
154): Մի ֆանի ջանել սովորեցնում էին Պետուն հրացան բա-
նեցնել (*Բակ.*, 39): Մեզ համարձակություն ներշնչեց ավելի
մանրամասն նկարագրել լուսաբացը (*Բակ.*, 219): Աղբուսեց
եղբորը խնայել իրեն (*Շիրվ.*, 3, 242): Աշակերտին օգնում էր
զգալու սխալները (*Սարգս.*, 72): Պառավին պատվիրեց մի քիչ
ծավար բերելու (*Բակ.*, 379): Նվազախումբն ուղարկել էին
էշելունին դիմավորելու (*Հաշեկ*, 405): Արգելում էին նրան
պարսկերեն սովորել (*Բաֆ.*, 7, 44) և այլն:

դ. Բ ա յ + ա ն ո ռ ո շ դ ե Ր Բ ա յ + ա ն ո ռ ո շ դ ե Ր Բ ա յ,
այսինքն՝ կառավարվող անորոշ դերբայն իր հերթին կառա-
վարում է մի ուրիշ անորոշ դերբայ. Սաթենին փորձեց հրա-
ժարվել ուտելուց (*ՍԽ*, 48, 79): Նախ հանգուցյալը հանձնա-
րարում էր Սմբատին աշխատել Միֆայելին ուղիղ նաճապար-
նի բերելու (*Շիրվ.*, 3, 20): Ջանում էր իր նժույզին ևս հար-
կադրել պահպանելու այն համեստ միջոցը (*ԴԴ*, 153): Նա
խնդրեց Գրիշային բույլ չտալ երգչունուն լողաբանի մեջ ձգե-

լու (Շիրվ., 3, 100): Այդպես էլ՝ աշխատել արգելել տեսնել, խոստանալ խուսափել ընդհարվելուց, կամենալ հաբկադրել աշխատել, հրամայել համաձայնել գնալու, մտադրվել հրավիրել խաղալու, շարունակել վախենալ ծխելուց, սպառնալ փորձել ջարդել և այլն: Նկատելի է, որ նման կառույցներում իբրև կառավարման տիրույթի գերադաս բայեր սովորաբար գործածվում են կամային-հոգեկան, մտավոր գործողություններ անվանող բայերը՝ հանձնարարել, փորձել, ջանալ, աշխատել, խնդրել, կամենալ, հրամայել, կարգադրել, մտադրվել, խոստանալ, թողնել, թույլատրել, պարտավորվել, ցանկանալ և այլն:

Նվ, վերջապես, հնարավոր է այս բոլոր կառույցների միացումից ստացված բաղադրյալ, համակցված կառույց, որի կաղապարային բանաձևը կլինի բազմաստիճան. կ ա ո ա վ ա ռ ո դ բ ա յ + գ ո յ ա կ ա ն + ա ն ո ռ ո շ դ ե բ ա յ + գ ո յ ա կ ա ն + ա ն զ ր ռ շ զ ք ե բ ա յ + գ ո յ ա կ ա ն, այսինքն՝ կառավարման տիրույթում առկա է ենթաստորադասություն, գերադաս բայն ունի գոյականով արտահայտված լրացում (խընդրեց Գեղամին) և անորոշ դերբայով արտահայտված լրացում (խնդրեց թույլ չտալ → Գեղամին խնդրեց թույլ չտալ), լրացում անորոշ դերբայն ունի գոյականով արտահայտված լրացում (տղաներին թույլ չտալ), ինչպես և անորոշ դերբայով լրացում (թույլ չտալ հալածելու → տղաներին թույլ չտալ հալածելու), այս ստորադաս դերբայը ևս ունի գոյականով լրացում (երգչուհուն հալածելու): Ամբողջ կառույցը կունենա հետևյալ արտահայտությունը՝ խնդրեց Գեղամին տղաներին թույլ չտալ երգչուհուն հալածելու:

3.44. Անորոշ դերբայով լրացում պահանջող բայերի զգալի մասն ունի կառավարման տարբերակներ՝ պահանջում է հոլովական տարբեր արտահայտություն ունեցող անորոշ դերբայով լրացումներ: Որոշակիորեն նկատելի է, որ ժամանակակից հայերենում միտում կա անորոշ դերբայի թեք հոլովաձևերի փոխարեն առնել ուղիղ ձև: Անդրադառնալով այս երևույթին՝ Մ. Աբելյանը գրում է. «Անորոշ դերբայն իբրև բայանուն իր հոլովով կախված է խնդրառու բայից, բայց երբ այս դերբայն անհոդ է, հաճախ տրական և հայցական հոլովներն իրար հետ շփոթվում են գրաբարի և օտար լեզուների

ազդեցությամբ»։ Ապա՝ «Այդպես և մի քանի բայերի հետ, որոնք բացառական հոլովով խնդիր են առնում, ինչպես՝ ամաչել, դադարել, զգուշանալ, վախենալ, քաշվել, ակնածել և այլն, սովորաբար թե բացառական և թե հայցական կամ տրական հոլովով է գրվում անորոշ գերբայը» (4, էջ 469, 471), և բերվում են համապատասխան օրինակներ Ռ. Պատկանյանից, Պ. Պոռշյանից։

Հոլովառական այս երևութին անդրադարձել են այլ լեզվաբաններ՝ Մ. Ասատրյանը (28, բ, էջ 239—243), Գ. Գարեգինյանը (44, էջ 317—318) և ուրիշներ։ Նախքան այս երևութի վերլուծությունը և բացատրությունը բերենք լեզվական միտումը հաստատող համապատասխան փաստեր։

ա. Ուղղական և տրական հոլովական տարբերակներով անորոշ դերբայով խնդիր են առնում հետևյալ բայերը. արգելել (գրելու և գրել), համաձայնել (գնալու և գնալ), հրավիրել (գրուցելու և գրուցել), վարժվել (քայլելու և քայլել), սպառնալ (հայտնելու և հայտնել), շտապել (պատմելու և պատմել), պատրաստվել (կարդալու և կարդալ), ձգտել (հասնելու և հասնել) և այլն։

բ. Ուղղական և բացառական հոլովական տարբերակներով անորոշ դերբայով արտահայտված խնդիրներ են առնում հետևյալ բայերը. ամաչել (արտասանելուց և արտասանել), դադարել (քայլելուց և քայլել), զգուշանալ (բացվելուց և բացվել), փաշվել (ուտելուց և ուտել), խուսափել (վիճելուց և վիճել), խորշել (բամբասելուց և բամբասել), հրաժարվել (մեկնելուց և մեկնել) և այլն։

Իսկ վախենալ բայը կարող է առնել անորոշի ուղղական, տրական և բացառական հոլովներով արտահայտված տարբերակային խնդիրներ. վախեցավ իջնելուց, իջնելու և իջնել։

Վկայակոչենք բնագրային մի քանի օրինակ.

Կոնկիներ դադարել է խեղկատակությամբ կրկնելուց (ԲՀ, 163)։ — Փանրը դադարում է գործածվել (Զրբ., 358)։

Զլանում է նույնն անելուց (ՊՄ, 5, 101)։ — Իսկ ես ֆեզ համար զլացա սիրո ֆնֆուշ մի ժպիտ անգամ շոայել (ՍԿ, 2, 65)։

Հարկադրված եմ հեռանալու (ԲՀ, 301)։ — Դու Արմաշենին հարկադրում ես այգի տնկել (ՆԶ, 2, 446)։

Հակված չեմ մտածելու (ՍԿ, 2, 204): — Մարդն ի բնե հակված է հետաձգել տհաճն ու անցանկալին (ՊՍ, 5, 204):

Միբանակիրները չէին կարող շշտապել պարեգոտի նեղվածքները կարկատելու (ՊՍ, 5, 173): — Անմիջապես կշտապես ետ փաշել (ՊՍ, 5, 73) և այլն:

Դիմենք մեր ձեռքի տակ եղած օրինակների վիճակագրությանը. խուսափել բայն առհասարակ պահանջում է բացառականով լրացում (մարդկանցից, վեճերից, թշնամուց, թշնամանալուց): Մեր 15 օրինակներից 9-ում անորոշ դերբայն առնված է ուղղականով, 6-ում՝ բացառականով: Պատռաստվել բայը (նաև նույնարմատ պատրաստ ածականը) առնում է տրականով լրացում (քննության, քննելու, ելույթի, ելույթ ունենալու, վազելու, վազքի): Մեր 18 օրինակներում այն հավասարաչափ առել է անորոշ դերբայի ուղղական և տրական հոլովներ: Բայ՝ անորոշ դերբայ կառույց պարունակող 458 նախադասություններից միայն 56-ում է, որ անորոշ դերբայն առնված է տրական և բացառական հոլովներով, այսինքն՝ հարաբերությունը 402:56 է: Բացառություն է միայն դադարել բայը. 18 օրինակից 11-ում անորոշ դերբայն առնված է բացառականով, յոթում՝ ուղղականով:

Այս փաստերից կարող ենք եզրակացնել, որ ժամանակակից հայերենում որոշակի միտում է նկատվում անորոշ դերբայն առնելու ուղղական հոլովով: Գուցե այդպես էլ պիտի լինե՞ր, և սա միտում չէ: Հարցին պատասխանելու համար հիմք կարող են ծառայել հիշյալ կառավարվող բայերի գոյականով արտահայտված խնդիրները, նրանց ձևավորումը: Տարբերակային ձևեր ունեցող բայերը գոյականով լրացում առնելիս կանոնավորապես պահանջում են տրական և բացառական հոլովներ, սակայն երբ գոյականի փոխարեն գործածվում է անորոշ դերբայ, հոլովառությունը տալիս է տատանումներ՝ հօգուտ ուղղականի: Նշանակում է, սա նկատելի միտում է:

«Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում» գրքում խոսելով սեռային տեղաշարժերի և անորոշ դերբայի խնդրառական կիրառությունների մասին, Գ. Գարեգինյանը նշում է, որ անորոշ դերբայը ավելի ու ավելի է հոլովառա-

204

կան անհամաձայնությունն ցուցաբերում իր գերադաս բայի նկատմամբ՝ հանդես գալով իր ուղիղ ձևով (44, էջ 317):

Շարահյուսական-կապակցական այս երևույթի մասին ավելի հանգամանորեն խոսում է Մ. Ասատրյանը: «Ժամանակակից լեզվում մի շարք դեպքերում փաստորեն կանոնական է անորոշի սեռական-տրական (բուն տրական) ձևի հետ միաժամանակ նաև ուղիղ ձևի գործածությունը, և այսպիսով, անորոշի ուղիղ ձևը և սեռական-տրական հոլովածներ որոշ կապակցությունների մեջ շարահյուսական համանիշներ են» (28 բ, էջ 240): Հիշատակվում են նաև անորոշ դերբայի ուղիղ և բացառական հոլովածներով զուգաձևերը: Համապատասխան օրինակներ վկայակոչելուց հետո Մ. Ասատրյանը գրում է, որ «հաճախ անորոշ դերբայը գոնե իր ձևով որպես խնդիր կախված չէ խնդրառու բայից և, անկախ այդ բայի սեռական-տրական (բուն տրական) կամ բացառական խնդրառությունից, գործածվում է ուղիղ, անփոփոխ ձևով: Հայ քերականագիտության մեջ թեք հոլովածների փոխարեն ուղիղ ձևով գործածված անորոշը կոչվում է բացարձակ անորոշ կամ բացարձակ աներևույթ: Բայ՝ անորոշ դերբայ կառուցներն արժեքավորելով բաց անորոշի կախվածության և ձևավորվածության, Մ. Ասատրյանը գրում է, որ երբ անորոշը իր «հոլովական ձևով կախված չէ խնդրառու բայից», «զուրկ է հոլովի քերականական կարգից, և դիմավոր բայի հետ կազմում է մի միասնական բաղադրյալ ստորոգյալ» (28 բ, էջ 243)³¹: Իբրև ասածին հիմնավորում նա գրում է, որ նման կիրառություններում անորոշ դերբայն ունի սոսկ գործողության, ընթացքի իմաստ, չի արտահայտում բայանվանական նշանակություն և պատասխանում է ի՞նչ անել հարցին բայց ոչ երբեք ի՞նչ հարցին: Իհարկե, նման բացատրությունը ունի արդարացնող որոշ հիմքեր: Բայց երևույթը պետք է վերցնել լեզվի զարգացման ընդհանուր գործընթացի մեջ, քննել կապակցական այլ հարցերի ամբողջական շղթայի մեջ:

ա. Չպետք է մոռանալ, որ անորոշ դերբայն իբրև բայի անուն ունի երկակի բնույթ՝ բայական և գոյականական, ունե-

³¹ Այս մասին տե՛ս նաև Ն. Պառնասյանի բացատրությունները (58, էջ 247, 295):

նալով գոյականին բնորոշ ձևաբանական առանձնահատկություններ ու շարահյուսական կիրառություններ, միաժամանակ առնում է բային բնորոշ լրացումներ, և ինչպես գոյականը բոլոր կիրառություններում, այնպես էլ անորոշ դերբայը առնվում է այս կամ այն հոլովով: Այս դեպքում անորոշն առնվում է ուղիղ ձևով (փոխանակ տրական կամ բացառական), և այն համարում ենք ուղղական:

բ. Ինչ վերաբերում է հարցին, ասենք, որ նախ եթե բայ + անորոշ դերբայ կառույցն համարվում է մեկ միասնական բաղադրյալ ստորոգյալ, նախադասության մեկ անդամ, ապա անորոշ դերբայն առանձին հարցի չպետք է պատասխանի: Այնուհետև. ոչ միայն այս, այլև ուրիշ կիրառություններում առհասարակ բոլոր դերբայական ձևերին կարող ենք տալ և՛ գոյականի, և՛ բայի (նաև ածականի) հարցեր՝ ի՞նչ անել և ի՞նչ, որն էլ հետևանք է ինքնուրույն դերբայների երկակի (նաև եռակի) բնույթի՝ բայ է, գործողություն ցույց տվող բառ՝ գոյականական, ածականական և մակբայական կիրառությամբ. երգելով ֆայել՝ ինչպե՞ս և ի՞նչ անելով, պատրաստվել գնալու՝ ինչի՞ և ի՞նչ անելու, զգուշանալ մրսելուց՝ ինչի՞ց և ի՞նչ անելուց, վազելն օգտակար է՝ ի՞նչը և ի՞նչ անելը և այլն:

Բայ + անորոշ դերբայ կառույցներին համառոտ անդրադառնում է Վ. Քոսյանը, խոսելով հատկապես տարբերակային ձևերի մասին, այն կապակցությունների, «որոնցում անորոշ դերբայը շեղվում է իր սովորական ձևերից» (71, էջ 460) և դա բացատրում է այլ լեզուների «համապատասխան կառուցվածքների ազդեցությամբ», դիտելով անհանձնարարելի ձևեր (էջ 462):

Իսկ ինչպես բացատրել կապակցական այն երևույթը, որ անորոշ դերբայի ձևը չի պայմանավորվում գերադաս բայի պահանջով, որը կառավարման էությունն է, և «շեղվում է իր սովորական ձևերից»: Դա լեզվում մշտապես գործող մի օրինաչափության արտահայտություն է, այն է՝ միօրինակության ձգտման, նմանակության: Քանի որ անորոշ դերբայի ուղղականով լրացումներ առնող բայերի քանակը բացարձակորեն շատ է տրականով և բացառականով լրացումներ առնող բայերից, ուստի նմանակությամբ ոչ ուղղականով լրացում առ-

նող բայերի անորոշով լրացումն էլ առնվում է ուղղականով, ուղիղ ձևով:

Այս հարցում քիչ դեր չեն խաղում նաև գրաբարն ու ուսսերենը, որի մասին գրել է Մ. Աբեղյանը, նշում են այլ լեզվաբաններ: Ռուսերենում, ինչպես գիտենք, անորոշը չի հոլովվում և բայերի հետ առնվում է ուղիղ ձևով, որն էլ մեխանիկորեն արտահայտվում է թարգմանական գրականության մեջ, որի աներևակայելի չափերը հայտնի են: Թեև երևույթը նկատելի է նաև գրաբարում, բայց կարծում ենք, գրաբարի ազդեցության մասին խոսելն ավելորդ է, այն փաստորեն բացառվում է, քանի որ ուղղականաձև լրացումներն ավելի շատ տարածված են ժողովրդախոսակցական լեզվում, որի վրա գրաբարի ազդեցությունը բացառվում է³²:

Բայ + անորոշ դերբայ այն կառույցներում, որտեղ անորոշ դերբայը տրական կամ բացառական հոլովներով առնվելու փոխարեն դրվում է ուղղականով, փաստորեն գործում է կառավարումը, բայց ոչ ամբողջական արտահայտությամբ, այլ մասնակիորեն, այսինքն՝ կառավարող բայը կերպավորման, եղանակավորման իմաստով պայմանավորված առնում է անորոշով լրացում, բայց նրա քերականական ձևավորումը չի պայմանավորվում գերադաս բայի պահանջով, որն էլ կառավարման մասնակի արտահայտություն է:

3.45. Ինչպես նշեցինք, բայ + անորոշ դերբայ կառույցները վերլուծելիս հայ լեզվաբաններն ուշադրություն են դարձնում նաև երկու բայերի գործողությունները կատարողի՝ ենթակայի վրա: Եթե այդ առանձնահատկությամբ խմբավորենք անորոշ դերբայով լրացում առնող բայերը, ապա կարող ենք առանձնացնել երկու հիմնական խումբ՝ նկատի ունենալով երկանդամ կառույցները:

³² Ժողովրդախոսակցական լեզվում, նրա ազդեցությամբ նաև զեղարվեստական գրականության մեջ անորոշ դերբայի փոխարեն առնվում է նաև խոնարհված ձև, մասնավանդ եթե երկու բայերի գործողությունները վերաբերում են նույն ենթակային, և այդ ձևը իրականում հանդես է գալիս որպես շարահարությամբ կապված ստորադաս նախադասություն, ինչպես Ուզեց նրաժուրվի (Բակ., 40): Փորձեց բարձրանա, օգնեց բարձրանա (Բակ., 94): Աշխատեմք մեմք մնանք իշխանության գլուխ (ԴԴ, 200): Օգնեմք մարդուն ցխստ շորերից ազատվի (ՄՏՁ, 2, 20) և այլն:

ա. Կառույցներ, որոնցում անորոշ դերբայի և նրա լրաց-
յալի ցույց տված գործողությունները վերաբերում են նույն
ենթակային, նույն ենթական է գործողությունները կատարում.
աշխատել, ամաշել, բարեհաճել, դադարել, դժվարանալ, երա-
զել, երգվել, զլանալ, զգուշանալ, համաձայնել, իմանալ, խոս-
սափել, խոստանալ, ծոլանալ, կշտանալ, կամենալ, համար-
ձակվել, հանդգնել, հոգնել, հակվել, ձգտել, մտադրվել, մո-
ռանալ, շարունակել, շտապել, վարժվել, վնոել, վախենալ,
շարշարվել, պարտավորվել, ջանալ, սկսել, սոսկալ, սպառ-
նալ, սովորել, տֆնել, տատանվել, ցանկանալ, ուփստել, ու-
զենալ, փափագել, փորձել, փաշվել և այլն:

բ. Կառույցներ, որոնցում անորոշ դերբայի և նրա լրաց-
յալի ցույց տված գործողությունները վերաբերում են տարբեր
ենթակաների, գործողությունները կատարում են տարբեր
ենթականեր. կառավարող բայի ենթական իր գործողությու-
նով մեկ ուրիշի կատարել է տալիս անորոշ դերբայով արտա-
հայտված գործողությունը, և վերջինիս «ենթական» կառույ-
ցում հանդես է գալիս որպես գերադաս բայի խնդիր կամ
կարող է բառական արտահայտություն չունենալ. արգելել,
թողնել, հարկադրել, հրամայել, շահագրգռել, ստիպել, օգ-
նել և այլն, որոնք հիմնականում կամային վերաբերմունք՝
հարկադրանք արտահայտող բայեր են: Նման բայերի կա-
ռավարման տիրույթը սովորաբար եռանդամ է՝ բայ + խնդիր +
+անորոշ դերբայ, ինչպես՝ երեխային հրամայեց լռել, աշա-
կերտին ստիպեց սովորել, տղային արգելեց գնալ, ուսանող-
ներին թողեց գնալ, բանվորներին շահագրգռեց աշխատել,
երեխային օգնեց բարձրանալու և այլն:

ՇԱՐԺՈՒՄ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՅԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

3.40. Ծիշտ է, «ամենարնգհանուր առումով շարժումը
փոփոխություն է ընդհանրապես», մատերիայից անբաժան
հատկանիշ, չկա մատերիա առանց շարժման (66, էջ 321),
և այս իմաստով «բայ խոսքի մասի մեջ մտնող բառերով որ-
պես ռոբոտություն կամ եղելություն արտահայտվում են և
ընդհանրապես շարժումը կամ փոփոխությունը իր բացարձակ
բնույթով՝ որպես մատերիայի գոյության ձև, նրան ներհատուկ

հատկանիշ, և նրա ամեն մի առանձին դրսևորում, ամեն տեսակի որոշակի փոփոխություն» (5, էջ 21), բայց այստեղ նկատի ունենք շարժման ձևերից միայն մեկը, որ կարելի է կոչել մեխանիկական շարժում, տեղափոխություն իր երկու ուղղվածությամբ՝ ոչ շարժուն վիճակից շարժում և շարժման վիճակից դադար, ինչպես՝ գնալ, գալ, մեկնել, ժամանել, առաքել, արտաքսել, փայլել, կանգնել, նստել, թռչել, ուղևորվել, հեռանալ, մոտենալ, շրջել, զբոսնել, փոել, թափել, հարձակվել, գրոհել և այլն:

Շարժման ընդհանուր իմաստ արտահայտող բայերի կառավարման ընդհանրությունն այն է, որ, պայմանավորված ներխոսքիմասային իմաստով, պահանջում են ո՞ւր, որա՞ն՞դ, որա՞նի՞ց, որա՞նդո՞վ հարցերին պատասխանող լրացումներ, որոնք բովանդակության պլանում արտահայտում են տեղ՞ պահպանելով հոլովական ընդհանուր կամ հոլովակապային իմաստները. տեղ, որտեղից սկսվում է գործողությունը, որտեղով գնում է, որտեղ կատարվում է, որտեղ ավարտվում, հանգում է՝ գյուղից կածանով գնալ ձուր, գյուղից շարժվել դեպի ֆաղափ և այլն:

Ինչպես ասել ենք, բոլոր բայերը կարող են ունենալ տեղ ցույց տվող բայերի տարբեր հոլովաձևերով կամ հոլովակապային ընդհանուր լրացումներ: Այստեղ նկատի ունենք այն բայերը, որոնց ցույց տված գործողության արտահայտչական, հաղորդակցային լրիվության համար տեղի պարագայի գոյությունը անհրաժեշտ է: Այդպիսի բայերի կառավարումը պատկերենք աղյուսակով՝ վերցնելով իմաստային ներքին տարբերություններ ունեցող, տարբեր բնույթի շարժում ցույց տվող բայեր:

Բայեր	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական	Ներդրայական	Կապեր
այցելել	+	—	+	+	+	—
անցնել	+	—	+	+	+	դեպի
առաքել	+	—	+	+	+	դեպի
արտահանել	+	—	+	+	+	դեպի
բարձրանալ	+	+	+	+	+	վրա, մինչև

Բայեր	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական	Ներգոյական	Կապեր
բիւի	—	—	+	+	+	—
գալ	+	—	+	+	+	դեպի, մինչև
գաղթի	+	—	+	+	+	—
գնալ	+	—	+	+	+	դեպի, մինչև
դեգերել	—	+	—	+	+	—
դուրս գալ	+	—	+	+	+	դեպի
ելնել	+	+	+	+	+	վրա, դեպի
գրոսնել	—	+	—	+	+	—
ընթանալ	+	—	+	+	+	վրա, դեպի
ընկնել	+	+	+	+	+	վրա
թռչել	+	+	+	+	+	դեպի, վրա, մինչև
իջնել	+	+	+	+	+	վրա, դեպի
ժամանել	+	—	+	+	+	—
խուժել	+	—	+	+	+	—
ծվարել	—	+	—	—	+	—
հասնել	+	+	+	+	+	մինչև
հեռանալ	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև
հոսել	+	—	+	+	+	—
համփել	+	—	+	+	+	դեպի, մինչև
մագլցել	+	—	+	+	+	վրա, մինչև
շարժել	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև
շրջագայել	+	+	—	+	+	—
սուրալ	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև
վազել	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև
տանել	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև
տեղափոխել	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև
փախչել	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև
քայլել	—	+	+	+	+	դեպի, մինչև
քշել	+	+	+	+	+	դեպի, մինչև

Շարժում արտահայտող այս բայերի կառավարման աղ-
յուսակի վերլուծությունը պարզում է հետևյալը:

Շարժում արտահայտող բայերը իրենց իմաստի թելադ-
րանքով պահանջում են տեղ ցույց տվող լրացումներ, իսկ
վերջիններս արտահայտվում են հայերենի բոլոր հոլովներով՝
ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյա-
կան, ինչպես նաև կարող են ունենալ հոլովակապայի նար-
տահայտություն: Յուրաքանչյուր հոլովածև տեղի իմաստով
գործածվելիս պահանջում է հոլովական ընդհանուր իմաստը,
որն էլ որոշ սահմանափակում է մտցնում. բոլոր բայերը չէ,
որ կարող են առնել բոլոր հոլովներով կամ հոլովակապային

լրացումներ: Շարժումը ենթադրում է տեղ, որտեղից սկսվում է գործողությունը, որտեղով անցնում է, որտեղ կամ ուր ուղղված է և որտեղ կատարվում է: Նախորդ բաժիններից մեկում (3,5) կազմելով ընդհանուր և ոչ ընդհանուր լրացումներ առնող բայերի աղյուսակը, պարզեցինք, որ տեղի պարագաները հիմնականում ընդհանուր լրացումներ են՝ բնորոշ բոլոր բայերին, որը հաստատվում է նաև շարժում արտահայտող բայերի աղյուսակով, թեև գործնականում քիչ են հանդիպում դեգերել, գրոսնել, ծվարել, մագցել, շրջագայել բայերի բացառականով տեղի պարագաները՝ պայմանավորված այդ բայերի բառական իմաստով և բացառականի հոլովական իմաստով: Ինչ վերաբերում է ներգոյականին, ասենք, որ տեսականորեն բոլոր բայերն առնում են ներգոյականով լրացում՝ փաղափում այցելել թանգարաններ, Հայաստանում անցնել գյուղից գյուղ, Երևանում արտադրանք առաֆել գործարաններ, Երևանում դուրս գալ շֆերթի և այլն: Սակայն շատ բայերի ներգոյականով տեղի պարագան պայմանավորված է ոչ թե շարժում արտահայտող բայերի ներխոսքիմասային իմաստով, այլ խոսքիմասային:

Տրականով լրացում առնում են շարժում արտահայտող այն բայերը, որոնք ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարվում է որևէ առարկայի (տեղի) մակերեսին:

Հոլովակապային լրացումներից ավելի գործածական են ուղևորման իմաստ արտահայտող դեպի, շարժման տարածական շափն արտահայտող մինչև և մակերես արտահայտող վրա կապերով ձևավորված լրացումները (ընդհանուր հոլովակապային լրացումները անտեսում ենք), ընդ որում վրա կապով հոլովակապային և տրականով հոլովական լրացումները հանդես են գալիս որպես տարբերակներ՝ բարձրանալ փափն և փափ վրա, թռչել հատակին և հատակի վրա, ընկնել հատակին և հատակի վրա և այլն:

Շարժում արտահայտող բայերի մեծ մասը բազմարժույթ է՝ միաժամանակ առնում է տարբեր հոլովներով կամ հոլովակապային ձևավորում ունեցող լրացումներ. փաղափում փողոցներով անցնել տուն, Հայաստանում ձուրերից բարձրանալ սարերի գագաթները, Մոսկվայից ժամանել Երևան և այլն:

Բնագրային օրինակներ. Մինա բիրին էլ էր պատրաստվում սար գնալու (Բակ., 64): Նախիրը սարից իջնում էր գյուղ (ՍԽ, 4Շ, 275): Լուսնի շողքը սարի ուսից ընկնում էր սենյակ (ՍԽ, 4Շ, 275): Նամակը նետում է գետին (Չար., 3, 115): Զիավորները դուրս եկան հիվանդանոցի բակ (Մեթ., 257): Եվ թևերը հովիտներում տարածեց (Թում., 1, 36): Ու հասնում է այդ նիշը հուսահատ Լոնդոնից—Փարիզ—Ցեյլոն—Հնդուշին (Չար., 1, 44): Հիմա նրա դեղնած տերևները թովալով իջնում են փառե ցանկապատին, քափվում մարգերի մեջ, ընկնում անցորդների վրա (ԲՀ, 136): Դու խուժել էիր աշխարհս, տունս (ՍԿ, 1, 301): Իսկ հիմա ես աշխարհի ամենագարգացած երկրներից ժամանած մարդկանց կտանեմ մեր գյուղերը (ԲՎ, 243): Ես դուրս եմ գալիս նորից շրջելու լայն փողոցներն ու կրկեսները բաց (Տեր., 205): Գնա դեպի այն լեռները (Թում., 1, 16): Շվեյկի ֆայլերն ուղղվեցին հյուսիս (Հաշեկ, 289) և այլն:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

3.47. Բայերի կառավարման ամբողջական վերլուծությունըն ու նկարագրությունը կատարել անհնար է առանց կառավարման տարբերակները քննելու:

Կառավարման տարբերակ համարում ենք կապակցական-շարահյուսական այն երևույթը, երբ բայն առնում է քերականական տարբեր ձևավորում ունեցող, բայց գրեթե նույն իմաստն արտահայտող լրացումներ: Տարբերակ հասկացությունը և արժույթը որոշակիորեն տարբերվում են իրարից:

ա. Տարբերակային ձևերը արտահայտում են նույն կամ գրեթե նույն բնույթի հարաբերություն, այսինքն՝ շարահյուսական համանիշներ են, մակերեսային կառուցվածքով տարբեր երկու կամ երեք կառույցներ, որոնք խորքային կառուցվածքով նույնն են (խոսել պատերազմից և պատերազմի մասին, պարգևատրվել դիրեկտորի կողմից և դիրեկտորից, համաձայնել ընկերների հետ գնալու և ընկերների հետ գնալ):

բ. Կառավարման տիրույթում տարբերակային ձևերից մեկի գոյությունը բացառում է մյուսին (եթե նկատի չունենանք ոճական կրկնությունները): Օգտվելով է. Աղայանի

ձեակերպումից, կարող ենք ասել, որ կառավարման տարբերակների դեպքում առկա են «փոխադարձաբար միմյանց փոխարինող և փոխադարձաբար միմյանց բացառող» (17, էջ 54) շարահյուսություններ, կառավարվող բառի մեկ ձևը կարող է փոխարինել մյուսին, բայց մեկի գոյությունը բացառում է մյուսի գոյությունը, երկու ձևերը միաժամանակ լինել չեն կարող: Նա կարողում է իրենց գյուղին և նա կարողում է իրենց գյուղը նախադասություններում գյուղին և գյուղը հոլովաձևերը միմյանց փոխարինում են, բայց և բացառում են միմյանց, միաժամանակ նույն կառույցում լինել չեն կարող և կարողել բայի կառավարման տարբերակներ են: Բազմաբ-
ժութայնության դեպքում առկա են տարբեր ձևեր և իմաստա-
յին տարբեր հարաբերություններ, տարբերակների դեպքում՝
նույնպես տարբեր ձևեր, բայց իմաստային նույն կամ գրեթե
նույն հարաբերությունը:

Բայերի կառավարման համակարգում տարբերակային ձե-
վերը կարող են ունենալ հետևյալ արտահայտությունը:

ա. Հոլովական տարբեր ձևեր՝ հոլով¹=հոլով², ինչպես՝
կապել ծառին և ծառից, հսկել բերդը և բերդին:

բ. Հոլովական և հոլովակապային տարբերակ. հոլով¹=
=հոլով²+կապ կամ հոլով¹=հոլով¹+կապ, այսինքն հոլովի
իմաստն արտահայտվում է կապով ու այդ հոլովով, կամ մի
այլ հոլովով և կապով. գնալ տուն և դեպի տուն, պատմել
գործերից և գործերի մասին:

գ. Հոլով+կապ=հոլով+այլ կապ տարբերակ, այսինքն՝
նույն հոլովաձևը տարբեր կապերի հետ. խոսել հարցի մասին,
հարցի վերաբերյալ և հարցի շուրջ:

Ժամանակակից հայերենում առկա են, ուրեմն՝ հոլովա-
կան, խառը՝ հոլովական ու հոլովակապային և հոլովակապա-
յին տարբերակներ:

3. 48. Իսկ ինչո՞վ կարելի է բացատրել կառավարման
տարբերակային ձևերի գոյությունը լեզվում: Իհարկե, դա
ամենից առաջ լեզվի զարգացման, փոփոխության արտա-
հայտություն է, որ զրսևորվում է իբրև իմաստի և ձևի հա-
րաբերության, խորքային և մակերեսային կառուցվածքների
հարաբերության փոփոխություն: Սա բավականին բարդ, լեզ-

վի տարբեր կոշմերի, տարբեր երևույթների խաչաձևման հանգույց է, որը, հասկանալի է, առանձին պրոբլեմ է, որին անդրադառնում ենք այնքանով, ինչքանով այն կապվում է կառավարման տեղաշարժերի, կառավարման տարբերակների առաջացման հետ³³:

Կառավարման տեղաշարժերն ու փոփոխությունները և տարբերակների առաջացումը բնականաբար պետք է պայմանավորվեն այն գործոններով, որոնցով առհասարակ պայմանավորվում է կառավարումը՝ բառիմաստ, խոսքիմասային ու ներխոսքիմասային իմաստ, քերականական հատկանիշներ, բառի կազմություն, ձևական-ափանդական հանգամանքներ, խոսողի վերաբերմունք և այլն: Եվ, իսկապես, այս գործոնները որոշակի դեր կատարում են, և փաստորեն լեզվում առաջանում են շարահյուսական համանիշներ: Նախքան այդ և այլ գործոնների դերի ու ազդեցության մասին խոսելը մի քանի խոսք շարահյուսական համանիշների մասին:

3. 49. Առհասարակ քերականական համանշությունը վերջին շրջանում դարձել է հայ լեզվաբանությանը հետաքրքրող պրոբլեմներից մեկը, և այս պրոբլեմի ուսումնասիրության մեջ զգալի է Ն. Պառնասյանի ներդրումը: Այս դեպքում մասնավորապես նկատի ունենք նրա «Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում» աշխատությունը, որտեղ հանգամանորեն վերլուծվում-քննվում է շարահյուսական համանշությունը իր բոլոր դրսևորումներով: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Ն. Պառնասյանը, իր զարգացման ընթացքում «մարդը որոնում է նորանոր միջոցներ, իրականության առարկաների, երևույթների «հարաբերությունը ավելի ճշգրիտ դրսևորելու համար: Դրա հետ կապված առաջանում են նորանոր ձևեր ու փոփոխություններ նաև լեզվի քերականական կառուցվածքի, հատկապես շարահյուսության մեջ» (58, էջ 7): Խոսքն ավելի արտահայտիչ դարձնելու, միօրինակությունից խուսափելու համար հաճախ գործածվում են լեզվական տարբեր ձևեր ու միջոցներ: Ն. Պառնասյանը

³³ Այս մասին տե՛ս նաև Ա. Աբրահամյան (5, էջ 662—722), Վ. Առաքելյան (23, էջ 23—36), Մ. Ասատրյան (27, էջ 195—200), «Ժամանակակից հայոց լեզու» (հ. 3, էջ 374—388), Ն. Պառնասյան (58) և այլն:

Նշում է շարահյուսական համանիշների մի քանի հատկանիշներ, առանձնահատկություններ. համանիշները քերականական տարբեր միջոցներով արտահայտում են նույն հարաբերությունները, դրանցով արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը հաղորդածի նկատմամբ, բառական կազմով հիմնականում նույնը լինելով, երբեք չեն համընկնում քերականական իմաստների ծավալով, այսինքն՝ «տարբեր քերականական միջոցներով արտահայտում են... նույն հարաբերություններն ու կապերը» (58, էջ 35—38): Շարահյուսական համանիշ կառույցներում արտահայտվում է քերականական ձևի և իմաստի, բովանդակության բարդ փոխհարաբերությունը՝ մեկ ձևը կարող է արտահայտել մեկից ավելի իմաստներ, մեկ իմաստը կարող է արտահայտվել տարբեր ձևերով: Հենց այս երկրորդ դեպքում գործ ունենք շարահյուսական համանշտության, մասնավորապես կառավարման տարբերականների հետ:

Ասվածից պարզ է, որ կառավարման տարբերակների գոյության հնարավորություն ստեղծում է լեզվական-արտահայտչական այն իրողությունը, լեզվի այն կարողությունը, որ քերականական տարբեր ձևերով կարող է արտահայտվել նույն կամ գրեթե նույն հարաբերությունը, որն էլ կառավարման տարբերակների գոյության հիմնական նախապայմանն է: Հայ լեզվաբանները վաղուց են ուշադրություն դարձրել այս երևույթին, առանձին դիտողություններ գտնում ենք տարբեր լեզվաբանների աշխատություններում՝ կապված այս կամ այն հարցի քննության հետ. (Մ. Աբեղյան, Գ. Զահուկյան, Ա. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Ս. Աբրահամյան, Մ. Ասատրյան, Բ. Վերդյան, Վ. Քոսյան, Հ. Թարսեղյան, Գ. Գարեգինյան, Պ. Պողոսյան, Ա. Պապոյան և ուրիշներ): Ինչպես ասացինք, շարահյուսական համանշտության հարցի առանձին մենագրական ուսումնասիրությունը կատարել է Ն. Պառնասյանը:

3. 50. Կառավարման տարբերակների քննությունը պարզում է, որ դրանց գոյության հարցում դեր են կատարում լեզվական և արտալեզվական, ներքին և արտաքին մի շարք գործոններ:

ա. Կառավարող բառի բազմիմաստությունն ու իմաստի փոփոխությունը:

բ. Կառավարվող բառերի հոլովական և հոլովակապային տարբեր ձևերի իմաստային մոտիկությունը կամ նույնությունը, որ հնարավորություն է տալիս մեկի փոխարեն գործածել մյուսը:

գ. խոսողի վերաբերմունքը:

դ. Լեզվական նմանակությունը:

ե. խոսակցական լեզվի ու բարբառների, այլ լեզուների ազդեցությունը և նույնիսկ կապակցական սխալները:

Որպեսզի կառավարման տարբերակների վերլուծության, նրանց գոյության հարցում առանձին գործոնների ունեցած դերը ցույց տանք, նախ բերենք կառավարման տարբերակներ ունեցող մի շարք բայերի աղյուսակը՝ համապատասխան նշումներով, արտահայտելով միայն տարբերակային լրացումները, անտեսելով առհասարակ բայի արժույթը:

Բայեր	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական	Ներգործական	Կապեր
անցնել	+	—	+	+	—	—
արբել	—	—	+	+	—	—
ափսոսալ	+	+	—	—	—	—
բախել	+	+	—	—	—	—
բարեկամանալ	—	+	—	—	—	հետ
բողոքել	—	—	+	—	—	մասին
բռնել	+	—	+	—	—	—
բռնկվել	—	—	+	+	—	—
գերազանցել	+	+	+	+	—	—
գոհանալ	+	—	+	+	—	—
գրոհել	+	+	—	—	—	վրա
դավել	+	+	—	—	—	—
դիմավորել	+	+	—	—	—	—
եղբայրանալ	—	+	—	—	—	հետ
զովանալ	—	—	+	+	—	—
զուգորդել	—	+	—	—	—	հետ
զուգակցել	—	+	—	—	—	հետ
ընդհարվել	—	+	—	—	—	հետ
ընկերանալ	—	+	—	—	—	հետ
ընտելանալ	—	+	—	—	—	հետ
թշնամանալ	—	+	—	—	—	հետ
իշխել	+	+	—	—	—	վրա

Բայեր	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական	Ներգրական	Կապեր
լիանալ	—	—	+	+	—	—
լծել	+	+	—	—	—	—
լցնել	+	—	—	—	—	մեջ
խանգարել	+	+	—	—	—	—
խառնել	—	+	—	—	—	հետ
խլթանել	+	+	—	—	—	—
խնդրել	—	+	+	—	—	—
խոնարհվել	—	+	—	—	—	առաջ
խոռովել	—	—	+	—	—	հետ
ծանոթանալ	—	+	—	—	—	հետ
ծափահարել	+	—	—	—	—	համար
կախել	—	+	+	—	—	վրա
կապել	—	+	+	—	—	հետ
կառչել	—	+	+	—	—	—
կառուցել	—	—	+	+	—	—
կասկածել	+	+	—	—	+	մեջ, վրա
կարոտել	+	+	—	—	—	—
կշտանալ	—	—	+	+	—	—
կպչել	—	+	+	—	—	—
հաղթել	+	+	—	—	—	—
համադրել	—	+	—	—	—	հետ
համակերպվել	—	+	—	—	—	հետ
համաձայնել	—	+	—	—	—	հետ
համընկնել	—	+	—	—	—	հետ
համեմատել	—	+	—	—	—	հետ
հանդիպել	—	+	—	—	—	հետ
հաշտվել	—	+	—	—	—	հետ
հավասարվել	—	+	—	—	—	հետ
հարցնել (ա)	—	+	+	—	—	—
հարցնել (բ)	—	—	+	—	—	մասին
հարվածել	+	+	—	—	—	—
հավանել	+	—	—	—	—	—
հեռակայել	+	+	—	—	+	—
հյուսել (ա)	—	+	—	—	—	հետ
հյուսել (բ)	—	—	+	+	—	—
հոգալ	+	+	—	—	—	մասին
հսկել	+	+	—	—	—	վրա
ձեռնարկել	+	+	—	—	—	—
ճանաչել	—	—	+	+	—	—
մեկնել	+	—	—	—	—	դեպի
միանալ	—	+	—	—	—	հետ
ներդաշնակել	—	+	—	—	—	հետ
նետել	—	+	—	—	—	դեպի, վրա
նվազել	+	—	—	+	—	—
շփել	—	+	—	—	—	հետ
ողջունել	+	+	—	—	—	—
պարտվել	—	+	+	—	—	—
սիրահարվել	—	+	—	—	—	վրա

Այս աղյուսակում չենք ընդգրկել կառավարման տարբերակներ ունեցող բոլոր բայերը:

ա. Ներգործական սեռի այն բայերը, որոնք կարող են առնել ուղղականով և բացառականով տարբերակներ՝ ուտել հաց և հացից, թափել ջուր և ջրից:

բ. Կրավորական սեռի բայերը, որոնք կարող են առնել բացառականով և տրականով ու կողմից կապով տարբերակներ՝ սիրվել աշակերտներից և աշակերտների կողմից:

գ. Ասացական (Հաղորդակցային) բայերը, որոնք կարող են առնել ուղղական, բացառական և տրականով ու մասին կապով տարբերակներ՝ պատմել դեպքը, դեպքից, դեպքի մասին:

դ. Հանգման իմաստով բայերը, որոնք կարող են առնել տրականով և տրականով ու վրա կապով տարբերակներ՝ ընկնել հատակին և հատակի վրա:

ե. Բայեր (գրեթե բոլոր բայերը), որոնք առնում են ներգոյականով և տրականով ու մեջ կապով տեղի պարագա ընդհանուր լրացում՝ տեսնել սենյակում և սենյակի մեջ:

զ. Բայեր, որոնք կարող են առնել անորոշ դերբայի ուղղականով ու տրականով և ուղղականով ու բացառականով տարբերակներ՝ պատրաստվել բանակցելու և բանակցել, հրաժարվել գնալուց և գնալ:

է. Բոլոր այն բայերը, որոնք կարող են առնել հոլովական և հոլովակապային լրացումներ (տարբերակներ)³⁴. նախաձեռնել և գնալուց առաջ, մեկ օրից. սկսել և մեկ օրից հետո սկսել, ըստ հրամանի ազատվել և հրամանով ազատվել, գնալ ընկերներով և ընկերների հետ:

ը. Բայեր, որոնց տեղի պարագան կարող է արտահայտվել ուղղականով և ներգոյականով. ինչպես՝ հաշը վերջանա-

³⁴ Այս մասին տե՛ս Ս. Աբրահամյանի բացատրությունները (11, էջ 289—291):

լուց հետո հյուրերը հավաքվեցին դահլիճը (Րաֆ., 7, 109)։ Ժողովուրդը հավաքվել էր էջմիածին (ԴԴ, 339)։ Եկել հաստատվել էր Պոլիս (ՎՓ, 220) և այլն = դահլիճում, էջմիածնում, Պոլսում։

Աղյուսակում չենք ընդգրկել նաև կառավարման այն տարբերակները, որոնք արտահայտվում են համանիշ կապերով՝ զրուցել հարցի մասին, հարցի վերաբերյալ, հարցի շուրջ, պատժվել ընկերոջ համար, ընկերոջ պատճառով, ընկերոջ երեսից, ընկերներով հանդերձ ներկայանալ, ընկերների հետ ներկայանալ և այլն։

Ինչպես տեսնում ենք, կառավարման տարբերակներ ունեցող բայերի թիվը բավականին շատ է հայերենում, որոշ իմաստով տարբերակային լրացումներ առնելը բնորոշ է բոլոր բայերին։

Միայն աղյուսակի փաստերի վերլուծությունը պարզում է, որ տարբերակային ձևերի անդամներից մեկն ավելի հաճախ արտահայտվում է տրականով (նկատի ունենք ոչ ընդհանուր լրացումները)։

տրական = ուղղական. խանգարել առաջընթացը և առաջընթացին.

տրական = բացառական. խնդրել մորը և մորից.

տրական = ներգոյական (տրական + մեջ). կասկածել հաջողությանը և հաջողության մեջ (հազվադեպ).

տրական = տրական + կապ. բարեկամանալ պիտներենի և պիտներենի հետ, խոնարհվել տիրոջը և տիրոջ առաջ։

Հնարավոր են բազմանդամանի տարբերակներ, որոնցից մեկը՝ քառանդամը հետևյալն է. ուղղական = տրական = բացառական = (տրական + մասին)՝ տեղեկանալ ինչ = ինչին = ինչից = ինչի մասին։

Կապերից ավելի հաճախ տարբերակային ձևեր հանդիպում են հետ-ով, մասնավորապես տրականի հետ՝ տրական = տրական + հետ, ընդ որում հիմնականում մտերմանա-

լու, բարեկամանալու կամ հականիշ իմաստներով բայերի դեպքում (բարեկամանալ, եղբայրանալ, ընկերանալ, մտերմանալ, միանալ, բախվել, ընդհարվել, թշնամանալ, շփել և այլն)։

Նկատելի է, որ տարբերակային ձևերի քանակի և տարբերակներ ունեցող բայերի միջև կա հակադարձ համեմատականություն՝ ինչքան շատ է տարբերակային ձևերի քանակը, այնքան քիչ է տարբերակներով լրացումներ առնող բայերի քանակը։

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչ գործոններ են դեր խաղում տարբերակային ձևերի առաջացման և նրանց գոյություն հարցում։

3. 51. Կառավարման տարբերակների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկը բայի բազմիմաստությունն է, որի հիման վրա բայը կարող է առնել տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ, որոնք բովանդակային պլանում իրարից չեն տարբերվում կամ ունեն նրբերանգային տարբերություններ։ Այստեղ նկատի ունենք այն դեպքերը, երբ նույն իմաստով գործածվելիս բայն առնում է տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ, և այս հարցում քիչ դեր չի խաղում մի ուրիշ գործոն՝ լեզվական նմանակությունը։ Բերենք մեկ օրինակ։ Բավարարել բայը գործածվում է հետևյալ իմաստներով. «1. Կատարել, ի կատար ածել (պահանջ, խնդիրք ևն), 2. Բավականացնել, հերիք առնել, 3. Գոհացնել, պահանջներին գոհացում տալ, 4. Հայքայքել, ապահովել, մատակարարել» (է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, էջ 172)։ Հասկանալի է, բայը տարբեր իմաստներով պետք է առնի տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ՝ ուղղականով և տրականով։ Սակայն նկատելի է, որ իմաստային այդ տարբերությունները հաճախ անտեսվում են, և ոմանք այդ բայի լրացումները գործածում են միայն ուղղականով, ոմանք՝ տրականով, և առաջանում են տարբերակներ. բավարարել պահանջները և պահանջներին, բավարարել պայմանները և պայմաններին, կարիքները և կարիքներին և այլն։

Առհասարակ նկատելի է, որ կառավարման տարբերակներ ունեն հատկապես այն բայերը, որոնք բառական, ներ-

220

խոսքիմասային իմաստով պայմանավորված, առնում են տրականով անուղղակի խնդիր: Սակայն այդ խնդիրը խորքային կառուցվածքում իրականում գրեթե չի տարբերվում ուղիղ խնդրից, քանի որ երկուսն էլ ուղղակիորեն առնչվում են գործողությանը, գործողությունը կրում են: Այդ իմաստային ընդհանրության հիմքի վրա բայերի խնդիրները տրականին զուգահեռ սկսում են գործածվել նաև ուղղականով, և առաջանում են կառավարման տարբերակներ: Այս հարցի մասին հանգամանորեն չենք խոսում, որովհետև Ա. Աբրահամյանը բավականին համոզիչ օրինակներով ու բացատրություններով ցույց է տալիս՝ քննելով սեռային տեղաշարժերը ժամանակակից հայերենում (5, էջ 681—702), առանձին բայերի մասին խոսում են նաև Վ. Առաքելյանը (23, էջ 23—36), Մ. Ասատրյանը (27, էջ 195—200) Գ. Գարեգինյանը (44, էջ 306—318):

Հիշյալ կարգի բայերից են ավստսալ, այցելել, գրոհել, գերազանցել, դիմավորել, դավաճանել, ծափահարել, կարոտել, հաղթել, հսկել, հետապնդել, ձեռնարկել, ողջունել, շրջագայել, սպասարկել, վնասել, տիրել, տիրանալ և այլն, որոնք ժամանակակից հայերենում առնում են տարբեր ձևավորում ունեցող խնդիրներ:

Բերենք մի քանի տարբերակային օրինակներ.

Փամփուշտին չափսոսաս (Մելք., 270): — Ես ավստսում էի նրա ժամանակը (Իշխ., 74):

Որ օրերը այս հողմածեծ գրոհել են անցյալի վրա (Չար., 2, 124):— Միացյալ ուժերով կգրոհեն քնամուն (Սարգս., 88):

Դիմավորի արեգակին նոր ծագող (ՊՍ, 3, 209):— Նա մեռնակ է դիմավորում նոր տարին (Վթ, 390):

Կարոտում է մեր դռան առջևով ոլորվող աովին, տձև ժայռերին (ԲՀ, 136):— Մեսրոպը կարոտում է ամռան ձայները (Մաթ., 287):

Հաղթելով սարերից փչող փամուն (Վթ, 105):— Դավթի կիրքը հաղթում է ընկերական սերը (ՍԶ, 1, 364):

Մի սովոր բազմություն հսկում էր այդ անմատչելի բանագարանի վրա (Բաֆ., 7, 362):— Արթուն պահակի պես հրսկում էր ֆնած ֆաղափին (Բակ., 401):

Դանլինում նստածները ծափահարությամբ ողջունում են
Ֆրա մուտքը (*Մեկը.*, 263):—Ու ողջունեցին լացով ծագող
արեգակին (*ՎԴ*, 237):

Նրանք հո չեն տիրի մեր թագմունն և աշխարհին (*ՆԶ*, 2,
172):— Բավական չէ նրանց բարիքները տիրեց (*ՊՍ*, 1, 37)
և այլն:

Կառավարման տարբերակների առաջացման հարցում դեր
է խաղում կառավարվող բառերի տարբեր հոլովական կամ
հոլովակապային ձևավորում ունեցող շարահյուսությունների ի-
մաստային մոտիկությունը, նմանությունը, որն էլ հնարա-
վորություն է տալիս մեկ ձևի փոխարեն գործածել մյուսը:
Այդպիսին կարելի է համարել վերևում քննված տարբերակ-
ները՝ տրականով անուղղակի խնդրի իմաստային մոտիկու-
թյունը ուղիղ խնդրին: Այդպես էլ բացառական և տրական+
կողմից (սիրվել աշակերտներից և աշակերտների կողմից),
տրական և տրական+վրա (կասկածել անկեղծությանը և
անկեղծության վրա, դնել սեղանին և սեղանի վրա), տրական
և տրական+հետ (բարեկամանալ պիոներներին և պիոներ-
ների հետ), բացառական և տրական+մասին, վրա (խոսել
էքսկուրսիայից, էքսկուրսիայի մասին, էքսկուրսիայի վրա
(հազվադեպ), տրական և տրական+ժամանակ (պատահեց
հնձին և հնձի ժամանակ), ներգոյական և տրական+մեջ (տես-
նել երազում և երազի մեջ), բացառական և գործիական
(անցնել կամուրջով և կամրջից), գործիական և տրական+
հետ (այցելել ընկերներով և ընկերների հետ), գործիական և
տրական+ըստ (ազատել հրամանով և ըստ հրամանի), բա-
ցառական և տրական+պատճառով (անգործությունից վհատ-
վել և անգործության պատճառով), ուղղական և ներգոյական
(հավաքվեցին դահլիճը և դահլիճում) և այլն³⁵:

3.52. Կառավարման տարբերակների գոյության հարցում
զգալի է լեզվական նմանակության դերը, որը կարող է ու-
ղեկցվել այլ գործոններով: Այսպես. ծանոթանալ բայն առ-
նում է տրականով և տրականով ու հետ կապով արտահայտ-
ված լրացումներ, ընդ որում դրանք բովանդակության պլա-
նում որոշակիորեն տարբերվում են իրարից՝ հետ կապով

³⁵ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Ն. Պառնասյանի հիշատակած աշ-
խատությունը (58, էջ 221—301):

ձևավորված խնդրի դեպքում կա փոխադարձության իմաստ, և իբրև խնդիր սովորաբար առնվում են անձնանուններ³⁶, իսկ իրի դեպքում այդ փոխադարձության իմաստը չկա, և խընդիրը առնվում է միայն տրականով (7, էջ 40): Սակայն ժամանակակից հայերենում այդ տարբերությունը հաճախ անտեսվում է, և անձերի խնդրի նմանությամբ իրի խնդիրը դրվում է նաև հետ կապով և հակառակը՝ իրի խնդրի նմանությամբ անձի խնդիրը դրվում է միայն տրականով, առաջանում են տարբերակային ձևեր, ինչպես. Ռուս մտավորականների համար իսկական հայտնություն դարձավ հայերեն խոսքի արվեստի հետ ծանոթանալը (ՊՍ, 5, 123): Անհրաժեշտ է ծանոթանալ գեղագիտական իդեալի հասկացության հետ (Զրբ., 81): Այստեղ ես ծանոթացա դերասան Միսսֆ Ապանյանին (ՍԿ, 2, 272):

Մոտավորապես նույն ձևով կարելի է բացատրել բարեկամանալ, բախվել, գուգորդել, ընկերանալ, ընտելանալ, ընդհարվել, թշնամանալ, համընկնել, հարաբերել, համեմատել, համադրել, հարազատանալ, համակերպվել, համաձայնել, միանալ, հաշտվել, խառնել, ներդաշնակել, շփոթել, շփել, եղբայրանալ և այլ բայերի կառավարման տարբերակների գոյությունը, բայեր, որոնց խնդիրը կարող է առնվել և՛ տրականով, և՛ տրականով ու հետ կապով: Ահա մի քանի օրինակ:

Նրանց թշնամացնում էր իրար հետ (ՆԶ, 3, 352):—Հոգեվորականները կարող են թշնամանալ ֆեզ (ՍԶ, 7, 339):

Մեր կրակային կետը կապում է հաբեան ջոկի հետ (ԲՀ, 60):—Հավետ ֆեզ կապված (Տեր., 13):

Ոչ մի կերպ չի համակերպվում նոր ժամանակներին (Իշխ., 206):—Համակերպվեցի վիճակի հետ (Մելք., 255):

Կարպետը համեմատում էր Մրոցի խոստացած կաշառքի հետ (Բակ., 45):—Մի համեմատի՞ր դրան վիշտ կամ վախ (ՊՍ, 3, 291):

Հաշտվեց տղայի բանտարկության հետ (Մաթ., 120):—Չեմ կարող հաշտվել էվելինայի կոպտությանը (ՆԶ, 2, 522):

³⁶ Զպետք է անտեսել, որ անձի խնդիրը ևս կարող է առնվել տրականով, եթե փոխադարձության իմաստ չկա. ծանոթանալ ընկերներին:

Ամենքի հետ միանաւ (Զար., 1, 335):— Միանա ուրիշ ձիավորների (Բակ., 202) և այլն:

Առհասարակ միտում է նկատվում ինչպես հետ կապով, այնպես էլ այլ կապերով ձևավորված լրացումների ավելի շատ գործածության, քան առանց կապի տարբերակի, և դրա պատճառն այն է, որ սովորաբար կապով արտահայտված հարաբերությունն ավելի որոշակի է: Այս հարցում քիչ դեր չի խաղում նաև ուսանողների ազդեցությունը:

3. 53. Լեզվական նմանակության հետ միաժամանակ ազդող գործոն է խոսողի վերաբերմունքը: Նմանակության և խոսողի վերաբերմունքի խաղացած համատեղ դերը ավելի լավ երևում է հետևյալ դեպքում: Հայտնի է, որ անցողական քայերի ուղիղ խնդիրը անձնանունների դեպքում առնվում է տրականով, իրի անունների դեպքում՝ ուղղականով: Սակայն պատահում է նաև հակառակ երևույթը, որի մասին արդեն խոսել ենք: Այստեղ հարցին անդրադառնում ենք նմանակության և խոսողի վերաբերմունքի դերը այդ հարցում ցույց տալու համար: Անձի խնդիրների նմանակությամբ իրի անվան խնդիրը հաճախ դրվում է տրականով, և իրի խնդրի նմանակությամբ անձի անվան խնդիրը դրվում է ուղղականով (անձի և իրի առումներ): Այստեղ առկա է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի դերը: Խոսելով այդ հարցի մասին՝ Գ. Սեակը գրում է. «Անձի և իրի առումը բացի հոլովական իմաստից արտահայտում է նաև իմաստային լրացուցիչ երանգ, որն արդեն ոչ թե բառի պաշտոնի կամ ֆունկցիայի հետ է կապված, այլ դրսևորում է խոսողի վերաբերմունքը դեպի առարկան... Երբեմն խոսողը որևէ անձի մասին արտահայտվելիս նկատի է ունենում նրան ոչ թե իբրև անձի, այլ իբրև սոսկ գոյություն ունեցող որոշ առարկա, երևույթ: Այդպիսի դեպքում մի տեսակ վերացություն է տեղի ունենում, և անձը դիտվում է իբրև իր, ստանում է իրի առում» (67, էջ 274): Իսկ իրի դեպքում խոսողը «ներա մեջ դնում է անձի որևէ հատկանիշ, այդ իրը մտքով բարձրացնում, հասցնում է գիտակցություն ունեցող արարածի, և այսպիսով, իրը ժամանակավորապես ստանում է անձի առում» (էջ 275): Պարզ է, այս հարցում խոսողի վերաբերմունքը որոշակի դեր խաղում է, սակայն ինչպես նշում է Մ.

Ասատրյանը, սուր կերպով չպետք է շեշտել սուբյեկտիվ-անձնական վերաբերմունքի հարցը (28—1, էջ 201), թեև այն զգացվում է նույնիսկ առման մեջ. անձի անուանները տրականով առնվելիս սովորաբար որոշյալ են, իսկ ուղղականով՝ անորոշ:

Շարահյուսական-կապակցական այս երևույթը ավելի լավ արտահայտվում է կենդանիների անունների գործածության դեպքում: Ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը, կենդանիների անունները միջին դիրք են բռնում անձերի և իրերի անունների միջև (4, էջ 439), այսինքն՝ նրանք մի կողմից նման են անձերին իբրև շնչավորներ, մյուս կողմից նման են իրերին որպես անձերին հակադրվող անուններ և պատասխանում են ի՞նչ հարցին: Հենց այս հանգամանքն էլ որոշակի դեր է խաղում, որ կենդանիների անունների կրող խնդիրները դրվեն ուղղականով և տրականով՝ նայած խոսողը որ կողմին է ավելի ուշադրություն դարձնում, և առաջանում են տարբերակային ձևեր. սիրում է թռչուններ և թռչունների, մորթել կովը և կովին, փնտրել աղվես և աղվեսին, բերել շունը և շանը և այլն: Բերենք մի քանի բնագրային օրինակ:

ա. Այս ձիերը կգնդակահարեն (*Մհլբ.*, 95): Ուպեսզի նրանք ձիերը լավ կերակրեն (*ՍԶ*, 7, 124): Հարևանի ափսոս է ճանաչում (*Բակ.*, 387): Նորից ճանն հալածեր (*ՊՍ*, 5, 120): Հավաքե՛ր աղավթիները (*ՆԶ*, 3, 27): Բայց նա եզր սպանեց (*Մաթ.*, 76): Խորովում էին երինջներ ու խոզեր (*Քոչ.*, 31): Իջանք բակ արծիվը տեսնելու (*Մհլբ.*, 37): Ես հիմա շունը կկապեմ (*Սհ*, 2, 304) և այլն, որոնցում կենդանու անունը գործածված է ուղղականով:

բ. Բայց նա ավելի սիրում էր իր ֆուրգոնը և ձիերին (*ՍԶ*, 1, 139): Խուզում են տան առաջ նստած ոչխարներին (*Բակ.*, 466): Կտցում էր արևերես ընկնող նիսուներին (*Բակ.*, 651): Բուրդենկոն ցույց տվեց տագնապով թռչող թռչուններին (*ՍՏԶ*, 1, 138): Կատունները դեղձանիկներին չեն սիրում (*Հաշեկ*, 202): Գայլերը կհոշոտեն այս ձիերին (*Մհլբ.*, 90): Հիշում եմ մազը թափված մեր պառավ շանը, մեր չալ կատվին, որ ծառեր ու ծիծեռնակներ էր բռնում (*Սհ*, 4Շ, 19) և այլն³⁷:

³⁷ Գրեթե նույն երևույթը տեսնում ենք բույսերի անունների դեպքում.

խոսողի վերաբերմունքը նշանակություն ունի ոչ միայն կառավարվող բառի տարբեր ձևերով գործածության հարցում, այլև այն, թե դրանցից որը պետք է ընտրել խոսքի մեջ այս կամ այն հարաբերությունը, իմաստային նրբությունը արտահայտելու համար: Օրինակ. կախել բայը կարող է առնել տեղեցույց տվող բառով արտահայտված լրացում՝ տրականով, բացառականով, ինչպես նաև տրականով ու վրա կապով՝ կախել ծառին, ծառից, ծառի վրա: Տարբերակային այս ձևերը իմաստային ընդհանրությամբ հանդերձ ունեն նաև տարբերություններ, որոնք պայմանավորվում են այդ ձևերի արտահայտած ձևաբանական, կապական իմաստով, և խոսողը ելնում է հենց այդ տարբերություններից որևէ ձևի ընտրության հարցում:

3.54. Կառավարման տարբերակների գոյության հարցում որոշ դեր կարող են կատարել բարբառային կամ այլ լեզուների ազդեցությունները, երբեմն նույնիսկ կապակցական սխալը: Քանի որ սրանք ընդգրկում են պատահական օրինակներ, պատահական բայեր, ուստի բավարարվենք մեկերկու օրինակի նշումով: Սիրահարվել բայը գրական հայերենում սովորաբար առնում է տրականով խնդիր (սիրահարվել համակուրսեցուն, հարեանի աղջկան, Արամին, սարերին և այլն), սակայն խոսակցական լեզվի, ինչպես նաև ուսերենի ազդեցությամբ նրա խնդիրն արտահայտվում է նաև տրականով և վրա կապով (սիրահարվել համակուրսեցու վրա, հարեվանի աղջկա վրա, Արամի վրա, սարերի վրա): Օրինակներ. Սիրահարված է ֆսմվող ներկին (ՊՍ, 4, 144): Սիրահարվեցի ես ձեռ ֆաղափին (ՎԴ, 33) և Նա վաղուց սիրահարված էր Արուսի վրա (ՆԶ, 3, 178): Նրա աղջիկը սիրահարված էր ամուսնացած մարդու վրա (Շիրմ., 3, 297): Սիրահարվել է Շեյխեռի կնոջ վրա (Հաշեկ, 353) և այլն:

Նվագել բայը պահանջում է ուղղականով և գործիականով խնդիրներ. դաշնամուրով նվագել պարեղանակ կամ

ճիշտ է, դրանք ավելի հաճախ առնվում են ուղղականով, բայց հատկապես բանաստեղծական խոսքում կարող են առնվել նաև տրականով. Թե ով է ծնել քեկուզ այս ծաղկին (Շիրազ, 2, 244): Այնինչ իմ ցավն էլ ծաղկի է տառել (Շիրազ, 2, 15):

նվագել դաշնամուր, ջութակ, դուդուկ և այլն: Սակայն ռուսերենի ազդեցությամբ հաճախ այդ խնդրի (ուղղականով) փոխարեն գործածվում է տրական+վրա հոլովակապային լրացումը՝ նվագել դաշնամուրի վրա (на рояле), ջութակի վրա (на скрипке), դուդուկի վրա (на дудке) և այլն, որոնք, անշուշտ, հայերենին ոչ հարազատ ձևեր են:

Լեզվական նմանակության և օտար լեզուների միաժամանակյա ազդեցությամբ առաջացած կառավարման տարբերակներ կան անորոշ դերբայով լրացում առնող խնդրի ձևավորման մեջ, որի մասին արդեն խոսել ենք:

Այլ օրինակ. կովել բայը կարող է առնել հետ և դեմ կապերով ձևավորված լրացումներ. կովել դավանանի հետ և դավանանի դեմ, որոնք բովանդակության պլանում իրարից բոլորովին տարբեր են, նույնիսկ հակիմաստ՝ պայմանավորված կապերի իմաստով՝ միասնություն և ընդդիմություն: Սակայն վերջին շրջանում նկատելի է դեմ կապի փոխարեն հետ կապի գործածություն դեմ կապի իմաստով և դրանով իսկ հետ կապի իմաստային տեղաշարժ ու կովել բայի կառավարման տարբերակի առաջացում. Սկսեցինք փառերով ու մանակներով կովել բազմության հետ (ԴԴ, 131): Արծվին շարունակում էր կովել զինվորների բազմության հետ (ԴԴ, 130): Պետք է կովենք նորեկ թշնամու հետ (Բաֆ., 7, 511): Կովում էր դիմադրող պարսիկների հետ (ՍԶ, 7, 245) և այլն: Այդպես էլ կովել բայի հետ իմաստային ընդհանրություն ունեցող այլ բայերի դեպքում. սլաոեռագվել, մաբոնշել, պայփառել, մափառել, բանավիճել և այլն:

Առհասարակ խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ գոյացած կառավարման տարբերակների մասին դժվար է խոսել, քանի որ ժամանակակից հայերենի խոսակցական տարբերակը քիչ է ուսումնասիրված, ապա հայտնի է, որ խոսակցական ձևերը հաճախ ընդհանրանում են և դառնում գրական ձևեր, բարձրանում գրական կանոնի աստիճանի, ուստի լեզվի համաժամանակյա կտրվածքում դրանք զանազանները գրեթե անհնար է:

3.55. Բերենք նույն բայի կառավարման տարբերակների մի քանի օրինակ.

Արփիկին պատմում էր իր տպավորությունների մասին

(Հիշ., 321):—Պատմում էր մեզ իր գլխով անցածը (Իշխ., 8):

Այս անգամ դրանց հետ վատ վերաբերվեց (Մաթ., 150):— Ինչպես են վերաբերվում ինձ (ՍԽ, 2, 99):

Լուսությունը տիրում է վագոնը (Սարգս., 245):— Տիրել ես բախտի շալյ գանձերին (ՀՄ, 67):

Մեկը հարցնե՛ր նրանց Ծիրանի տափի մասին (Բակ., 44):— Բա Վաղոյից չես հարցնում (Բակ., 440):

Նա կառչում էր պատահական թյուրիմացությանը (Զրբ., 395):— Լուկաշը կառչել էր շոգենավի ոտնակից (Հաշեկ, 549):

Տենչացի նրա հրաշքը խնդուն (Չար., 1, 270):— Ոչ մի բարձունքի սիրտս չի տենչում (Շիրազ, 287):

Կախեց պատին խփած մեխին (ՍԽ, 2, 97):— Պատուհաններից կախել էր վարագույրներ (Բակ., 29):

Նա ցուլին կապեց երկաթե սեպից (Բակ., 237):— Բանաստեղծին կապեց իրականության հետ (ԱՆ., 60):— Տերերք կապում էին ձիերի գավակին (Բակ., 474):

Չի զիջում ուրիշների տներում տեսածս շեխականից (Գր. Թերթ, 4, 1978 թ.):— Չէր զիջում որոշակի ազդեցություն ունեցող հեղինակներին (ԱՆ., 102):

Լեռն ուրիշներին գերադասում է իրենից (Գր. Թերթ, 2, 1977 թ.):— Բեդուն դաշտերին գերադասելով լեռները փառոտ (ՊՄ, 4, 243):

Վագում էր հաջորդ գնացքը դիմավորելու (ԶԽ, 194):— Բավական առաջ էր գալիս՝ գնացքին դիմավորելու (ՍԶ, 2, 163):

Երկինքը համեմատում էր փլվելու պատրաստ առաստաղի (ՊՄ, 5, 51):— Սիրում էր համեմատել ապակու տակ դրված վարդի հետ (ՊՄ, 5, 356) և այլն:

Այդպես էլ ներդաշնակել շրջապատին և շրջապատի հետ, անհանգստանալ կատարվածից և կատարվածով, ընդօրինակել ընկերոջը և ընկերոջից, բաժանորդագրվել թերթ և թերթի, տեղեկանալ վիճակից և վիճակին, արգելակել զարգացումը և զարգացմանը, խթանել առաջընթացը և առաջընթացին, համաձայնել դեկավարին և դեկավարի հետ, խզել միջավայրից և միջավայրի հետ, հագենալ կերածից և կերածով և այլն:

3.56. Ինչպե՞ս պետք է գնահատել բայերի կառավարման

տարբերակները, կապակցական-շարահյուսական այս երեւոյթը՝ ելնելով լեզվական կանոնից, գրական լեզվի նորմայից: Իհարկե, կան լեզվաբաններ, որոնք գրական լեզվի օրինաչափությունների, կանոնավորման ու կանոնի տեսանկյունից տարբերակալին ձևերից մեկը համարում են սխալ և մերժելի: Սա ըստ էության նշանակում է լեզվի բնույթի, էության, զարգացման օրինաչափությունների, փոփոխման հնարավորության անտեսում: Հայտնի է, որ ամենօրյա գործածության ընթացքում լեզուն անընդհատ փոփոխվում ու զարգանում է, որոշ կողմեր ավելի դանդաղ, որոշ կողմեր ավելի արագ, և պատահական չէ, որ հատկապես վերջին ժամանակներս լուրջ ուշադրություն է դարձվում տարբերակալին և համանիշ ձևերի ուսումնասիրությանը, դրանց պատճառների բացահայտմանը, զարգացման միտումները պարզելուն, որն ի վերջո նշանակում է լեզվի զարգացման օրինաչափությունների ուսումնասիրություն: Լեզվի մեջ ավանդականորեն ընդունված, ընդհանուր ճանաչում գտած և ճիշտ համարվող ձևերի կողքին ծնվում են նորերը, ինչ-որ չափով հակասելով ավանդականին, և ժամանակավորապես նորն ու ավանդականը ապրում են կողք կողքի՝ ստեղծելով տարբերակալին ձևեր³⁸: Սա լեզուների համար պարտադիր երևույթ է, որ ունենում է ավելի շատ օբյեկտիվ, երբեմն էլ սուբյեկտիվ պատճառներ: Նոր ձևերը ծնվում են ոչ պատահականորեն, ներքին կամ արտաքին ազդեցությունների հետևանք են, այլ օրինաչափությունների դրսևորումներ, որ սկզբում կարող են թողնել սխալի պատրանք, բայց աստիճանաբար տարածվելով դառնում են սովորական և կանոնավոր, մանավանդ եթե չեն հակասում լեզվի կառուցվածքին, զարգացման օրինաչափություններին: Պետք է հիշել, որ լեզվական կանոնը ոչ թե քարացած է, դոգմատիկ, այլ դինամիկ, անընդհատ փոփոխվող, շարժուն: Լեզվի մեջ լինում է այնպիսի շրջան, որ գրական կանոնի տեսանկյունից տարբե-

³⁸ Այս մասին մենք ավելի հանգամանորեն խոսել ենք «Բայական գուգաձևերի վիճակագրական պատկերը ժամանակակից հայերենում» հոդվածում, «Բաները Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), (1975, № 3, էջ 55—68):

դրակային ձևերը լինում են հավասարաչափ ընդունելի, կանոնական³⁹, և վերլուծությունների ընթացքում ուշադրություն դարձրինք հիմնականում այդ ձևերին, կառավարման այդ տարբերակներին:

Ասենք նաև, որ լեզվի արտահայտչական հնարավորությունների տեսանկյունից տարբերակային ձևերի գոյությունը նույնիսկ անհրաժեշտ է, քանի որ դրանք ունենում են ոճական-արտահայտչական նուրբ տարբերություններ:

* * *

3.57. Բայերի կառավարման վերլուծությունն ու նկարագրությունը պարզում է, որ այն առհասարակ հայերենի կառավարման հիմնարար պրոբլեմն է ոչ միայն այն իմաստով, որ մյուս խոսքի մասերի, հատկապես գոյականի ու ածականի, կառավարումը որոշակի առնչություններ ունի բայերի հետ, այլև այն, որ բայը խոսքի մեջ, հաղորդակցման ընթացքում կենտրոնական դեր ունի, և դրանով իսկ բայի կառավարման վերլուծությունը տեսական հարց լինելով ունի խիստ գործնական արժեք, որ նպաստում է ճիշտ խոսք կառուցելուն, բայերի և նրա տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումների իմաստային հարաբերությունները պարզելուն: Հայ քերականներից այդ հարցին լուրջ ուշադրություն է դարձնում Գ. Ջահուկյանը. «Քանի որ բայերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ առարկայական հարաբերությունների զանազան տիպերի անվանումներ, ուստի և որոշակի կախում գոյություն ունի բայի իմաստային տարբեր տիպերի, գոյականի իմաստային տարբեր խմբերի և նախադասության անդամների տարբեր գործառությունների (շարահյուսական տարբեր պաշտոնների) միջև» (62, էջ 428—429): Այնուհետև նա խոսում է «բայի իմաստային խմբերի և բայի հետ կապված խնդիրների ու պարագաների հիմքերի ու դրանց հղումական ձևերի փոխհարաբերության մասին»: Առանձնացնելով բայական ութ խմբեր՝ կայական (կա), էական (է, հանդես է գալիս որպես),

³⁹ Լեզվական նորմայի, տարբերակային ձևերի մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Գորբաչևիչի աշխատությունը (104, էջ 28—40):

շարժական (շարժվում է), փոխական (դառնում է), կայանցական (ստացական) (ունի), էանցական (հանդես է բերում որպես), շարժանցական (շարժում է), փոխանցական (դարձնում է), նշում է, թե որ խմբի բայերը ինչպիսի լրացումներ են առնում (էջ 429—432):

3.58. Բայի կառավարումը քննելուց առաջ բայական լրացումները խմբավորեցինք ըստ հոլովական արտահայտության և ցույց տվեցինք, թե որ հոլովներով արտահայտված որ լրացումներն են բնորոշ բոլոր բայերին (խոսքիմասային իմաստի լրացումներ), որոնք՝ ոչ բոլոր բայերին (սեռ: և ներխոսքիմասային իմաստի լրացումներ): Այժմ արդեն հնարավորություն ունենք ընդհանրացում կատարելու, թե որ բայերն ինչպիսի ոչ ընդհանուր լրացումներ են պահանջում՝ նկատի ունենալով լրացումների ձևավորումը և կապակցության բնույթը:

ա. Անցողական (ներգործական և պատճառական) բայերն առնում են հոլովական (ուղղական և տրական) լրացում՝ ուղիղ խնդիր՝ պայմանավորված սեռով, այսինքն՝ ուղիղ խընդիրը սեռի լրացում է:

բ. Անանցողական բայերից (կրավորական և չեզոք) սեռի խնդիր առնում են միայն կրավորական բայերը: Այդ խնդիրը կոչվում է ներգործող և արտահայտվում է բացառականով կամ տրականով և կոդմից կապով, այսինքն՝ ներգործող խնդիր առնում են միայն կրավորական բայերը:

Մյուս բոլոր լրացումները (ոչ ընդհանուր) բայիմաստի լրացումներ են, որ բնորոշ են ներխոսքիմասային իմաստային խմբերի և արտահայտվում են տարբեր հոլովներով, ինչպես նաև հոլովով և կապով:

ա. Վերացական բայերը առնում են ստորոգելի, որ դրվում է ուղղականով, կամ՝ ստորոգելի առնում են միայն վերացական բայերը:

բ. Ասացական, մտածական (հաղորդակցային) բայերն առնում են վերաբերության խնդիր, որ դրվում է բացառականով կամ տրականով և մասին (նաև համանիշ) կապով, այսինքն՝ վերաբերության խնդիր առնում են միայն ասացական, մտածական բայերը:

գ. Հանգման, մատուցման, համապատասխանության,

մեռնեցման, հաղորդման, փոխադարձության, վերածման, առնչակցության, փոխարինման և այլ իմաստներով բայերն առնում են տրականով (երբեմն՝ նաև կապով) արտահայտված խնդիրներ, այսինքն՝ հանգաման խնդիր առնում են հիշյալ իմաստներով բայերը, որոնցից ներգործական սեռի բայերը՝ նաև մատուցման խնդիր:

դ. Անջատման, սկսման, ծագման, զրկման, զանազանության և այլ իմաստներով բայեր առնում են անջատման խնդիր, որը դրվում է բացառականով, այսինքն՝ բացառականով անջատման խնդիր են առնում սկսման, անջատման, սերման, զանազանության, զրկման իմաստ ունեցող բայերը:

ե. Միջոցի խնդիր (գործիականով) առնող բայերն իմաստային տեսակետից այնքան բազմազան են, որ չենք կարող իմաստային խմբավորում կատարել, պարզապես դրանք այն բայերն են, որոնց ցույց տված գործողության կատարման համար պահանջվում է որևէ առարկա, որի միջոցով պետք է կատարվի:

զ. Եղանակավորիչ, կերպավորիչ բայերն առնում են անորոշ դերբայի ուղղականով, նաև տրականով ու բացառականով արտահայտված խնդիրներ, այսինքն՝ անորոշ դերբայով խնդիր են առնում եղանակավորիչ, կերպավորիչ բայերը:

է. Շարժում արտահայտող բայերն առնում են ուղղականով կամ դեպի կապով ուղղության, բացառականով ելման, գործիականով անցման տեղի պարագաներ:

ը. Իսկ եթե բայն իր մեջ համատեղում է տարբեր իմաստներ, առնում է տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ, որոնք արտահայտում են տարբեր բնույթի հարաբերություններ՝ նկատի ունենալով նաև սեռը: Օրինակ. հաղորդել բայը ներգործական է, ասացական, հանգումային, որ պահանջում է նաև գործողության կատարման միջոց և առնում է ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, հոլովներով ու մասին կապով արտահայտված լրացումներ՝ լուր հաղորդել, ներկաներին հաղորդել, ռադիոյով հաղորդել, Արամից հաղորդել, Արամի մասին հաղորդել և այլն, իսկ ուղարկել բայը ներգործական է, շարժում արտահայտող, հանգման իմաստ ունեցող, գործողության կատարման համար միջոց պահան-

ջող բայ է, և, այդ հատկանիշներով պայմանավորված, առնում է տարբեր արտահայտություն ունեցող և իմաստային տարբեր հարաբերություններ արտահայտող լրացումներ. հացը ուղարկել, բառեկամին ուղարկել, մեքենայով ուղարկել, գյուղից ուղարկել, ֆաղաֆ ուղարկել:

Նման դեպքերում բայը լինում է բազմարժույթ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

3.59. Կառավարումը, ինչպես ասել ենք, բնորոշ է նաև անուն խոսքի մասերին՝ գոյականին և ածականին: Սակայն եթե այն կարելի է համարել բայի խոսքիմասային իմաստով պայմանավորված հատկություն, որ բնորոշ է գրեթե բոլոր բայերին, ապա անունների կառավարումն ունի սահմանափակ ընդգրկում, բնորոշ է ոչ բոլոր գոյականներին և ածականներին: Անունների կառավարումը չի պայմանավորվում նրանց խոսքիմասային ընդհանուր իմաստով: Կառավարող են հիմնականում այն գոյականներն ու ածականները, որոնք բայահաղորդ են, բայանուններ են, բայերի հետ ունեն արմատի և արմատական իմաստի ընդհանրություններ:

Նույնարմատ տարբեր խոսքի մասերը յուրահատուկ՝ բառակազմական փոխակերպումների արդյունք են: Խոսելով փոխակերպում հասկացության մասին, Գ. Ջահուկյանը ի թիվս փոխակերպման այլ տեսակների նշում է. «Փոխակերպում ենք կոչում ա) խոսքի մասերի այնպիսի անցումները, որոնք կատարվում են արտաքին-բառակազմական հատուկ միջոցներով» (62, էջ 505): Ահա ինչու անունների կառավարումը քննելիս հաճախ զուգահեռներ ենք անցկացնելու համապատասխան նույնարմատ բայերի հետ որպես փոխակերպված բայերի: Ասածն ամենևին չի նշանակում, թե բայը և նույնարմատ գոյականն ու ածականը կառավարման տարբերություններ, յուրահատկություններ չունեն: Եթե այդպես լիներ, ապա հարկ չէր լինի դրանք առանձին-առանձին քննելու: Նույնարմատ բայը, գոյականը և ածականն ունեն կազմության տարբերություններ, որն առաջացնում է բառ-

իմաստի, խոսքիմասային իմաստի ձևաբանական հատկանիշների, հետևաբար կապակցական փոփոխություններ, և բայն ու նրան նույնարմատ համապատասխան գոյականն ու ածականը հանդես են բերում կառավարման յուրահատկություններ: Ավելին, կան անուններ, որոնք չունեն համապատասխան նույնարմատ բայեր, սակայն կառավարող բառեր են: Ելնելով սրանից՝ անունների կառավարումը քննում ենք ոչ միայն բայից, այլև միմյանցից առանձին:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

3.60. Ինչպես ասացինք, գոյականական կառավարումն ունի սահմանափակ ընդգրկում, բնորոշ է ոչ բոլոր գոյականներին, և այս իմաստով գոյականները բաժանվում են երկու խմբի. ա. գոյականներ, որոնց բնորոշ է կառավարումը, կառավարող բառեր են, բ. գոյականներ, որոնց բնորոշ չէ կառավարումը, կառավարող բառեր չեն (դպրոց, համալսարան, քաղաք, գյուղ, ժամացույց, ավտո, տետր, մատիտ, թուղթ, քար, փայտ, հայր, մայր, եղբայր, ծառ, ծաղիկ, կով, կատու, հասարակություն և այլն): Հասկանալի է, այս երկրորդ խմբի գոյականները մեր քննության շրջանակներից դուրս են մնում:

Կառավարող գոյականներն իրենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի. ա. բայանուն գոյականներ, որոնք ունեն գործողության իմաստ, բայահաղորդ են, բ. ոչ բայանուն գոյականներ, որոնք զուրկ են բայական իմաստից, բայահաղորդ չեն:

Նախ առաջին խմբի՝ բայանուն, բայահաղորդ գոյականների և նրանց կառավարման մասին:

Բայանուն կոչվում են այն գոյականները, որոնք գործողության առարկայացած անուններ են, այսինքն՝ անվանում են գործողություն, արմատական իմաստով բայեր են (վազք, գրույց, հանդիպում, ակնածանք, դիմադրություն և այլն): Սրանք ըստ էության երկբնույթ բառեր են. իմաստային տեսակետից գործողության անուն են (առարկայացած անուն), բայց ունեն գոյականին բնորոշ կազմություն և ձևաբանական հատկանիշներ (առում, թիվ, հոլով): Երկբնույթ են զուտ շարահյուսական մակարդակում, ունեն և՛ գոյականին, և՛ բա-

յին բնորոշ կապակցական հատկություններ. մի կողմից կարող են ստանալ գոյականին բնորոշ լրացումներ (հաճելի խոսք, անօգուտ աշխատանք, մեր վազքը) և ունենալ գոյականին բնորոշ շարահյուսական կիրառություններ (արշավանքը հետաձգվեց, մուտքը փակվեց, կառուցեցին մուտք, դրժգոհեց հանդիպումից), մյուս կողմից, պայմանավորված բայական իմաստի առկայությամբ, առնում են բային բնորոշ լրացումներ, մասնավորապես խնդիրներ և պարագաներ (արագ վերելք լեռան գագաթը, հանկարծակի հանդիպում փողոցում, ծանուցում հավաքի մասին, հիասթափություն ընկերոջից և այլն)՝ վերջին կիրառություններում հանդես բերելով կառավարման ընդհանրություններ և տարբերություններ համապատասխան նույնարմատ բայերի հետ:

Բայանուն գոյականները⁴⁰ բաժանվում են շորս խմբի, ինչպես նշված է ի. Մաքսուդյանի թեկնածուական դիսերտացիայում (անտիպ)՝ գործողության անուն, գործող անձ ցույց տվող, գործողության միջոց կամ գործիք ցույց տվող և գործողության արդյունք կամ նեղակամ ցույց տվող գոյականներ: Մենք հիմնականում զբաղվելու ենք առաջին խմբի՝ գործողության անուն գոյականների քննությամբ, քանի որ կառավարումն իբրև շարահյուսական կապակցելիության հատկություն մյուս երեք խմբի գոյականներին բնորոշ չէ կամ շատ քիչ է բնորոշ:

3.61. Մի քանի խոսք բայանուն գոյականների կազմության մասին, քանի որ, ինչպես նշեցինք, նրանք յուրահատուկ փոխակերպման արդյունք են «արտաքին-բառակազմական հատուկ միջոցներով» և ունեն բառակազմական յուրահատկություններ:

Բառակազմական տեսակետից բայանուն գոյականները բաժանվում են երեք տեսակի՝ արմատական բառեր (զրո ածանցում), ածանցավոր և բարդ: Բայց, ինչպես նշվում է

⁴⁰ Մեր նպատակը չէ խորանալ տեսական-պատմական այն բարդ հարցի մեջ, թե ծագումով որն է նախորդողը՝ բա՞յը, թե՞ գոյականը: Տարբեր բառերի նկատմամբ պետք է ունենալ տարբերակված մոտեցում (5, էջ 79—119): Այս հարցի քննությունը ոչնչով չի օգնի այդ բառերի կառավարման վերլուծությանը:

ուսումնասիրություններում, վերջին տեսակի բայանունները ժամանակակից հայերենում աննշան են, և դրանց անդրադառնալու հարկ չկա:

Բայանուն գոյականները մեծ մասամբ ածանցավոր են, և թեև այդ ածանցների քանակը սահմանափակ է, բայց նրանց մի մասը կենսունակ է: Ահա այդ ածանցների ոչ լրիվ ցանկը. -ալի (-ելի), -ածփ, -ակ, -ան, -անփ, -եփ, -իչ, -իփ, -կան, -մունփ, -ոդ, -ոց, -վածփ, -ույթյուն, -ում, -ույթ, -փ և այլն: Ասենք, որ հայերենի բացատրական բառարաններում այս ածանցների մի մասով կազմված բայական բաղադրությունները հաճախ բացատրվում են նույնարմատ անորոշ դերբայով, հավասարեցվում են բայերի: Օրինակ. անտեղյակույթյուն—անտեղյակ լինելը, բացատրույթյուն—բացատրելը, զրպարտույթյուն—զրպարտելը, ազատում—ազատելը, ազատվելը, ընդվզում—ընդվզելը, արհամարհանփ—արհամարհելը, կասկածանփ—կասկածելը, գովփ—գովելը, խնամփ—խնամելը և այլն (օրինակները վերցված են է. Աղայանի բացատրական բառարանից):

Այս ածանցներից ամենակենսունակը, թերևս, -ույթյուն ածանցն է, որով կազմվում են հարյուրավոր բայանուններ՝ անտեղյակույթյուն, անկեղծույթյուն, ատելույթյուն, այցելույթյուն, առնչույթյուն, դիմադրույթյուն, զրպարտույթյուն, թշնամույթյուն, բարեկամույթյուն, բացատրույթյուն, դժգոհույթյուն, դատողույթյուն, խոսակցույթյուն, ծանոթույթյուն, կարեկցույթյուն, կենակցույթյուն, հետաքրքրույթյուն, համեմատույթյուն, հարաբերույթյուն, հիասթափույթյուն, միաբանույթյուն, ոտնձգույթյուն, սիրահարույթյուն, տեղեկույթյուն, տարբերույթյուն, փրկույթյուն, օգնույթյուն և այլն:

-Ում. անցում, ազատում, ազատագրում, առաքում, արտաքսում, բաժանում, գերադասում, գոհացում, դիրքորոշում, զիջում, զրուցում, ըմբռնում, ընդվզում, խորթացում, ծանուցում, հանդիպում, հարձակում, հարցապնդում, հեռացում, հակում, մրցում, մոտեցում, նետում, ներթափանցում, ներդրում, շփում, շեղում, պատկերացում, վերագրում, փոխանցում, օգտագործում և այլն:

-Անփ. արշավանք, արհամարհանք, անարգանք, ակնածանք, բամբասանք, գուրգուրանք, դավանանք, զարդարանք,

գարմանը, խնդրանք, խրախուսանք, կասկածանք, կշտամբանք, հարգանք, համակրանք, հանդիմանանք, հեգնանք, մեղադրանք, նողկանք, պատկառանք, տառապանք, տեղեկանք, տենչանք, վիրավորանք, փայփայանք, օրհնանք և այլն:

-Մունք. ասմունք, զգացմունք, համոզմունք, հարցմունք, հիացմունք, հուզմունք, մտածմունք, շփոթմունք, վարմունք, վերաբերմունք, վրդովմունք, ցուցմունք, պահանջմունք և այլն:

-Ք. անցք, գովք, խնամք, խոսք, վաղք, ելք, վերելք, ընթացք, սլացք, վաճառք, արգելք, մուտք, հոսք և այլն:

-Ույթ. ավանդույթ, զայրույթ, ասույթ, վարույթ, մրցույթ, ձանձրույթ և այլն:

-Վածք. հորինվածք, նալվածք, գրվածք:

Բայանուն գոյականների մյուս խումբը, ինչպես ասացինք, գուրկ է գոյականին բնորոշ բառակազմական ածանցներից, ավելի ճիշտ, ունի զրո ածանց և համընկնում է բայարմատի՝ արշավ, այց, ակնարկ, բողոք, գաղթ, գրոհ, երգ, ծաղր, ծիծաղ, կապ, հրաման, վեճ, ելևէջ, առածախ, կիթ, վերադարձ, աճ, փակ և այլն:

3.62. Ժամանակակից հայերենում, ինչպես ասվել է, բայանուն գոյականներն ունեն կառավարման ընդհանրություններ նույնարմատ բայի հետ, որը պայմանավորվում է նրանց արմատական իմաստի ընդհանրությամբ: Թվարկենք մի շարք նույնարմատ բառեր՝ նշելով միայն նրանց ընդհանուր լրացումները, անտեսելով տարբերությունները: Օրինակներ.

այցելել—այց—այցելություն՝ ինչին⁴¹

անտեղյակ լինել—անտեղյակություն՝ ինչից, ինչին

առնչվել—առնչություն՝ ինչին, ինչի հետ

դիմադրել—դիմադրություն՝ ինչին, ինչի նկատմամբ

բարեկամանալ—բարեկամություն, բարեկամ՝ ում, ում

հետ

դժգոհել—դժգոհություն՝ ինչից

դատել—դատողություն՝ ինչի մասին (վերաբերյալ)

⁴¹ Եթե բառերը պահանջում են և՛ անձի, և՛ իրի անուններով արտահայտված լրացումներ, նշում ենք միայն մեկը՝ սովորաբար իրի հարցը:

Թշնամանալ—թշնամի, թշնամություն՝ ինչի նկատմամբ,
ում, ում հետ

խոսել—խոսք, խոսակցություն՝ ինչի մասին, ում հետ

ծանոթանալ—ծանոթություն՝ ինչին, ում հետ,

կենակցել—կենակցություն՝ ում հետ

ազատել—ազատում՝ ինչից

ավանդել—ավանդույթ՝ ում

ասել—ասույթ՝ ինչի մասին

ակնարկել—ակնարկ՝ ինչի մասին

անջատել—անջատում՝ ինչից

համեմատել—համեմատություն՝ ինչին, ինչի հետ

հարաբերել—հարաբերություն՝ ինչին, ինչի հետ

հրաժարվել—հրաժարում՝ ինչից

հիասթափվել—հիասթափություն՝ ինչից

հաղորդակցվել—հաղորդակցում, հաղորդակցություն՝ ին-
չի հետ

հնազանդվել—հնազանդություն՝ ում

հարստանալ—հարստացում՝ ինչով

հանդիպել—հանդիպում՝ ինչի, ում հետ

հարձակվել—հարձակում՝ ինչի վրա

հեռանալ—հեռացում, հեռավորություն՝ ինչից

հակվել—հակում՝ ինչի, ում նկատմամբ

միաբանել—միաբանություն՝ ում հետ

սիրահարվել—սիրահարություն՝ ում

տեղեկանալ—տեղեկություն՝ ինչից, ինչին

փրկել—փրկություն՝ ինչից, ինչով

օգնել—օգնություն՝ ում

բաժանել—բաժանում, բաժանություն՝ ինչից, ինչով

ընդվզել—ընդվզում՝ ինչի դեմ

ծանուցել—ծանուցում՝ ում, ինչի մասին

մրցել—մրցում, մրցություն՝ ում հետ

մոտենալ—մոտեցում՝ ինչին

շփել—շփում՝ ինչին, ինչի հետ, ինչով

շեղել—շեղում՝ ինչից

վերագրել—վերագրում՝ ինչի

արշավել—արշավանք՝ ինչի վրա

խնդրել—խնդրանք՝ ում, ումից

Կասկածել—կասկածանք՝ ինչի նկատմամբ
 պատկանել—պատկառանք՝ ինչից
 վարվել—վարմունք՝ ինչի նկատմամբ
 պահանջել—պահանջմունք՝ ումից
 զայրանալ—զայրույթ՝ ինչի նկատմամբ
 ձանձրանալ—ձանձրույթ՝ ինչից
 վաճառել—վաճառք՝ ում
 բողոքել—բողոք՝ ինչից, ում
 գաղթել—գաղթ՝ որտեղից
 գրոհել—գրոհ՝ ինչի վրա, որտեղ
 երգել—երգ՝ ինչի մասին
 վիճել—վեճ՝ ում հետ
 գործուղել—գործուղում՝ ուր
 վերադառնալ—վերադարձ՝ որտեղ, որտեղից
 մշակել—մշակում՝ ինչով
 վերաբերվել—վերաբերմունք՝ ինչի նկատմամբ
 ներգործել—ներգործում—ներգործություն՝ ինչի վրա և
 այլն:

3.63. Կառավարման այս ընդհանրություններով հանդերձ նույնարմատ բայն ու բայանունն գոյականն ունեն նաև տարբերություններ, որոնք պայմանավորվում են նրանց բառակազմական, խոսքիմասային հատկանիշների և առհասարակ բառային իմաստների տարբերություններով: Այդ տարբերությունները հետևյալներն են:

ա. Ի տարբերություն նույնարմատ անցողական բայերի (ներգործական և պատճառական), համապատասխան բայանունն գոյականները ուղղականով կամ տրականով արտահայտված ուղիղ խնդիր պահանջել չեն կարող: Այդ հատկանիշը բայի անցողականությամբ պայմանավորված շարահյուսական երևույթ է, իսկ անցողականությունը միայն բայական հատկանիշ է, գրանից զուրկ են բայանուն գոյականները: Համեմատենք. ակնարկել և ակնարկ, անարգել և անարգանք, բացատրել և բացատրություն, բաժանել և բաժանում, զիջել և զիջում, զգալ և զգացում, ըմբռնել և ըմբռնում, ծաղրել և ծաղր, կապել և կապ, հարգել և հարգանք, նետել և նետում, ներդնել և ներդրում, շփել և շփում, պահանջել և պահանջ, փայփայել և փայփայանք, օգտագործել և օգտագործ-

ծում, իջեցնել և իջեցում, մոտեցնել և մոտեցում, հեռացնել և հեռացում, պարզեցնել և պարզեցում և այլն: Բացատրել հարցը, բաժանել հացը, ըմբռնել կատարվածը, նետել գունդը, պահանջել վառելիք, իջեցնել բեռը, հեռացնել աթոռը և այլ նման կառույցներին համապատասխանում են փոխակերպմամբ ստացված հետևյալ կառույցները՝ հարցի բացատրություն, հացի բաժանում, կատարվածի ըմբռնում, գնդի նետում, վառելիքի պահանջ, բեռի իջեցում, աթոռի հեռացում կառույցները, որոնք, հասկանալի է, մակերեսային կառուցվածքով (արտահայտության պլան) իրարից միմյանցմայն տարբեր են: Սակայն խորքային կառուցվածքով (բովանդակության պլան) համեմատվող կառույցները ըստ էության նույնն են, քանի որ կախյալ բառերը մնում են իբրև բայանուն գոյականների գործողության իմաստի օբյեկտ, և հայ քերականագիտության մեջ կոչվում են խնդիրներ (Վ. Առաքելյան, է. Աղալյան, Վ. Քոսյան, «Ժամանակակից հայոց լեզու» և այլն): Անցողական բայ+ուղղական (=տրական) կաղապարով կառույցները վերածվում են տրական+բայանուն գոյական կառույցների:

Հարցի էության մեջ խորանալու դեպքում նկատում ենք, որ շենքի կառուցում, հարցի լուծում, պրոբլեմի ֆնեկթյուն, գրքի ընթերցում և նման բազմաթիվ կառույցներ իրականում երկբևույթ են, հետևաբար կարող ենք վերլուծել տարբեր տեսանկյուններից:

Դրանք քննելով զուտ ձևական մոտեցումով (մակերեսային կառուցվածք) տեսնում ենք, որ բաղադրիչների միջև առկա է որոշչային հարաբերություն (գոյական+գոյական), և իբրև կապակցության եղանակ գործում է հղովական առդրությունը: Պատահական չէ, որ գոյականով լրացումները պատասխանում են որոշչային (հատկացուցիչ) հարցի՝ ինչի՞ կառուցում, ինչի՞ քննություն, ինչի՞ ընթերցում:

Սակայն նկատի ունենալով կառույցի բաղադրիչների միջև առկա հարաբերության բնույթը, իմաստը (խորքային կառուցվածքը), կարող ենք ասել, ստորագաս գոյականը խընդրային հարաբերության մեջ է բայանուն գոյականի հետ, այսինքն՝ ցույց է տալիս այն առարկան, որը բայանուն գոյականով արտահայտված գործողության օբյեկտն է, գործո-

ղությունը կրող, և հիշյալ կառույցները բայական կառույցների փոխակերպման արդյունք են. կառուցել շենք → շենքի կառուցում, շենք կառուցելը ձգձգվեց → շենքի կառուցումը ձգձգվեց: Անցողական բայերին համապատասխան բայանուն գոյականները իրենց իմաստի պահանջով ենթադրում են գոյականով լրացում, և առնում են միայն այնպիսի գոյականներով արտահայտված լրացումներ, որոնք բնորոշ են նաև համապատասխան բայերին, այսինքն՝ առկա է բառերի իմաստային կապակցելիությամբ պայմանավորված սահմանափակություն, ինչպես՝ կառուցել շենք, բնակարան, գործարան, դպրոց, ջրամբար, բերդ և այլն և՛ շենքի, բնակարանի, գործարանի, դպրոցի, ջրամբարի, բերդի կառուցում. լուծել հարց, խնդիր, վարժություն, պրոբլեմ և՛ հարցի, խնդրի, վարժության, պրոբլեմի լուծում, ընթերցել գիրք, նամակ, պոեմ, արձանագրություն, զեկուցում, հոդված և՛ գրքի, նամակի, պոեմի, արձանագրության, զեկուցման, հոդվածի ընթերցում և այլն: Նշանակում է բայանուն գոյական+գոյականի տրական հոլով կառույցներում իբրև կապակցության եղանակ գործում է կառավարումը: Փաստորեն բայերի անցողականության խնդիրը փոխակերպված բայանվանական կառույցներում պահպանվում է (խորքային կառուցվածք), փոխվում է այդ խնդրի հոլովական արտահայտությունը (մակերեսային կառուցվածք)՝ սովորաբար ուղեկցվելով բաղադրիչների շարադասության փոփոխությամբ:

Ինչ վերաբերում է կրավորական բայերի ու ներգործող խնդրի և համապատասխան բայանուն գոյականների ու նրանց խնդրի կապակցությանը, ասենք, որ իբրև սեռի խնդիր ներգործող խնդիրը տեսականորեն պետք է վերանա: Սակայն ժամանակակից հայերենում կրավորական բայերից սովորաբար գոյականներ չեն կազմվում: Իսկ եթե, համեմայն դեպս, անհրաժեշտ է արտահայտել բայանուն գոյականների կրավորականության հարաբերություն, ապա այն արտահայտվում է սերող անցողական բայից փոխակերպված բայանուն գոյականով, որի կրավորականության խնդիրը ունի նույն արտահայտությունը, բայց ավելի հաճախ հոլովակապային. գիրքը ընթերցվեց իմ կողմից և գրքի ընթերցում իմ կողմից, ուսուցիչը հարգվում է աշակերտների կողմից և

հարգանք ուսուցչի նկատմամբ աշակերտների կողմից, հաշն-
դությունն արձանագրվեց հանձնաժողովի կողմից և հաշն-
դության արձանագրում հանձնաժողովի կողմից և այլն:

Ուրեմն՝ բայերի և համապատասխան բայանուն գոյական-
ների կառավարման հիմնական տարբերությունն այն է, որ
գոյականները սեռ չունեն, հետևաբար չեն կարող ունենալ
սեռի խնդիր:

բ. Այնուհետև սեռի խնդիր առնող բայերի և համապա-
տասխան բայանուն գոյականների կառավարման մյուս տար-
բերությունն այն է, որ բայանունները կարող են առնել այն-
պիսի լրացումներ (նկատի ունենք ձևավորումը), որ բնորոշ
չէ բային կամ տիպական չէ: Այսպես. ատելություն բայա-
նունը պահանջում է նկատմամբ կապով ձևավորված խնդիր՝
ատելություն դավաճանի նկատմամբ, այնինչ համապատաս-
խան բայը (ատել) այդպիսի խնդիր չի առնում: Այլ օրի-
նակներ. բացատրել կատարվածը բայց բացատրություն կա-
տարվածի մասին (կատարվածի բացատրություն), զրպար-
տել գործընկերոջը և զրպարտություն գործընկերոջ նկատ-
մամբ կամ հասցեին, արհամարհել նվաճումները և արհամար-
հանք նվաճումների հանդեպ կամ նկատմամբ, գովել ընկերոջը
և գովք ընկերոջը կամ ընկերոջ մասին, հեգնել խոսքը և հեգ-
նանք խոսքի նկատմամբ, հետաքրքրվել առաջընթացով և հե-
տաքրքրություն առաջընթացի նկատմամբ: Նույն երևույթը
նկատվում է նաև շեզոք բայերի և համապատասխան բայա-
նունների կառավարումը համեմատելիս. ակնածել վաստա-
կից և ակնածանք վաստակի նկատմամբ (նաև վաստակից),
զարմանալ անցուդարձից (անցուդարձով) և զարմանք անցու-
դարձի վերաբերյալ, նկատմամբ, վերաբերվել ընկերոջը և
վերաբերմունք ընկերոջ նկատմամբ, դժգոհել ընտրությունից
և դժգոհություն ընտրության նկատմամբ (նաև ընտրությունի-
ցից), մոտենալ հարցին և մոտեցում հարցի նկատմամբ (նաև
հարցին) և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ բայանուն գոյականները ավելի
շատ հակված են հոլովակապային լրացումներ առնելու: Սրա
հիմնական պատճառն այն է, որ բայանուն գոյականների մեծ
մասը համեմատաբար նոր կազմություններ են հայերենում,
և այստեղ որոշակի դեր է կատարում ուսերենի ազդեցու-

թյունը ոչ միայն բայանուն գոյականների ստեղծման, այլև կառավարման, լրացումներ առնելու հարցում, ինչպես՝ շարժում ընդդեմ պատերազմի — движение против войны, համակրանք մեկի նկատմամբ — симпатия к кому-нибудь, հաղթանակ թշնամու նկատմամբ — победа над врагом, տեղեկանք աշխատանքի մասին — справка о работе, հսկողություն կատարման վրա կամ նկատմամբ — контроль над выполнением և այլն⁴²։ Բայց պակաս կարևոր նշանակություն չունի մի ուրիշ գործոն, որը ընդհանուր է շատ լեզուների համար, և որի մասին խոսում է Ջ. Լայոնզը. «...Եթե լեզուն իր տրամադրության տակ ունի և՛ հոլովական ձևեր, և՛ կապեր, ապա առաջինը սովորաբար կատարում է ավելի վերացական, երկրորդը՝ ավելի որոշակի գործառույթ» (130, էջ 322)։ Իսկ ինչպես գիտենք, խոսքում նախընտրելի են այն ձևերը, որոնք հարաբերությունն ավելի հստակ ու որոշակի են արտահայտում։

գ. Բայերը և համապատասխան բայանուն գոյականները ունեն նաև արժույթի տարբերություն։ Ինչպես նշել ենք բայերի կառավարումը վերլուծելիս, բայերն աչքի են ընկնում բազմարժույթայնությամբ, իսկ բայանունները ընդհանուր առմամբ ավելի քիչ լրացումներ են առնում, թեև այստեղ էլ նկատելի է բազմարժույթայնություն. հացի վերածում կտորների դանակով, զրույց ընկերոջ հետ դասերի մասին, ավտոմեքենայով շինանյութի առաքում շինարարներին, շրջափայլ լարի անջատում աֆցանով և այլն։

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ բայերին բնորոշ այնպիսի լրացումներ, ինչպիսին են ենթական ու ստորոգելին, բնորոշ չեն բայանուն գոյականներին, քանի որ ենթակա առնում են միայն դիմավոր բայերը (մակերեսային կառուցվածք), իսկ ստորոգելի առնող վերացական բայերից սովորաբար բայանուններ չեն կազմվում։

⁴² Իհարկե, ասածն ամենեին չի նշանակում, թե բայանուն գոյականներ զրաբարում չեն եղել։ Խոսքն այստեղ այդ բաների ավելի լայն գործածության, բառակազմական երևույթի ակտիվացման մասին է, որ կապվում է հասարակական-քաղաքական անցուդարձի, նոր հասկացությունների առաջացման, բառիմաստի փոփոխության հետ։

3.64. Բայանունների կառավարման վերլուծությունն ու կաղապարումը կատարում ենք նույն սկզբունքով, ինչ բայերինը՝ կաղապարներն առանձնացնում ենք ըստ դրանք տարբերակող միավորների՝ լրացումների, կառավարվող բառերի հոլովական և հոլովակապային ձևավորման:

ա. Բ ա յ ա ն ու ն լ ա թ ա կ ա ն մասնակաղապար. տրականով խնդիր են առնում հետևյալ բայանունները. մոտեցում, մատուցում, հանգում, ընծայում, նվիրում, դիմում, դիմադրություն, կտակում, բաժանում, գումարում, հարաբերություն, վերաբերում (վերաբերմունք), վերագրում, հանձնում, հաղորդում, միջամտություն, ծանուցում, զեկուցում, պատասխան, առափում, միտում, անարգանք, պարտք, ծաղր, այցելություն, հնազանդություն, բողոք, հանդիմանություն, ծանոթություն (ծանոթացում), հանդիպում, հարված, հարգանք, օգնություն, և այլն, որոնք մեծ մասամբ պահպանում են նույնարմատ բային բնորոշ կառավարումը⁴³: Վկայակոչենք մի քանի օրինակ. Գործին այդպիսի մոտեցումը արմատավորվել է վերջերս (Երկր., 4): Մարդկության անարգանքն էր բնությանը և ծաղրը տիրող կարգ ու կանոններին և ապիրատ օրենքներին (Շիրվ., 3, 299): Այցելությունը սեփական հիշատակներին (Գր. թերթ, № 45, 1978 թ.): Պահանջում եմ հնազանդություն ձեր բոլոր ավանդույթներին (Շիրվ., 3, 299): Այդ ողբ չէր, այլ ահաբեկող բողոք կապույտ երկնքին (Բակ., 370): Դա կլինե՞ր խոշորագույն հարված այն ոգևորությանը (ՆԶ, 3, 93): Գործողության հարաբերությունը օրյեկտին արտահայտվում է բայի հոլովառությամբ (Ասատր., 86): Չկա այն ժամանակվա կասկածամտությունն ու ակնածանքը հեռախոսին (Մաթ., 7): Սարյանի ստեղծագործություններին անհիմն վերագրումները հետևանք էին... (Ան., 172): Հարգանք նրա հիշատակին (Հիշ., 20) և այլն⁴⁴:

⁴³ Այստեղ նկատի ունենք հիմնականում տրականով լրացումը. այս բառերի մեջ կան գոյականներ, որոնք ըստ էության բազմաթույթ են (զինու մատուցում գավաթով, լուրերի հաղորդում ռադիոյով) և կարող են ունենալ կառավարման տարբերակներ (հարգանք ընկերոջը և ընկերոջ նկատմամբ):

⁴⁴ Այլ մոտեցումով այս, ինչպես նաև հետագայում քննվող կառույցներում, կարող ենք տեսնել փոխակերպում, բայի զեղչում, որի հետևանքով բայական լրացումը վերածվել է բայանուն գոյականի լրացման, ինչպես.

բ. Բ ա յ ա ն ու ն + ք ա գ ա ռ ա կ ա ն մասնակաղապար. քաղաքականով լրացում են պահանջում հետևյալ բայանուն գոյականները. փախուստ, անտեղյակություն, հրաժարում, անջատում, հեռացում, հեռավորություն, շեղում, զատում, զանազանում, զերադասում, վերադարձ, վարիչում, պահանջ, հիասթափություն, տպավորություն, խուսափում, դժգոհություն և այլն: Օրինակներ. Չգիտեի իմ բաժանումը Քնարիկից (ՍԶ, 2, 220): Ձեր բանտից արդյոք կա վերադարձ (Տեր., 96): Ինչպես փշոտ պատյանի բիրտ հեռացումը սրից (Չար., 1, 336): Ինչ է նրանց պահանջը աշխարհից (ՊՍ, 5, 340): Որունի գահ, բայց ոչ երբեք իր սեգ գահից վարիչում (ՊՍ, 4, 232): Հիասթափություն սիրած աղջկանից, հիասթափություն մտերիմ ընկերոջից (ՆԶ, 3, 288): Կարող եմ Չարենցին մատնել իմ անտեղյակությունը քանաստեղծական արվեստից (Հիշ., 241): Կզգա իմ առավելությունը դրսի թեթևաբարո կանանցից (ՆԶ, 3, 383): Լեգենդային սյուժեներին դիմելը փախուստ չէ իրականությունից (Ան., 192): Շեղումները այս սկզբունքից աննշան էին (Ան., 135): Այդ կյանքի գերադասումը փառաբային կյանքից (Իշխ., 98): Այդ կետի հեռավորությունը արված պատկերից (Երկր., 50) և այլն:

գ. Բ ա յ ա ն ու ն + գ ո ռ ծ ի ա կ ա ն մասնակաղապար. մշակում (բահում), հիացում (շենքերով), հարստացում (նորով), միասնություն (հայացքներով), հպարտություն (նվաճումներով), զբաղվածություն (աշխատանքով), ողորում (չրով), զննում (մանրադիտակով), հրապուրանք (ֆուտբոլով), գոծում, սփռում, ամրակայում, հյուրասիրություն, կերակրում և այլն:

դ. Բ ա յ ա ն ու ն + ն ե Ր գ ո յ ա կ ա ն մասնակաղապարը գործուն չէ. ներդրում, նորարարություն, ներթափանցում, առաջադիմում, ներկայություն, հմտացում, վարպետացում (վարպետություն) և այլն. Դառնում է լուրջ ներդրում բոլոր-

բողոք երկնինչ—բողոք՝ ուղղված երկնինչ կամ երկնինչ ուղղված բողոք, ճնազանդություն պահանջինչ—ճնազանդություն ցուցաբերել պահանջին և այլն: Բայց այս մեկնաբանությունը մենք ընդունելի չենք համարում, քանի որ հիշյալ բայանունները կառավարող բառեր են հենց արձատական իմաստի՝ գործողություն անվանելու հետևանքով և սովորական են առանց «միջնորդող» բայի:

սովագիտության մեջ (ՊՍ, 5, 240): Զգացել եմ Աղամյանի նորարարությունը Համլետի դերում (ՊՍ, 5, 290): Բանահյուսական ժանրերի ներթափանցումը գրականության մեջ (Զրբ., 355): Նրան մտահոգում էր Գարեգինի ներկայությունն իրենց կոլտնտեսությունում (ՍԽ, 2, 146):

3.65. Ժամանակակից հայերենի կապակցական փոփոխությունների, կառավարման տեղաշարժերի, լեզվի զարգացման միտումների տեսանկյունից, ինչպես ասել ենք, հետաքրքրական է այն երևույթը, որ բայանուն գոյականներն ավելի հակված են հոլովակապային լրացումներ առնելու: Գործածական են հատկապես հետ, դեմ, մասին, նկատմամբ, հանդեպ, վրա, դեպի, վերաբերյալ, մեջ կապերով ձևավորված հոլովակապային լրացումները:

ա. Բայանուն+(տրական+մասին) մասնակաղապար. այս մասնակաղապարում իբրև կառավարող բայանուններ գործածական են հատկապես ասացական, մտածական բայերի արմատներով կազմված գոյականները՝ հանդես բերելով կառավարման ընդհանրություններ համապատասխան բայերի հետ. տեղեկություն, մտորում, կասկած, հրաման, հայացք, պատմություն, պատկերացում, համարում, կարծիք, խոհ, բացատրություն, դատողություն, հարցապնդում, տպավորություն, ասույթ, խոսք, հաղորդում, զեկուցում, տեղեկանք և այլն: Օրինակներ. Հետևողականորեն զարգացվում են արվեստի մասին իդեալիստական ըմբռումները (Զրբ., 6): Լսեն նախագահի բացատրությունը անսովոր հարցի մասին (ՆԶ, 3, 55): Քո մասին բողոքներ կան (ՆԶ, 2, 330): Ինչ ստոր կարծիք մարդկային բնության մասին (ՆԶ, 1, 199): Խոհներն ու մտորումները, կարծիքներն ու սկզբունքներն են գրականության ու գրողի մասին (ՊՍ, 5, 311): Հրամանը եկեղեցու տուրֆերի մասին (ՍԶ, 4, 429): Գրում մեծ տեղ են զբաղեցնում հեղինակի մտորումները ամերիկյան մամուլի մասին (Գր. թերթ, № 4, 1978): Մարտական հերոսապատումների մասին գրքերից ու թերթերից նրա ստացած տպավորությունները բխվում են... (Իշխ., 36): Երկրագնդի գոյության մասին իր պնդումը նշմարիտ է (Լենին, 18, 150) և այլն:

Բայանուն+(տրական+մասին) կաղապարի մասին կա-

պը կարող է փոխարինվել իր համանիշներով, և կաղապարը կունենա բայանուն+(տրական+նկատմամբ), բայանուն+ (տրական+վերաբերյալ), բայանուն+(տրական+շուրջ) տարբերակները, որոնցում տարբերակող միավորները կապերն են, ինչպես՝ ըմբռնում արվեստի մասին=արվեստի վերաբերյալ, բացատրություն անսովոր հարցի մասին=անսովոր հարցի վերաբերյալ, անսովոր հարցի շուրջ, կարծիք աշխատության մասին=աշխատության վերաբերյալ: Օրինակներ. Փոխվել է մեր վերաբերմունքը պատերազմի նկատմամբ (Սարգս., 408): Սա ինչ հայացք ունի այս հարցերի նկատմամբ (Հաշեկ, 59): Նա հավատում էր Լեոնի անկեղծությանը իր նկատմամբ (ՆՁ, 3, 352):

Իհարկե, բոլոր կառույցներում չէ, որ հիշյալ կապերը համանիշ են: Կան բաղմամբիվ դեպքեր, երբ բայանունն առնում է նկատմամբ կապով լրացում, և այստեղ մասին կապով փոխարինել չենք կարող, դրանք ասացական բայերին համապատասխան բայանուններ չեն. Վարորդի նկատմամբ հարազատություն զգաց (Գալչ., 61): Ավան ամու նկատմամբ մարդիկ պատկառանք են զգում (Իշխ., 165): Սեր ու կարեկցություն մոր նկատմամբ (Բակ., 415): Հայրենիքի նրկատմամբ դրական դիրքորոշումը միացրել էր նրանց (ՍԿ, 2, 134): Ունի իր մոտեցումը կենսական հարցերի նկատմամբ (Ջրբ., 116) և այլն:

բ. Բայանուն+(տրական+հանդեպ) մասնակաղապար, որոնցում հանդեպ կապը համանիշ է նկատմամբ կապին. Իր պետի հանդեպ հավատ ունի (ԲՁ, 390): Զինվորների մեջ առելություն արթնացնել թշնամու հանդեպ (ԲՁ, 14): Սարսափելի թշնամանք ունի ձիերի հանդեպ (Մելբ., 97): Կոշված էր հաստատելու նրա բարոյական առավելությունը թշնամու հանդեպ (ԱՆ., 186): Պատանեկան համակրանք Լեոնի հանդեպ (ՆՁ, 3, 398):

Բայանուն+(տրական+դեպի) կաղապարում դեպի կապին համանիշ կարող են լինել հանդեպ և նկատմամբ կապերը. Սա հարգանք էր դեպի պոեզիան (ՊՍ, 5, 73): Զսպել էր իր առելությունը դեպի այդ վարդապետը (ՍՁ, 7, 395): Զգաց նողկանք դեպի այդ մարդիկ (Շիրվ., 3, 76): Գրողը նկատելի հակում է ունեցել դեպի պատմական հնությունները

(Իշխ., 37): Ինձ ներշնչել է խորը համակրանք դեպի ձեզ (Ան., 20):

Օրինակներ վերաբերյալ և շուրջ կապերով. Չարենցի համար դա հայացք էր երևոյթների վերաբերյալ (Ան., 63): Փոփոխություն մտցրեց բառի, լեզվի նշանակության վերաբերյալ ըմբռնումների մեջ (Ան., 61): Երկակի զգացումներ ունեն այս հիշատակների վերաբերյալ (ՍԿ, 2, 464): Խոսակցությունը նամակի շուրջն էր (Բակ., 434): Դրանք կեղտոտ զրպարտանք էին մարդկանց հասցեին (ՎԲ, 74) և այլն:

զ. Բ ա յ ա ն ու ն + (տ ր ա կ ա ն + դ ե մ, ը ն դ դ ե մ) մասնակաղապարում գործածական են միաբանություն, մենամարտ, բանավեճ, զրոհ, զրպարտություն, հարձակում, հաղթանակ, ընդվզում, բողոք, վիրավորանք, պայքար, արշավանք, դժգոհություն, ապստամբություն, շարժում, գայրույթ և այլ բայանուններ՝ կառավարման ընդհանրություններ ի հայտ բերելով համապատասխան բայերի հետ: Օրինակներ. Որքան կարևոր է միաբանությունը անեղ հարեանների դեմ (ՍԶ, 7, 102): Մեր մենամարտը ընդդեմ հնի նրան թվում էր անիրական (Չար., 2, 254): Դա բեմական բանավեճ է հայեցողական համկետների դեմ (ՊՍ, 5, 291): Դիմեց զրոհի Արտաբանի գործերի դեմ (ՆԶ, 2, 220): Զրպարտություն են հնարել էդ պատվական կոմունիստ ընկերոջ դեմ (ՆԶ, 3, 113): Ամեն մի բոլոր հարձակում է կյանքիս ծուծի դեմ (Շեքս., 1, 396): Պատկերեցին դժգոհությունն ու ընդվզումը տիրող պայմանների դեմ (Զրբ., 442): Հեփաթն ավարտվում է բարի ուժերի հաղթանակով չար ուժերի դեմ (Զրբ., 302): Մասնակցել էր շատ արշավանքների բուշանաց դեմ (Բաֆ., 7, 24): Զրպաշտպանի Մացակի հարձակումը մեղրածորցու դեմ (ՆԶ, 3, 445) և այլն:

դ. Բ ա յ ա ն ու ն + (տ ր ա կ ա ն + հ ե տ) մասնակաղապարում իբրև կառավարվող բառեր գործածվում են հետևյալ գոյականները. բարեկամություն, հարաբերություն, կապ, շրփում, հանդիպում, կենակցություն, դաշնակցություն, հաշտություն, հաղորդակցություն, տեսակցություն, առնչություն, մերձեցում, մտերմություն, զրույց, համեմատություն և այլն, մեծ մասամբ այնպիսի գոյականներ, որոնք կառավարման ընդհանրություն ունեն համապատասխան բայի

հետ: Օրինակներ. Խզվեց Իշխանի բարեկամությունը աշխատատիրոջ հետ և կապն աշխարհի հետ (Մաթ., 36): Որ զինվորների հետ շփում չունենաւ (Հաշեկ, 396): Նրան պետք էր հանդիպում Լեոյի հետ (Գր. թերթ, № 23, 1977 թ.): Անտանեւի էր կենակցությունը Պետրոսի հետ (Շիրվ., 3, 133): Ավելի բարձր էմ համարում կայսրի հետ դաշնակցությունը, քան քեւնօրեն պարսկի հետ հաշտությունը (Րաֆ., 7, 369): Անկասկած է նրա գաղտնի տեսակցությունը քշնամու հետ (ՍԶ, 7, 456): Մերձեցումը պրոլետարական շարժման ու նրա ավանգարդի՝ բոլշեկյան կուսակցության հետ (Զրբ., 472) և այլն:

Բայանունները կարող են ունենալ այլ կապերով ձևավորված լրացումներ. վրա (հարձակում, գրոհ, հսկողություն, ազդեցություն), միջև (հավատարմություն, ծանոթություն, տարբերություն), կողմից (լուծում, հարգանք, ցուցմունք, տեղադրում) և այլն:

3.66. Ժամանակակից հայերենում, ինչպես ասել ենք, բայանունները համապատասխան բայերի համեմատությամբ պակաս լրացումներ են առնում, այսինքն՝ բայերն ավելի շատ են բազմարժույթ: Սակայն քիչ չեն նաև բազմարժույթ բայանունները, թեև մինչև այժմ մենք կադապարները տալիս էինք ըստ մեկ արժույթի, այսինքն՝ պայմանականորեն թվարկում էինք այնպիսի կառույցներ և վկայակոչում էինք այնպիսի օրինակներ, որոնցում տվյալ բայանվան մեկ արժույթն է արտահայտված, ավելի ընդգծված ձևով՝ այդ իմաստով ընդհանրություն ունենալով համապատասխան բայերի հետ:

Թվարկենք մի քանի բազմարժույթ բայանուններ՝ անցում ընթերցումից վերլուծության, շարժում փողոցից տուն, բանավեճ ընկերների հետ բայի սեռի վերաբերյալ, գրույց երեխաների հետ օրվա անելիքների շուրջ, խոսակցություն բանվորների հետ որակի մասին, պատասխան ընկերոջը հարցադրման վերաբերյալ, անհայտությունից վերադարձ հայրենիք և այլն:

Բազմարժույթ բայանուն գոյականների քննություն ըստ արժույթի չենք կատարում, բայց աղյուսակի տեսքով պատ-

կերհնք, թե մոտավոր ինչ պատկեր ունենք ժամանակակից հայերենում:

Բայանուն	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական	Ներգրյալան	Կապեր
առնչություն	—	+	—	+	+	հետ, միջև
ծանուցում	—	+	—	+	+	մասին
անցում	—	+	+	+	+	դեպի
բողոք	—	+	+	—	+	մասին, դեմ
զրույց	—	—	+	—	+	մասին, հետ
խոստում	—	+	—	—	+	մասին
հաղորդում	—	+	—	+	+	մասին
հրաման	—	+	+	—	+	մասին
հարձակում	—	—	+	+	+	վրա, դեպի
նետում	+	+	+	+	+	դեպի
շարժում	+	—	+	+	+	դեպի
պատասխան	—	+	—	—	+	մասին
վեճ, բանավեճ	—	—	+	—	+	դեմ, մասին
տեղաշարժ	+	—	+	—	+	դեպի
շփում	—	+	—	+	+	հետ
շեղում	+	—	+	—	+	դեպի
վերադարձ	+	+	+	+	+	դեպի
միացում	—	+	—	+	+	հետ
համեմատություն	—	+	—	+	+	հետ
առաքում	+	+	+	+	+	դեպի
ազդեցություն	—	+	—	—	+	վրա
անջատում	—	—	+	+	+	—
դիմում	—	+	—	—	+	մասին
հանձնում	—	+	+	+	+	—

Բայանունների արժույթի հիմնական տարբերությունը համապատասխան բայերից այն է, որ բայանունները սովորաբար չեն առնում պարագա լրացումներ, հանդիպում են ժամանակի, ձևի, տեղի պարագաներ: Խնդիրներից ավելի շատ առնում են տրականով ձևավորված լրացում, ուղղականով լրացում հիմնականում առնում են շարժման իմաստ ունեցող բայանունները:

3.67. Վերևում ասացինք, որ կան գոյականներ, որոնք չլինելով բայանուններ (կամ շատ աղոտ ունենալով բայական իմաստ), նույնպես կառավարող բառեր են, առնում են տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով, ինչպես նաև հոլովակապային լրացումներ՝ շահ գյուղին, գյուղից, փառք հեռուներին, մահ զավթիչներին, բարե ընկերներին, ողջուն բանվորներին, ինչպես և փայտից բռնակ,

Բարով տուն, համալսարան դպրոցում, Ֆրանսիայում ՍՍՀՄ դեսպան և այլն: Հիշատակված կառույցներում ըստ էության գործ ունենք լեզվական-կապակցական երկու տարբեր երեւոյթների հետ:

ա. Այս կառույցների մի մասը, հատկապես ներգոյականով կապակցությունները նոր երեւոյթ են հայերենում, որ առաջացել են ուսերենից կատարված բառացի թարգմանությունների հետեանքով (Ֆրանսիայում ՍՍՀՄ դեսպան, համալսարան դպրոցում, գրատախտակ լսարանում, ջրամբար լեռներում և այլն), որոնցում գերադաս գոյականները (դեսպան, համալսարան, գրատախտակ, ջրամբար) չունեն բայական իմաստ և առհասարակ նման լրացումներ չեն կարող առնել, հետևաբար կառավարման մասին խոսք լինել չի կարող: Նույնը վերաբերում է մարդը գնացից, տղան մեր գյուղից, աղջիկը Մադկաձորից, մարգիկը համալսարանից և այլ կառույցներին, որոնք նույնպես բառացի թարգմանությունների, պատճենումների արդյունք են, հայերենն ունի դրանց համանիշ կառույցները. գնացի մարդը, մեր գյուղացի տղան, ծաղկաձորցի աղջիկը, համալսարանական կամ համալսարանի (համալսարանցի) մարգիկը:

բ. Կառույցների մյուս մասը փոխակերպման արդյունք է, դրանցում առկա է բայի զեղչում, որի հետեանքով էլ բայական կառույցները վերածվել են անվանական կառույցների, բայական լրացումները՝ անվանական լրացման, որոնք հայերենում սովորական են: Դրանք իրենց հերթին բաժանվում են երկու տեսակի: Բացառական և գործիական հոլովներով լրացումներ ունեցող կառույցներ, որոնցում լրացումները հիմնականում ցույց են տալիս այն նյութը, առարկան, որից կամ որով պատրաստված է գերադաս գոյականով անվանվող առարկան. բրդից վերնաշապիկ, կաշվից գոտի, աղյուսից շենֆ, կտորից պայուսակ, մսով ճաշ, ձավարով փլավ, կաղամբից թթու և այլն: Նման կառույցներում ենթադրվում է պատրաստել, շինել, սարքել, եփել, կտրել և այլ բայերի, ինչպես և ունենալ բայի զեղչում. զարդերով կարված հագուստ → զարդերով հագուստ, հրացանով զինվոր ← հրացան ունեցող զինվոր, նարմանդ ունեցող գոտի → նարմանդով գոտի, ակ ունեցող մատանի → ակով մատանի, աղյուսից

պատրաստված շենք→ աղյուսից շենք, ձավարով եփած փր-
լավ→ ձավարով փլավ և այլն:

Մյուս կողմից այս կառույցները մեծ մասամբ այլ փո-
խակերպումով վերածվում են ածականով լրացում ունեցող
կառույցների. բրդից վերճաշապիկ→ բրդե կամ բրդյա վե-
ճաշապիկ, կաշվից գոտի→ կաշվե գոտի, աղյուսից
շենք→ աղյուսե շենք, հրացանով մարդ→ հրացանավոր
մարդ և այլն: Այս փոխակերպումն այն բանի հետևանք է,
որ առկա է որոշչային հարաբերություն: Ուրեմն՝ հիշյալ կա-
ռույցներում իբրև կապակցության միջոց գործում է ոչ թե
կառավարումը, այլ հոլովական առդրությունը. գերադաս գո-
յականին առհասարակ բնորոշ չէ բացառականով կամ գոր-
ծիականով լրացումներ առնելը, զուրկ է այդ հատկությու-
նից, հիշյալ թեք հոլովներն ունեն ածականային արժեք, և,
ինչպես ասացինք, առկա է որոշչային հարաբերություն, որ-
տեղ իբրև կապակցության միջոց գործում է առդրությունը:

Գ. Երրորդ դեպքում գործ ունենք այն յուրահատուկ կա-
ռույցների հետ, որոնք կարող են գործածվել նաև որպես ինք-
նուրույն նախադասություններ, հաղորդակցական միավորներ,
որոնցում գերադաս բառը, նախադասության առանցքը առ-
նում է տրականով լրացումներ և հանդես է գալիս իբրև կա-
ռավարող բառ՝ պայմանավորված յուրահատուկ իմաստով:
Դրանք հիմնականում մաղթանքի, ողջունի, անեծքի, ցան-
կության արտահայտություններ են, և գերադաս բառն իր
մեջ ունի բայական «թաքնված» իմաստ: Այս կառույցների
մասին հայ (ոչ միայն հայ) լեզվաբանության մեջ կան տար-
բեր տեսակետներ: Ոմանք դրանք համարում են դիմավոր
նախադասություններ այն հիմնավորումով, որ բայը՝ «լինի»
ստորոգյալը զեղչված է (21—1, էջ 47): Մենք այս մասին
գրել ենք մեր մի այլ աշխատությունում (46, էջ 23—25),
պաշտպանելով այն տեսակետը, որ դրանք անդեմ նախա-
դասություններ են: Այս մասին խոսում ենք ոչ թե այն
պատճառով, որ ցույց տանք դրանց ինչպիսի նախադասու-
թյուն լինելը, այլ այն, որ դրանով կպատասխանենք այն
հարցին, թե տրականով արտահայտված բառը գոյականի՞
լրացում է, թե՞ ենթադրվող զեղչված բայի, գործ ունենք
բայական, թե՞ անվանական կառավարման հետ: Նախ թվար-

կենք այդպիսի կառույցներում իբրև գերադաս բառեր գործածվող գոյականներ և բերենք համապատասխան նախադասություններ. անեծք, ամոթ, բարև, զորություն, խաղաղություն, կոիվ, հաղթանակ, մահ, նզովք, մատաղ, ողջույն, շնորհակալություն, վերջ, ճանապարհ, օրհնանք, օգուտ և այլն, որոնց մեջ կան համապատասխան բայեր ունեցող բառեր, թեև գոյականն ու բայը տարբերվում են տրականով լրացում առնելու հատկությամբ. զորություն և զորանալ, խաղաղություն և խաղաղվել, կոիվ և կովել, մահ և մահանալ, վերջ և վերջանալ և այլն: Օրինակներ. Հագա՛ր օրհնություն, հագա՛ր երանի շուշանների մեջ շնչող ձայներին, և հագա՛ր թախիծ ու հագա՛ր տագնապ գուժկանների մեջ ննչող ձայներին (Դավ., 35): Խաղաղությո՛ւնն է, մեր անբախտ պապեր (Թում., 1, 9): Քաշի՛ եզը, ուսիդ մատա՛ղ (Թում., 1, 7): Փա՛ոք հրաշեկ երկնավորին (Չար., 1, 145): Մեր շնորհակալությունը, սեր ու գորովը նեզ (ՍԿ, 2, 43): Նախատինք՝ արգահատելի դավաճաններին ու սրիկաներին (Հաշեկ, 522): Բարի ճանապարհ ծիծեռնակներին (ՀՄ, 109): Եվ հիմա հանգիստ նրա անյունին (Մելք., 162): Օրհնանք ու արցունք, օրհնանք ու արցունք հեռու հեռավոր մեր շիրիմներին (ՍԿ, 1, 396): Ողջո՛ւյն արխաղաշ Ալուն, հաղթանա՛կ գործին Իլիիշ (Չար., 2, 213): Կոի՛վ ներսի բռնավորին (Չար., 2, 185): Էլ վերջ, ասավ Լենին, էս արնախում պատերազմին (Չար., 2, 185): Փա՛ոք բանակին նրանց կուռ, նրանց կամփին պողպատե (Չար., 2, 118): Մահ գիշատիչ ու գազան իշխաններին (Չար., 2, 111) և այլն:

Հասկանալի է, եթե դիմենք փոխակերպմանը, ապա, իրոք, այս կառույցների մեծ մասը վերածվում է դիմավոր բայով՝ նախադասությունների. մահ ֆաշիստներին → մահ լինի ֆաշիստներին, փառք առաջավորներին → փառք լինի առաջավորներին, ճանապարհ ծիծեռնակներին → ճանապարհ լինի (կամ տալ) ծիծեռնակներին և այլն, բայց սրանից հարցի էությունը չի փոխվում, որովհետև սովորաբար ավելացվող «լինի» բայ-ստորոգյալը իբրև ոչ լիմաստ, վերացական բայ հիմնականում պահանջում է ստորոգելի: Ճիշտ է, բայի (ինչպես նաև այլ վերացական բայերի) հետ կարող են գործածվել նաև այլ հոլովներով կամ հոլովակապային լրացումներ,

սակայն փաստերի վերլուծութիւնը պարզում է, որ այդ լրացումները ոչ թե վերացական բայի պահանջով են դրվում, այլ ստորոգելիի: Այդ է ապացուցում այն փաստը, որ նույն վերացական բայի հետ գործածվող ստորոգելիները պահպանում են իրենց կառավարման հատկութիւնները, և նույն վերացական բայի հետ գործածվում են տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ, ինչպես. օգտակար մարդկանց և օգտակար լինի մարդկանց, ծանոթ տեղանքին և ծանոթ լինել տեղանքին, դժգոհ ընկերոջից և դժգոհ լինել ընկերոջից, հրպարտ նվաճումներով և հպարտ լինել նվաճումներով, տարքերութիւն ընկերների միջև և տարբերութիւն լինել ընկերների միջև, խոսք հերոսների մասին և խոսք լինել հերոսների մասին և այլն:

դ. Տրականով կամ հոլովակապային լրացումներ առնող գոյականների շարքում առանձին իմաստային խումբ են վազմում արվեստի, գրական ժանրերի, սեռերի, փաստաթղթերի տեսակների, գրութիւնների անունները. վեպ, բանաստեղծութիւն, պատմվածք, աշխատութիւն, մենագրութիւն, երգ, պատմութիւն, մանիֆեստ, նամակ, գրութիւն, տեղեկանք, հիշողութիւն, հուշ, հեփաթ, ասք և այլն, ինչպես. վեպ գլուղի մասին, բանաստեղծութիւն հայրենիքի մասին, պատմրվածք իսկական մարդու մասին, ասք սիբիրյան երկրի մասին, նամակ համագումարին, գրութիւն դեկանին, գեկուցագիր ռեկտորատին և այլն: Այս գոյականները իմաստային առնչութիւն ունեն ասացական, մտածական բայերի հետ, որով էլ պայմանավորվում են նրանց կառավարման ընդհանրութիւնները՝ առնում են հիմնականում մասին կապով, ինչպես և բացառականով ու տրականով արտահայտված լրացումներ: Օրինակներ. Հստակ հոսում են իմ երգերը ձեր մասին (Չար., 1, 183): Նրա ախարման մասին հակասական պատմութիւններ կային (Բակ., 133): Լինում են գերազանց մենագրութիւններ այս կամ այն խնդրի շուրջ, այս կամ այն անհատի մասին (ՊՍ, 5, 364): Մանիֆեստ է պատերազմ հայտարարելու մասին (Հաշեկ, 51): Բոնցֆամարտիկների մասին պատմվածքը շտպագրվեց (Մաթ., 218): Ստացվել է

արդյոք քո նամակը մեր ֆաղաֆների մասին (ՍԶ, 7, 218)⁴⁵։

3.68. Մի քանի խոսք գոյականների կառավարման տարբերակների մասին։ Նկատելի է, որ բայերի համեմատությամբ գոյականներին պակաս չափով են բնորոշ կառավարման տարբերակները, ուստի և հարցը նույն մանրամասնությամբ քննելու հարկ չկա, մանավանդ որ որոշ գոյականներ այս հարցում ընդհանրություններ ունեն համապատասխան նույնարմատ բայերի հետ։

Գոյականների կառավարման տարբերակներն ունեն հետևյալ արտահայտությունը.

ա. Հոլով և հոլով+կապ՝ վեպ գյուղական կյանքից և վեպ գյուղական կյանքի մասին։

բ. հոլով+կապ¹ և հոլով+կապ²՝ հարգանք դեպի մարդիկ և հարգանք մարդկանց նկատմամբ։

գ. Հոլով¹=հոլով²+կապ¹=հոլով²+կապ², խառը տարբերակ՝ խոհեք գյուղից, խոհեք գյուղի մասին, խոհեք գյուղի վերաբերյալ։

Բայերին բնորոշ կառավարման տարբերակներից հիմնականը՝ հոլովաձևային տարբերակը գոյականների համար գործուն չէ։

Օրինակներ համապատասխան տարբերակներով։

ա. Հոլովական և հոլովականապաին, այսինքն՝ տարբերակային ձևերից մեկը արտահայտված է կառավարվող բառի որևէ հոլովաձևով, մյուսը կապով և հոլովաձևով. Բանաստեղծի անցումը դեպի էպիկական կտավներ=էպիկական կտավների։ Սկսվել էր ներգաղթը դեպի Հայաստան (ՍԿ, 2, 338)=ներգաղթը Հայաստան, վերելք դեպի գագաթը=վերելք գագաթը, ծանոթություն կոլեկտիվին=կոլեկտիվի հետ և այլն։

բ. Կապային, այսինքն՝ տարբերակային ձևերը արտահայտվում են որևէ հոլովաձևով և նրա հետ գործածվող տարբեր կապերով, տարբերակներ առաջանում են տարբեր կա-

⁴⁵ Այս կառույցներում նույնպես հնարավոր է բայի ավելացում, անվանական կառույցների փոխակերպում բայականների, իսկ որոշ կառույցներում առկա է որոշչային իմաստ. նամակը մեր ֆաղաֆների մասին—ինչպիսի՞ նամակ՝ ֆաղաֆների մասին։

պերով. Հավատը դեպի հայոցն ու հայրենին (ՍԿ, 1, 394) = հայոցի ու հայրենիի նկատմամբ: Տեսնելով անտարբերությունը դեպի իրեն (ՍԶ, 1, 267) = իր նկատմամբ: Լեհաստանի հանդեպ փոխեց իր ֆաղափականությունը (ՊՍ, 5, 12) = Լեհաստանի նկատմամբ = Լեհաստանի վերաբերյալ: Անմիջական էր նա իր վերաբերմունքով դեպի մարդիկ (ՀԻԶ, 9) = մարդկանց նկատմամբ: Հարցապնդում է անում թույլ տված արարքների մասին (Հաշեկ, 394) = արարքների վերաբերյալ: Շարադրել էր արվեստի վերաբերյալ իմ հայացքները, գույնի, գծանկարի մասին իմ մտորումները (Սարգս., 121) = արվեստի մասին, գծանկարի վերաբերյալ: Ակնարկները նրա անցյալի նկատմամբ (ՆԶ, 3, 171) = անցյալի մասին = անցյալի վերաբերյալ: Ուժեղ է եղել դիմադրողականությունը նրա վրա կատարված տարբեր բնույթի հարձակումների նկատմամբ (ԻԶԽ., 190) = հարձակումների դեմ և այլն:

գ. Խաղը տարբերակ, այսինքն՝ տարբերակային ձևերն արտահայտվում են ն՝ տարբեր հղովածներով, ն՝ տարբեր կապերով. Տեղեկություն էր ստացել ռազմաճակատին մոտեցող մեր զորքերի մասին (ՄՏԶ, 1, 358) = զորքերից = զորքերի վերաբերյալ: Եվ որպեսզի արտահայտի իր հարգանքը նրա գիտությանը (Մաթ., 71) = գիտության մասին = գիտության նկատմամբ = դեպի գիտությունը: Տանելով տարբեր տպավորություններ, խոհեք այդ օրվա դեպքերից (ՆԶ, 3, 337) = դեպքերի մասին = դեպքերի վերաբերյալ: Նրկար տևեց մեր այս զրույցը հին ու նորերից, ծանոթ ու անծանոթներից (ՀԻԶ, 94) = հին ու նորերի մասին = հին ու նորերի վերաբերյալ: Հարաբերությունները դեպի այլ առարկաներ (Զահ., 240) = այլ առարկաների հետ = այլ առարկաների նկատմամբ և այլն:

ԱՇՄԱԿԱՆԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

3.69. Ածականի շարահյուսական կիրառությունները հիմնականում երկու կարգի են. ա) շարահյուսական նվազագույն կառույցի ստորադաս բաղադրիչ, բուն ածականական կիրառությամբ գոյականական բառակապակցության գոյականով արտահայտված անդամի լրացում՝ որոշչային հարաբերու-

թյուն (լավ գիրք, պարտաճանաչ աշակերտ, հաճելի նվեր, մեծ դահլիճ, երկաթյա դուռ, երևանյան ջուր և այլն) և մակբայական կիրառությունք բայական բառակապակցության բայով արտահայտված անդամի լրացում՝ պարագայական հարաբերություն (լավ գրել, պարզ խոսել, հասկանալի բացատրել, մեղմ կարկաչել և այլն)։ Բ) Շարահյուսական նվազագույն կառույցի գերադաս բաղադրիչ (ածականական բառակապակցություն (մարդկանց հաճելի, ժողովրդին հարազատ, քննության պատրաստ, կապանքներից ազատ, վստահ ուժերի նկատմամբ, լրեկերների առջև պատասխանատու և այլն), երբ ածականն առնում է հոլովական կամ հոլովակապային լրացումներ, ինչպես նաև մակբայական լրացումներ։ Այս երկու կիրառություններում ածական բաղադրիչ ունեցող շարահյուսական կառույցները կազմիչ տարրերի կապակցության եղանակով լինում են երկու տեսակի։ 1. Առդրական, երբ ածականը գործածվում է իբրև գոյականական կամ բայական բառակապակցության ստորադաս անդամ, ինչպես նաև ածականական բառակապակցության գերադաս անդամ՝ ունենալով մակբայական լրացումներ։ 2. Կառավարական, երբ ածականը հանդես է գալիս իբրև ածականական բառակապակցության գերադաս անդամ՝ առնելով հոլովական կամ հոլովակապային լրացումներ, ստորադաս բառեր։

Հասկանալի է, մեր քննության նյութը այս երկորդ կարգի կառույցներն են, որոնցում ածականը կառավարող բաղադրիչ է։ Երբ անցնում ենք նախադասության ենթամակարդակ կամ ոչ նվազագույն շարահյուսական կառույց, տեսնում ենք, որ ածականական նվազագույն կառույցը գործածվում է իբրև ավելի մեծ միավորի կազմիչ տարր, որ սովորաբար դառնում է գոյականի, երբեմն նաև բայի լրացում. սարեբին սովոր մարդ, մարդկանց հաճելի միջոցառում, բացատրությունից դժգոհ ուսանող, վաստակով հպարտ բանվոր և բացատրությունից դժգոհ մնալ, վաստակով հրպարտ հեռանալ, հայրենիքին հավատարիմ ծառայել և այլն, որոնք կունենան (գոյական → ածական) → գոյական և (գոյական → ածական) → բայ կաղապարները (որոշչային և պարագայական կիրառություններ)։

Պարզենք ավելի տիպական ու հաճախական (գոյական →

ածական) → գոյական շարահյուսական կառույցում բաղադ-
 րիչների միջև առկա հարաբերության իմաստը (խորքային
 կառուցվածք): Այստեղ ունենք երկու գումարելիներ՝ ա. շա-
 րահյուսական նվազագույն կառույց, կազմված երկու շարա-
 հյուսույթներից՝ ածական+գոյական և բ. շարահյուսական
 նվազագույն միավոր (գոյական շարահյուսույթ), այսինքն՝
 սարերին սովոր+մարդ, մարդկանց հանելի+միջոցառում,
 բացատրությունից դժգոհ+ուսանող, վաստակով հպարտ+
 բանվոր, որոնք ըստ էության սովոր մարդ, և սարերին սովոր,
 հանելի միջոցառում և մարդկանց հանելի, դժգոհ ուսանող և
 բացատրությունից դժգոհ, վաստակով հպարտ և հպարտ բան-
 վոր կառույցների միավորում են նույն ընդհանուր անդամով՝
 ածականով: Վերջին գույգ կառույցներից առաջիններում (սո-
 վոր մարդ...) գերադաս գոյականը առերույթյամբ լրացվել է
 ածականով, երկրորդներում (սարերին սովոր...) նույն ածա-
 կանն արդեն գերադաս է մի այլ գոյականի նկատմամբ, և,
 հասկանալի է, կատարում է շարահյուսական նույն դերը,
 ինչ գերադաս անդամը՝ բառակապակցությամբ արտահայտ-
 ված որոշիչը, որը ոչ միայն արտահայտությունամբ, այլև բո-
 վանդակությունամբ՝ հարաբերության իմաստով տարբերվում է
 մեկ բառով արտահայտված որոշիչներից: Միավորված, հա-
 մակցված ոչ նվազագույն կառույցում ածականը փաստո-
 րեն երկկողմանի հարաբերության մեջ է, հանդես է գալիս
 որպես երկու գոյականների հարաբերության արտահայտիչ, և
 այս իմաստով գոյական+ածական կառույցը հիշեցնում է
 հարաբերական ածական: Այսինքն՝ ինչպես երկաթյա դուռ
 կապակցության մեջ դուռ առարկայի հատկանիշն արտա-
 հայտվում է երկաթ առարկայի հետ ունեցած հարաբերու-
 թյամբ, երկաթ առարկայի միջոցով (դուռ, որը շինված է եր-
 կաթից), այնպես էլ սարերին սովոր մարդ կապակցությու-
 նում մարդու հատկանիշը՝ սովոր, արտահայտվում է սարե-
 րին առարկայի միջոցով, նրա հետ հետ ունեցած հարաբերու-
 թյամբ. կառույցի գերադաս գոյականը բնութագրվում է ստո-
 րադաս գոյականի միջոցով, նշանակում է՝ մարդ, որ սովոր
 է սարերին՝ «սարասովոր»: Այդպես էլ ջրով առատ երկիր
 նշանակում է ջրառատ երկիր, իրենից փոխ մարդ՝ ինֆնագոհ,
 ցավից զերծ սրսկում՝ ցավազերծ սրսկում, շնորհից զուրկ

մարդ՝ շնորհագուրկ մարդ, սրտին մոտ վերաբերմունք՝ սրտամոտ վերաբերմունք և այլն: Իհարկե, միշտ չէ, որ հնարավոր են նման զուգահեռները, դրանք առկա են միայն այն դեպքում, երբ հնարավոր է ածականով և նրան ստորադաս գոյականով բարդ բառեր կազմել:

Հենց սա՝ գոյական+ածական կառույցով արտահայտվող հարաբերության իմաստն է պատճառը, որ սովորաբար իբրեւ կառավարող գերադաս բառեր հանդես են գալիս որակական ածականները և ոչ հարաբերականները:

3.70. (Գոյական+ածական) → գոյական կառույցներում առաջին գումարելիով ընդհանուր առմամբ արտահայտվում է սահմանափակման հարաբերություն, այսինքն՝ բնութագրվող գերադաս գոյականը (երկրորդ գումարելի) վերցվում է միայն ածականին ստորադաս գոյականի հետ ունեցած ածականով արտահայտված հատկանիշի հարաբերությամբ, որն էլ առաջացնում է առարկայի հատկանիշի սահմանափակում. սաբերին սովոր մարդ կառույցում մարդ գոյականի հատկանիշը՝ սովոր, սահմանափակվում է միայն սաբերին գոյականի հարաբերությամբ, մարդ, որ սովոր է սաբերին և ոչ դաշտերին կամ ֆաղափին:

Իհարկե, այս սահմանափակման ընդհանուր իմաստն ունի զանազան նրբերանգներ, մասնավոր արտահայտություններ: Հետևողական լինելու դեպքում պետք է ցույց տալինք նաև այդ նրբերանգները, քանի որ դա հարաբերակցային քննության պահանջն է՝ ձևի քննությունից անցում կատարել բովանդակություն: Սակայն նկատի ունենալով, որ այդ հարցը բավականին հանգամանորեն քննված է վ. Քոսյանի «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» աշխատությունում, «Ածականի բառակապակցություններ» բաժնում, ուստի այդ հարցին չենք անդրադառնում: Միայն թվարկենք իմաստային այն հարաբերությունները, որոնք նշված են հիշյալ աշխատությունում. մատուցման (պարտական, երախտապարտ, անձնվեր, մատչելի ածականներով), ֆանգման (խառն, վից, մոտ, մերձավոր, սովոր, հայտնի, հմուտ, հնազանդ և այլն), փոխադարձ կապի (մտերիմ, բարեկամ, ծանոթ), նմանության, համապատասխանության (նման, հավասար, հարմար, համապատասխան, ներդաշ-

նակ), ձգտման, ուղղվածության (կարոտ, ծարավ, ծարավի, պապակ), ենթակայական (ատելի, լսելի, զգալի, համակրելի, սիրելի, ցանկալի), նպատակի (պատրաստ, պիտանի), շահի (ուրախ), սահմանափակման (ընդունակ, անընդունակ), որոնք առնում են տրականով լրացումներ: Բացառականով՝ պակասության, անջատման հարաբերություն (ազատ, զուրկ, անջատ, գաղտնի, գերծ), պատճառի (խելագար, խելառ, վաստակաբեկ, ահաբեկ), վերաբերության (անտեղյակ, տեղյակ, պիտանի), գործիականով՝ սահմանափակման (մեծ, հզոր, ուժեղ, գեղեցիկ, հպարտ) միջոցի, նյութի խնդրային (հղի, լի, կաղ, տեսանելի, տարբեր), ներգոյականով՝ սահմանափակման (սիրելի, կիսատ, անպարփակելի, նկատելի, ժլատ, շռայլ) (71, էջ 169—185):

Կարելի է որոշ խմբավորումների, հատկապես մանրատման շուրջ առարկել, բայց այս դեպքում դա էական չէ:

3.71. Հարկ չկա հանգամանորեն խոսելու ածականի կառավարման հիմունքների մասին: Ասենք, որ կառավարման հարցում վճռական նշանակություն ունեն պատմական-ավանդական գործոնը և ածականի բառային փմաստը (բայահաղորդ ածականներ): Պատահական չէ, որ «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության հեղինակները⁴⁶ ածականի կառավարումը քննելիս կատարում են իմաստային այնպիսի խմբավորումներ, որոնց մեծ մասը հավասարաչափ կարող է վերաբերել նաև բայերին (էջ 399—406): Օրինակ. տրականով խնդիր են պահանջում հնազանդության, երախտագիտության, համերաշխության, օգտակարության, մտերմության և այլ իմաստներ ունեցող հլու, հնազանդ (հնազանդվել), մտերիմ (մտերմանալ), մոտ (մոտենալ), մոտիկ, հավատարիմ, համերաշխ, հաշտ, օգտակար, վնասակար (լինել) և այլ ածականներ:

Ասածը ցույց տալու համար վերցնենք ածականներ ու նրանց համապատասխան նույնարմատ բայեր: Ասենք, որ գրեթե բոլոր որակական ածականներից կազմվում են բայեր

⁴⁶ Այս հատվածի հեղինակը Հ. Օհանյանն է, և այս մասին նա ավելի վաղ խոսել է «Ածական անունը ժամանակակից հայերենում» աշխատությունում, 1962, էջ 163—168:

(ածանցումով կամ վերլուծական բաղադրությամբ), և համեմատությունները բացահայտում են, որ ածականն ու համապատասխան նույնարմատ բայը ունեն կառավարման ընդհանրություններ՝ պայմանավորված արմատական (բառական) խմաստի ընդհանրությամբ:

Ազատ և ազատել՝ տանջանքից

անջատ և անջատել՝ շղթայից

ապահով և ապահովել՝ վտանգից

ապստամբ և ապստամբել՝ իշխանության դեմ

առատ և առատանալ՝ ջրով և ջրից

գոհ և գոհանալ՝ արդյունքից և արդյունքով

եռչանիկ և եռչանկանալ՝ վերադարձով, վերադարձից

գերծ և գերծել՝ ցավերից

գուրկ և գրկել՝ կարողությունից

լի և լիանալ՝ հացով, հացից

խորթ և խորթանալ՝ հարազատներից, սովորությամբ

ծածուկ և ծածկել՝ մարդկանցից

ծանոթ և ծանոթանալ՝ շրջապատին, հաղթողի հետ

կից և կցել՝ գրքին

հաշտ և հաշտվել՝ ընկերներին, ընկերների հետ

հարազատ և հարազատանալ՝ զինվորներին, զինվորների

հետ

հմուտ և հմտանալ՝ գործում, գործի մեջ

հպարտ և հպարտանալ՝ աշակերտով

մոտ և մոտենալ՝ հարցին և քաջատրությունով

մտերիմ և մտերմանալ՝ հարևանին, հարևանի հետ

նման և նմանվել՝ առաջավորին

ուրախ և ուրախանալ՝ արդյունքով

պակաս և պակասել՝ ամանից, մեզնից

պատրաստ և պատրաստվել՝ ֆենության

սովոր և սովորել՝ սարերին

վարժ և վարժվել՝ աշխատանքին, աշխատանքում

վստահ և վստահել՝ կարողությանը

օտար և օտարանալ՝ շրջապատին, շրջապատից

տեղյակ և տեղյակ լինել՝ անցողադարձին

համախոհ և համախոհ լինել՝ զեկուցողին

Իհարկե, այս ընդհանրություններն ամենևին չեն նշանա-

կում նույնություններ: Ածականն ու բայը որպէս տարբեր խոսքի մասեր ունեն կապակցական, այդ թվում և կառավարման տարբերություններ՝ պայմանավորված ոչ միայն իմաստով, այլև կազմութեամբ ու քերականական հատկանիշներով: Բայը առհասարակ աչքի է ընկնում կապակցականութեամբ՝ և՛ իբրև գերադաս, և՛ իբրև ստորադաս բառ: Այդ կապակցականութիւնը որոշակիորեն նկատելի է կառավարման հարցում, քանի որ, ինչպէս ասել ենք, բայերն աչքի են ընկնում բաղմարժանութեամբ: Նույնարմատ ածականները արժութանութեամբ զիջում են համապատասխան բայերին: Ամենից առաջ նույնարմատ ածականի և անցողական բայի համեմատութիւնը ասում է, որ ածականը զուրկ է սեռից, հետևաբար սեռի խնդիր ունենալ չի կարող. լարը անջատել շղթայից և շղթայից անջատ, շրջակայքը գերծել վտանգից (վտանգագերծել) և վտանգից գերծ, բանվորներին ազատել հոգսերից և հոգսերից ազատ, աշակերտին պատրաստել աշխատանքի և պատրաստ աշխատանքի և այլն:

3.72. Մի քանի խոսք այն ածականների մասին, որոնք ունեն կառավարման ընդհանրություններ՝ պայմանավորված կազմության ընդհանրութեամբ: Այս իմաստով աչքի են ընկնում համ- ածանցով կազմութիւնները: Ածանցի իմաստներից մեկն այն է, որ նշանակում է «նախատիպի հետ նույն կամ նման» (35, էջ 227), և հենց այս իմաստն էլ որոշակի դեր է կատարում կառավարվող բառի ձևավորման հարցում. համ- նախաածանցով ածականները առնում են տրականով կամ տրականով ու հետ կապով լրացումներ. բարեկամին համախոհ, զեկուցողին համակարծիք (զեկուցողի հետ), երեխային համաձայն (երեխայի հետ), մեկին համախոհ (մեկի հետ), համընթաց ժամանակին, համարժեք բառին, ինդրին համազոր, համամիտ, համահունչ, համանիշ, համաչափ, համահավասար, համանման, համադաս և այլն:

Գրեթե նույն երևույթը նկատելի է հակ- նախաածանցով կազմութիւններում, որոնցում ածանցն ունի «նախատիպին հակառակ հատկանիշ» իմաստը՝ հակակշիռ, հակադիր, հակադարձ, հականիշ, հակադրելի և այլն, որոնք նույնպէս պահանջում են տրականով լրացում՝ ինչին, ում:

կառավարման ընդհանրություններ ունեն նաև հետևյալ ածանցներով կազմությունները.

–ավոր, մեղավոր, չափավոր, նշանավոր, բախտավոր, ականավոր (ինչով, ինչում).

–ելի (–ալի). սիւբլի, առելի, մատչելի, ցանկալի, հաճելի, բնդունելի, լսելի (ուժ, ինչի).

–իչ. թովիչ, հմայիչ, հրապուրիչ, գրավիչ, զայրացուցիչ, ոգևորիչ (ինչով, ուժ) և այլն:

Ինչ վերաբերում է ամենակենսունակ աճ– նախածանցով կազմություններին, ասենք, որ այն ավելանում է տարբեր հիմքերի վրա (ածական, գոյական, բայարմատ կամ բայական իմաստ ունեցող արմատ): Գոյական հիմքերով կազմված ածականներին կառավարումը գրեթե բնորոշ չէ, քանի որ դրանք հիմնականում հարաբերականներ են (եթե չի մըթագնել արմատի գոյականահան իմաստը), ուստի և դրանց անդրադառնալու հարկ չկա (անտուն, անջուր, անհաց, անգիր, անպատասխան, անընկեր, անգործ, անաչք և այլն): Իսկ աճ– նախածանցով ածականական հիմքերից կազմված ածականները նախատիպի համեմատությամբ կառավարման տարբերություններ գրեթե չունեն, այդ պատճառով էլ կառավարման կաղապարները տալիս, համապատասխան օրինակներ թվարկելիս նախատիպ ածականի կողքին, փակագծում նշում ենք նաև աճ– ածանցով կազմությունները (ազատ և անազատ, ապահով և անապահով, ծանոթ և անծանոթ, սլատ–րաստ և անպատրաստ, վարժ և անվարժ, վստահ և անվստահ և այլն):

Բայարմատներից աճ– նախածանցով կազմված ածականները նույնարմատ բայերի համեմատությամբ ունեն կառավարման և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ: Տարբերությունները նկատելի են հատկապես անցողական բայերի ու նույնարմատ ածականների միջև, քանի որ վերջիններս, ինչպես ասել ենք, ուղիղ խնդիր առնել չեն կարող: Բերենք մի քանի օրինակ կառավարման ընդհանրությունների և տարբերությունների:

Ը ն դ հ ա ն ր ու թ յ ու ն ն Ե ր

բաժանել և անբաժան (բաժան)՝ ինչից, ումից, ինչով

կախել և անկախ՝ ինչից, ումից, ինչով
հասնել և անհաս՝ ինչին, ում, ինչով
վարժեցնել և անվարժ (վարժ)՝ ինչին

Տ ա ր բ ե ր ու թ յ ու ն ն ե ր

գիտենալ՝ ինչ և անգետ՝ ինչին, ինչից
զգալ՝ ինչ, ում և անզգալ՝ ինչին, ինչի նկատմամբ
խնայել՝ ինչ և անխնա՝ ինչի նկատմամբ
նանաչել՝ ինչ, ում, և աննանաչ ում (իմաստային տարբե-
րությամբ)

անտեսել՝ ինչ և անտես՝ ումից, ինչից և այլն:

Բառակազմությամբ պայմանավորված կառավարման
յուրահատկություններ ունեն այն բարդ ածականները, որոնց
վերջին բաղադրիչը բայարմատ է կամ բայահիմք: Եթե հետե-
վողականորեն կիրառենք վերլուծության մեր սկզբունքը,
ապա դրանք պետք է համեմատենք նույնարմատ բայերի
հետ, պարզելու ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Նախ վերցնենք գոյական + անցողական բայահիմք (կամ
արմատ) կաղապարի կազմությունները, ինչպես վարվում է
Մ. Ասատրյանը ածականի կազմությունը քննելիս (28, բ, էջ
54): Նման բաղադրությունները սովորաբար շարահյուսորեն
վերլուծելի են, և բայական բաղադրիչը պահպանել է անցո-
ղականության իմաստը. ազատասեր, ազգակործան, ազգու-
րաց, մետաղահատ, շփանչանակիր, պարտանանաչ, պատվա-
բեր, սանմանապառ, սրտաշարժ և այլն: Այս տիպի բաղադ-
րություններում գոյականական բաղադրիչն արտահայտում է
ուղիղ խնդրի իմաստ, և ամբողջ բաղադրությունը ուղիղ խն-
դիր չի առնում: Պատճառը նաև այն է, որ ուղիղ խնդիրը սեռի
լրացում է:

Այդպես են նաև մյուս բարդ ածականները՝ այսինքն՝ եթե
անվանական բաղադրիչն արտահայտում է այս կամ այն
հոլովական (լրացման) իմաստը, ապա ածականն ամբողջու-
թյամբ զրկվում է այդ իմաստով (հոլովով) լրացում առնե-
լու հատկությունից (գրավարժ—գրի վարժված, երկնահաս—
երկնքի (կամ երկինք) հասած (հասնող), արևակեզ—արևից
կիզված, գործագուրկ—գործից զրկված, կենտրոնախույս—
կենտրոնից խուսափող, խույս տվող, ակնագարդ—ակնով

զարդարված, հուսալից—հույսով լցված, մոխրաթավալ—մոխրում թավալված, ոսկեգօծ—ոսկով գօծված և այլն:

Կան այնպիսի որակական ածականներ, որոնցում մասամբ պահպանվում է վերջին բայական բաղադրիչին բնորոշ կառավարումը, միաժամանակ բառը ձեռք է բերում նոր լրացում պահանջելու հատկություն: Թվարկենք մի քանի այդպիսի ածական.

հոգատար—ում, ինչի նկատմամբ և տանել՝ ինչ, ում ակնատես՝ ինչի և տեսնել՝ ինչ, ում

անձնատուր՝ ինչի, ում և տալ ինչ, ում

պատասխանատու՝ ում, ում առջև և տալ՝ ինչ, ում լավատեղյակ՝ ինչի, ինչից, ումից և տեղյակ լինել՝ ինչի, ինչից, ումից

ունկնդիր՝ ինչի, ում և դնել՝ ինչ, ինչի, ինչի վրա և այլն:

Կառավարման որոշակի ընդհանրություններ ունեն այն ածականները, որոնց վերջին բաղադրիչը կից արմատն է: Կից ածականն ու կապը և կցել բայը առնում են տրականով խընդիր (բայի ուղիղ խնդիրը նկատի չունենք): Նույնը նկատելի է նաև այն ածականների կառավարման մեջ, որոնց վերջին բաղադրիչը կից արմատն է. կարեկից, վշտակից, աշակից, գործակից, հասակակից, հաղորդակից, կողմնակից, ժամանակակից, ցավակից և այլն (ում, ինչի):

3.73. Այժմ անցնենք ածականների կառավարման կաղապարների վերլուծական նկարագրությանը, քննությունը կատարելով նախորդ խոսքի մասերի սկզբունքով՝ կաղապարները տալով ըստ կառավարվող բառի քերականական ձևավորման, այսինքն՝ որ ածականները ինչ ձևավորում ունեցող լրացումներ են առնում:

Մինչև այդ ասենք, որ գրեթե բոլոր որակական ածականները կարող են առնել բացառական հոլովով արտահայտված կախյալ բառեր: Այդ լրացումը բառական արտահայտություն ստանում է միայն այն դեպքում, երբ խոսողը ցանկանում է համեմատել երկու կամ ավելի առարկաների նույն հատկությունները՝ հատկանիշի առավելություն կամ պակասություն գոյականով արտահայտված անդամներից մեկի, սովորաբար կառավարվողի համեմատությամբ: Այս իմաստը և դրանով պայմանավորված կառույցի կառուցված-

քը փաստորեն բխում են որակական ածականների արտահայտած հատկանիշի բնույթից, նրանց էությունից: Որակական ածականները ցույց են տալիս համեմատելի հատկանիշ, և այդ իմաստը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է ածականի համեմատության աստիճանի միջոցով, որը կազմվում է սպասարկու բառերի օգնությամբ՝ (սովորաբար՝ ավելի), ինչպես նաև շարահյուսական յուրահատուկ կառույցներով, որոնք ունեն բացառական+ածական+գոյական կաղապարը (Արամը Արտակից մեծ է կամ՝ Արտակը Արամից փոքր է): Ընդհանրական այս կաղապարը կարելի է արտահայտել նաև հետևյալ տեսքով. (գոյականի բացառական հոլով+ածական) → գոյական, որտեղ վերջին բաղադրիչի հոլովը չենք նշում, քանի որ այն կայուն չէ, նախադասության մեջ կարող է ունենալ տարբեր ձևավորում՝ պայմանավորված այն բանով, թե այն ինչ բառի լրացում է, ինչպես՝ շենքից բարձր ծառը դեղնեց, մոտեցանք շենքից բարձր ծառին, հեռացանք շենքից բարձր ծառից, տեսանք շենքից բարձր ծառը, պատմում էինք շենքից բարձր ծառի մասին, կանգնեցինք շենքից բարձր ծառի մոտ և այլն: Նրման շարահյուսական կառույցները (ոչ նախադասություններ) փոխակերպելիս ածականը վերցվում է բաղադատական աստիճանով. շենքից բարձր ծառ → շենքն ավելի բարձր է, քան ծառը, նկարից գեղեցիկ բնապատկեր → բնապատկերն ավելի գեղեցիկ է, քան նկարը:

Ածականների կառավարումը քննելիս մասնակաղապարը կարող ենք արտահայտել երկու ձևով:

ա. Վերցնել շարահյուսական նվազագույն կառույցը, այսինքն՝ ածականն ու նրանից կառավարվող գոյականը (մարդկանց հաճելի, տեսքով գեղեցիկ, գրելում վարժ), որը կունենա գոյական+ածական կամ ածական+գոյական մասնակաղապարները՝ կախված շարահյուսությունների շարադասությունից:

բ. Վերցնել շարահյուսական բարդ կառույց, կաղապարի մեջ մտցնելով նաև այն գոյականը, որին ստորադասվում է ածականի կառավարման տիրույթը՝ (գոյական+ածական) → գոյական (մարդկանց հաճելի բացատրություն, տեսքով գեղեցիկ շենք):

Բայց քանի որ մեզ հետաքրքրում է ածականի կառավարման տիրույթը, փակագծի գումարելին, հետևաբար երկրորդ գումարելին, որին լրացնում է ածականի կառավարման տիրույթը, և ինքը ածականի կառավարման տիրույթի անդամ չէ, կարող ենք անտեսել և կաղապարները տալիս ենք առանց այդ անդամի: Մասնակաղապարներում բաղադրիչների շարադասությունը պայմանական է, կառավարող գերադաս ածականը կարող է շարադասվել և՛ առաջինը, և՛ երկրորդը, բայց ածականը նշում ենք առաջինը, հաշվի առնելով նրա ելակետային արժեքը, գերադասությունը (պատգամներին հավատարիմ և հավատարիմ պատգամներին, զուգահեռ ուղիղին և ուղիղին զուգահեռ, հնազանդ հրամանին և հրամանին հնազանդ), թեև խոսքում ավելի հաճախակի է ածականի ետադաս դիրքը: Այսինքն՝ նախընտրելի է ածական + գոյական կաղապարը, որտեղ շարահյուսական տերմինների՝ նախադասության անդամների փոխարեն նպատակահարմար է գործածել ածական և գոյականի այս կամ այն հոլովածն տերմինները, որովհետև, ինչպես ասացինք, ածականն ու կառավարվող գոյականը՝ կառավարման տիրույթը ըմբռնվում է իբրև նախադասության մեկ անդամ, և բոլոր ստորադաս գոյականները ընդհանուր անունով կոչվում են խնդիրներ, ունենալով հիմնականում սահմանափակման իմաստ, հետևաբար շարահյուսական տերմինը չի դառնում կառույցները և կաղապարները տարբերակող միավոր: Իբրև այդպիսին հանդես են գալիս գոյականի հոլովածները, ուստի և կաղապարում նշում ենք հոլովածը (կամ կապը և հոլովածը):

Նախ ներկայացնենք միարժույթ ածականների մասնակաղապարները, քանի որ ածականները հիմնականում միարժույթ են: Բայց կաղապարներում ընդգրկված և միարժույթ համարվող ածականները երկրորդաբար կարող են առնել այլ հոլովածներով կամ կապով և հոլովով լրացումներ, որոնք այնքան էլ տիպական չեն տվյալ ածականին:

ա. Ածական + տրական. այս մասնակաղապարը ամենատարածներից է ժամանակակից հայերենում, տրականով լրացում առնող ածականների թիվը բավականին շատ է:

Բնագրային օրինակներ. Անհաբազատ բող լինի կառուակեզ քո հոգուն (*Չար.*, 1, 205): Աշխատանքի անընդունակ երկու ծերունի նստել էին (*Բակ.*, 521): Քաղթենին ընդունակ չէր գնահատելու իսկական արվեստն ու արվեստագետին (*Սարգս.*, 53): Միրանի տափը հիշատակելու արժանի ոչինչ չէր ունենա (*Բակ.*, 521): Մանվան բեկուն այդ փնարին այդֆան մոտիկ (*Չար.*, 1, 324): Ձեզ ծանոթ է սակայն նրա նամական (*Չար.*, 2, 242): Մուծիկին հարկավոր է մի գույգ կոշիկ (*Չար.*, 2, 194): Նա փաշտոնդյակ էր համաշխարհային փաղափարքությանը (*ՊՄ*, 5, 237): Մարավ ու պապակ գիտության ջրին (*ՊՄ*, 3, 280): Մերոբեն հաստատ իր տված ովստին (*ՊՄ*, 471): Լսելի էր միայն փորձառու ականջին (*ՆՁ*, 3, 234): Հեծյալներն անսովոր չէին ճեղքներին (*ԴԴ*, 226): Դրանք համագոր են բնագրին (*Հիշ.*, 299): Երկու ուղիղները ուղղահայաց են երրորդ ուղիղին (*Երկր.*, 76): Նրա մահը ժողովրդի ձայնին ունկնդիր չլինելու հետևանք է (*Գր. թերթ*, № 45, 78) և այլն: Նման ածականներ են. համընթաց, համաձայն, համամիտ, համախոհ, համափայլ, համահունչ, համագոր, օտար, խուլ, պատրաստ (անպատրաստ), ականատես, վստահ (անվստահ), թևանցուկ, գուգահեռ, բնորոշ, անտարբեր, հիւս, հնազանդ (անհնազանդ), հավատարիմ (անհավատարիմ), վարժ (անվարժ), ուշադիր (անուշադիր), տեսանելի (անտեսանելի), անհարիր, հասկանալի (անհասկանալի), ենթակա, հետամուտ, մոտ, պարտավոր, մտերիմ, հաշտ (անհաշտ), երախտապարտ, երախտագետ, մասնակից, աջակից, գործակից, հաղորդակից, հասակակից, տարեկից, կողմնակից, ծարավ, պապակ, հակադիր, հականիշ և այլն:

բ) Ածական + բացառական մասնակաղապար⁴⁷. Բացառական հոլով են պահանջում հետևյալ ածականները. անբավա-

⁴⁷ Ինչպես նշել ենք, համեմատության աստիճան ունեցող բոլոր ածականները կարող են առնել բացառականով կախյալ բառ: Սա այնքան տարածված երևույթ է, որ համապատասխան օրինակներ բերելու հարկ չկա: Այստեղ նկատի ունենք միայն այն ածականները, որոնք իրենց բառական իմաստի թելադրանքով պահանջում են բացառական, ընդհանրություններ ունեն նույնարմատ բայերի հետ (ազատ և ազատել կապանքներից, թաքուն և թաքնվել թշնամուց և այլն), բացառականով լրացում են առնում ոչ համեմատության իմաստի արտահայտման պահանջով:

կան, քանկ, ազատ (անազատ), դժգոհ, սպասելի (անսպասելի), բաժան (անբաժան), ապահով (անապահով), գերծ, վեր, բացակա, խռով, ծածուկ, քափուն, կախ, անաբեկ, անտես, աննկատ, մազապուրծ, զուրկ, ուժասպառ, քափուր, գաղտնի, տարբեր, հեռու և այլն:

Քնազրային օրինակներ. Պայֆարում էին հողից անբաժան (ՆՁ, 1, 47): Եվ աստծուց քափուր երկնի արանքում փովում էր ծուխը (ՊՍ, 4, 74): Գաղթական հայերը նստեցին իրարից խռով (ՄԷԼԲ., 129): Դարավոր արհավիրքներից ու աղետներից մազապուրծ (ՊՍ, 5, 28): Խեղդվելու գնաց մարդկանցից քափուն (Թում., 1, 24): Հորից ու տատից աննկատ ներս էր մտել (Բակ., 89): Մրոցի աչքից անտես պահել (Բակ., 45): Թոռներից ծածուկ ուղարկում էր այն տունը (Բակ., 369): Ինչ-որ բանից անաբեկ, փախչում էր դեպի կամուրջը (ՍՁ, 7, 158): Դա վեր է իմ ուժերից (ՆՁ, 2, 642): Չերծ չէր քերություններից (Ան., 62): Մենք ազատ չենք ան ու վախից (Թում., 1, 16): Գյուղում նրանից շատ են դժգոհ (Բակ., 11):

գ. Ածական+գործիական մասնակաղապարում իբրև կառավարող բառեր գործածվում են հետևյալ ածականները. առատ, լի, լիք, լեցուն, հպարտ, երջանիկ, զարդարուն, ողողուն, ողող, նախշուն, հիվանդ, ուրախ, մտահոգ, սպառազեն, տկար, խորունկ, անբասիր, անառատ, մափուր, բարի, միասնական, նշանավոր, առողջ, բախտավոր, պարտավոր, հանցավոր, գլխավոր և այլն, որոնց մեծ մասը կառավարման ընդհանրություններ ունի նույնարմատ բայերի հետ: Օրինակներ. Մարմնով տկար, հոգով տխուր (Թում., 1, 20): Ես ծունկ չոփեցի, ազոթքներով լի (Չար., 2, 11): Դեմքը փրփրեցով ողող՝ լծվել է գալիքիդ երթին (Չար., 2, 148): Կային գահավորակներ՝ մեծ ու փոքր բարձերով զարդարուն (ՍՁ, 7, 66): Սիրում էր հոգով կոշտ ու կոպիտ մարդուն (Շիրվ., 3, 64): Ստեղծվել էր բովանդակությամբ խորունկ մի երկ (Իշխ., 261): Մնում է հոգով անառատ (Իշխ., 142): Հովը լեցուն է աղմուկներով (Արամ., 61): Ասոն երջանիկ էր իր վիճակով (ՆՁ, 3, 205): Գործով եռանդուն մարդ (ՍԿ, 2, 220): Մեր գյուղը հպարտ է ձեզանով (Մաթ., 120): Այն իր հիմքով միասնական է (Չրբ., 336): Հունական տրագեդիան իր կա-

ռուցվածքով պարզ է, գործողությամբ միասնական և ուղղագիծ (Ջրբ., 390): Սիրտս լիքն է լուռ վշտերով (Թում., 1, 33): Նոր դողէրոցով է ասես հիվանդ հոգիս (ՊՍ, 3, 171): Քաղաքը նշանավոր էր նրանով... (Սարգս., 114): Միայն դաշտեր, ներմակ դաշտեր, լույսով օծուն (ՍԿ, 1, 344):

դ. Ածական-ներգոյական մասնակաղապարում գործածվող ածականների թիվը համեմատաբար քիչ է, եղածների իմաստային ընդհանրությունն այն է, որ հիմնականում արտահայտում են անձի հատկանիշներ. նիշտ, սխալ (անսխալ), իրավացի (անիրավացի), ծույլ, հմուտ, անշնորհք, նարտար, ընդունակ (անընդունակ), անկեղծ, անհամեստ և այլն: Ասենք, որ նման ածականների հետ ներգոյականի իմաստով գործածվում է տրական-մեջ միացությունը, և կաղապարում իբրև ստորադաս բառեր ավելի հաճախ գործածվում են անորոշ դերբայները՝ սովորելում ընդունակ, ֆայլելում ծույլ, խոսելու մեջ նարտար, բացատրելու մեջ հմուտ. նա նարտար է ռազմի գործում (ՊՍ., 3, 235): Տան գործերում բոլորովին անընդունակ է (ՍԽ, 2, 188): Այս համեմատության մեջ համարյա ամեն ինչ նիշտ է (ՊՍ, 5, 276): Իրավացի ես քո պահանջի մեջ (ՍԶ, 7, 527): Նա շատ համեստ էր իր կենցաղավարության և ձգտումների մեջ (ՍԶ, 1, 10): Ես ծույլ չեմ իմ պաշտոնի մեջ (Րաֆ., 7, 357):

3.74. Ածականները կարող են առնել նաև կապերով ձևավորված լրացումներ: Նկատելի է, որ գրեթե բոլոր որակական ածականները կարող են ունենալ պես, նման, չափ կապերով արտահայտված լրացումներ, որը ոչ թե կառավարում է, այլ հոլովակապային առդրություն՝ գիշերի պես խորհրդավոր, ժայռի նման ամուր, նրա չափ աշխատասեր և այլն, որոնք արտահայտում են գերադաս ածականի արտահայտած հատկանիշի չափ, համեմատություն:

Կառավարումն իբրև կապակցության եղանակ գործում է այն կառույցներում, որտեղ ածականի լրացում դարձած կապըն ու կապվող բառը ածականի նկատմամբ ունեն խնդրային հարաբերություն: Այս իմաստով գործածվում են սահմանափակ թվով կապեր, որոշակիորեն դրվելով կառավարող ածականի իմաստի թելադրանքով՝ հետ, հանդեպ, նը-

կատմամբ, համար, դեպի, կողմից, դեմ⁴⁸: Շարահյուսական կառույցը կունենա հետևյալ ընդհանրական կաղապարը՝ (գոյական+կապ)+ածական. Օրինակներ. Երեխա էլ իրար հետ հաշտ չէինք (Մելք., 7): Ես անհոգ եղա գառձիս հանդեպ (ՍԿ, 1, 368): Անգոր են քո հանդեպ մահացումները ամեն (ՍԿ, 1, 55): Զարեհն անողոք էր գրական տգիտության հանդեպ (Հիշ., 196): Լադոն լավատես էր մարդկանց նկատմամբ (ՆՋ, 3, 78): Եթե մեզ ու մերոնց հետ այդքան խիստ է, ապա որքան խիստ կլինի գերմանացիների նկատմամբ (ՔՀ, 43): Բանաստեղծական ուժերն ինքնին չեզոք են բովանդակության նկատմամբ (Զրբ., 298): Քո դեմ բաց են բոլոր մուտքերը (ՀՍ, 61): Փակ են քո սրտի հեռուներն իմ դեմ (Տեր., 13):

ա) Ածական+(գոյական+դեպի) մասնակաղապար⁴⁹, որում դեպի կապին իբրև համանիշներ կարող են գործածվել հանդեպ, նկատմամբ կապերը. անողոք դեպի թշնամին (= թշնամու նկատմամբ, թշնամու հանդեպ), ուշադիր դեպի մայրը (= մոր նկատմամբ, մոր հանդեպ), հոգատար (ընկերոջ նկատմամբ), վստահ (ուժերի նկատմամբ), սիրալիք (դեպի աշակերտները), անհոգ (գործի հանդեպ), անգոր (քո հանդեպ), լավատես, խիստ, անկեղծ, խուլ, անհողորդ և այլն:

բ) Ածական+(գոյական+հետ) մասնակաղապար. ծանոթ (ներկաների հետ), հաշտ (հարևանների հետ), մատ (աշակերտների հետ), զգույշ (անզգույշ), հավասար (անհավասար), ստեղծիմ և այլն⁵⁰:

գ) Ածական+(գոյական+համար) մասնակաղապար. ատելի մեզ համար, հանելի (տհաճ) լսողների համար, տա-

⁴⁸ Զի բացառվում, որ այլ կապեր ևս ունենան նման կիրառություններ, դրվեն ածականի պահանջով, բայց դրանք չենք նշում որպես ոչ բնորոշ օրինակներ:

⁴⁹ Մասնակաղապարներում չենք ընդգրկում մեջ կապով ձևավորված հոլովակապային լրացումները, որոնք տվել ենք ներգոյականով լրացում առնող ածականների կառավարման կաղապարում:

⁵⁰ Հետ և համար կապերով ձևավորված հոլովակապային լրացումներին իբրև տարբերակային ձև կարող է գործածվել տրականը (ներկաների հետ ծանոթ և ներկաներին ծանոթ, մեզ համար ատելի և մեզ ատելի):

նելի (անտանելի) բոլորի համար, վնասակար տեսողության համար, սպասելի (անսպասելի) ընկերոջ համար, անակընկալ մարդկանց համար, պիտանի տան համար, ընդունելի (անընդունելի) բանվորների համար, ցանկալի (անցանկալի), բավարար (անբավարար) և այլն:

դ) Ածական+ (գոյական+կոդմից) մասնակաղապար. ընդունելի (անընդունելի) մեր կոդմից, ապահով (անապահով) վտանգի կոդմից:

ե) Ածական+ (գոյական+դեմ) մասնակաղապար. ապրտամբ իշխանության դեմ, ըմբոստ կարգերի դեմ, փակ ամբարտավանության դեմ:

Հոլովական և հոլովականապային հիշյալ կաղապարներում որոշ ածականներ կրկնվեցին: Դրա պատճառն այն է, որ մի շարք ածականներ ունեն կառավարման տարբերակներ: Բայց նախքան կառավարման տարբերակային ձևերի մասին խոսելը անդրադառնանք ածականների արժույթին:

3.75. Ինչպես նշեցինք, գործնականում ածականները մեծ մասամբ միարժույթ են, թեև տեսականորեն հնարավոր է ածական+տրական+բացառական+գործիական+նեբացոյական (նաև հոլով+կապ) ընդհանրական կաղապարը: Փաստերի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ հանդիպում է ամենաշատը քառանդամ կառույց՝ եռարժույթ ածական, ինչպես՝ աբարբներով գյուղում բոլորին հայտնի: Իսկ եթե նկատի ունենանք նաև բացառականով արտահայտված համեմատության խնդիրը, որ բնորոշ է գրեթե բոլոր ածականներին, ապա ածականի կառավարման տիրույթի անդամների թիվը մեկով ավելանում է. աբարբներով գյուղում մարդկանց բոլորից հայտնի: Բայց քանի որ բացառականն ընդհանուր է (համեմատության իմաստով), և ընդհանուր լրացումները պայմանականորեն կառավարման կաղապարներից դուրս ենթ թողնում իբրև ոչ տարբերակիչ բաղադրիչ, ապա այն այստեղ ևս նկատի չունենք:

Աղյուսակի տեսքով թվարկենք հայերենի բազմարժույթ ածականներից: Եթե առկա է տարբերակ, ապա ձևերից մեկը (հիմնականում հոլովականապայինը) նշում ենք փակագծերում:

Ածական	Տրական	Քացառական	Գործիական	Ներգոյական	Կապեր
ատելի	+	—	+	—	(համար)
գոհ	—	—	+	—	—
խորթ	+	(+)	+	—	(համար)
ծանոթ	+	—	+	—	(հետ)
կից	+	—	+	—	(հետ)
հաշտ	+	—	+	+	(հետ)
հավասար	+	—	+	—	(հետ)
համատեղելի	+	—	+	—	(հետ)
հայտնի	+	—	+	—	համար
հարմար	+	—	+	—	(համար)
հաճելի	+	—	+	—	(համար)
համամիտ	+	—	+	(+)	(հետ)
համաձայն	+	—	+	(+)	(հետ)
ձեռնտու	+	—	+	—	(համար)
մատչելի	+	—	+	—	(համար)
մեղավոր	—	—	+	(+)	առաջ
նշանավոր	—	—	+	+	—
նման	+	—	+	—	—
երախտապարտ	+	—	+	—	—
ընդունելի	+	—	+	—	(համար)
իրազեկ	+	+	+	(+)	—
վնասակար	+	—	+	—	(համար)
տեղյակ	+	—	+	—	—
տարբեր	—	+	+	—	—
պարտական	+	—	+	+	—
պարտադիր	+	—	+	—	(համար)
սիրելի	+	—	+	—	(հետ)
սիրելի	+	—	+	—	(համար)
բնորոշ	+	—	+	—	(համար)
օտար	+	—	+	—	(համար)
օգնական	+	—	+	+	(համար)

Քննությունը պարզում է, որ բայերի ու գոյականների նման ավելի հաճախ ածականի արժույթի դրսևորումներից մեկը տրականն է, ապա գործիականը, համար, հետ, կապերով հորովակապային լրացումը, և ունենք տրական—գործիական (ատելի, կից, ընդունելի), տրական—բացառական (իրագեկ, տեղյակ), տրական—ներգոյական (հաշտ, համերաշխ, համամիտ), գործիական—բացառական (գոհ, տարբեր), տրական—բացառական—գործիական (խորթ, իրազեկ), բացառական—գործիական—ներգոյական (թույլ), տրական—ներգոյական—(տրական—կապ) (համամիտ) արժույթի դրսևավորումներ:

Բնագրային մի քանի օրինակ. Կյանքի համար քեզ ենք պարտական կյանքում (ՀՍ, 163): Սրանից գերազանց է ըստ լայնքի և երկայնքի (ՊՍ, 5, 363): Եղբորս մենք շատ բանով ենք պարտական (Սարգս., 17): Քսանհինգ տարով մեծ էր ինձնից (ՍԶ, 2, 162): Գոհ եմ բախտից լուր նրանով (ՊՍ., 3, 256): Մանոթ է մեզ գարուն անունով (ՊՍ, 3, 276): Այս ազգը որից և ինչով է վատ (ՊՍ, 4, 283): Տասնյակ մարտիկներ իրենց կյանքով երախտապարտ են նրան (Սարգս., 130): Ավագյանի տունը նշանավոր էր գյուղում ոչ այնքան իր երկու հարկերով ու կղմինդրե տանիքով (ՆԶ, 3, 24): Ընթերցողին ծանոթ է դեռևս պարբերական մամուլից (ՊՍ, 5, 54): Հագիվ մեկ տարով տարբեր իրարից (ՍԿ, 1, 144): Ամեն բանով շատ հման են մեր փշատենիներին (ԲՀ, 85): Համակարծիք է իր հերոսներին այն մաքառման մեջ (ՊՍ, 5, 107) և այլն:

3.76. Ածականային կառավարման տիրույթում առկա են նաև կառավարվող, կախյալ բառի տարբերակային ձևեր (փոփոխականեր), երբ նույն կամ գրեթե նույն հարաբերությունն արտահայտվում է կախյալ բառի քերականական տարբեր ձևերով՝ հոլոված¹ = հոլոված², հոլոված³ = կապ ու հոլոված⁴, երբեմն նաև տարբեր կապեր: Այստեղ էլ նկատելի է ածականի և նույնարմատ բայի կառավարման տարբերակաների որոշակի համապատասխանություն.

գոհ—ինչից, ինչով և գոհանալ—ինչից, ինչով
տեղյակ—ինչին, ինչից և տեղեկանալ—ինչին, ինչից
համաձայնել—ինչին, ում հետ և համաձայն—ինչին, ում
հետ

մտերիմ—ում, ում հետ և մտերմանալ—ում, ում հետ
ծանոթ—ում, ում հետ և ծանոթանալ—ում, ում հետ
ուրախ—ինչով, ինչից և ուրախանալ—ինչով, ինչից
հաշտ—ում, ում հետ և հաշտվել—ում, ում հետ և այլն:

Օրինակներ. Քայլում էր իր այցելութունից գոհ (Բակ., 185): Պետք է գոհ լինեմ իմ վիճակով (Բաֆ., 7, 316): Աշխարհի չար ու բարուն անտեղյակ երեխաներ էինք (Բակ., 132): Եկան մեկը մյուսից անտեղյակ... Այնտեղ էինք Ակսելի հետ, գործին անտեղյակ (ՀԻԶ, 180): Եվ Շամիրամ տեղյակ է այդ մասին (ՆԶ, 2, 119): Փամի յոթին տասնհինգ բո-

պէ ե պակաս (*Մեկր.*, 321): Ժամի յոթից տասնհինգ բոպէ է պակաս և այլն:

Նկատելի է, որ կառավարման տարբերակային ձևերից մեկն ավելի հաճախ արտահայտվում է կապով և հոլովածով. Նա համամիտ էր կնոջ հետ (*ՆՁ.*, 3, 248) = կնոջը: Նա համաձայն էմ նրա հետ (*ԲՀ.*, 3) = համաձայն էմ նրան: Նուանկյունները սիմետրիկ են առանցքի նկատմամբ (*Երկր.*, 59) = սիմետրիկ են առանցքին: Այդ դիտողությունն իրավացի է ռեալիզմի երկերի մեծ մասի նկատմամբ (*Ջրբ.*, 447) = իրավացի է մեծ մասի վերաբերյալ: Բակունցի համար անհասկանալի է տարբեր կողմեր ցրվելու փաստը (*Իշխ.*, 208) = Բակունցին անհասկանալի: Կրկնությունը ամենից ավելի բնորոշ է մակրայների համար (*Ջահ.*, 146) = բնորոշ է մակրայներին: Մտերիմ էր Չարենցի հետ (*Հիշ.*, 95) = մտերիմ էր Չարենցին: Նա ակամա մասամբ համաձայն էր այդ կարծիքի հետ (*Շիրվ.*, 3, 211) = համաձայն էր կարծիքին:

Այդպես էլ լի՝ ինչով և ինչից, առա՛տ՝ ինչով և ինչից, վարժ՝ ինչին և ինչում, ընդունակ՝ ինչի, ինչից և ինչում և այլն:

3.77. Ածականային կառավարման համակարգում առանձնանում են (ածական + օժանդակ բայ) + անորոշ դերբայ կառույցները՝ կարելի է գնալ, ցանկալի է լսել, անկարող է պատմել և այլն:

Այս կառույցները տարբեր առիթներով հետաքրքրել են հայ լեզվաբաններին, սակայն ինչպես բայ + անորոշ դերբայ կառույցների, այնպես էլ սրանց վերաբերյալ առկա են տարակարծություններ: Վ. Առաքելյանը գրում է. «Մի շարք այնպիսի ածականներ, որոնք գերազանցապես եղանակավորող կամ կերպավորող բայերի հիմքերն են ներկայացնում, էմ, լինել բայերի հետ կազմում են անվանական ստորոգյալներ: Ինչպես եղանակավորիչ և կերպավորիչ բայերին, այնպես էլ սրանց հաճախ առնչվում է մի որևէ բայի անորոշ դերբայ և երկուսը միասնաբար կազմում են մի բարդ ստորոգյալ» (25 — 1, էջ 146): «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության հեղինակները այդ կառույցները համարում են բաղադրյալ ստորոգյալ (13, էջ 161), իսկ Գ. Զահուկյանը հաճախում է

գրել, անհրաժեշտ է ասել, պետք է նշել կառույցները համարում է «անդեմ (միադեմ) կապակցություններ», առաջին մասում (հարկավոր է, անհրաժեշտ է, պետք է) տեսնելով «կերպային, եղանակային և այլ կարգի լրացուցիչ իմաստ» (62, էջ 413) և դրանց անդրադառնում է «Բարդ ստորոգյալ» վերնագրի տակ:

Գ. Սևակը (68, էջ 40), Ս. Գյուլբուղադյանը (38, էջ 271), Ռ. Իշխանյանը հիշյալ կառույցները համարելով շարահյուսորեն վերլուծելի, ածական+օժանդակ բայ միացությունը համարում են ստորոգյալ, իսկ անորոշ դերբայը՝ ենթակա: Ռ. Իշխանյանը մասնավորապես գրում է. «Հիմք չկա այս կապակցությունները այսպես կոչված, միասնական ստորոգյալ համարելու, նախ ամբողջ նախադասությունը ստորոգյալ լինել չի կարող... ապա հայերենում անորոշ դերբայը գոյականական ընդգծված հատկանիշներ ունի (հոլովում, հոգավորում) և չպետք է նույնացնել, օրինակ, ռուսերենի անորոշ դերբայի հետ, որը չունի այդ հատկությունները» (41, էջ 98):

Մ. Աբեղյանը խոսելով շահի տրականի մասին, գրում է. «Օգտի և վնասի տրական խնդիր առնում են... որոշ թվով ածականներ, երբեմն և գոյականներ, երբ ստորոգյալ են եմ, լինիմ բայի, որի ենթական մի անորոշ դերբայ է» (4, էջ 434, նաև 470):

Ինչպես երևում է վկայակոչված կարծիքներից, (ածական+օժանդակ բայ) +անորոշ դերբայ կառույցների վերաբերյալ կա երկու հիմնական կարծիք՝ ա. կառույցը ամբողջությամբ համարել նախադասության մեկ անդամ, բ. կառույցը կազմված է շարահյուսական երկու միավորներից, երկու անդամներից: Հետաքրքրական է, որ այստեղ տեսնում ենք գրեթե նույն արժեքավորումը, ինչ բայ+անորոշ դերբայ կառույցների դեպքում, և դա պատահական չէ, որովհետև այս ածականների մի մասը կերպավորիչ, եղանակավորիչ քայերի արմատներ են:

Մեր կարծիքով, իսկապես, (ածական+օժանդակ բայ) +անորոշ դերբայ կառույցները շարահյուսորեն վերլուծելի են, կազմված երեք նվազագույն միավորներից՝ ածական, օժանդակ բայ և անորոշ դերբայ բաղադրիչներով, որոնք

ստեղծում են երկու գումարելի՝ ածական+օժանդակ բայ և անորոշ դերբայ: Իսկ ինչու ենք ածական+օժանդակ բայ «կառույցը» դիտում որպես մեկ գումարելի և անորոշ դերբայը համարում այդ գումարելու լրացումը: Իհարկե, դա միայն մեր կարծիքը չէ, բայց նախքան այս հարցին որոշակի պատասխան տալը, ասենք, որ նման կառույցներում գործածվող ածականները կարող ենք բաժանել երկու խմբի:

ա) Ածականներ, որոնք առանց օժանդակ բայի, ինքնուրույն գործածության դեպքում կարող են առնել անորոշ դերբայով արտահայտված լրացումներ, բայց ոչ ուղղական հոլովով. սովոր փանդելու, տրամադիր լսելու, պարտավոր բացատրելու, պատրաստ մեկնելու, անկարող խոսելու և այլն:

բ) Ածականներ, որոնք առանց օժանդակ բայի գործածվելիս անորոշ դերբայով լրացում առնել չեն կարող. անհրաժեշտ, անհնարին, իրավասու, կարելի, անկարելի, հարկավոր, հանելի, հեշտ, դժվար, ցանկալի և այլն:

Այնուհետև. այս ածականների մի մասը օժանդակ բայի հետ կարող է առնել նաև գոյականի ուղղական հոլովով դրված լրացում (հորով կամ անհող), որ սովորաբար համարվում է ենթակա. անհրաժեշտ է գիրք, հարկավոր է աշխատանք, հանելի է զբույցը, հեշտ է բացատրությունը, հնարավոր է մեկնումը, դժվար է հարցը և այլն: Ածական+օժանդակ բայ բաղադրությունների մի մասը առնում է նաև երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված լրացում, որը նորից կատարում է ենթակայի պաշտոն. արժանի է, որ..., ցանկալի է, որ..., անհնար է, որ..., բավական է, որ..., կարելի է, որ..., անհրաժեշտ է, որ..., մտադիր է, որ..., պարտավոր է, որ..., հնարավոր է, որ..., և այլն:

Այս ածականները, ինչպես նշեցինք, կարող են անորոշով խնդիրներ առնել նաև ոչ որպես ստորոգելի գործածվելիս, առանց օժանդակ բայի, ընդհանրություններ ունենալով նույնարմատ բայերի հետ. սովոր փանդակելու և սովորել փանդակելու, տրամադիր գնալու և տրամադրել գնալու, պարտավոր ավելացնելու և պարտավորվել ավելացնելու, պատրաստ պատերազմելու և պատրաստվել պատերազմելու, ընդ

որում նկատելի է, որ կա մի ուրիշ համապատասխանություն՝
 ածական+օժանդակ բայ բաղադրությունը կարող է առնել
 նաև տրականով արտահայտված լրացում (անորոշ դերբայ)։
 Ձեռքը սովոր էր փոթորիկներ փանդակելու (ՍԽ, ԿՇ, 59)։
 Նա տրամադիր չէ ասածներս լսելու (ՍԶ, 1, 320)։ Պարտա-
 վոր ենք ավելացնելու, որ... (ՊՍ, 5, 252)։ Ամերիկան պատ-
 րաստ չէ պատերազմելու (Հաշեկ, 354)։ Այդ տղան ընդո-
 նակ չէր սուտ խոսելու (ՎԲ, 87)։ Նա անարժան է արհես-
 տական ուրիշ կրելու (Հաշեկ, 384) և այլն։

Ինչպես տեսնում ենք, հիշյալ ածականները շարահյուսա-
 կան կապակցելիության որոշ հատկանիշներով տարբերվում
 են իրարից, սակայն մեզ հետաքրքրող կառույցներում նրանք
 ընդհանրանում են այն հատկությամբ, որ միանալով օժան-
 դակ բային, կազմում են մի ամբողջություն, «վերլուծական
 շարահյուսությ» և պահանջում են անորոշ դերբայով արտա-
 հայտված լրացում, որը ոչ թե միայն ածականի լրացումն է,
 այլ ածական+օժանդակ բայ շարահյուսությի, այլ տերմի-
 նով՝ բաղադրյալ ստորոգյալի⁵¹, մանավանդ որ, ինչպես
 ասացինք, որոշ ածականներ առանց օժանդակ բայի անորո-
 շով արտահայտված լրացում չեն առնում։

Քանի որ այս կառույցների մեծ մասը գոյություն ունի
 միայն նախադասության կազմում, և ածականը վերցվում է
 օժանդակ բայի հետ որպես մեկ ամբողջություն՝ անբաժան
 նախադասությունից, հետևաբար պետք է դրանք քննել նա-
 խադասության մեջ։ Թվարկենք մի քանի օրինակ. Տարբերի
 ֆննությունից անհրաժեշտ է անցնել գրականագիտական
 հարցերի (Ջրբ., 335)։ Եվ անգոր եմ այս բոցն անթեղել (ՎԲ,
 43)։ Անկարող եմ լուծը... տանել (Թում., 1, 16)։ Երկաշա-
 փության մեջ ապացուցել բոլոր առաջադրությունները ան-
 հնարին է (Երկր., 13)։ Դժվար է վերհիշել բոլոր դեպքերը
 (Հիշ., 315)։ Զարմանալի էր լսել (ՎԲ, 35)։ Միայն նա է իրա-
 վասու օծել (ՍԶ, 7, 476)։ Կարելի է պատկերացնել Ակսել Բա-
 կունց առանց այս ստեղծագործությունների (Իշխ., 289)։ Ան-

⁵¹ Պատահական չէ, որ Գ. Զահուկյանը ամբողջ կառույցը համարելով
 բարդ ստորոգյալ, նշում է, որ այն կազմված է բաղադրյալ ստորոգյալի և
 անորոշ դերբայի զուգորդմամբ (62, էջ 413)։

Ջարեւի է շնկատել ու նկատել շտալ (ՊՍ, 5, 357): Նա կարող էր միայն անցնել Նեման գետի սահանքից (ՊՍ, 3, 202): Հարկավոր է հաշիվները փակել նրա հետ (Մաթ., 35): Մեզ հանելի է դիտել (Բակ., 146): Լեռնը պատրաստ է հրաժարվել Հասմիկից (ՆՁ, 3, 339): Դուք պարտավոր եմ նրան հարգել (Շիրվ., 3, 175): Միթե նա պարտական է օրերով պահել, խնամել (ՎԲ, 26): Ինչքան հեշտ է լինել վշտին անգետ մանուկ (ՊՍ, 3, 108):

Քննվող կառույցների բաղադրիչների հարաբերության մասին Վ. Առաքելյանը գրում է, որ ածականներն «արտահայտում են սոսկ ի վիճակի լինելը, մի բան անելու ցանկություն, հնարավորություն, կամք, ունակություն ունենալը կամ չունենալը» (251, էջ 147), մոտավորապես այն, ինչ ասվել է եղանակավորիչ, կերպավորիչ բայերի մասին (որոշել, պատրաստվել, փորձել, վախենալ և այլն): Հասկանալի է, այս կառույցներում անորոշ դերբայն էլ արտահայտում է այն գործողությունը, որի կատարման ցանկություն, հնարավորություն, կամք, ունակություն ունենալը, կատարման ի վիճակի լինելը ցույց է տրվում ածականով և օժանդակ բայով:

3.78. Ըստ օժանդակ բայի քերականական հատկանիշների այս կառույցները կարող ենք բաժանել երկու տեսակի. ա) կառույցներ, որոնցում ածականին միանում է օժանդակ բայի միայն եղակի թվի երրորդ դեմքը, նկատելի է դիմային և թվային սահմանափակություն՝ միադիմություն, միաթվություն. կարելի է կարդալ, հանելի է խոսել, հարկավոր է պատմել, դժվար է գնալ և այլն: բ) Կառույցներ, որոնցում օժանդակ բայը դիմային և թվային սահմանափակություն չունի. պատրաստ եմ-ես-է-ենք-եք-ենք-էք-էք-էք և այլն՝ գնալու (ընդունակ, սովոր, մտադիր, կարող և այլն):

Առաջին խմբի ածականներից են՝ անհրաժեշտ, դժվար, իզուր, հնարավոր, անհնար, հեշտ, զարմանալի, հարկավոր, հանելի, ցանկալի, փաղք, լավ, տհաճ և այլն: Այս ածականները միանալով օժանդակ բայի միայն եղակի թվի երրորդ դեմքի հետ՝ պահանջում են անորոշով արտահայտված լրա-

ցում, որը նրանց համար ըստ էության ենթակա է⁵²։ Քաղ-
ցր է տեսնել անխառնախ մարդկանց (ՍԿ, 1, 192)։ Ավելի լավ
չէ մեռելների մեջ որոնել ողջեր (ՊՍ, 4, 309)։ Իզուր է խոս-
քեր որոնելն այն բանի համար (ՊՍ, 5, 124)։ Նրանց համար
հաճելի չէ այդ ժամին զբոսնելը (ՎՔ, 24)։ Հարկավոր է
ցնցել գյուղացուն (Չար., 2, 193)։ Կարելի է այդ առիթով վի-
հել (ՊՍ, 5, 24)։ Չի կարելի շհիշել նաև նրա անգուգական
ընկերոջը (Հիշ., 271)։ Դժվար էր նրա համար հաշտվել այդ
խռոզության հետ (ՆՁ, 3, 163)։ Անհնարին է կրկին վերադառ-
նալ հեթանոսության (ՊՍ, 5, 168)⁵³։

Նրկրորդ խմբի կառույցներում օժանդակ բայը կարող է
լինել տարբեր դեմքի ու թվի, չունենալ դիմաթվային սահմա-
նափակություն։ Այսպիսի կառույցներում, բնականաբար,
ենթական համապատասխան դեմքի ու թվի բառ է, որ ար-
տահայտվում է որոշակիորեն (կարող է նաև զեղչված լի-
նել), իսկ կառավարվող անորոշ դերբայն ունենում է խընդ-
րային իմաստ, որ կարող է առնվել ուղղական կամ տրա-
կան հորովներով (տարբերակային ձևեր)։ Ածական + օժան-
դակ բայ միացությունը գործածվում է իբրև պոտենցիալ բայ։
Օրինակներ. Թծիշկը սովոր էր (= սովորել էր) բազմոցին
ենել (ՁԽ, 94)։ Տրամադիր չէր (= տրամադրված չէր) խոսե-
լու (ՍՁ, 2, 439)։ Նա կարոտ է (= կարոտել է) երգելու (ՊՍ,
3, 205)։ Շատ էի պատրաստ (= պատրաստված էի) հավա-
տալ ստի (ՍԿ, 1, 374)։ Աստվածները տանել չեն կարող (=
կարողանում) իրենց նմանին (ՊՍ, 4, 179)։ Մտադիր է
(= մտադրված է) ծառայել իբրև հասարակ զինվոր (ՍՁ, 2,
347) և այլն։

⁵² Քանի որ նման կառույցներում անորոշ դերբայը համարում ենք են-
թակա, հետևաբար հիշյալ նախադասությունները անդամ չեն (միադիմի են)։
Նույնիսկ անորոշ դերբայը ոչ թե ենթակա, այլ ստորոգյալի մաս համարելու
դեպքում էլ դրանք անդամ համարել չենք կարող, քանի որ նախադասության
մեջ կա դիմավոր բայ։

⁵³ Կա նաև կարծիք, ըստ որի նման նախադասություններում անորոշ
դերբայը համարվում է ենթակա միայն այն դեպքում, երբ գործածված է
որոշյալ առումով։ Գարծում ենք, հողը շարահյուսական հարաբերություննե-
րում, նախադասության անդամների տարբերակման հարցում որոշիչ դեր
չունի, թեև որոշ դեպքերում հարաբերությունը դարձնում է ավելի որոշակի և
այս իմաստով ունի ոճական-արտահայտչական արժեք։

Քանի որ խոսք եղավ ածական+եմ+բայ կապի մասին, շատեր, որ հաճախակի են այնպիսի կառույցները, որոնցում կառավարող ածականը հանդես է գալիս որպես վերացական բայերի լրացում, և ունենում է կառավարվող գոյական-լրացում, այսինքն՝ վերացական բայը այս իմաստով էլ իսկապես վերացական է: Նման կառույցներում ավելի հաճախակի գործածվում է «եմ» բայը: Օրինակներ. Անգիմը համաձայն էր նրա հետ (ՍԶ, 1, 472): Դու քոչող հանդեպ մեղավոր ես (ՆԶ, 2, 306): Որոնք բնորոշ են նովելի համար, բայց պարտադիր չեն պատմվածքի մեջ (Զրբ., 371): Ամպագոգոս խոսքի հանդեպ ես անհաղորդ եմ (ԲՀ, 281): Տեղյակ էր օրվա անցուղարձին (ՎՓ, 109): Անհիշաչար է եղել իր շատ քշնամիների հանդեպ (ՊՍ, 5, 237): Քառասուն տարով մեծ կլինե՞ր նրանից (ԶԽ, 48):

!* * *

3.79. Ժամանակակից հայերենի անվանական կառավարման քննությունն ավարտելուց առաջ մեկ-երկու դիտողություն կառավարման այլ դրսևորումների վերաբերյալ, որոնք ընդգրկում են մի քանի մասնավոր օրինակներ: Մասի և ամբողջի հարաբերությունն արտահայտելու համար կան յուրահատուկ կառույցներ, որոնցում ըստ էության առկա է երկու գոյականների կամ գոյականի և թվականի, դերանվան կապակցություն, բայց նրանց միջև հարաբերությունը որոշչային չէ, այլ խնդրային, և իբրև կապակցության եղանակ գործում է կառավարումը: Ամբողջը անվանող բաղադրիչն առնվում է բացառականով, իսկ նրա մասը կազմողը, որ հանդես է գալիս իբրև կառավարող, կարող է դրվել այս կամ այն հոլովով՝ պայմանավորված այլ բառերի հետ ունեցած հարաբերությամբ: Այս դեպքում փաստորեն գործ ունենք անվանական կառավարման հետ, և կառավարվող բառի ձևավորման հարցում նշանակություն ունի ոչ միայն կապակցվող բառերի իմաստային հարաբերությունը, այլև հաղորդման նպատակը (մասի և ամբողջի հարաբերություն):

Նման կառույցներում իբրև կառավարող բառեր ավելի հաճախ գործածվում են գոյականանիշ մի քանի դերանուն-

ներ, որոնք կոչվում են «որոշյալ», «անորոշ», «ծխտական» և ունեն իմաստային այն առանձնահատկությունը, որ «ցույց են տալիս առարկաներից մեկը կամ մի քանիսը» (8, էջ 138), «առարկաների կամ նրանց քանակի ամբողջությունը ցույց են տալիս՝ շեշտելով ամբողջության մեջ մտնող առարկաներն առանձին-առանձին» (8, էջ 133), «առարկան ցույց են տալիս յուրահատուկ մասնական հարաբերությամբ» (8, էջ 154), այլ խոսքով այդ դերանուններն ամբողջությունը նշում են առանձին-առանձին, մասնական, և հենց այդ մասնականությունն իմաստն է, որ այդ բառերին օժտում է կառավարման հատկությամբ՝ պահանջելով այն առարկան, այն ամբողջությունը, որի մասն է ցույց տրվում: Այդպիսի դերանուններից են՝ յուրաքանչյուր, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք, ամեն մեկը, մի քանիսը, ոմանք, ոչ ոք, ոչինչ, ոչ մեկը: Նշանակում է, այս դեպքում կառավարումը պայմանավորվում է նաև կառավարող բառի իմաստով. աշակերտներից ոմանք (յուրաքանչյուր, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք, ամեն մեկը, մի քանիսը, ոչ ոք, ոչ մեկը): Օրինակներ. Փոքրահասակներից մի քանիսը իրենց դեմքը ծածկեցին (Բակ., 123): Ուղևորներից ոմանք պատմում էին (Բակ., 12): Հյուսիսի անտառներից մեկում նա իր կնոջն էր սպանել (Բակ., 4):

Այս իմաստով կարող են գործածվել նաև այլ դերանուններ. Հայերից մեկ ուրիշը բաժակը դնում է սեղանին (ՎՔ, 147): Բակում մնացին գյուղացիներից նրանք, որոնց պարագլուխը Սաֆոն էր (Բակ., 378): Գրողներից ում ես հավանում (ՀԻշ., 57):

Մասի և ամբողջի հարաբերությունն արտահայտվում է և բուն գոյականներով, ածականներով, թվականներով: Նկատելի է, որ կառավարող գոյականները նման դեպքերում ավելի հաճախ լրացվում են մի, միայն, մեկ մասնավորող բառերով, կառավարվող բառը սովորաբար առնվում է հոգնակի թվով որպես ամբողջություն, տեսակի ընդհանուր անուն, և կառավարողը մասնավորում է հոգնակի ամբողջությունը կամ ընդհանուր անունը: Օրինակներ. Երեկվա խոտի փշրանքից մի բուռ մոտեցրեց ձիուն (Բակ., 202): Այդ գիշեր նրա ծամերից մի փունջ սպիտակեց (Բակ., 28): Եկավ խոտից մի խուրձ տանելու (Բակ., 52): Ահա նույն ակնարկից մի

հատված (Իշխ., 248): Քարերից կտորներ բռան դեպի ձիավորները (Բակ., 165): Նախարարներից Վասակի կողմնակիցները կատաղեցին (ԴԴ, 15): Մայակովսկին արտասանեց իր ստեղծագործություններից բազմաթիվ կտորներ (ՀԻշ., 322): Խմիչներից միայն գինիներն են դուր գալիս (Հաշեկ, 736): Այդպես էլ՝ փշրանքից մի բուռ, ծամերից մի փունջ, ներկաներից միայն նարտարապետը, ուսանողներից Արամը, ծառերից բարդին, փաղաֆներից Երևանը և այլն:

Դրեթե նույն հարաբերությունը նկատելի է այն դեպքերում, երբ իբրեւ կառավարող բառեր հանդես են գալիս հատկապես թվականները և թվականական իմաստ ունեցող որոշ ածականներ գոյականաբար գործածվելիս. Հարվածեց վրա եկող զինվորներից առաջինին (ԴԴ, 31): Այդ նպատակներից առաջինը կատարվեց (ՍԶ, 7, 287): Դասընկերներից երկուսը պատրաստակամ մոտեցան (Գալշ., 43): Վենետիկումիներից երկուսից մեկն անպայման գեղեցկունի է (Սարգս., 269): Լողացողներից մեկ-երկուսը դուրս էին թռչում (Բակ., 343): Վեց հազար բնակիչներից երեք հարյուրը ուսանողներ էին (Բակ., 574): Զինվորներից լոկ չորսը կգնան իր հետ առավոտյան (Զար., 2, 196): Ափարի ֆառասուն ծխից մեկն էլ Հանեսի աղջիկ Շահանի ծովան է (Բակ., 25): Հայերից շատերն են աշակերտել նրանց (ՊՍ, 5, 29): Ձեռքի թուրունից մի փիչ թափեց (Բակ., 513) և այլն:

Ամբողջի մասի իմաստ են արտահայտում մի մասը, կեսը գոյականները, ինչպես և կոտորակային թվականները, սակայն սրանց հետ գործածվում է կառավարվող բառի տրականը. ուսանողների մի մասը, փառերի կեսը, հացի մեկ երրորդը, այգու մեկ փառորդը և այլն:

3.80. Մի երկու խոսք ձայնարկությունների կառավարման մասին: Հասկանալի է, որ ձայնարկություններն անուն չեն, նյութական իմաստ չունեն, և նրանց առհասարակ բնորոշ չէ կառավարումը, նրանք քերականորեն որևէ բառի չեն կապակցվում, արտահայտում են զգացական վերաբերմունք: Բայց որոշ կիրառություններում մի քանի ձայնարկություններ կարող են վերաբնաստավորվել և դառնալ «անուն»՝ անվանելով այն զգացմունքը, ինչի արտահայտման համար գործածվում են. նյութական իմաստից զուրկ բառերը նշանա-

կություն են ձեռք բերում ըստ իրենց գործածության: Նման դեպքերում ձայնարկությունները անդեմ նախադասության կառուցվածքային կենտրոն են և պահանջում են տրական հոլովով լրացում (46, էջ 23—24):

Ձայնարկությունների կառավարման մասին Գ. Զահուկյանը գրում է. «Խնդրառությունը հատուկ է ձայնարկությունների մի փոքր մասին միայն՝ ավաղ, թու(հ), վայ, փու(հ), օհ, ֆու(հ)» (62, էջ 364): Օրինակներ. Ախ, վայ նրանց, որ չապրեցին (Զար., 1, 266): Վա՛յ տաղանդներին (Սարգս., 253): Վա՛յ քո նուտին, էն խորոտին, վա՛յ սգավոր իր մոր սրտին (Թում., 1, 9): Վո՛ւշ քո սիրած սարերին (Թում., 2, 44): Թո՛ւ ձեռ գեղին, միջի մաղղին, ձեռ նամուսին, ձեռ աղաթին» (Թում., 1, 261): Վո՛ւյ իմ աչքին, անխելք կկու (Թում., 1, 241) և այլն:

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ԿԱՊԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

3.81. Ժամանակակից հայերենի շարահյուսական համակարգում, շարահյուսական կապակցություններում կապերն ունեն կարևորագույն նշանակություն, երկակի դեր ու արժեք: Մի կողմից նրանք նյութական իմաստից զուրկ, սպասարկու բառեր են, քերականական-շարահյուսական հարաբերությունների արտահայտման միջոցներ և սովորաբար բայական լրացումն են կապում բային՝ կատարելով հոլովական վերջավորության դեր, մյուս կողմից քերականորեն գերադաս են կապակցվող բառի նկատմամբ և առնում են որոշակի հոլովաձև: Այլ խոսքով՝ ստորագաս են բայի նկատմամբ, գերադաս՝ կապվող գոյականի նկատմամբ:

Կապային ձևավորում ունեցող շարահյուսական նվազագույն կառույցում, որի կաղապարն է բայ → (գոյական ← կապ), գերադաս շարահյուսությւթ, միավորը բայն է, գոյական+կապ շարահյուսական նվազագույն միավորը՝ վերլուծական շարահյուսությւթ ստորադասված է նրան: Կապը դրվում է գերադաս բայի իմաստի կամ սեռի պահանջով (զրու-

ցել գրքի մասին, պարգևատրվել զիրեկտորի կողմից), և առկա է ոչ անմիջական կառավարումը, արտահայտվում է այնպիսի հարաբերություն, որ սովորաբար միայն հոլովով հնարավոր չէ արտահայտել: Եվ քանի որ կապը «նյութական իմաստից զուրկ» և սոսկ հարաբերության արտահայտիչ է, սպասարկու, կապակցող բառ, շարահյուսական կապակցության միջոց, ուստի անհրաժեշտություն է զգացվում նյութական իմաստ ունեցող բառի՝ գոյականի առկայություն: Այդ գոյականի հոլովական ձևավորումը պայմանավորված չէ բայի պահանջով, այլապես պիտի նկատվեր այն օրինաչափությունը, որ բայի հետ պետք է գործածվեր նույն հոլովաձևը, ինչ նրա անմիջական, հոլովական, առանց կապի կառավարման դեպքում: Այնինչ այդպես չէ, թեև կան առանձին համընկնումներ: Օրինակ. ուտել գդալով, բայց առանց գդալի, գրուցել աննիփներից, բայց աննիփների մասին, ընկերներով գնալ, բայց ընկերների հետ գնալ և այլն: Կան բայեր էլ, որոնք առնում են միայն կապերով ձևավորված, հոլովականային լրացումներ (նկատի ունենք տվյալ իմաստային հարաբերությունը). հառձակվել թշնամու վրա, ծիծաղել թշնամու վրա, բարկանալ աղջկա վրա, կռվել թշնամու դեմ և այլն:

Խոսելով ուսերենի նախդիրների մասին, Վ. Զլատկինը նրանց հիմնական քերականական գործառույթը համարում է կառավարումը, հոլովաձև առնելու հատկությունը (117, էջ 108): Իսկ Հ. Բարսեղյանը գրում է, որ «կապակցական բառերը այն տիպի բառեր են, որոնք նշանակություն են ձեռք բերում ըստ գործառույթյան» (34, էջ 419), և հենց այդ գործառական նշանակությունն է, որ կապերը դարձնում է կառավարող բառեր՝ դրանով իսկ այն տարբերելով մյուս կառավարող բառերից:

Բայց քանի որ կապը շարահյուսական կառույցում սոսկ կապակցության միջոց է, սպասարկու բառ, չունի ինքնուրույն նյութական իմաստ և գործածություն, ուստի որոշ լեզվաբաններ չեն ընդունում կապի՝ կառավարող բառ լինելու փաստը: Մի քանի խոսք այդ մասին⁵⁴:

⁵⁴ Նպատակ շունենալով հանգամանորեն անդրադառնալու եղած կար-

Հայերենի կապերը համեմատաբար բազմակողմանիորեն քննված են Ս. Աբրահամյանի կողմից «Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» մենագրությունում (էջ 295—367)։ Խոսելով կապերի շարահյուսական կիրառությունների մասին, ի տարբերություն շատ հայ լեզվաբանների, Ս. Աբրահամյանը խոսափում է կապի խրնդառություն կամ հոլովառություն հասկացություններից ու տերմիններից։ Հարցը նույն կերպ է ներկայացված նաև «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատությունում։ Իհարկե, սա մոտեցման հարց է, և այս մոտեցման մեջ որոշակի դեր է խաղում ոչ միայն կապի սպասարկու բառ լինելու հանգամանքը, այլև կառավարման ըմբռնումն առհասարակ⁵⁵։

ա. Ըստ Ս. Աբրահամյանի «Խնդրառությունը քերականական այն իրողությունն է, որ բառը իր իմաստի (երբեմն սեռի) թելադրանքով պահանջում է առարկա ցույց տվող բառ։ Այնպես որ խնդրառության յուրաքանչյուր իրողության համար անհրաժեշտ են երկու բառեր, որոնցից մեկը խնդրառու բառն է, մյուսը՝ խնդիրը... Խնդիրը նախադասության երկրորդական անդամ է կամ բառակապակցության ստորադաս անդամ, որ լրացնում է խնդրառու բառին, գերադաս անդամին» (11, էջ 341)։ Ասենք, որ խնդրառության (=կառավարման) այս ըմբռնումը հասկացության ընդգրկման սահմանները նեղացնում է՝ դուրս թողնելով որոշ պարագաներ, ինչպես նաև գոյականների, ածականների, կապերի խնդրառությունը։ Խնդրառությունը պայմանավորող գործոններ են համարվում բառի իմաստը, երբեմն սեռը՝ խնդրառություն վերագրելով միայն բային։ Հիշեցնենք, որ սրան հակառակ, կա խնդրառության բավականին լայն ըմբռնում, առհասարակ

ծիբներին, նշենք, որ «Ըր-70»-ի հեղինակները բավականին ընդարձակ ներկայացնում են ուսերենի կառավարումը, և շեն խոսում կապերի կառավարման մասին։

⁵⁵ Կապի խնդրառություն հասկացությունը մտել է նույնիսկ դպրոցական դասագիրք, և «Կապվող բառի հոլովական կիրառությունները» վերնագրով քննվում է հոլով+կապ միացությունը, շեշտը դնելով այն հարցի վրա, թե որ կապերը ինչ հոլովների հետ են գործածվում։

րակ քերականորեն ստորագաս կառավարվող գոյականի կապը լրացյալին:

բ. Ելնելով այն իրողությունից, որ կապերը սպասարկութառեր են, Ս. Աբրահամյանը գրում է. «...Կապի ստորագաս լինելը, սպասարկու դեր կատարելը կապվող բառի նկատմամբ ինքնին հակասում է խնդրառության սկզբունքին, ըստ որի խնդրառու բառը, բնականաբար, գերագաս անդամ է խնդրի նկատմամբ, որը լրացնում է առաջինին» (11, էջ 343): «Ոչ թե նյութական իմաստ ունեցող բառն է գործածվում՝ կապի պահանջով, այլ ընդհակառակն, կապն է գործածվում՝ այդ նյութական իմաստ ունեցող բառի և գերագաս բառի հարաբերությունն արտահայտելու համար» (էջ 344), «Այն հանգամանքը, որ կապն առանց կապվող բառի չի գործածվում, և դրանք միշտ հանդես են գալիս միաժամանակ ոչ թե կապի գերագաս լինելու և նրա խնդրառության ապացույց է, այլ ճիշտ հակառակը...» (էջ 343) և այլն: Այս բացատրություն-փաստարկները առաջին հայացքից թվում են ճիշտ և տրամաբանական: Սակայն միշտ չէ, որ լեզուն ենթարկվում է տրամաբանական դատողության օրենքներին, և առկա են նույնիսկ հակասություններ: Սա հայտնի փաստ է, և հարկ չկա օրինակներ բերելու:

Ինչպես արդեն ասել ենք, նյութական իմաստ ունեցող բառը գործածվում է գերագաս բառի, սովորաբար բայի պահանջով. կապը հանդես է գալիս որպես այդ բառերի հարաբերության արտահայտիչ (զրուցել ընկերոջ հետ, զրուցել ընկերոջ մասին, զրուցել ընկերոջ մոտ, զրուցել առանց ընկերոջ, զրուցել ընկերոջ փոխարեն և այլն)՝ ունենալով որոշիչ նշանակություն հարաբերության իմաստի հարցում: Սա նույնպես հայտնի է. նյութական իմաստ չունեցող և սոսկ հարաբերությունն արտահայտող շաղկապի փոփոխությունից փոխվում են բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների հարաբերության տեսակն ու բնույթը: Օրինակ. Քամին խփեց, և պատուհանները բացվեցին (համադասություն) → Ոռավնեռն փամին խփեց, պատուհանները բացվեցին (ստորագասություն, պատճառ) → Հենց որ փամին խփեց, պատուհանները բացվեցին (ստորագասություն, ժամանակ): Ոչ միայն սպասարկու բառերը, այլև քերականական

վերջավորությունները քերականական հարաբերությունների իմաստի մեջ կատարում են որոշիչ դեր (տեսնել գյուղ և տեսնել գյուղում, ուտել հաց և ուտել հացով)։

Լինելով շարահյուսական հարաբերությունների արտահայտման միջոցներ և այս իմաստով ընդհանրություն ունենալով հոլովական վերջավորությունների հետ՝ կապերը միաժամանակ տարբերվում են հոլովական վերջավորություններից՝ բառեր են, բառային միավորներ, թեև զուրկ նյութական նշանակությունից։ Բայց նրանք ոչ թե անիմաստ միավորներ են, այլ շարահյուսական ինքնուրույն միավորներ չեն։ Սա ամենեին չի նշանակում, թե կապերը «խնդրառու» լինել չեն կարող։ Հենց լիիմաստ բառ չլինելն էլ պատճառ է, որ կապերը ինքնուրույն չգործածվեն, ոչ միայն պահանջեն նյութական իմաստ ունեցող բառ, այլև որոշակիորեն առնեն այս կամ այն հոլովը։ Այլ խոսքով, կապվող բառի քերականական ձևը պայմանավորվում է կապի պահանջով, և գոյական + կապ վերլուծական շարահյուսությամբ կապը հանդես է գալիս որպես քերականորեն գերադաս բառ։

գ. Հայտնի է, որ կապերն առաջանում են նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից և ավելի հաճախ գոյականներից։ Կապի են վերածվում ոչ թե լրացում, այլ լրացյալ գոյականները, և թեև կապի վերածված գոյականը զրկվում է նյութական իմաստից, այնուամենայնիվ կապակցության մեջ այն մնում է գերադաս։ Այսինքն՝ եթե «Բրիգադիրի երեսից ֆրոնտ էր կաթում» նախադասության մեջ բրիգադիրի բառը երեսից բառի քերականական լրացումն է, նրանից կախյալը, ապա «Պլանը չկատարվեց բրիգադիրի երեսից» նախադասության մեջ կապի վերածված երեսից բառը քերականորեն գերիշխողն է, և ավանդականորեն պահպանվում է կախյալ բառի հոլովական ձևը։ Մի՞թե այս բանի օգտին չի խոսում այն փաստը, որ կապերը հիմնականում պահանջում են տրական հոլովով խնդիր, քանի որ մեծ մասամբ առաջացել են տրական(=սեռական) + գոյական կապակցությունից՝ երկրորդ բաղադրիչի նյութական իմաստի մթազնման հետևանքով, և, ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, «գործ ունենք մեծ մասամբ պատմական ու ձևական պայմանավորվածության (խնդրառության) հետ. ժամանակակից հայերենը հա-

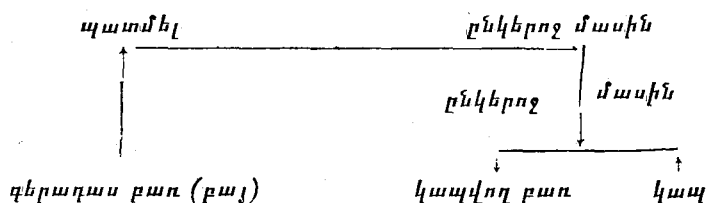
կում ունի... նոր կապերը գործածել գերազանցապես տրական (սրա սեռական տարբերակի) հետ՝ որպես հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցութուն» (62, էջ 443): Նույն բանը հավասարաչափ վերաբերում է ածականներից առաջացած կապերին, որոնք պահում են նույն ածականի կառավարումը՝ ճամաձայն, հակառակ, կից, նման, մոտ, հավասար, ինչպես նաև բայերից առաջացած կապերին՝ անց, անցած, նայած և այլն:

3.82. Որ իսկական կապերը սպասարկու բառեր են, շարահյուսական հարաբերութունների արտահայտիչներ, կապակցության միջոցներ, հայտնի է, և այս մասին ոչ ոք չի վիճում: Բայց, կրկնում ենք, միաժամանակ կապերը անիմաստ լեզվական միավորներ, բառեր չեն, կապերի իմաստը երբեք էլ չի նույնանում նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերի արտահայտած իմաստին, և ավելի ճիշտ է կապերի իմաստը վերաբերական, քերականական կոչելը (11, էջ 288, 17, էջ 122, 28—1, էջ 326 և այլն): Իսկ եթե կապերը համեմայն դեպս ունեն քերականական իմաստ, նշանակում է, նրանք, հենց այդ իմաստով պայմանավորված, կարող են առնել այս կամ այն հոլովով դրված խնդիր: Բայց, նորից կրկնում ենք, կապերը քերականորեն գերադաս լինելով կապվող բառի նկատմամբ, միաժամանակ ստորադասական կախման մեջ են ամբողջական կառույցի գերադաս բառից, սովորաբար բայից. ծանոթանալ հեռոսի հետ, խոսել հեռոսի մասին, հառնակվել ամբողջի վրա, կովել թշնամու դեմ և այլն: Սա ևս ապացուցում է, որ կապերը ստորադաս չեն կապվող բառի նկատմամբ: Ահա ինչու համապատասխան տեղում բայերն ու բայանուն գոյականները խմբավորեցինք նաև ըստ այս կամ այն կապով լրացում՝ հոլովակապային լրացում (ոչ անմիջական կառավարում) առնելու հատկության: Սակայն քանի որ կապերը սպասարկու, ոչ նյութական, այլ քերականական իմաստ ունեցող բառեր են, ուստի և շարահյուսական կառույցի գերադաս բառը պահանջում է նյութական իմաստ ունեցող բառով՝ գոյականով լրացում, իսկ կապը՝ այդ գոյականի համապատասխան հոլովածն՝ բավարարելու հաղորդակցման պահանջը: Հայ քերականագիտության մեջ մի կողմից գերադաս բառին, մյուս կողմից կապին ստորադաս

կապվող բառը ոմանք կոչում են կապվող բառ, ոմանք՝ կապի խնդիր, և երկուսն էլ ճիշտ են տարբեր ելակետերից. մի դեպքում (կապվող բառ) առաջին պլանն է մղվում այն, որ գոյականը կապի միջոցով կապվում է գերադաս բառին, մյուս դեպքում գոյականի քերականական ստորադասությունը կապին (կապի խնդիր): Մենք գործածելու ենք երկու տերմինն էլ, նայած քննության ելակետի:

3.83. Հայ լեզվաբանների մեծ մասն ընդունում է, որ հայերենում կապերը կառավարող բառեր են, հետևապես գոյական+կապ վերլուծական շարահյուսությամբ քերականորեն գլխավոր⁵⁶, որի մասին արդեն խոսեցինք: Ժամանակակից հայերենում շեն նկատվում այնպիսի երևույթներ, որ կապի խնդրի հոլովը պայմանավորվի կառավարող գերադաս բառի (բայի) պահանջով: Համեմատեցեք՝ մոտենալ առանց գրփի, հեռանալ առանց գրփի, սովորել առանց գրփի, սովորել ընկերոջ հետ և այլն:

Կապային կառույցների կաղապարը ամբողջական տեսքով եռանդամ է՝ բայ→(գոյական← կապ), որը կունենա գծապատկերային հետևյալ տեսքը.



Ինչպես ասել ենք, կապերը երկակի հարաբերության մեջ են շրջապատող գերադաս բառի և ստորադաս գոյականի նը-

⁵⁶ Այս մասին տե՛ս նաև է. Աթայանի դիտողությունները (83, էջ 62): Հետաքրքրական է Յու. Կուրիլովիչի կարծիքը: Խոսելով գոյական+կապ կաղապարում գոյականի հոլովի մասին, նա նշում է, որ հոլովը չի կարելի հավասարեցնել առանց կապի ձևերին, և ապա գրում է. «Կապը հոլովական ձևի կառավարողը չէ, այլ իրենից ներկայացնում է գերձևույթ, թեև հիմնական, բարդացված երկրորդ ձևությամբ (կազմված կապ+հոլովական վերջավորություն): Կապը կառավարում է, ավելի ճիշտ կանխադրում է միայն հոլովական վերջավորությունը իբրև աղպիսին և ոչ թե հոլովը (այլ խոսքով, ոչ հոլովական ձևը)» (129, էջ 180): Իսկ Ա. Պեշկովսկին գրում է. «...Բայով որոշվում է կապը, և արդեն կապով՝ հոլովը» (145, էջ 285):

կատմամբ, իսկ կապի կառավարման տիրույթը փակագծի գումարելին է, որ ամբողջական տիրույթում կլինի ենթատիրույթ՝ սովորաբար երկանդամ: Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, «խնդրի հոլովը այս դեպքում ունի ներքին, կապը՝ արտաքին պայմանավորվածություն (62, էջ 324):

3.84. Գոյական+կապ վերլուծական շարահյուսությամբ միանգամայն բավարար է կապերի կառավարումը քննելու համար որպես կառավարման տիրույթ, հետևաբար հարկ չի լինի անդրադառնալու կապի ու նրան ստորադաս գոյականի և սրանց ու գերադաս բառի միջև առկա հարաբերության բնույթին, իմաստին, քանի որ այդ հարաբերության իմաստը պայմանավորվում է ոչ միայն կապի և կապի խնդրի կապակցությամբ, այլև գերադաս բառի հետ ունեցած հարաբերությամբ: Օրինակ. եթե վերցնենք վրա կապը սոսկ նրան ստորադասված գոյականի հոլովածևի հետ, ապա նրանց արտահայտած իմաստի մասին որոշակի բան ասել գրեթե անհնար է, որովհետև այդ իմաստը պայմանավորվում է հենց գերադաս բառի նկատմամբ ունեցած հարաբերությամբ, քանի որ նրանք ստորադասված են այդ բառին: Վրա կապը ամբողջական կառուցյում կարող է արտահայտել տեղ, ժամանակ, ձև, հանգում, վերաբերություն (իջնել ճանապարհի վրա, այդ խոսքի վրա ոմանք փոթկացին, ծիծաղում է երեսայի վրա, խոսում էին հացի թանկության վրա, կանգնել է մի ոտքի վրա և այլն): Քանի որ կապերի արտահայտած հարաբերությունների իմաստները բավականին հանգամանորեն քննված են հայ քերականների կողմից, (Մ. Աբեղյան, Վ. Առաքելյան, Ս. Աբրահամյան, Մ. Ասատրյան և ուրիշներ), ուստի դրանք կրկնելու հարկ չկա:

Կապի և նրանից կառավարվող բառի միացությունը կառուցվածքային-իմաստային մի ամբողջություն է, յուրաքանչյուր բաղադրիչ ունի իր դերը գերադաս բառի նկատմամբ ունեցած հարաբերության մեջ (117, էջ 105): Այդ դերերը փաստորեն բաշխվում են հետևյալ կերպ. նյութական-իմաստային ծանրությունը կրում է գոյականը, իսկ արտահայտվող հարաբերության իմաստը՝ կապը, որպես քերականական հարաբերությունների արտահայտիչ: Կապն ունի լրացուցիչ քերականական դեր, շարահյուսական դեր՝ երկու չիմաստ

բառեր՝ բայն ու գոյականը կապում է իրար: Այդ է պատճառը, որ ամբողջական կաղապարի երկրորդ գումարելու (գոյական+կապ) բաղադրիչներից մեկի փոփոխությունը այլ բառով առաջացնում է գերադաս բառի նկատմամբ եղած հարաբերության իմաստի փոփոխություն:

Բերենք համապատասխան օրինակներ:

ա. Կապի փոփոխությամբ.

Կարդալ ընկերոջ մասին—վերաբերություն.

Կարդալ ընկերոջ հետ—միասնություն.

Կարդալ ընկերոջ մոտ՝ տեղ

Կարդալ ընկերոջ փոխաբեճ՝ փոխարինություն,

Կարդալ ընկերոջ երեսից՝ պատճառ

Կարդալ ընկերոջ պես՝ նմանություն

Կարդալ ընկերոջ չափ՝ չափ, քանակ

Կարդալ ընկերոջ համար՝ նպատակ

բ. Կապվող բառի փոփոխությամբ.

Գրել ընկերոջ վրա՝ վերաբերություն

գրել սեղանի վրա՝ տեղ

գրել ոտքի վրա՝ ձև

Քայլել մինչև տուն՝ տարածության չափ

քայլել մինչև երեկո՝ ժամանակի չափ

քայլել մինչև հոգնելը՝ չափ

Կապերի վճռորոշ դերը ավելի լավ երևում է այն լեզուներում, որոնք զուրկ են գոյականի հոլովաձևերից կամ դրանցով աղբատ են: Այստեղ կապերն աչքի են ընկնում իմաստալիճն բազմազանությամբ: Ֆրանսերենում a նախդիրը միայն բայական կառույցներում արտահայտում է տասից ավելի իմաստներ.

1. Տեղ՝ Je passe mes vacances a' la compagne.

2. Ժամանակ՝ Partir a' cinq heures.

3. Ձև՝ Aller a' pied.

4. Նպատակ՝ Machine a' laver.

5. Վերաբերություն՝ Penser aux enfants

6. Հանգում՝ Donner un livre a' son ami.

7. Ուղղություն, մեկնման կետ՝ Aller a' Moscou.

De նախդիրն արտահայտում է.

1. Պատկանելություն՝ La chambre du père.

2. Ժամանակ՝ Je me lève de bonne heure.

3. Ելման կետ՝ Venir de Paris.

4. Մագում՝ Il est de Marseille.

5. Չափ՝ Un verre d'eau և այլն:

Իսկ այն լեզուներում, որոնք ունեն զարգացած հոլովական համակարգ, կապերն ավելի հաճախ արտահայտում են այնպիսի հարաբերություններ, որոնք միայն առանձին հոլովներով արտահայտել հնարավոր չէ, ինչպես նաև այնպիսի հարաբերություններ, որոնք արտահայտվում են առանձին հոլովներով (մանրամասնորեն տե՛ս Ս. Աբրահամյան, 11, էջ 290): Այս դեպքում կապով արտահայտված հարաբերության իմաստն ավելի որոշակի է, ավելի ընդգծված: Սա է այն հիմնական պատճառներից մեկը, որ, ինչպես ասել ենք, կապերի գործածության ոլորտն աստիճանաբար ընդարձակվում է ի հաշիվ հոլովների, և կապային կառույցների հաճախականությունը մեծանում է:

3.85. Հայերենի կապերը քերականական զանազան աշխատություններում բաժանվում են երեք տեսակի՝ իսկական, անիսկական, կապական բառեր, կամ երկու՝ իսկական և անիսկական կապեր: Այս բաժանման ոչ հստակ չափանիշների քննությունը թողնելով մի կողմ, ասենք, որ կապերի կառավարման վերլուծություն կատարելիս կապեր համարում ենք բոլոր այն բառերը, որոնք տվյալ կիրառությունում գործածված են որպես կապ՝ անկախ այն բանից, թե նրանք իբրև այլ խոսքի մաս գործածվում են, թե ոչ:

Հայերենի կապերը ըստ կառավարվող բառի հետ ունեցած շարադասության բաժանվում են երկու տեսակի՝ նախադրություններ և ետադրություններ, կան որոշ կապեր էլ, որ գործածվում են և՛ իբրև նախադրություն, և՛ իբրև ետադրություն (շնորհիվ աշխատասիրության և աշխատասիրության շնորհիվ, բացի գրբերից և գրբերից բացի, համաձայն հրամանի և հրամանի համաձայն, հակառակ կարգադրության և կարգադրության հակառակ): Ըստ էության այս բաժանումը կապերի կառավարման հարցում դեր չի խաղում:

3.86. Կապերի կառավարման քննությունը կարող ենք

կատարել ըստ կառավարվող բառի հոլովական արտահայտության, որով առանձին կապեր կնույնանան և կկազմեն մի խումբ: Այդպես ենք վարվել նախորդ խոսքի մասերի կառավարումը քննելիս: Բայց քանի որ կապերի քանակը հայերենում համեմատաբար քիչ է, սահմանափակ, բոլոր կապերն էլ կառավարող բառեր են, ուստի հնարավոր է ներկայացնել հայերենի բոլոր կապերի կառավարման ընդհանուր պատկերը աղյուսակի տեսքով:

Կապ	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական
1. անկախ	—	—	+	—
2. անց	+	—	+	—
3. անցած	+	—	—	—
4. անունից	—	+	—	—
5. առ	+	—	—	—
6. առանց	—	+	—	—
7. առաջ	+	—	+	—
8. առնթեր	—	+	—	—
9. առթիվ	—	+	—	—
10. առջև	—	+	—	—
11. բացառությամբ	—	+	—	—
12. բացի	—	—	+	—
13. գծով	—	+	—	—
14. դեմ	—	+	—	—
15. դեպի	+	—	—	—
16. դեպքում	—	+	—	—
17. դիմաց	—	+	—	—
18. դուրս	—	—	+	—
19. նրեսից	—	+	—	—
20. դատ	—	—	+	—
21. զուգընթաց	—	+	—	—
22. ընդդեմ	—	+	—	—
23. ընթացքում	—	+	—	—
24. ըստ	—	+	—	—
25. ժամանակ	—	+	—	—
26. ի	+	—	—	—
27. իբրև	+	+	+	+
28. ի դեմս	—	+	—	—
29. ի հաշիվ	—	+	—	—
30. ի հեճուկս	—	+	—	—
31. ինչպես	+	+	+	+
32. ի վար	+	—	—	—
33. ի վեր	+	—	+	—
34. ի փառս	—	+	—	—
35. կապակցությամբ	—	+	—	—

Կապ	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական
36. կից	—	+	—	—
37. կողմից	—	+	—	—
38. հակառակ	—	+	—	—
39. համաձայն	—	+	—	—
40. համապատասխան	—	+	—	—
41. համար	—	+	—	—
42. համեմատ	—	+	—	—
43. հանդեպ	—	+	—	—
44. հանդերձ	—	—	—	+
45. հանդիման	—	+	—	—
46. հանձին(ս)	—	+	—	—
47. հանուն	—	+	—	—
48. հասցեին	—	+	—	—
49. հավասար	—	+	—	—
50. հետո	—	—	+	—
51. հետ	—	+	—	—
52. հետո	+	—	+	—
53. հետևանքով	—	+	—	—
54. հօգուտ	—	+	—	—
55. ձեռքից	—	+	—	—
56. ձեռքով	—	+	—	—
57. մասին	—	+	—	—
58. մեկ	—	—	—	+
59. մեջ	—	+	—	—
60. մինչև	+	—	—	—
61. միջև	—	+	—	—
62. միջոցին	—	+	—	—
63. միջոցով	—	+	—	—
64. մոտ	—	+	—	—
65. նախքան	+	—	—	—
66. նախած	—	+	—	—
67. ներառյալ	+	—	—	—
68. ներս	—	—	+	—
69. ներքո	—	+	—	—
70. ներքև	—	—	+	—
71. նկատմամբ	—	+	—	—
72. նման	—	+	—	—
73. նպատակով	—	+	—	—
74. նվիրված	—	+	—	—
75. շնորհիվ	—	+	—	—
76. շուրջ	—	+	—	—
77. որպես	+	+	+	+
78. շանցած	+	—	—	—
79. շահաշված	+	+	—	—
80. շնայած	—	+	—	—
81. պահին	—	+	—	—
82. պատճառով	—	+	—	—
83. պատվին	—	+	—	—

Կապ	Ուղղական	Տրական	Բացառական	Գործիական
84. պես	—	+	—	—
85. սիրուն	—	+	—	—
86. սկսած	—	—	+	—
87. վար	—	—	+	—
88. վերաբերմամբ	—	+	—	—
89. վերաբերյալ	—	+	—	—
90. վերև	—	—	+	—
91. վրա	—	+	—	—
92. տակ	—	+	—	—
93. տեղ	—	+	—	—
94. տեղակ	—	+	—	—
95. ուղղությամբ	—	+	—	—
96. փոխանակ	—	+	—	—
97. փոխարեն	—	+	—	—
98. քով	—	+	—	—
99. օգտին	—	+	—	—
100. օրոք	—	+	—	—

Ժամանակակից հայերենում իբրև կապ գործածվող 100 բառերից⁵⁷ 89-ը տրականառու է, իսկ 17-ը՝ ուղղականառու, 17-ը՝ բացառականառու, 5-ը՝ գործիականառու: Սակայն այս թվերը ենթակա են որոշ վերանայման այն իմաստով, որ երեք կապեր՝ իբրև, որպես, ինչպես հոլովաձևերի նկատմամբ չեզոք են, կարող են առնել բոլոր հոլովաձևերով խնդիրներ, նույնիսկ ներգոյականով, որը ոչ մի այլ կապի բնորոշ չէ: Այլ խոսքով, սրանք հիշեցնում են այն երևույթը, որ, ինչպես ցույց տվեցինք բայերի կառավարումը քննելիս, կան այնպիսի լրացումներ, «խնդիրներ», որոնք բնորոշ են բոլոր բառերին, հետևաբար սրանք քննելը նպատակահարմար չէ: Իբրև, որպես, ինչպես կապերի հոլովառությունը փաստորեն պայմանավորված է ոչ թե այդ կապերի քերականական իմաստով,

⁵⁷ Կապերի ճշգրիտ թիվը որոշելն անհնար է, քանի որ այլ խոսքի մասերից կապերի առաջացման գործընթացը կենդանի է, շարունակվում է: Վ. Առաքելյանը «Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները» գրքում նշում է 126 կապ: Այս ցանկում չենք ընդգրկել այն կապերը, որոնք ժամանակակից հայերենում գործածական չեն:

կապակցական առանձնահատկություններով, այլ նախադասության բովանդակությամբ, այլ բառերի հետ արտահայտվելիք հարաբերությամբ⁵⁸;

Առանց այս կապերի հոլովառությունը կունենա հետևյալ տեսքը.

տրականառու—86 կապ

ուղղականառու—14 կապ⁵⁹

բացառականառու—14 կապ

գործիականառու—2 կապ:

Այլ խոսքով, 97 կապի 116 գործածություն, որի վերլուծությունը կանդրադառնանք քիչ հետո:

3.87. Նախ խոսենք կապերի կառավարման՝ հոլովառության հիմունքների մասին, քանի որ ի տարբերություն նյութական իմաստ ունեցող բառերի (բայ, գոյական, ածական) կապերն ունեն կառավարման, հիմունքների յուրահատկություններ:

Կապերի կառավարման հիմունքները հիմնականում երկուսն են.

ա. Պատմական-ավանդական. ժամանակակից հայերենը գրաբարից ժառանգել է մի քանի կապեր, հիմնականում նախադրություններ, որոնց իմաստն ավելի վերացական է ու ձևականացած, պահպանել են գրաբարյան կառավարումը՝ հոլովառությունը. առանց ջուրց—առանց ջրերի, մինչև յամն վեցերորդ—մինչև վեցերորդ տարին, հանդերձ բազում գործ—շատ գործերով հանդերձ, օձից պես—օձերի պես և այլն (6, էջ 263—268):

բ. Մագոմեարանական. խոսքն այն կապերի հոլովառության մասին է, որոնք ծագել են նյութական նշանակությամբ

⁵⁸ Այս կապերով ձևավորվում են այսպես կոչված մասնական բացահայտիչները, որոնք հոլովով համաձայնում են գերադաս բառին. ես, որպես ուսուցիչ, նախաջով են նրան, ես նախաջով եմ նրան որպես ուսուցչի, հետագա նրանից որպես ուսուցչից և այլն:

⁵⁹ Մի շարք կապեր (պատճառով, առանց, բացի, դեպքում, ընթացքում, ժամանակ, կապակցությամբ, մասին, միջոցին, նախքան, նպատակով և այլն) առնում են այս, այդ, այն գերանունների (չհոլովվող) ուղիղ ձևով արտահայտված լրացումներ՝ «խնդիրներ», որոնք աղյուսակում արտացոլված չեն:

բառերից, և դա որոշակիորեն զգացվում է: Հիշյալ բառերի իմաստային-կապակցական և խոսքիմասային առանձնահատկությունների մասին բավականին հանցամասնալից և համոզիչ բացատրություններ է տալիս Հ. Բարսեղյանը «Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը» աշխատությունում: Խոսելով նյութական նշանակության խոսքի մասերից փոխանցված կապերի և շաղկապների մասին (ընդդեմ, հանձին(ս), միջոցին, առաջ, գծով, ժամանակ, նման, համաձայն, նայած, համապատասխան և այլն), նա գրում է. «Այս տիպի կապերն ու շաղկապները իրենց քերականացմամբ և բառային իմաստի վերացականությամբ, հասկանալի պատճառով, գտնվում են ավելի ցածր աստիճանի վրա: Սրանց գործածության ոլորտը և կապակցելիության սահմանները, պայմանավորված իրենց նախկին, դեռևս լրիվ չընջված բառային իմաստներով, ավելի են հ, իսկ շարահյուսական-գործառական իմաստները՝ ավելի տարբերակված ու կոնկրետ» (34, էջ 415), «Քերականականացված կապակցական բառերում սրանց նախատիպ բառաձևերի բառային իմաստները ամբողջությամբ չեն անհետանում...» (էջ 416), հետևաբար և պահպանում են իրենց կապակցական, այդ թվում և կառավարման առանձնահատկությունները⁶⁰:

Իհարկե, այս երկու հիմնական հիմունքները միշտ չէ, որ իրարից որոշակիորեն սահմանազատված են և հստակորեն տարբերակվում են: Ի վերջո եթե կապի հոլովառությունը պայմանավորվում է նրա ծագմամբ՝ նույնարմատ (կամ նույն) բառի հետ ունեցած ծագումնային (նաև իմաստային) ընդհանրությամբ և ավանդական կապակցելիությամբ, նշանակում է կապը պահպանել է կապակցական իր պատմական-ավանդական հիմունքները, օրինաչափությունները:

Այս տեսակետից ամենալավ ու համոզիչ օրինակը տալիս են հայերենի տրականառու կապերը, որոնց թվը, ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, գերազանցում է այլ հոլովաձևեր պահանջող բոլոր կապերին միասին վերց-

⁶⁰ Կապերի կառավարման (=հոլովառության) հարցում կարող են դեր խաղալ նաև կառավարվող բառի իմաստը և հաղորդման նպատակը, որի մասին կխոսենք քիչ հետո:

րած: Պատմական փաստերի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ ժամանակակից հայերենի կապերի մեծ մասը ծագել է գոյական + գոյական (հատկացուցիչ-հատկացյալ) կապակցությունից, երբ լրացյալ գոյականը աստիճանաբար զրկվել է իր նյութական (գոյականական) նշանակությունից և վերածվել կապակցական, սպասարկու բառի՝ կապի, դարձել է քերականական հարաբերությունների արտահայտիչ, ձևականացած բառ⁶¹։ մեջ, վրա, տակ, շուրջ, առթիվ, շնորհիվ, կապակցությամբ, պատճառով, նպատակով, երեսից, ձեռքից, ժամանակ, կողմից, օրոք, պատվին, ընթացքում, հետևանքով, հասցեին, ուղղությամբ, գծով և այլն: Եվ ամենևին պատահական չէ, որ այս կապերի մի մասը կարող է գործածվել հոլովված ձևով, ավելի որոշակիորեն ցույց տալով ծագումնաբանական կապը, և այդ բառերի ու գոյականների հոլովական կապակցելիությունը չի փոխվում՝ սեղանի տակ, սեղանի տակով, սեղանի տակից, մայթի վրա, մայթի վրայով, մայթի վրայից և այլն⁶²։

⁶¹ Կապերի, նրանց ծագման ու կապակցական օրինաչափությունների մասին համոզիչ և ընդարձակ բացատրություններ են տալիս Վ. Առաքելյանը (23, էջ 185), Ս. Աբրահամյանը (11, էջ 349), Գ. Ջահուկյանը (62, էջ 433), Մ. Ասատրյանը (28-Ա, էջ 341), Հ. Բարսեղյանը (34, էջ 415) և ուրիշներ։

⁶² Հայ քերականագիտության մեջ կան կարծիքներ, որ ա. նման դեպքերում հոլովված բառը (տակից, տակով, վրայից, վրայով) պետք է համարել գոյական (12, էջ 300), բ. կապերը նույնպես կարող են հոլովվել, և երկու դեպքում էլ բառը մնում է որպես կապ (28-Ա, էջ 337)։ Ձխորանալով հարցի էության մեջ, նշենք, որ մեզ համար ընդունելի է Գ. Ջահուկյանի բացատրությունը. «Այս դեպքում փաստորեն հոլովվում է ոչ թե ինքը կապը որպես անկախ գոյական, ինչպես ընդունված է ասել մեր քերականության մեջ, այլ ողջ կապակցությունը» (62, էջ 324), այսինքն՝ սեղանի տակից, սեղանի վրայով և նման ձևերում սեղանի տակ և սեղանի վրա վերլուծական շարահյուսություններն առնվում են իբրև մի ամբողջություն և հոլովվում են իբրև մեկ միավոր՝ (սեղանի վրա) + ից, (սեղանի տակ) + ով։

Բոլորովին այլ երևույթ է, երբ կապային կիրառություն ունեցող մի բանի բառեր հոլովված ձևով կապակցվում են տարբեր հոլովների հետ (62, էջ 323)։ Բաղաժից դուրս և Բաղաժի դրսից, Բաղաժից հեռու և Բաղաժի հեռվից, Բաղաժից ներս և Բաղաժի ներսից, Բաղաժից վերև և Բաղաժի վերևից, վերևում և այլն։ Նման դեպքերում փաստորեն դրսից, ներսից, հեռվից, վերևից, վերևում բառերը կապեր չեն, ինքնուրույն բառեր են, շարահյուսական նվազագույն միավորներ։

Մագումնաբանությամբ է բացատրվում նաև բայերից և ածականներից առաջացած կապերի կառավարումը: Նայել, նվիրել, անցնել, հաշվել, սկսել բայերից ծագած նայած, նրվիրված, չանցած, հաշված, չհաշված, սկսած կապերը պահել են համապատասխան բայերի կառավարումը. նայել դիրքին և նայած դիրքին, նվիրվել հայրենիքին և հայրենիքին նվիրված, անցնել մեկ կիլոմետր և մեկ կիլոմետր անցած, սկսել սեպտեմբերից և սեպտեմբերից սկսած: Հիշենք նաև, որ չհաշված (հաշված) կապի հետ անձնանիշ գոյականը առնչվում է տրական հոլովով, իրանիշ գոյականի հետ՝ ուղղականով, ինչպես հաշվել բայի հետ. հաշվել ներկաներին և ներկաներին չհաշված, հաշվել զբերք և զբերք չհաշված:

Հակառակ, համաձայն, համապատասխան, հավասար, հեռու, մոտ, նման ածականներից փոխանցված համապատասխան կապերը նույնպես պահպանել են սերող ածականի հոլովառությունը, թեև այս դեպքում երբեմն դժվար է որոշել, թե տվյալ բառը որ կիրառությամբ է ածական, որով՝ կապ. հակառակ է կարծիքին և կարծիքին հակառակ, համաձայն է կարծիքին և կարծիքին համաձայն, համապատասխան է պահանջին և պահանջին համապատասխան, հավասար է գծին և գծին հավասար, փաղափից հեռու է և փաղափից հեռու, փաղափին մոտ է և փաղափին մոտ, նկարին նման է և նկարին նման և այլն:

3.88. Գոյական+կապ վերածական շարահյուսությամբ բաղադրիչներն ունեն կապակցելիության որոշ սահմանափակումներ, որ պայմանավորվում են կախյալ գոյականի թրվով, առումով, դասային պատկանելությամբ: Զիշտ է, այս երևույթը որոշակի հետաքրքրություն ունի, սակայն դրան չենք անդրադառնալու երկու պատճառով:

ա. Քանի որ մեզ հետաքրքրում է կապերի հոլովառությունը, և փաստերի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ անկախ գոյականի թվից, առումից, հաճախ նաև դասային պատկանելիությունից նրա հոլովական ձևը սովորաբար մնում է նույնը՝ առանց զբփի, առանց զբբերի, առանց ընկերների, առանց սիրո, մեկ տարի անց, տարիներ անց, դեպի գյուղ, դեպի գյուղը, ասածի համեմատ, ասածին համեմատ, ասածների համեմատ և այլն:

բ. Այս հարցը հանգամանորեն լուսաբանված է Գ. Զուբովի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատությունում (325—333), ուստի կրկնելու հարկ չկա:

3.89. Նորից անդրադառնանք կապերի հոլովառության վիճակագրական տվյալներին՝ նախ կապերը խմբավորելով ըստ հոլովառական հատկանիշի:

ա. Ուղղական հոլով են պահանջում հետևյալ կապերը (ուղղական ← կապ). անց, անցած, առ, առաջ, դեպի, ի, ի վար, ի վեր, հետո, մինչև, նախքան, ներառյալ, շանցած, չհաշված:

բ. Տրականառու կապեր (տրական ← կապ). անունից, առանց, առնթր, առջև, բացառությամբ, գծով, դեմ, դեպքում, դիմաց, երեսից, զուգընթաց, ընդդեմ, ընթացքում, ըստ, ժամանակ, ի դեմս, ի հաշիվ, ի հեճուկս, ի փառս, կապակցությամբ, կից, կողմից, հակառակ, համաձայն, համապատասխան, համար, համեմատ, հանդեպ, համդրման, հանձին(ս), հանուն, հասցեին, հավասար, հետ, հետևանքով, հոգուտ, ձեռքից, ձեռքով, մասին, մեջ, միջև, միջոցին, միջոցով, մոտ, նայած, ներքո, նկատմամբ, նման, նպատակով, նվիրված, շնորհիվ, շուրջ, չհաշված, չնայած, պահին, պատճառով, պատվին, պես, սիրուն, վերաբերմամբ, վերաբերյալ, վրա, տակ, տեղ, տեղակ, ուղղությամբ, փոխանակ, փոխարեն, քով, օգտին, օրոք:

գ. Բացառականառու կապեր (բացառական ← կապ). անկախ, անց, առաջ, բացի, դուրս, զատ, ի վեր, հեռու, հետո, ներս, ներքև, սկսած, վար, վերև:

դ. Գործիականառու կապեր (գործիական ← կապ). հանդերձ, մեկ:

Քննության ոլորտից դուրս թողնելով իբրև, ինչպես, որպես կապերը, տեսնում ենք, որ հայերենի 97 կապերն ըստ հոլովառության խմբավորելիս առկա է 116 գործածություն, որ նշանակում է, թե որոշ կապեր պահանջում են մեկից ավելի հոլովներ՝ առաջ հետո, ի վեր, անց, հաշված:

Առաջ կապը պահանջում է ուղղական, տրական, բացառական հոլովներ՝ օրեր առաջ, դասարանի առաջ, ինձնից առաջ: Այս դեպքում գոյականի հոլովը պայմանավորվում է

և՛ գոյականի դասային պատկանելությամբ, և՛ այն հարաբերության բնույթով, իմաստով, որ ցանկանում է արտահայտել խոսողը. տարածական իմաստով վերցվում են կապվող բառի տրականը և բացառականը (նստել տան առաջ—որտե՞ղ, կանգնել դասարանից առաջ—որտե՞ղ)⁶³: Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտելիս վերցվում են ուղղական և բացառական հոլովները, ընդ որում ժամանականիշ գոյականները՝ միայն ուղղականով. Մաշտոցից դաբեր առաջ էլ հայերը կային (ՊՍ, 5, 164): Խոսում էին երկու-երեք ամիս առաջ (ԲՀ, 274): Յոթ օր առաջ... մարմնի մեջ զգաց անսովոր ցուրտ (Շիրվ., 3, 7):

Տարբեր հոլովներ (ուղղական և բացառական) է պահանջում նաև ի վեր կապը՝ պայմանավորված գոյականի իմաստով: Սովորաբար տարածական իմաստ ունեցող գոյականներն առնվում են ուղղականով, ժամանակային իմաստ ունեցողները՝ և՛ ուղղականով, և՛ բացառականով. Այդ պահից ի վեր նա կրկնում էր (Հաշեկ, 22): Բարձրանում են սարերն ի վեր (ՀՍ, 92): Հարցնում է նա և ելնում բլրակն ի վեր (ԲՀ, 235): Ու գործակառար է երկար տաբիներ ի վեր (ՍԶ, 1, 9):

Ուղղական և բացառական հոլովներ է պահանջում հետո կապը, ընդ որում ավելի տարածվածը բացառականն է: Այս դեպքում որևէ օրինաչափություն չի նկատվում: Կապն արտահայտում է ժամանակային և տարածական իմաստներ (ավելի հաճախ ժամանակային), ժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է կապվող բառի և՛ ուղղականով, և՛ բացառականով: Տարբերակային ձևերի իմաստային նրբերանգները ոչ թե կապով են պայմանավորված, այլ գոյականի հոլովական իմաստների տարբերությամբ: Օրինակներ. Ատամանի հետ բանակցելուց հետո շրջեցին ստանիցայում (Մելք., 178): Վտանգավորն սկսվում է կես փայլ հետո (ՊՍ, 5, 339): Նաև՝ փայլել զինվորներից հետո, նստել բոլորից հետո: Հետո

⁶³ Այս իմաստով նախընտրելի է առջև կապը, սակայն վերջին շրջանում առջև կապը աստիճանաբար գործածությունից դուրս է գալիս, և նրա փոխարեն գործածվում է առաջ կապը. շենքի առջև → շենքի առաջ, դռան առջև → դռան առաջ:

կապի հետ պարտադիր բացառականով են գործածվում անորոշ դերբայը և անձնանունները. գրելուց հետո, տեսնելուց հետո, սովորելուց հետո, վարդանից հետո, մեզնից հետո, աշակերտներից հետո և այլն:

Հետո-ն այն եզակի կապերից է, որ միաժամանակ կարող է առնել երկու տարբեր հոլովներով արտահայտված կապվող բառեր, երկարծույթ է՝ ուղղական և բացառական: Այս միջադեպից մի փանի օր հետո Լեոնին տաՐԱՆ բանակ (ՆՁ, 3, 183): Եվ տրդատյան դարձից երկու դար հետո մեր ճախնիք գտան այդ «ինչպեսը» (ՊՍ, 5, 168): Նման կառույցներում ուղղական հոլովով արտահայտված «խնդիրը» առնվում է իբրև հավելում (ինչպես առաջ կապի դեպքում), որ մասնավորում է բացառականով դրված «խնդիրը». միջադեպից մի փանի օր հետո → միջադեպից հետո, դարձից երկու դար հետո նշանակում է դարձից հետո: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ բացառականը չի արտահայտվում, խոսքային ընդհանուր իմաստից հասկացվում է որպես սկզբնակետ. Շատ տարիներ հետո Անդրին համաձայնում է ամուսնանալ (Բակ., 454): Հասկանալի է, որ շատ տարիներ հետո-ն հաջորդում է որևէ սկզբնակետի (դեպքից, փորձանքից, զորացրվելուց հետո):

Ուղղական և բացառական հոլովներ է պահանջում նաև անց կապը. Տուն էին գալիս կեսգիշերն անց (Քոչ., 54): Կեսգիշերից ահանգին անց ճանապարհ ընկանք (Մելք., 139): Հետո և առաջ կապերի նման անց կապը երկարծույթ է, միջադեպից մի փանի օր անց (առաջ), դեպքից տարիներ անց (առաջ):

3.90. Կապերի հոլովառությունը վերլուծելով ըստ արժույթի, տեսնում ենք, որ նրանց բնորոշ չէ բազմարժույթայնությունը; սովորաբար միարժույթ են:

Իսկ ինչ կարելի է ասել կապերի կառավարման տարբերակների մասին: Այստեղ էլ կապերը միօրինակ են դրական հայերենի կանոնի տեսանկյունից. կառավարման տարբերակները բնորոշ են ընդամենը մի քանի կապերի՝ հետո, անց, ի վեր, առաջ: Այս դեպքում տարբերակներ գոյանում են, երբ կապի հետ գործածվում են տարբեր հոլովաձևեր՝ արտահայտելով նույն կամ մոտ իմաստներ: Ամբողջական կաղապարը վերլուծելիս նկատում ենք, որ բայ — (գոյական —

կապ) կաղապարում կապի կառավարման տարբերակներ գոյանում են, եթե երկրորդ գումարելու գոյական բաղադրիչը ունի քերականական տարբեր ձևավորվածություն, և առկա է քերականական համանշտություն: Իսկ եթե կառույցները տարբերվում են կապ բաղադրիչով, ապա դա վերաբերում է բայերի (կամ այլ կառավարող բառերի) կառավարման տարբերակներին, որի մասին արդեն խոսել ենք⁶⁴: Մի քանի օրինակներ. Մեկ ժամից հետո = մեկ ժամ հետո, դարեւ ի վեր = դարեւից ի վեր, կեսգիշերից անց = կեսգիշերն անց, մի քանի ֆայլ առաջ = մի քանի ֆայլից առաջ և այլն:

Կապերի կառավարման տարբերակներին է վերաբերում նաև ժամանակակից հայերենին բնորոշ այն երևույթը, որ մի քանի կապերի հետ գործածվում են որոշ դերանունների տարբեր հոլովածներ՝ տրական և սեռական:

Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենում ութ գոյական դերանուններ պահել են վեց հոլոված՝ ունենալով սեռականի և տրականի տարբեր ձևեր. ես-իմ-իմն, դու-քո-քեզ, նա-նրա-նրան, ինք-իր-իրեն, մենք-մեր-մեզ, դուք-ձեր-ձեզ, սա-սրա-սրան, դա-դրա-դրան: Մի քանի կապեր՝ ըստ, առանց, հօգուտ, հանձին(ս), մոտ, վրա, պես, նման, հետ, չափ, համար, իմ դեմս, հանուն, հակառակ, չնայած կառավարման տարբերություններ են ի հայտ բերում, երբ իբրև կառավարվող բառեր նրանց հետ գործածվում են մի կողմից ես, դու, ինք, մենք, դուք գոյական դերանունները, մյուս կողմից այլ բառեր: Մնացած կապերի հետ գործածվում են այս դերանունների սեռականի ձևերը՝ իմ մասին, քո պատճառով, մեր անունից, ձեր դեմ, իր հասցեին, իմ երեսից, մեր առջև, մեր միջև, ձեր նկատմամբ, իր շնորհիվ, ձեր պատվին, քո օգտին և այլն: Սակայն ըստ, առանց, հօգուտ, հանձին(ս), մոտ, վրա, պես, նման, հետ, չափ, համար, ի դեմս, հանուն, հակառակ կապերի դերանուն խնդիրները չեն ենթարկվում այս օրինակաչափությանը այն իմաստով, որ գործածվում են տրականով. ըստ քեզ, առանց ինձ, հօգուտ ձեզ, հանձին ինձ

⁶⁴ Կապերի կառավարման տարբերակների, մասնավորապես հոլովով ու կապով և հոլովով արտահայտված շարահյուսական հոմանիշները մանրամասնորեն վերլուծել է Ն. Պառնասյանը (58, էջ 225—302):

(հանձնինս մեզ), մեզ մոտ, ինձ վրա, քեզ պես, քեզ նման, քեզ չափ, մեզ համար, ի դեմս ինձ, հանուն քեզ, հակառակ մեզ և այլն: Մեկ-երկու օրինակ. Ողջն ինձ վրա թող բարդեին (ՍԿ, 1, 306): Փորձում են առաջվա պես կատակել մեզ հետ (ԲՀ, 6): Նա շի եկել ինձ հետ պարապելու (ՆՁ, 3, 13): Իրեն համար (ԲՀ, 6): Երբ ես խոսում էի քեզ հետ (ՊՈ, 3, 185) և այլն:

Սակայն այս երևույթը միօրինակ ու միասնական չէ: Բանն այն է, որ ժողովրդախոսակցական լեզվում, որի ազդեցությամբ նաև գրական լեզվում, հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ դերաճում է կապ միացությունում հիշյալ կապերի հետ գործածվում են վերոհիշյալ դերանունների մեծ մասի նաև սեռական հոլովի ձևեր, և առաջանում են կառավարման տարբերակներ⁶⁵. Ինձ մոտ-իմ մոտ, քեզ վրա-քեզ վրա, ձեզ պես-ձեռ պես, իրեն նման-իր նման, ինձ հետ-իմ հետ, ինձ չափ-իմ չափ, իրեն համար-իր համար: Հայ քերականներից շատերը հակված են սեռականով կառավարումը համարել սխալ, բարբառային: Կարծում ենք, դա երևույթի ոչ ճիշտ գնահատում է, կառավարման տեղաշարժերի, տարբերակների գոյության և առհասարակ լեզվի զարգացման ու փոփոխության անտեսում: Այստեղ նկատվում է լեզվում գործող մի այլ օրինաչափության արտահայտության՝ միօրինակության ձգտում, նմանակություն, այսինքն՝ ինչպես ասացինք, ժամանակակից հայերենում կապերի մեծ մասի հետ գործածվում են այս դերանունների սեռականի ձևերը (իմ մասին, ձեռ պատճառով, մեր շնորհիվ, քեզ դեմ և այլն), որոնք տարածված են ու գերիշխող: Հենց լեզվական նմանակության, միօրինակության ձգտման արտահայտություն է վերոհիշյալ կապերի հետ ես, դու, ինքը, մենք, դուք՝ դերանունների սեռականի գործածությունը, որը բնորոշ է հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվին, այսինքն՝ ձեռ մասին-ի նմանությամբ գործածվում է նաև իմ հետ-ը: Լեզվի համաժամանակյա կտրվածքում սեռականի և տրականի ձևերի գործածությունը առաջացնում է կապերի կառավար-

⁶⁵ Այս երևույթի փոփոխության պատմական բացատրությունը տալիս է Վ. Առաքելյանը (23, էջ 186):

ման տարբերակներ, որոնցից սեռականը, ինչպես ասացինք, երբեք էլ սխալ կամ բարբառային չէ: Պատահական չէ, որ նման օրինակներ կան նաև գրական հայերենի մաքրության պաշտպան և առհասարակ բարբառային ձևերից խուսափող վ. Տերյանի ստեղծագործության մեջ⁶⁶: Դու անհոգ նայեցիր իմ վրա=իմն վրա: Դարձիր իմ մոտ=իմն մոտ: Քիչ առաջ իր հետ վարվում էր որպես երեխայի հետ (ԲՀ, 226): Մեր վրա մոռյլ կամարն է հեգնում (Տեր., 104):

Ժամանակակից հայերենում նկատելի են կապերի կառավարման ընդհանուր օրինաչափություններից շեղման դեպքեր, մանավանդ երբ կապի խնդիրը դերանուն է: Այս, այդ, այն չհոլովվող դերանունները մասին, բացի, ժամանակ, նպատակով, պատճառով, առանց, առթիվ կապերի հետ գործածվելիս առնվում են ուղիղ ձևով, քանի որ չեն հոլովվում. այս (այդ, այն) մասին (բացի, պատճառով, նպատակով, առանց, առթիվ): Բանն այն է, որ այս բառերի նման բացի, առանց կապերի հետ երբեմն ուղղականով են արտահայտվում նաև հոլովվող դերանուններն ու գոյականները: Բոլոր իրերը իրենց կարն ու գորշ պատմությունն ունեին, բացի ծաղկամանը (Բակ., 169): Բացի դա, ատրճառակը ոչ ոքի չեմ տա (ԲՀ, 166): Ոչինչ չկար բացի երեխայի պատառոտված տրեխները (Բակ., 555): Վերադարձավ առանց կացին (ՍԶ, 1, 407): Տեսնելու, թե բացի ամանեղենը և պահաւանը էլ ինչ կարելի է ծախել (ՍԶ, 2, 365): Չէ որ բացի վերոհիշյալը, ամեն օրյեկտ նկարելիս նկարում ես ինքդ քեզ (Սարգս., 78): Բարեկամիս առանց քարզման ներկայանամ (ՊՍ, 1, 180):

⁶⁶ Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենում ս և դ հոդերն ունեն նաև ստացականության իմաստ, զրվելով գոյականի վրա, արտահայտում են իմ, քո, մեր, ձեր դերանունների իմաստ (սեռականի), գիրքս=իմ գիրք, գիրքդ=քո գիրք, սրտներս=մեր սրտերը: Հաճախ ս և դ հոդեր են ստանում մոտ, վրա, հետ կապերը, հոդերը փոխարինում են նրանց սեռականով խնդրին. վրաս=իմ վրա, մոտս=իմ մոտ, հետդ=քո հետ: Օրինակ. Չարչարվում է պոկի, բերի վրես գցի (Թում., 1, 335): Ու հեգնությունով նայում է վրաս (Տեր., 29): Հրամայել եմ, որ վրաս իշխես (Տեր., 79):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ինչպես պարզում է ժամանակակից հայերենի կառավարման քննությունը, իրոք այն հայ լեզվաբանության կարևորագույն պրոբլեմներից է, որ պահանջում է համակողմանի և հանգամանալից ուսումնասիրություն: Սրա անհրաժեշտությունը բխում է նրանից, որ կառավարումը շարահյուսության կենտրոնական հարցերից է, կապակցության այն եղանակը, որ էական նշանակություն ունի ոչ միայն բառերի կապակցության կազմավորման, այլև առհասարակ նախադասության, իբրև հաղորդակցման հիմնական միավորի ձևավորման հարցում:

Լինելով բառերի ստորադասական կապակցության եղանակ՝ կառավարումը սերտորեն կապվում է բառային և ձևաբանական մակարդակների հետ, և կառավարման վերլուծությունը ըստ էության նշանակում է բառային, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակների փոխհարաբերության բազմաթիվ կողմերի բացահայտում, բառի բառական իմաստի, խոսքիմասային հատկանիշների և շարահյուսական կիրառությունների, շարահյուսական կապակցելիության փոխալայմանավորվածության քննություն: Հենց այս կարևոր հանգամանքն է պատճառը, որ շարահյուսության՝ իբրև լեզվի առանձին ու ինքնուրույն բաժնի տարբերակման շրջանից ըսկըսած կառավարման հարցերը եղել են հայ լեզվաբանների ուշադրության առարկա՝ հիմնականում ելնելով գործնական նպատակներից, գործնական պահանջներից: Փաստորեն կառավարումը մենագրական ուսումնասիրության չի ենթարկվել, տարբեր բնույթի բազմաթիվ աշխատություններում այն եղել է համառոտ կամ քիչ ծավալուն բաժին, այլ հարցերի ուղեկցող հարց:

2. Մեզ հետաքրքրող շարահյուսական հասկացությունը հայ լեզվաբանության մեջ որոշակի անվանում չունի՝ կառավարում, կառավարություն, վարում, խնդրառություն, հոլովառություն: Այս տերմիններից նախընտրելի է կառավարումը որպես երևույթի ավելի ճշգրիտ անվանում և բնդհանուր լեզվաբանության մեջ գործածվող տերմինի (ռուսերեն՝ управление) հայերեն թարգմանություն: Բայց սրանով չենք

մերժում նաև խնդրառություն և հոլովառություն տերմինները, դրանք համարում ենք կառավարման արտահայտություններ՝ ելնելով կապակցվող բառերի հարաբերության ձևային և բովանդակային կողմերից: Այսինքն՝ ըստ ստորադաս բառի ձևավորման կառավարումն արտահայտվում է իբրև հոլովառություն (անմիջական կառավարում՝ ուտել հաց) և կապառություն (հոլովակապառություն, ոչ անմիջական կառավարում՝ զրուցել ընկերների հետ): Իսկ ըստ շարահյուսական կառույցի բաղադրիչների միջև առկա հարաբերության իմաստի կառավարումն արտահայտվում է իբրև խնդրառություն, պարագառություն, ենթակառություն և ստորոգառություն (ուտել հաց, դուրս գալ գյուղից, մենք քայլում ենք, ուսանող դարձավ):

3. Կառավարման էությունը բացահայտել, նրա ընդգրկման սահմանները որոշել և կապակցության այլ եղանակներից տարբերել հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե հրատակորեն տարբերակում ենք շարահյուսական մի շարք հասկացություններ, որոնք թեև վաղուց գործածական են շարահյուսության մեջ, սակայն իրարից որոշակիորեն սահմանազատված ու տերմինավորված չեն, քանի որ որոշակի չեն նրանց տարբերակման հիմունքները: Դրանք են կապակցության տեսակ (համադասական—կարմիր և կապույտ, ստորադասական—գրել նամակ, ստորոգումային—մենք գրեցինք), բնույթ (ենթակայական, որոշչային, խնդրային, պարագայական և ստորոգումային), եղանակ (առդրություն, համաձայնություն, կառավարում) և կապակցության միջոց (բերականական ձևեր, սպասարկու բառեր, հնչերանգ և շարադասություն):

Կառավարումը ստորադասական կապակցության եղանակ է, որով արտահայտվում են ենթակայական, խնդրային, պարագայական և ստորոգումային բնույթի հարաբերություններ, իբրև կապակցության միջոցներ հանդես են գալիս կախյալ կառավարվող բառերի հոլովական ձևերը և կապերը (հոլովական և հոլովակապային արտահայտությամբ կախյալ բառեր):

4. Կառավարման վերլուծության ամենափոքր կառույցը շարահյուսական նվազագույն կառույցն է՝ կազմված առնը-

վազն երկու լիիմաստ բառերից կամ երկու լիիմաստ բառերից ու կապից, և այդ կառույցում առկա է ստորադասություն, գերադաս բառը կառավարողն է: Շարահյուսական նվազագույն կառույցի կազմիչ տարրերը կոչում ենք շարահյուսություններ, որոնք լինում են համադրական (պարզ) և վերլուծական (բաղադրյալ): սիրել հայրենիք և բարեկամանալ պիտե՞նք: Շարահյուսությամբ ընդհանրություններ ունենալով նախադասության անդամի հետ, չի նույնանում նրան, քանի որ նախադասության անդամը կարող է արտահայտվել նաև շարահյուսական նվազագույն կառույցով (սարերին սովոր (մարդ), ուսանող դարձավ):

Կառավարման վերլուծության ընթացքում ավելի հաճախ վերցնում ենք ոչ նվազագույն կառույցներ, այլ բարդ, համակցված կառույցներ, որոնք կազմված են երեք և ավելի շարահյուսություններից (հողը փորել բահով, ընկերոջից նամակ ստանալ, ավտոմեքենայով միրգը գյուղից ուղարկել քաղաք բարեկամին):

Ընդհանուր տերմինով կառավարող բառից և նրանից կառավարվող բառերից կազմված շարահյուսական կառույցը կոչում ենք կառավարման տիրույթ, այն լինի երկանդամ թե բազմանդամ: Կառավարման տիրույթը կապակցված բառերի բազմություն է, որոնցից մեկը՝ կառավարողը գերադաս է մնացած բառերի նկատմամբ, մյուս բառերը ենթարկվում են դրան, քերականական այս կամ այն ձևն են ունենում դրա պահանջով: լուրը ներկաներին հաղորդել ուղիղով, սիրել հայրենիք:

Քանի որ կառավարման տիրույթը և առհասարակ բոլոր կառույցները կազմիչ տարրեր են նախադասության համար, և առանձին դեպքերում տիրույթի բաղադրիչների միջև առկա հարաբերության իմաստը հնարավոր է պարզել միայն այլ բառերի հետ ունեցած հարաբերությունից ելնելով, ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում անցում կատարելու նախադասության ենթամակարդակ, մասնավանդ որ կառավարվող այնպիսի բառ, ինչպիսին ենթական է (երբեմն նաև ստորոգելին) նախադասության բաղադրիչ է:

5. Կառավարման վերլուծությունը կատարելիս նախ առանձնացվում են համապատասխան կառույցներ՝ կառավար-

ման տիրույթները և կաղապարվում: Կաղապարումը ոչ այլ ինչ է եթե ոչ կառավարման տիրույթի նկարագրություն համապատասխան նշանակումներով: Կաղապարի կազմիչ տարրերի՝ բաղադրիչների ձևական-ձևաբանական արտահայտությունը պարզելուց հետո (մակերեսային կառուցվածք) անցնում ենք նրանց (և այլ բառերի) միջև առկա հարաբերությունների, իմաստին, բնույթին (խորքային կառուցվածք): Այս մոտեցումը ապահովում է ձևի նախ առանձնացված, ապա բովանդակության հետ փոխկապակցված քննություն, որը հիշեցնում է Գ. Զահուկյանի վերլուծության հարաբերակցային եղանակը: Շարահյուսական կառույցները կաղապարում ենք, նկարագրում և վերլուծում, հետևաբար կատարում ենք վերլուծական նկարագրություն:

6. Կառավարման ընդգրկման սահմանները որոշելու համար տարբերակում ենք կառավարումը հոլովական և հոլովակապային առդրությունից, քանի որ առկա է ձևական նմանություն: Կառավարումը բնորոշ ենք համարում միայն այն կառույցներին, որոնցում գերադաս բառի բառաքերականական հատկանիշներով պայմանավորվում է ստորադաս բառի ձևավորումը, և արտահայտվում են խնդրային, պարագայական, ենթակայական և ստորոգելիական հարաբերություններ: Իսկ եթե առկա է ստորադաս բառի հոլովական և հոլովակապային ձևավորում, բայց դա որոշակիորեն չի պայմանավորվում գերադասի բառաքերականական հատկանիշների պահանջով, և արտահայտվում է որոշչային հարաբերություն, ապա իբրև կապակցության եղանակ գործում է հոլովական կամ հոլովակապային առդրությունը: Այս մոտեցումը նշանակում է հաշվի առնել ոչ միայն կապակցվող ստորադաս բառի քերականական ձևավորումը, այլև բաղադրիչների միջև առկա հարաբերության իմաստը, որը հարաբերակցային մոտեցման մի այլ արտահայտություն է:

7. Կառավարմանը վերաբերող ամենակարևոր հարցը հայերենի կառավարման հիմունքները պարզելն է, այսինքն՝ դրանել այն գործոնները, կառավարող բառի բառաքերականական այն հատկանիշները, որոնցով պայմանավորվում է կառավարվող բառի քերականական ձևավորումը: Դրանք ժամանակակից հայերենում հետևյալներն են:

ա. Կառավարող բառի բառական իմաստ. անցնել բայի սեռը և անցնել կամուրջով, նայել կիճոնկար և նայել պատին, կամ՝ մոտ-մոտենալ-մոտեցնել և մոտեցում՝ տրական, հեռու-հեռանալ-հեռացնել-հեռացվել-հեռացում՝ բացառական:

բ. Խոսքիմասային և ներխոսքիմասային իմաստ. ընթերցել գիրք և գրքի ընթերցում, ակնածել ումից և ակնածանք ում նկատմամբ կամ ումից, հանգման բայերը պահանջում են տրականով լրացում (հասնել, կաշել, դիպել, մոտենալ, տալ, մերձենալ), սկսման բայերը՝ բացառականով (սկսել, ելնել, դուրս գալ, բխել, ստանալ, առնել), առացական, մտածական բայերը՝ բացառականով կամ մասին կապով (ասել, պատմել, զրուցել, մտածել, բողոքել), վերացական բայերը՝ ստորոգելի (դառնալ, թվալ, կոչել, համարել) և այլն:

գ. Կառավարող բառի բերականական հատկանիշներ. նրկատի ունենք բայի դիմայնությունը, ինչպես նաև սեռը, որը նաև ներխոսքիմասային իմաստ է և բայակազմություն (բառակազմություն): Դիմավոր բայերն առնում են ենթակա, ներգործական, պատճառական և կրավորական բայերն առնում են սեռի խնդիր:

դ. Կառավարող բառի կազմություն, որը կարող է ուղեկցվել ինչպես խոսքիմասային իմաստի, այնպես էլ ներխոսքիմասային իմաստի և սեռի փոփոխությամբ. պատճառական բայերը սերող բայի համեմատությամբ մեկ խնդիր ավել են առնում (հասկանալ դասը և աշակերտին հասկացնելը դասը), -վ- ածանցով կրավորական բայերն առնում են բացառականով կամ կողմից կապով խնդիր (սիրվել աշակերտներից կամ աշակերտների կողմից), համ- նախածանցով բառերն առնում են տրականով կամ հետ կապով խնդիրներ (համամիտ, համընկնել, համաձայնել, համախոհ, համակարծիք):

ե. Պատմական-ավանդական գործոն. այս դեպքում կառավարող բառը պահպանում է լեզվի մեջ պատմականորեն ձևավորված կառավարումը. այդպես են բառերի մեծ մասը, որն էլ առաջացնում է նույն բառի լրացման ձևավորման տարբերություններ տարբեր լեզուներում:

զ. Հաղորդման նպատակ. պատմել դեպքը, դեպքից և դեպքի մասին:

Իհարկե, այս հիմունքները երբեմն իրարից հստակորեն սահմանազատված չեն գործում, առկա են խաչաձևումներ, որն էլ հետևանք է բառիմաստի, նրա քերականական հատկանիշների և կազմության փոխալսմանավորվածության:

8. Կառավարման մեջ բայի կազմության, իմաստի և քերականական հատկանիշների դերը պարզելու համար անհրաժեշտություն է առաջանում անդրադառնալու բայի սեռին, պարզելու նրա արտահայտությունը և տեղը հայերենի քերականական համակարգում: Ճիշտ է, սեռը բնորոշ է բայ խոսքի մասին, բայց այն ժամանակակից հայերենում ձևաբանական կարգ չէ, այլ բառաշարահյուսական, քանի որ սեռային փոփոխությունները և սեռային տարբերությունները բայի կազմության և դրանով պայմանավորված բայիմաստի, ներխոսքիմասային իմաստի փոփոխություններ են, ներխոսքիմասային իմաստի տարբերություններ, որոնցից էլ առաջանում են բայերի կապակցելիության ու կառավարման փոփոխություններ ու տարբերություններ:

Սեռը դիտելով որպես գործողության և նրան առնչվող խնդիրների ու ենթակայի հարաբերություն և նկատի ունենալով կառավարումը, հետևում ենք այն տեսակետին, որ ժամանակակից հայերենում կա չորս սեռ՝ ներգործական, չեզոք, պատճառական և կրավորական:

9. Կառավարման տիրույթը կաղապարելիս տարբերակում ենք ընդհանրական և մասնակաղապարներ, կաղապարում սովորաբար նշում ենք ոչ թե կառավարվող բառի շարահյուսական պաշտոնը, գործառույթը, ինչպես սպասելի էր, այլ նրա հոլովական ձևը կամ հոլովն ու կապը: Սա ոչ թե անհետևողականություն է, շարահյուսական տերմինների փոխարեն ձևաբանական տերմինների գործածություն, այլ այն բանի արտահայտություն, որ մի կողմից նախադասության անդամների տարբերակման չափանիշները հստակ չեն, մյուս կողմից կառավարման վերլուծության համար ի վերջո կարևորը ոչ թե կառավարվող բառի ինչ անդամ լինելն է, այլ քերականական ինչ ձևավորում ունենալը, կառավարող բառի՝ ինչ հոլովով կամ հոլովով և կապով լրացում առնելը:

10. Կառավարող բառերը խմբավորելով ըստ արժույթի, նրանից տարբերակում և տարբերակված քննում ենք կառա-

վարման տարբերակները: Ե՛վ արժույթի, և՛ տարբերակի դեպքում առկա են կառավարող բառից կախյալ տարբեր ձևավորում ունեցող ստորագրաս բառեր, բայց արժույթի դեպքում առկա են տարբեր իմաստներ արտահայտող ստորագրաս բառեր, որոնք միաժամանակ կարող են լինել (փայտը կտրել սղոցով, ընկերոջը պատմել դեպքի մասին), իսկ տարբերակի դեպքում առկա է իմաստային նույն կամ գրեթե նույն հարաբերությունը, տարբեր ձևավորում ունեցող բառերը միաժամանակ լինել չեն կարող, թեև փոխադարձ փոխարինելի են, բայց միմյանց բացառում են (բարեկամանալ նորեկին և բարեկամանալ նորեկի հետ, գրոհել ամրոցը և գրոհել ամրոցի վրա):

11. Կառավարման վերլուծությունը և նկարագրությունը նկատարելով ըստ խոսքի մասերի, ելնում ենք այն բանից, որ նույն խոսքի մասին պատկանող բառերի մեջ համատեղվում են կառավարման ավելի շատ հիմունքներ՝ բառերի ընդհանուր, խոսքիմասային իմաստ, կազմություն, քերականական հատկանիշներ, նաև ներխոսքիմասային իմաստ:

Կառավարման քննությունը սկսելով բայից՝ նկատի ունենք այն, որ կառավարումը ամենից առաջ և ամենից շատ բնորոշ է բային՝ պայմանավորված նրա էությամբ, խոսքիմասային իմաստով: Մյուս խոսքի մասերին՝ գոյականին և ածականին կառավարումը բնորոշ է հիմնականում այնքանով, ինչքանով նրանք բայահաղորդ են, ունեն արմատական իմաստի ընդհանրություն համապատասխան բայի հետ:

12. Բայերի կառավարումը քննելիս անհրաժեշտ է բայական լրացումների տարբերակում կառավարման կաղապարները բեռնաթափելու, ոչ տարբերակիչ միավորներից պզատելու համար: Բայական լրացումները բաժանվում են երկու խմբի. ա. լրացումներ, որոնք ընդհանուր են բոլոր բայերին՝ պայմանավորված խոսքիմասային իմաստով. դրանք հասարակ կամ ընդհանուր լրացումներ են: բ. լրացումներ, որոնք ընդհանուր չեն, բնորոշ չեն բոլոր բայերին: Դրանք բայի ներխոսքիմասային իմաստով և քերականական հատկանիշներով պայմանավորվող լրացումներ են և հատուկ են, մասնավոր կամ ոչ ընդհանուր: Ընդհանուր կամ հասարակ լրացումները կաղապարներում չենք արտացոլում: Սովորաբար

անտեսում ենք նաև ենթական, քանի որ այն մի կողմից բնորոշ է միայն դիմավոր բայերին, միայն դիմավոր բայի լրացում է, մյուս կողմից ընդհանուր, հասարակ լրացում է, հետևաբար տարբերակիչ չէ նախադասության ենթամականորդակում:

13. Բայերի կառավարման ամբողջական պատկերը ցույց տալու համար դրանք նախ բաժանում ենք երկու խմբի՝ ելնելով կազմությունից՝ սերող և սերված: Եվ քանի որ բայերի կառավարման հարցում որոշիչ դեր ունի սեռը, ուստի սերող և սերված բայերի կառավարումը քննում ենք ըստ սեռերի: Սերող բայերը ներգործական և չեզոք սեռի են, սերված բայերը՝ պատճառական և կրավորական: Յուրաքանչյուր խմբի մեջ բայերը խմբավորում ենք ըստ արժույթի, ապա առանձին անդրադառնում այն բայերի կառավարմանը, որոնք ունեն ներխուսքիմասային իմաստի ընդհանրություն և դրանով պայմանավորված՝ կառավարման ընդհանրություն. ասացական, մտածական, վերացական, եղանակավորիչ, կերպավորիչ, շարժման իմաստ ունեցող բայեր: Սրանք կազմում են բայերի իմաստային-շարահյուսական առանձին խմբեր: Ստորագրելն, որ դրվում է վերացական բայերի պահանջով նրանց իմաստային վերացականությունը ծածկելու համար, համարում ենք բայի լրացում, իսկ կերպավորիչ եղանակավորիչ բայերի պահանջով դրվող անորոշ դերբայը՝ խնդիր, անկախ այդ բայերի սեռից, իմաստից, կառավարվող բառի ձևավորումից:

Վերջում անդրադառնում ենք կառավարման տարբերակներին, տեղաշարժերին, բացահայտում տարբերակների առաջացման հիմունքները, պատճառները. կառավարող բառի բազմիմաստությունը և իմաստի փոփոխությունը, կառավարվող բառերի հոլովական և հոլովակապային տարբեր ձևերի իմաստային մոտիկությունը կամ նույնությունը, որ հնարավորություն է տալիս մեկի փոխարեն գործածել մյուսը, խոսողի վերաբերմունքը, լեզվական նմանակությունը, խոսակցական տարբերակի, բարբառների, այլ լեզուների ազդեցությունը և նույնիսկ կապակցական սխալները: Այլ խոսքով կառավարման տարբերակների գոյության հնարավորությունն ստեղծում է լեզվական-արտահայտչական այն իրողությունը, լեզվի այն

ներքին կարողությունը, որ քերականական տարբեր ձևերով կարող է արտահայտվել նույն կամ գրեթե նույն հարաբերությունը, և առկա են լինում համանիշ ձևեր, այս դեպքում շարահյուսական կառույցներ:

14. Գոյականների կառավարման վերլուծությունը պարզում է, որ հիմնականում կառավարող են բայաճաղադ գոյականները, բայաճաղները, որոնք բառական իմաստով ընդհանրություն ունեն բայերի հետ, ձևաբանական հատկանիշներով գոյական են, կապակցելիությամբ ընդհանրություններ ունեն և՛ գոյականների, և՛ բայերի հետ: Գոյականները խմբավորելով ըստ կառավարվող ստորագաս բառի ձևավորման, արժույթի, տեսնում ենք, որ նրանք ունեն կառավարման ընդհանրություններ համապատասխան նույնարմատ բայի հետ՝ պայմանավորված արմատական իմաստի ընդհանրությամբ, ինչպես և տարբերություններ՝ պայմանավորված խոսքիմասային իմաստով, քերականական հատկանիշներով և կազմությամբ. հիացում և հիանալ մի բանով, բայց հարգել ընկերոջը և հարգանք ընկերոջ նկատմամբ:

Գրեթե նույն սկզբունքով քննում ենք ածականների կառավարումը՝ երկու դեպքում էլ վերջում անդրադառնալով կառավարման տարբերակներին:

15. Կապերը իրենց իմաստով, լեզվի մեջ ունեցած դերով էականորեն տարբերվում են կառավարող մյուս խոսքի մասերից: Դրանք շարահյուսական իմաստով փաստորեն երկբնույթ բառեր են: Լինելով սպասարկու, «նյութական իմաստից զուրկ» բառեր, քերականական հարաբերությունների արտահայտման միջոցներ, նրանք մի կողմից զբղում են բայի պահանջով, ձևավորելով հիմնականում բայական լրացումները և այդ դերով նման են հոլովական վերջավորություններին, մյուս կողմից քերականորեն զերադաս են կապվող բառի նկատմամբ, առնում են այս կամ այն հոլովը: Այս տեսակետից ունենք կապերի երկու խումբ. ա) կապեր, որոնք առնում են բոլոր հոլովներով բառեր (իբրև, որպես, ինչպես), բ) կապեր, որոնք առնում են որոշակի հոլով (մեկ կամ երկու՝ դեպի տուն և օրեր հետո, դասերից հետո):

Ժամանակակից հայերենում կապերը հիմնականում առնում են տրական հոլովով կապվող բառ, և դա բացատրվում

է կապերի ծագմամբ. նրանք մեծ մասամբ առաջացել են տրական+գոյական կապակցութիւնից՝ երկրորդ բաղադրիչի աստիճանաբար կապի վերածվելու ճանապարհով, և կապակցութեան ավանդական ձևը պահպանվել է:

16. Ժամանակակից հայերենի արևելահայ և արևմտահայ տարբերակների համեմատութիւնը պարզում է, որ կառավարման տարբերութիւնները շատ քիչ են, եղածներն էլ ախճան չնչին են, որ դրանց մասին առանձին խոսելու հարկ չկա: Հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ արևմտահայերենում անցողականութեան ուղիղ խնդիրը և՛ անձի անունների, և՛ իրի անունների դեպքում դրվում է ուղղականով: Տարբերութիւն առաջանում է նաև նրանից, որ արևմտահայերենը շունի ներգոյական հոլով: Այս և ուրիշ լեզուների փաստերի ուսումնասիրութիւնը և համեմատութիւնը պարզում են, որ լեզուներն ունենալով կառավարման ընդհանրութիւններ, ունեն նաև զգալի տարբերութիւններ, որ ցույց է տալիս կառավարման ազգային բնույթը, միայն տվյալ լեզվին բնորոշ կապակցելիութիւնը:

17. Սույն աշխատանքը փաստորեն հայերենի կառավարման ընդհանուր տեսութիւն է: Պրոբլեմի ուսումնասիրութիւնը ձեռնարկելիս, աշխատութիւնը գրելիս նպատակ ենք ունեցել ամփոփ ձևով ներկայացնել-վերլուծել ժամանակակից հայերենի կառավարման ընդհանուր պատկերը, բացահայտել ընդհանուր օրինաչափութիւնները, և սրանից պարզ երևում է, թե ինչ հարցեր են ուսումնասիրութեան կարոտ, որոնք են քիչ լուսաբանված կամ անուշադրութեան մատնված: Հենց սրանով էլ ոչ թե ավարտվում, այլ սկիզբ է դրվում հայերենի կառավարման հանգամանալից ուսումնասիրութեանը: Կան կառավարմանն առնչվող այնպիսի հարցեր, պրոբլեմներ, որոնք առանձին մենագրութիւնների ուսումնասիրութեան նյութ են: Այսպես. բայերի խմաստային դասակարգումները, ներխոսքի-մասային խմբերի առանձնացումը լուրջ և հրատապ պրոբլեմ է, դրանով իսկ հող կստեղծվի բայերի կապակցելիութեան հանգամանալից քննութեան: Առանձին ուսումնասիրութեան նյութ են բառերի ներխոսքիմասային խմբերի կապակցական առանձնահատկութիւնները, նույնարմատ տարբեր խոսքի մասերի շարահյուսական կիրառութիւնները, կապակցութիւն-

ները, նրանց իմաստային հարաբերության քննությունը և ալլն: Միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի կազմել հայերենի կապակցելիության բառարան, որը նույնպես առաջնահերթ խնդիր է:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Լենին Վ. Ի., Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ, երկեր, հատ. 18, 1978:
2. Լենին Վ. Ի., Փիլիսոփայական տետրակներ, երկեր, հատ. 38, 1962:
3. Աբեղյան Մ., Գրաբարի քերականություն, Լրկեր, հատ. 2, Երևան, 1974:
4. Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, «Միտք» հրատարակչություն, Երևան, 1965:
5. Աբրահամյան Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, գիրք Ա, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1962:
6. Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1976:
7. Աբրահամյան Ա., Աշակերտի խոսքի զարգացումը, «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1973:
8. Աբրահամյան Ա., Արդի հայերենի դերանունները, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1956:
9. Աբրահամյան Ա., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1973:
10. Աբրահամյան Ա., Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1962:
11. Աբրահամյան Ա., Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1965:
12. Աբրահամյան Ա., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզու, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, հատ. 2, 1976:
13. Աբրահամյան Ա., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայոց լեզու, ԳԱ հրատարակչություն, հատ. 3, Երևան, 1976:
14. Աբրահամյան Ա., Առափնյան Վ., Քոսյան Վ., Հայոց լեզու, «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1975:
15. Աբալյան Է., Լեզվի շարահյուսական մակարդակի միավորը և նրա ձևաբանական արտահայտությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), 1967, № 2:
16. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1976:

17. Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1967:

18. Աղայան Է., Լեզուն իբրև համակարգ և իբրև կառուցվածք, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), № 2, 1972, էջ 101—113:

19. Աղայան Է., Լեզվաբանության ներածություն, «Մխտբ» հրատարակչություն, Երևան, 1967:

20. Աղայան Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, հատ. 1, 1958, հատ. 2, 1962:

21. Անադյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների, ԳԱ հրատարակչություն, հատ. 5, Երևան, 1965:

22. Այտընեան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866:

23. Առաֆեյյան Վ., Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, ԳԱ հրատարակչություն, Երեվան, 1957:

24. Առաֆեյյան Վ., Հայերենի խնդրառության մասին, Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ (հասարակական գիտություններ), № 7, 1955:

25. Առաֆեյյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, ԳԱ հրատարակչություն, հատ. 1, 1958, հատ. 2, 1964:

26. Առաֆեյյան Վ., Ներածություն հայերենի շարահյուսության, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1959:

27. Ասատրյան Մ., Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1950:

28. Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, հատ. Ա, 1970, հատ. Բ, 1973:

29. Ավագյան Վ., Շարահյուսական երկու հարց, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1979, № 2:

30. Ավետիսյան Տ., Գրիգորյան Գ., Ածանցման և խնդրառության փոխկախվածությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), № 3, 1975:

31. Ավետիսյան Գ., Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815:

32. Բագրատունի Ա., Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:

33. Բարսեղյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, 1953:

34. Բարսեղյան Հ., Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1980:

35. Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1978:

36. Գաւազաճեան Ա., Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն հայերէն, Կոստանդնուպոլիս, 1862:

37. Գաւեգիւնյան Գ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1963:

38. Գյուլբուդադյան Ս., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1978:

39. Գյուլբուդադյան Ս., Ստորոգյալի կազմության մասին, «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1977, № 3:

40. Իշխանյան Ռ., Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971:

41. Իշխանյան Ռ., Լեզվաբանական վերլուծության սահմանը արդի հայերենի շարահյուսական մակարդակում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ԳԱ, 1977, № 12:

42. Խաչատրյան Ա., Բացահայտիչի գնահատման շուրջը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), 1979, № 1, էջ 125—136:

43. Հակոբյան Հ., Հայերենի բաղմապատկան ածանցները և ածանցավոր բայերը, բառաքերականական համառոտ քննություն, Բառարանագրության և բառարանագիտության հարցեր, ԳԱ հրատարակչություն, Երեւան, 1972, էջ 201—275:

44. Հայոց լեզվի դարգացումը սովետական շրջանում, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1973:

45. Հառուքյունյան Հ., Բայի սեռը ժամանակակից հայերենի քերականական համակարգում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), 1979, № 1:

46. Հառուքյունյան Հ., Անդեմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1970:

47. Հառուքյունյան Հ., Ենթակայի և ստորոգյալի կապակցության հարցի շուրջը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1980, № 7:

48. Ղառազյուլյան Թ., Լեզվական տարբերակները և դրանց գնահատումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1980, № 7:

49. Ղառիբյան Ա. Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Հայպետհրատ, Երևան, 1954:

50. Մալխասյան Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, հատ. 1—4, Երևան, 1944—1945:

51. Մարգարյան Ա., Հայերենի հարադիր բայերը, «Միտք» հրատարակչություն, Երևան, 1966:

52. Մախոյան Լ., Բայանուն գոյականները ժամանակակից հայերենում, թեկնածուական դիսերտացիա, ձեռագիր:

53. Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1959:

54. Յովհաննես Քոնեցի, Յաղագս քերականին, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1977:

55. Չալքիսեան Վ., Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, 6-րդ տպագրութիւն, Վիեննա, 1856:

56. Չամչեան Մ., Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Մոսկվա, 1859:

57. Պալասանեան Ս., Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1906:

58. Պառնասյան Ն., Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1970:

59. Պետրոսյան Հ., Գոյականի առումները հայերենում, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1960:

60. Պողոսյան Պ., Հայոց լեզու, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1969:

61. Զահուկյան Գ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1974:

62. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1974:

63. Զահուկյան Գ., Լեզվաբանության պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, հատ. 1, 1960, հատ. 2, 1962:

64. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, «Միտք» հրատարակչություն, Երևան, 1969:

65. Զահուկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954:

66. Սպիրկին Ա., Մարքսիստական փիլիսոփայության դասընթաց: «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1965:

67. Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1970:

68. Սևակ Գ., Հայոց լեզվի շարահյուսություն, դասագիրք, «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1978:

69. Վերդյան Բ., Բարդ ստորագասական նախադասություն, «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1970:

70. Փիլիսոփայական բառարան, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1975:

71. Քոսյան Վ., Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1976:

72. Քոսյան Վ., Ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր, ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1976:

73. Օհանյան Հ., Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1962:

74. Адмони В. Г. Основы теории грамматики, изд. «Наука», М., 1961, Л.

75. Адмони В. Г. Типология предложения и логико-грамматические типы предложения. — «Вопросы языкознания», 1973, № 2.

76. Альбрехт Э. Критика современной лингвистической философии, изд. «Прогресс», М., 1977.

77. Андреев И. Д. Теория как форма организации научного знания, изд. «Наука», М., 1979.

78. Андреев И. Д. Квазилингвистика Хомского (О причинах неудачи порождающих грамматик). — «Вопросы языкознания», 1976, № 5.

79. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики, изд. «Просвещение», М., 1966.
80. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола, изд. «Наука», М., 1967.
81. Арутюнова Н. Д. О значимых единицах языка. — «Исследования по общей теории грамматики», М., 1968.
82. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл, Логико-семантические проблемы, изд. «Наука», 1976.
83. Атаян Э. Р. Понятие элементарной синтаксической структуры, изд. «Митк», Ер., 1964.
84. Атаян Э. Р. Предмет и основные понятия структурального синтаксиса, изд. «Митк», Ер., 1968.
85. Ахманова О. С., Краснова И. Е. О методологии языкознания, «Вопросы языкознания», 1974, № 6.
86. Ахманова О. С., Микаэлян Г. Б. Современные синтаксические теории, М., 1963.
87. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов, М., 1966.
88. Бархударов Л. С. К вопросу о поверхности и глубинной структуре предложения. — «Вопросы языкознания», 1973, № 3.
89. Бархударов Л. С. Проблемы предложения в трактовке различных грамматических направлений. — «Вопросы языкознания», 1976, № 3.
90. Белый В. В. Философские основы американской дескриптивной лингвистики, — «Вопросы языкознания», 1977, № 2.
91. Бенвенист Э. Общая лингвистика, изд. «Прогресс», М., 1974.
92. Биребаум Я. Горизонтальные-синтаксические связи, — «Вопросы языкознания», 1979, № 5.
93. Блумфилд Л. Язык, изд. «Прогресс», М., 1968.
94. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий, изд. «Наука», Л., 1976.
95. Будагов Р. А. К теории синтаксических отношений. — «Вопросы языкознания», 1973, № 1.
96. Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке. — «Вопросы языкознания», 1978, № 4.
97. Валгина И. С. Синтаксис современного русского языка, изд. «Высшая школа», М., 1978.
98. Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики, изд. «Наука», М., 1977.
99. Виноградов В. В. Русский язык, изд. «Высшая школа», 1972.
100. Вопросы грамматики (сборник статей синтаксического семинара), Тарту, 1974.
101. Воспоминания о Марксе и Энгельсе, М., 1956.

102. Головин Б. Н. Введение в языкознание, изд. «Высшая школа», М., 1976.

103. Головин Б. Н. Лингвистические термины и лингвистические идеи. — «Вопросы языкознания», 1976, № 3.

104. Горбачевич К. С. Нормы современного русского литературного языка, изд. «Просвещение», М., 1978.

105. Горбачевич К. С. О норме и вариативности на синтаксическом уровне (Колебания в формах управления). — «Вопросы языкознания», 1977, № 2.

106. Грамматика русского языка, т. 11, ч. 2, М., 1954.

107. Грамматика современного русского литературного языка, изд. «Наука», М., 1970.

108. Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигмы. Исследования по общей теории грамматики, изд. «Наука», М., 1968.

109. Дегтярев В. И. Основы общей грамматики, изд. Ростовского университета, 1973.

110. Долинина Н. Б. Системный анализ предложения, изд. «Высшая школа», М., 1972.

111. Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие, изд. «Наука», М., 1969.

112. Ельмелев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру?—«Новое в лингвистике», вып. 2, М., 1962.

113. Ельмелев Л. Понятие управления, История языкознания XIX—XX веков, ч. 2, М., 1965.

114. Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику, изд. «Высшая школа», М., 1974.

115. Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория, изд. МГУ, 1973.

116. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи, изд. МГУ, 1976.

117. Златкин В. З. Взаимодействие лексических значений в сочетании «Глагол-предлог-ия». — «Вопросы языкознания», 1976, № 4.

118. Исследование по общей теории грамматики, изд. «Наука», М., 1968.

119. Ицкович В. А. Языковая норма, изд. «Просвещение», М., 1968.

120. Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики, изд. «Наука», М., 1977.

121. Клымов Г. А. Очерк общей теории эргативности, изд. «Наука», М., 1973.

122. Кодухов В. И. Введение в языкознание, изд. «Просвещение», М., 1979.

123. **Кодухов В. И.** Методы лингвистического анализа, лекции по курсу. — «Введение в языкознание», Л., 1963.
124. **Кокорина С. И.** О реализации структурной схемы предложения. — «Вопросы языкознания», 1975, № 3.
125. **Кондратов И. А.** История лингвистических учений, изд. «Просвещение», М., 1979.
126. **Кривоносов А. Т.** Открывает ли «трансформационная грамматика» новые горизонты в лингвистике? — «Вопросы языкознания», 1977, № 6.
127. **Кротеви́ч Е. В.** Управления как способ выражения синтаксических отношений, изд. Львовского университета, 1958.
122. **Крылова О. А.** Детерминанты в аспекте коммуникативного синтаксиса. — «Вопросы языкознания», 1976, № 2.
129. **Курилович Е.** Очерки по лингвистике, сборник статей, изд. ИЛ, М., 1962.
130. **Лайонз Джон.** Введение в теоретическую лингвистику, изд. «Прогресс», М., 1978.
131. **Лекант П. А.** Типы и формы сказуемого в современном русском языке, изд. «Высшая школа», М., 1976.
132. **Ломтев Т. П.** Предложение и его грамматические категории, изд. МГУ, 1972.
133. **Мартине А.** Основы общей лингвистики, — «Новое в лингвистике», вып. 3, М., 1963.
134. Межвузовский сборник научных трудов, Русский язык и методы его преподавания в Армянской ССР, вып. I, изд. ЕГУ, 1977.
135. **Мельников Г. П.** Системная лингвистика и ее отношение к структуре. Проблемы языкознания (доклады и сообщения советских ученых на X международном конгрессе лингвистов), М., 1967.
136. **Мельничук А. С.** Философские корни глоссематики. — «Вопросы языкознания», 1976, № 6.
137. **Мещанинов И. И.** Структура предложения, изд. «Наука», Л., 1963.
138. **Мещанинов И. И.** Члены предложения и части речи, изд. «Наука», Л., 1978.
139. **Мухин А. М.** Лингвистический анализ, теоретические и методологические проблемы, изд. «Наука», Л., 1976.
140. **Мухин А. М.** Структура предложений и их модели, изд. «Наука», Л., 1968.
141. Общее языкознание, методы лингвистических исследований, изд. «Наука», М., 1973.
142. **Панфилов В. З.** Марксизм-ленинизм как философская основа языкознания. — «Вопросы языкознания», 1979, № 4.
143. **Панфилов В. З.** Языковые универсали и типология предложения. — «Вопросы языкознания», 1974, № 5.

144. **Перельмутер И. А.** Об оппозиции «переходность-непереходность» в системе индоевропейского глагола. — «Вопросы языкознания», 1974, № 3.

145. **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956.

146. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике, вып. II, изд. «Просвещение», М., 1977.

147. **Почепцов Г. Г.** Конструктивный анализ структуры предложения, изд. «Вище школа», Киев, 1971.

148. Проблемы теории грамматического залога, изд. «Наука», Л., 1978.

149. Проблемы структурной лингвистики, 1976, изд. «Наука», М., 1978.

150. Проблемы структуры слова и предложения, Пермь, 1974.

151. Проблемы теории членов предложения, изд. «Штиница», Кишинев, 1973.

152. **Прокопович Н. Н.** Вопросы синтаксиса русского языка, изд. «Высшая школа», М., 1974.

153. **Распопов И. П.** Очерки по теории синтаксиса, изд. Воронежского университета, 1973.

154. **Распопов И. П.** Что же такое структурная схема предложения? — «Вопросы языкознания», 1976, № 2.

155. **Реформатский А. А.** Введение в языковедение, М., 1967

156. **Роберт А. Холл младший.** Критика теории Хомского. — «Вопросы языкознания», 1978, № 5.

157. **Розентал Д. Э., Теленкова М. А.** Словарь-справочник лингвистических терминов, изд. «Просвещение», М., 1976.

158. **Рословец Е. И.** О второстепенных членах предложения и их синтаксических функциях. — «Вопросы языкознания», 1976, № 9.

159. **Руднев А. Г.** Синтаксис современного русского языка, изд. «Высшая школа», М., 1968.

160. Русская грамматика, т. II, Синтаксис, изд. «Наука», М., 1980.

161. **Сизова И. А.** Что такое синтаксис? изд. «Наука», М., 1966.

162. Синтаксические связи и отношения, сборник статей, Ростов на Дону, 1972.

163. Синтез знания и проблемы управления, изд. «Наука», М., 1978.

164. **Скобликова Е. С.** Согласование и управление в русском языке, изд. «Просвещение», М., 1971.

165. **Смирницкий А. И.** Синтаксис английского языка, М., 1957.

166. **Собанеева М. К.** К проблеме смысловой завершенности предложения. — «Вопросы языкознания», 1974, № 4.

167. Современный русский язык, часть II, изд. МГУ, 1964.
168. Солнцев В. М. Относительно концепции «глубинной структуры». — «Вопросы языкознания», 1976, № 5.
169. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование, изд. 2-ое, изд. «Наука», М., 1977.
170. Сосюр Ф. Курс общей лингвистики, М., 1933.
171. Степанов Ю. С. Основы языкознания, М., 1966.
172. Типология грамматических категорий, Мещаниновские чтения, изд. «Наука», Л., 1976.
173. Типология пассивных конструкций, Диатезы и залого, изд. «Наука», Л., 1974.
174. Филин Ф. П. Некоторые вопросы современного языкознания. — «Вопросы языкознания», 1979, № 4.
175. Филин Ф. П. Советское языкознание, теория и практика. — «Вопросы языкознания», 1977, № 5.
176. Филин Ф. П. О специальных теориях в языкознании. — «Вопросы языкознания», 1978, № 2.
177. Фурашов В. И. Проблемы второстепенных членов предложения и синтаксическая парадигматика. — «Вопросы языкознания», 1974, № 3.
178. Холодович А. А. Залог (определение и исчисление) в книге «Категория залога» (материалы конференции), Л., 1970.
179. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса, изд. МГУ, 1972.
180. Хомский Н. Синтаксические структуры. — «Новое в лингвистике», выпуск 2-ой, М., 1962.
181. Шатух М. Г. Второстепенные члены предложения и их разграничения. Проблемы теории членов предложения, изд. «Штинига», Кишинев, 1973.
182. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, М., 1941.
183. Шведова Н. Ю. Спорные вопросы описания структурных схем простого предложения и его парадигм. — «Вопросы языкознания», 1973, № 4.
184. Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке, изд. «Наука», М., 1976.
185. Юрченко В. С. Сказуемое. — «Вопросы языкознания», 1977, № 6.
186. Ярцева В. Н. Взаимодействие грамматики и лексики в системе языка. Исследования по общей теории грамматики, М., 1968.
187. Ярцева В. Н. Типология языков и проблемы универсалий. — «Вопросы языкознания», 1976, № 2.
188. Tesnière L. Elements de syntaxe structurale, Paris, 1959.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱՆ., Գ. ԱՆ., Անանյան Գ., Որո-
նումներ, 1974:
- Արամ., Արամյան Ռ., Զթամբած
ձիեր, 1963:
- Ասատր., Ասատրյան Մ., Բայի
սեռերը ժամանակակից հայերե-
նում, 1959:
- Բակ., Բակունց Ա., Երկեր, 1955:
- ԲՀ., Հովսեփյան Բ., Դու հասկա-
ցա՞ր ինձ, 1971:
- ԲՎ., Վերդյան Բ., Երկխոսություն.
1980:
- Գալչ., Գալչոյան Մ., Բովտուն,
1974:
- Դավ., Դավոյան Ռ., Մեղրահաց,
1973:
- ԴԴ., Դեմիրճյան Դ., Վարդանանք,
հ. 1, 1968:
- Երկր., Երկրաչափություն, 6-րդ
դասարան, 1977:
- Զե., Խալփյան Զ., Որտեղ էիր,
մարդ աստծո, 1964:
- Թում., Երկեր, հ. 1-ին, 2-րդ,
1958:
- Իշխ., Իշխանյան Ռ., Բակունցի
կյանքն ու արվեստը, 1974:
- Է., Լեւին Վ., Երկերի լիակատար
ժողովածու, հ. 18, 1978:
- Հաշեկ, Հաշեկ Յ., Քաջարի զին-
վոր Շվեյկի արկածները, 1973:
- Հիշ., Հիշողություններ Չարենցի
մասին, 1961:
- ՀՍ., Սահյան Հ., Հայաստանը
երգերի մեջ, 1962:
- Մաթ., Մաթևոսյան Հ., Օգոստոս,
1967:
- Մելի., Մելքոնյան Հ., Քաբաժան,
1971:
- ՄՏԶ., Քոչար Հ., Մեծ տան զա-
վակները, հ. 1-ին, 1959:
- ՆԶ., Չարյան Ն., Երկեր, հ. 1-ին,
1962, հ. 2-րդ, 1962, հ. 3-րդ,
1963:
- Շեխ., Շեքսպիր Վ., Երկեր, հ.
1-ին, 1964:
- Շիր., Շիրազ Հ., Քնար Հայաստա-
նի, 1958:
- Շիրվ., Շիրվանզադե Ա., Երկեր,
հ. 3-րդ, 1959:
- Չար., Չարենց Ե., Երկեր, հ. 1-
ին, 1972, հ. 2-րդ, 1972, հ. 3-
րդ, 1973:
- ՊՍ, Սևակ Պ., Երկեր, հ. 1-ին,
1972, հ. 2-րդ, 1972, հ. 3-րդ,
1973, հ. 4-րդ, 1973, հ. 5-րդ,
1974:
- Ջան., Ջահուկյան Գ., Ժամանա-
կակից հայերենի տեսության
հիմունքները, 1974:
- Զրբ., Զրբաշյան Է., Գրականու-
թյան տեսություն, 1972:
- Սար., Սարյան Մ., Գրառումներ
իմ կյանքից, 1966:
- Սարգս., Սարգսյան Մ., Ճակա-
տադրով դատապարտվածնե-
րը, 1967:
- ՍԶ., Չորյան Ստ., հ. 1-ին, 1960,
հ. 2-րդ, 1960, հ. 3-րդ, 1961,
հ. 7-րդ, 1962:
- Սե., Խանզադյան Ս., Երկեր, հ.
2-րդ, 1967:
- Սե., ԿՇ, Խանզադյան Ս., Կարմիր
շուշաններ, 1958:

ՍԿ, Կապուտիկյան Ս., Երկեր, հ.
1-ին, 1974, հ. 2-րդ, 1973:
ՎԲ, Բալայան Վ., Լույս և ըստ-
վեր, 1975:
ՎԴ, Դավթյան Վ., Ամառային
ամպրոպ, 1964:
ՎՓ, Փափազյան Վ., Երկեր, հ.
1-ին, 1979:
ՏԵ., Տերյան Վ., Երկեր, 1956:
ՔաՖ., Բաֆֆի, Երկեր, հ. 7-րդ,
19:

ՔՆՀ., Քոչար Հ., Սպիտակ գիրք,
БСЭ, Большая советская энциклопедия, 3-ое изд., т. 27,
1977.

Гр-70, Грамматика современ-
ного русского литературного
языка, М., 1970.

Гр-80. Русская грамматика,
т. 2, Синтаксис, изд. «Наука»,
М., 1980.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

- Աբեղյան Մ.— 15, 45, 52, 53,
59, 78, 79, 98, 100, 147, 159,
168, 169, 171, 181, 182, 183,
184, 189, 194, 196, 202, 207,
215, 225, 276, 291
- Աբրահամյան Ա.— 18, 72, 76,
82, 84, 111, 129, 155, 162,
163, 164, 167, 214, 215, 221
- Աբրահամյան Ս.— 20, 101, 121,
129, 189, 215, 218, 286, 287,
291, 293, 299
- Ադմոնի Վ.— 37
- Աթայան է.— 41, 48, 50, 51, 100,
290
- Ալեքսանդրով Ն.— 59
- Աղայան է.— 7, 20, 40, 44, 71,
84, 212, 220, 236, 240
- Աճառյան Հ.— 16, 156
- Այսրեյան Ա.— 12, 13, 14
- Անդրեե Ի.— 33
- Արևելցի Վարդան— 7
- Առաքելյան Վ.— 7, 16, 17, 121,
129, 147, 150, 189, 190, 194,
197, 214, 215, 221, 240, 275,
279, 291, 296, 299, 305
- Ասատրյան Մ.— 19, 121, 129,
163, 167, 176, 189, 203, 205,
214, 215, 221, 225, 264, 291,
299
- Ավագյան Ս.— 7
- Ավագյան Վ.— 59
- Ավետիքյան Գ.— 10
- Բագրատունի Ա.— 11, 12, 187
- Բաղդասար Դավիթ— 8
- Բարխուդարով Լ.— 35
- Բարսեղյան Հ.— 20, 215, 285,
298, 299
- Բենվենիստ է.— 45, 100
- Բիրենբաում Յ.— 51
- Գալանոս Կ.— 8
- Գալստյան Ս.— 20
- Գարագաշյան Մ.— 14
- Գարեգինյան Գ.— 24, 25, 203,
204, 215, 221
- Գյուլբուղաղյան Ս.— 20, 59, 168,
189, 193, 276
- Գորբաչևիչ Կ.— 230
- Գուխման Մ.— 78
- Երևանցի Ոսկան— 8
- Ջասուրիան Լ.— 42
- Ջլատկին Վ.— 285
- Ջոլոտովա Գ.— 59
- Թրակացի Դ.— 6, 8
- Իշխանյան Ռ.— 20, 100, 146,
185, 189, 194, 196, 276
- Լայոնդ Ջ.— 243
- Լեսնիկ Մ.— 59
- Խաչիկյան Լ.— 7
- Խոմսկի Ն.— 36
- Կրժիժկովա Ե.— 59
- Կուրիլովիչ Յ.— 37, 48, 100, 290
- Հակոբյան Հ.— 156
- Հոլլ Ռ.— 36
- Հովհաննես Հ.— 8
- Հովհաննիսյան Ռ.— 25
- Ղարիբյան Ա.— 20
- Մարգարյան Ա.— 86
- Մաքսուդյան Լ.— 233
- Մրազեկ Ռ.— 59
- Մուխին Ա.— 39, 58, 90
- Մուրվալյան Ա.— 20
- Շվեդովա Ն.— 59
- Շրյոդեր Յ.— 8
- Շուտովա Ե.— 90

Զալբիսյան Վ.— 11

Զամչյան Մ.— 9, 10, 187, 192,
201

Պալասանյան Ստ.— 14

Պապոյան Ա.— 215

Պառնասյան Ն.— 23, 205, 214,
222, 259, 304

Պեշկովսկի Ա.— 58, 59, 90, 290

Պետրոսյան Հ.— 129

Պողոսյան Պ.— 20, 215

Ջահուկյան Գ.— 7, 20, 21, 27
28, 38, 41, 49, 79, 81, 92, 93,
94, 99, 111, 132, 152, 163,
182, 183, 187, 189, 196, 215,
230, 233, 275, 278, 284, 288,

290, 299, 301, 310

Ջուղայեցի Ս.— 8

Սեբաստացի Մ.— 8

Սեակ Գ.— 20, 78, 79, 224, 276

Սկոբլիկովա Ե.— 63, 86, 92

Սլոնցև Վ.— 41

Ստեպանով Յ.— 39

Վերդյան Բ.— 145, 215

Վինոգրադով.— 92

Տենիեր Լ.— 45, 49, 100

Քոսյան Վ.— 7, 21, 22, 147, 150,
168, 194, 206, 215, 240

Քոնեցի Հ.— 7, 8

Օհանյան Հ.— 20, 23, 260

Ֆիլին Ֆ.— 43

ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

- Անփոփոխակ— 42
 Առդուքյուն— 58, 97
 Հոլովական առդրություն— 59
 97, 102, 126, 252
 Հոլովականային առդրություն
 — 59, 97, 102, 126
 Արծույթ— 49, 50, 272, 313
 Միարծույթ— 133, 272
 Երկարծույթ— 135, 140
 Նոարծույթ— 140
 Քառարծույթ— 141
 Հնգարծույթ— 142
 Բազմարծույթ— 153
 Առում, աճծի առում, իրի առում—
 128, 129
 Բայ
 Անցողական բայ— 15, 18,
 69, 128, 155, 176, 231, 239
 Անանցողական բայ— 15, 18,
 128, 145, 155, 176, 231
 Անդրադարձ բայ— 178
 Անշատման, սկսման բայ—
 66, 69, 232, 311
 Ասացական, մտածական բայ
 — 66, 69, 143, 246—311
 Բազմապատկական բայ— 156
 Բազմիմաստ բայ— 70
 Կերպավորիչ, եղանակավորիչ
 բայ— 69, 188, 198, 232
 Հանգման բայ— 66, 231, 311
 Շարժման բայ— 69, 208,
 232
 Սերող բայ, սկզբնաձևային
 բայ— 112, 128, 146, 167, 314
 Սերված, ոչ սկզբնաձևային
 բայ— 112, 154, 167, 314
 Վերացական բայ— 181, 184,
 281, 311
 Փոխադարձ բայ— 178, 179
 Բաղադրիչ, ընդհանուր բաղադրիչ
 — 9, 112
 Տարբերակիչ բաղադրիչ—
 112, 131
 Գոյական, բայանադուր, բայա-
 նուն գոյական— 69, 234, 315
 Ենթակաառություն— 21, 30, 308
 Իմաստ
 Արմատական իմաստ— 68,
 75
 Բառական իմաստ— 65, 70
 Խոսքիմասային իմաստ— 66,
 67
 Ներխոսքիմասային իմաստ—
 66, 69, 138, 143, 146, 169, 180,
 191
 Ձևաբանական իմաստ— 131,
 132
 Շարահյուսական իմաստ—
 131, 132
 Քերականական իմաստ— 65
 Իմաստահավելական ածանց— 79
 Լրացում
 Ընդհանուր, հասարակ լրա-
 ցում— 96, 106, 111, 120, 126,
 138
 Ոչ ընդհանուր, հատուկ լրա-
 ցում— 96, 106, 111, 126, 147,
 313
 Հոլովական լրացում— 133
 Հոլովականային լրացում—
 120, 126, 139, 285
 Խեղիչ— 27, 129
 Բնության, իմաստի խեղիչ—

9, 10, 13, 80, 184

Զրո խնդիր— 10, 12, 145,
170, 176

Խնդրի արգելում— 10, 192,
201

Միջնորդական խնդիր— 164

Սեռի խնդիր— 9, 10, 12, 13,
80, 128, 173, 231

Պարագայական խնդիր— 57,
101

Խնդրառություն— 21, 27, 29, 30,
308

Կաղապար, կաղապարում— 42,
310

Լիակաղապար, ընդհանրական
կաղապար— 130, 152, 271, 284,
312

Մասնակաղապար— 131, 135,
139

Կապակցություն— 50

Կապակցության բնույթ— 51, 56,
60 (ենթակայական— 56, 102,
խնդրային— 57, 102, պարա-
գայական— 57, որոշչային— 57,
102, ստորոգելիական— 56, 102)

Կապակցության եղանակ— 51, 58,
63 (առդրություն— 58, 240,
308, կառավարում— 60, 307,
համաձայնություն— 59, 308)

Կապակցության միջոց— 51, 60
(քերականական ձև— 60, օ-
ժանդակ, սպասարկու բառ—
61, զրո միջոց— 61)

Կապակցության տեսակ— 51, 308
(համադասական— 51, 308,
ստորադասական— 52, 308,
ստորոգումային— 53, 80, 308,
համաստորադասական— 54, են-
թաստորադասական— 54, ան-
համասեռ, տարատիպ ստորա-
դասություն— 54)

Կապակցող բառ— 47

Կապակցվող բառ— 47

Կապառություն, հոլովակապառու-
թյուն— 30, 31

Կառավարում— 28, 29, 30, 31,
60, 63, 94

Ածականային կառավարում—
256

Անվանական կառավարում—
233

Բայական կառավարում— 108

Գոյականական կառավարում—

234

Կապային կառավարում— 284

Ոչ անմիջական և անմիջա-
կան կառավարում— 63, 105

Կառավարող բառ (գերադաս)—
29, 63

Կառավարվող բառ (ստորադաս)
— 29, 30, 63

Կառավարման ըմբռնում (լայն
ըմբռնում— 89, նեղ ըմբռնում—
89, ուժեղ կառավարում— 90,
թույլ կառավարում— 90)

Կառավարման հիմունք— 64, 169,
297

Բառական իմաստ— 65, 311

Բառի կազմություն— 82, 311

Խոսքիմասային իմաստ— 65

Ներխոսքիմասային իմաստ—
66, 69

Հաղորդման նպատակ— 86,
311

Պատմական-ավանդական—

81, 297, 311

Քերականական հատկանիշ—

77

Կառավարման տարբերակ— 10,
42, 202, 212, 255, 274, 304

Խառը տարբերակ— 256

Կապային տարբերակ— 213,
255

Հոլովական տարբերակ— 213

Հոլովակապային տարբերակ—
213, 255

Կառավարման տիրույթ— 49, 106

Կառույց— 44, 45

Նվազագույն կառույց— 48,
258, 308, բարդ, համակցված

կառույց— 48, 202, 309, ներգոր-
ծածն կառույց— 174, 175, կրա-
վորածն կառույց— 174, 175, 177
կառուցվածք— 44, 45

Խորքային կառուցվածք— 37,
39, 178, 212, 221, 240

Մակերեսային կառուցվածք—
37, 39, 212, 240, 310

Համանիշ, համանշություն— 40,
171, 175, 212, 214, 251

Հարաբերակցական եղանակ— 38,
51, 58

Հովվառություն— 27, 29, 30, 297,
308

Շաբանչուսույթ (շարահյուսական
նվաղագույն միավոր)— 46,
47, 196, 258

Պարզ, համադրական շարա-
հյուսույթ— 47, 309

Վերլուծական շարահյուսույթ
— 47, 284, 309

Պարագառություն— 21/30—

Ստորոգառություն— 21, 183, 308

Ստորոգելի— 56, 181, 183, 231

Սեռ— 77

Կրավորական սեռ— 145, 166

Ներգործական սեռ— 77, 128,
239

Ձեզոք սեռ— 77, 128, 146,
180

Պատճառական սեռ— 77, 157,
239

Վերլուծական նկարագրություն—
40

Տիպար (անցողական, անանցո-
ղական)— 128

Փոխակերպում— 41, 98, 251

Փոփոխակ, անփոփոխակ— 42,
43, 274

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՆԱԽԱՐԱՆ	3
ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ	
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	6
Ա. Հարցի պատմությունից	6
Բ. Տերմինի հարցը: Վերլուծության մեթոդը	27
Գ. Շարահյուսական մի քանի հասկացություններ. կառույց, կառուցվածք, նվազագույն միավոր, նվազագույն կառույց, կառավարման տիրույթ, արժույթ	44
Դ. Կապակցություն	50
 ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ	
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԸՆԴՅՐԿՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԻՑ ՀԱՅՅԵՐՆՈՒՄ	63
Ա. Կառավարման հիմունքները	64
Բ. Կառավարման ընդգրկման սահմանները	89
 ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ	
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	108
 Ա ռ ա ջ ի ն բ ա ժ ի ն	
ԲԱՅԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ	110
Սերող, սկզբնաձևային բայերի կառավարումը	128
Ներդրական բայերի կառավարումը	128
Ասացական, մտածական ներդրական բայերի կառավարումը	143
Զեղոք բայերի կառավարումը	146
Սերված, ոչ սկզբնաձևային բայերի կառավարումը	154
Բազմապատկական բայերի կառավարումը	156
Պատճառական բայերի կառավարումը	157
Կրավորական բայերի կառավարումը	166
Ստորոգելի պահանջող բայեր (վերացական բայեր)	181
Անորոշ դերբայով լրացում պահանջող բայեր (բայ+անորոշ դերբայ կառույցները)	188
Շարժում արտահայտող բայերի կառավարումը	208
Կառավարման տարբերակներ	212

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Բ ա ժ ի ն

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ 233

Գոյականական կառավարում 234

Ածականային կառավարում 256

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Բ ա ժ ի ն

ԿԱՊԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ 284

Ամփոփում 307

Գրականություն 317

Համառոտագրություններ 326

Անվանացանկ 328

Առարկայական ցանկ 330

Բովանդակություն 333

ՀԵՆՐԻԿ
ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հրատարակության է
ներկայացրել
համալսարանի
հայոց լեզվի
ամբիոնը

Հրատարակչության խմբագիր
Զ. Հ. Թամրազյան

Գեղարվեստական խմբագիր
Ն. Ա. Թովմասյան

Տեխնիկական խմբագիր
Ֆ. Գ. Տոնոյան

Վերստուգող սրբագրիչ
Ս. Ա. Ղալթախչյան

ԻԲ 442

ՎՖ 09430: Պատվեր 1246: Տպաքանակ 2000:

Հանձնված է շարվածքի 12.10.1982 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 22.02.1983 թ.:

Թուղթ № 1, չափեր՝ $84 \times 108^{1/32}$:

Տառատեսակը՝ «Սովորական»:

Տպագրության եղանակը՝ «Բարձր»:

Հրատարակչական 15,5 մամուլ:

Տպագրական 10,5 մամուլ:

= 17,6 պայմանական մամուլի:

Գինը՝ 2 ռ. 60 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,

Երևան, Մոսկվայի փող. № 1:

Издательство Ереванского университета,

Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան,

Երևան, Աբովյան փող. № 52:

Типография Ереванского университета

Ереван, ул. Абовяна № 52.

2 30. 40 50 60.

